

Н.ЩЕДРІН

Видання 1904 року

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТВОРИ
У ШЕСТИ
ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1955

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

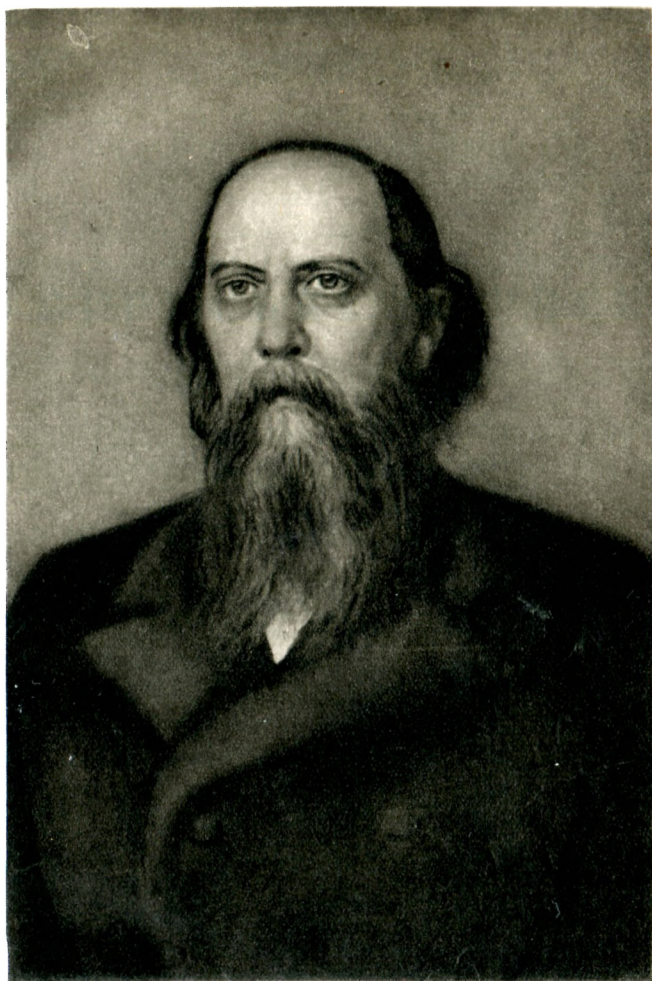
ТОМ
I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1955

Переклад з російської І. ВОЛОШИНА

Переклад здійснено за виданням: Н. Щедрин (М. Е. Салтыков).
Полное собрание сочинений, том II, Гослитиздат, Л., 1933.

ГУБЕРНСЬКІ НАРИСИ

ВСТУП

В одному з далеких кутків Росії є місто, що якимось особливо промовляє до мого серця. Не то щоб воно пишалося розкішними будівлями; немає в ньому садів семірамідиних, жодного навіть триповерхового будинку не побачите ви у довгому ряді вулиць, та й вулиці все небруквані; але є щось мирне, патріархальне в усій його фізіономії, щось заспокійливе для серця в тій тиші, яка панує на стогнах його. В'їжджаючи до цього міста, ви немовби відчуваєте, що кар'єра ваша тут закінчилась, що ви нічого вже не можете вимагати від життя, що вам лишається тільки жити в минулому і перетравлювати ваші спогади.

І справді, з цього міста навіть дороги далі нікуди нема, начебто тут кінець світу: куди не глянете ви навкруг — ліс, луки та степ, степ, ліс та луки; де-не-де в'ється химерними звивами путівець, прудко промчить по ньому віз, запряжений маленьким жвавим коником, і знову все затихне, все потоне в загальній одноманітності...

Крутогорськ розташований дуже мальовничо; коли ви під'їжджаєте до нього літнього вечора, з боку річки, і очам вашим здалека відкривається розкинутий на крутому березі міський сад, присутствені місця й ота прекрасна група церков, яка панує над усією околицею, — ви не відірвете очей від цієї картини. Смеркає. Вогні засвічуються і в присутствених місцях і в острозі, які стоять на кручі, і в тих халупках, що туляться тісно внизу, біля самої води; весь берег здається усіяним вогнями. І бог знає чому, чи внаслідок душевної втоми, чи просто через те, що ви наморені з дороги, і острог і присутствені місця здаються вам притулками миру та любові, халупки населяються Філемонами і Бавкі-

дами, і ви відчуваєте в душі вашій таку ясність, таку лагідність і м'якість... Та от долинають до вас звуки дзвонів, що кличуть до всеношної; ви ще далеко від міста, і звуки торкаються слуху вашого невиразно, як загальне гудіння, немов усе повітря сповнене чудової музики; немов усе навколо вас живе і дихає; і якщо ви коли-небудь були дитиною, якщо у вас було дитинство, воно з найменшими подробицями постане перед вами; і раптом воскресне у вашому серці вся його свіжість, уся його вразливість, усі вірування, вся ота мила сліпота, яку згодом розвіяв досвід і яка так довго і так повно тішила ваше існування.

Але темрява дедалі більше насуває на обрій; високі шпильці церков тонуть у повітрі і здаються якимись фантастичними тінями; вогні на березі виступають яскравіше і яскравіше; голос ваш дзвінкіше і виразніше лунає в повітрі. Перед вами ріка, але ясна і спокійна її поверхня, рівне її чисте дзеркало, яке відбиває в собі блідоголубе небо з його мільйонами зірок; тихо й ласкаво пестить вас вогке повітря ночі, і ніщо, жоден звук не тривожить ніби завмерлої околиці. Пором наче не рухається, і тільки нетерплячий стукіт конячого копита об поміст та сплеск витягнутої з води жердини вертають вас до усвідомлення чогось дійсного, нефантастичного.

Та ось і берег. Починається метушня; витягають причали; екіпаж ваш злегка зрушується; ви чуєте глухе побрязкування підв'язаного дзвоника; підпрягають припряжних; нарешті, все готово; в тарантас ваш просовується капелюх, і ви чуєте: «Чи не буде, батечку, вашої ласки?» — «Рушай!» — лунає позаду, і от ви прудко виїжджаєте на круту гору, поштовим шляхом, що веде повз міський сад. А в місті, тимчасом, в усіх вікнах уже світиться; вулицями ще бродять поодинокі гуртки гуляючих; ви відчуваєте себе дома і, спинивши ямщика, вилізаєте з екіпажа, щоб і самому побродити.

Боже! як весело вам, як хороше й радісно на цих дерев'яних тротуарах! Усі вас знають, вас люблять, до вас усміхаються! Он майнули у вікнах за чотирикутним столом чогири постаті, що віддаються діловому відпочинкові за картами; ось з іншого вікна стовпом валить дим, який свідчить про те, що в домі зібралась весела компанія приказних, а може, і сановників; ось почувся вам з сусіднього будинку сміх, дзвінкий сміх, від якого раптом тьохнуло в грудях ваше юне серце, і одночасно пускається дотеп, дуже вдалий дотеп; ви вже багато разів його чули, але цього вечора він

здається вам особливо влучним, і ви не гніваєтесь, а якось добродушно й ласкаво усміхаєтесь на нього. Та ось і гуляючі — все більше жіноцтво, що навколо нього, як і скрізь, мов комарі над болотом, роїться молодь. Ця молодь іноді здавалась вам нестерпною; в її потягу до жіноцтва ви вбачали щось не зовсім охайне; жарти і залищання її звучали у ваших вухах грубо і матеріально; але в цей вечір ви добрі. Коли б вам зустрівся палкий Трезор, що томно махає хвостом на бігу за кокеткою Діанкою, ви і тут знайшли б спосіб відшукати щось наївне, буколічне. Ось і вона, крутогорська зірка, гонителька знаменитого роду князів Чебилкіних — єдиного князівського роду на всю Крутогорську губернію — наша Віра Готлібівна, німкеня з походження, але росіянка за складом розуму і серця! Іде вона, і здалеку лунає її голос, що дзвінко командує над цілим взводом молодих зітхальників; іде вона, і ховається сива голова князя Чебилкіна, що висунулася було з вікна, обпікаються губи клягуні, що п'є вечірній чай, і падає фарфорова лялька з рук двадцятилітньої княжни, що бавиться біля розчиненого вікна. Ось і ви, незрівнянна Катерино Осипівно, теж зірка крутогорська, ви, чії розкішні форми нагадують найкращі часи людства, ви, кого ні з ким порівняти не смію, крім гречанки Бобеліни. Навколо вас теж рояться поклонники, і точиться масна розмова, для якої невичерпним предметом є ваші принади. І все це так привітно усміхається до вас, кожному ви потискуєте руку, з кожним заходите в розмову. Віра Готлібівна оповідає вам про яку-небудь нову витівку князя Чебилкіна; Порфирій Петрович переказує цікавий випадок з учорашнього преферанса.

А ось і сам його сіятельство, князь Чебилкін, зволить вертатися від всеношної, четвернею в колясці. Його сіятельство милостиво розкланюється на всі боки; четверня ситих коненят тягне коляску розміреним і томним кроком: самі безсловесні почувають усю важливість покладеного на них подвигу і поводяться як личить коням доброго тону.

Нарешті вже зовсім смеркло; гуляючі зникли з вулиць; вікна в домах зачиняються; де-не-де чути, як стукають віконниці і з брязкотом засуваються залізні прогоничі, та долинають до вас тоскні звуки флейти, що їх видобуває меланхолік-приказний.

Скрізь тихо, скрізь мертво; на сцену виступають собаки...

Здавалося б, чи то ж не життя! А тимчасом усі крутогорські чиновники, і особливо дружини їхні, запекло напа-

даються на це місто. Хто кликав їх туди, хто приклеїв їх до того осоружного для них краю? Нарікання на Крутогорськ становлять вічну канву для розмов; по тому всі линуть думками в Петербург.

— Чарівний Петербург! — вигукують дами.

— Душка Петербург! — зітхають панночки.

— Що й казати, Петербург... — глибокодумно озивається чоловіки.

В устах усіх Петербург малюється якимсь женихом, грядущим опівночі; але ні ті, ні другі, ні треті не щирі; це просто так, *façon de parler*¹, бо рот у нас не затулений. З того часу, одначе, як княгиня Чебилкіна двічі з'їздила з дочкою до столиці, захват трохи прохолов: виявляється, «qu'on n'y est jamais chez soi»², що «ми одвикли від цього шуму», що «le prince Курилкін, jeune homme tout-à-fait charmant, — mais que ça reste entre nous — m'a fait tellement la cour»³, що просто совісно! — але все-таки не можна й рівняти наш милий, наш добрий, наш тихий Крутогорськ!»

— Душка Крутогорськ! — пищить княжна.

— Так, Крутогорськ... — озивається князь, плотолюбно усміхаючись.

Пристрасть до французьких фраз становить загальну недугу крутогорських дам і панночок. Зберуться панночки, і перша в них умова: «ну, mesdames, від сьогодні ми ні слова не скажемо по-російськи». Але виявляється, що іноземними мовами вони знають тільки дві фрази: *permettez-moi de sortir*⁴ і *allez-vous en!*⁵ Очевидно, що всіх понять, хоч би які вони були обмежені, цими двома фразами ніяк не висловиш, і бідолашні панночки знову змушені вдаватися до тієї дубової російської мови, що нею не висловиш ніякого тонкого почуття.

А втім, чиновницький стан — дошкульне місце Крутогорська. Я не люблю його віталень, де, справді, все має якийсь незграбний вигляд. Але мені приємно і весело тинятися міськими вулицями, особливо в базарний день, коли вони киплять людом, коли всі майдани завалені всяким начинням: скринями, козубами, відерцями та ін. Мені любий цей загальний гомін юрби, він тішить мій слух більше, ніж

¹ Манера говорити.

² Що там ніколи не відчуваєш себе дома.

³ Молодий чоловік вельми чарівний — але хай це буде між нами — так упадав біля мене.

⁴ Дозвольте мені вийти.

⁵ Забирайтесь геть!

найкраща італійська арія, дарма, що в ньому часто звучать найхимерніші, найфальшивіші ноти. Погляньте на ці засмагли обличчя: вони дихають розумом і кмітливістю і, разом з тим, якоюсь невдаваною простодушністю, що, на жаль, зникає все більше й більше. Столиця цієї простодушності — Крутогорськ. Ви бачите, ви відчуваєте, що тут людина задоволена і щаслива, що вона простодушна й одверта саме тому, що їй нема чого прикидатися і лукавити. Вона знає: що б не випало на її долю — горе, чи радощі — все це її, її власне, і не нарікає. Інколи тільки вона зітхне та промовить: «Господи! якби не було бліх та станових, просто рай, а не життя було б!» — зітхне і смириться перед рукою промислу, що сотворив і Кіферона — птаха солодкоголосого, і гадів усяких.

Купецтва в Крутогорську немає. Коли хочете, проживають у ньому так звані негоціанти, але вони промантачилися до такої міри, що, крім носильного одягу та неоплатних боргів, нічого не мають. Згубила їх легковажність розуму та пристрасть до піджаків і міцних напоїв. Пробували вони були на початку, коли ще якісь грошенята водилися, на свій капітал торгувати, та ні, не ладиться! Зведе негоціант під кінець року рахунки — все збиток. та збиток, а чи ж він, здається, не трудився, на пристані з хвацькими людьми цілими ночами не випивав, до останньої копійки в карти не програвав, усе сподіваючись збільшити батьківську спадщину! — Не щастить! Пробували вони і на комісію різний товар закупати, і туг виявились провини: купить негоціант щетини, та для комерційного обороту в неї пісочку підсипле, або хлібця такого постачить, щоб хрускоту більше відчувалося — відмовили і тут. Господи! зовсім до комерції братися не можна.

Та от настає неділя; все місто, з раннього ранку, хвилюється, немов охоплене недугою. На майданах шум і гомін, на вулицях їзда страшенна. Чиновники, не загнздувані в цей день ніяким присутственим місцем, щодуху поспішають до його превосходительства поздоровити із святом. Буває, що його превосходительство не зовсім прихильно дивиться на ці поклоніння, вважаючи, що вони взагалі до справи не стосуються, але духу часу змінити не можна: «Даруйте, ваше превосходительство, це для нас не тягар, а насолода!»

— Сьогодні чудова година, — каже Порфирій Петрович, звертаючись до її превосходительства.

Її превосходительство слухає з видимим зацікавленням.

— Тільки жарко трошки, — озивається повітовий стряп-

чий, злегка підводячись на кріслі: — я, ваше превосходительство, пітнію...

— Як здоров'я вашої дружини? — питає її превосходительство, звертаючись до інженерного офіцера, з очевидним бажанням зам'яти розмову, яка набирає надто інтимного характеру.

— Вона, ваше превосходительство, завжди в цей час буває в такому стані...

Її превосходительство зовсім розгублюється.

Загальна ніяковість.

— А в нас, ваше превосходительство, — каже Порфирій Петрович: — трапилась на тому тижні okazія. Одержали ми з Рожновської палати папір. Читали ми, читали цей папір — нічого не розберемо, а папір, бачимо, потрібний. Тільки ось і каже Іван Кузьмич: «покличмо, панове, архіваріуса — може, він зрозуміє». І справді, кличемо архіваріуса, прочитав він папір. «Розумієш?» — питаємо ми. — «Розуміти не розумію, а відповісти можу». Вірите, ваше превосходительство, і справді ж написав папір на палець завтовшки, тільки ще більш незрозумілий, ніж перший. Одначе ми підписали й відіслали.

Загальний регіт.

— Цікаво, — каже його превосходительство: — чи задовольниться Рожновська палата?

— Чому ж не задовольниться, ваше превосходительство? адже їм більше для очистки справи відповідь потрібна: от вони візьмуть та цілком наш папір куди-небудь і пропишуть, а те місце знову пропише; так воно й піде...

Але я гадаю, що ви особа службова і не засиджуєтесь у Крутогорську подовгу. Вас посилають по губернії обривувати, виловити і взагалі зробити корисну справу.

Дорога! скільки в цьому слові є для мене привабливого! Особливо літньої теплої пори, коли, до того ж, переїзди ваші невтомливі, коли ви не поспішаючи можете розташуватися на станції, щоб переждати полудневу спеку, або увечері поблукати по околиці, — дорога дає невичерпну насолоду. Ви лежачи їдете у вашому затишному тарантасі; маленькі обивательські коники біжать прудко і весело, верст по п'ятнадцять на годину, а іноді й більше; ямщик, добродушний молодий хлопець, раз у раз обертається до вас, знаючи, що ви платите прогони, а може, й на горілку дасте. Перед очима вашими стеляться неозорі поля, облямовані лісом, якому, здається, й кінця-краю немає. Часом трапляється по дорозі

виселок з двох-трьох дворів, або сільська розправа, що стоїть самотньо, і знов поля, знову ліс! а землі, землі скільки! от де роздолля землеробів! Здається, і жив би і помер тут, лінивий і безжурний, серед цієї непробудної тиші!

Одначе, ось і станція; ви стомлені трохи, але це — та приємна втома, яка надає ще більшої ціни й насолоди майбутньому відпочинкові. У вухах ваших ще бринять звуки дзвоника, стоїть шум від коліс вашого екіпажа. Виходите ви з вашого тарантаса і трохи похитуєтесь. Але через чверть години ви знову бадьорі й веселі, ви йдете блукати по селу, і перед вами розгортається та мирна сільська ідилія, первообраз якої так цільно і повно зберігся у вашій душі. З гори спускається сільська череда: вона вже близько від села, і картина вмить пошваблюється; надзвичайна метушня зчиняється по всій вулиці; молодичі вибігають з хат з лозинами в руках, заганяють худих, миршавих корів; дівча років десяти, теж з лозинкою, засапавшись, біжить заганяти теля, та ніяк не встигне за його стрибками; в повітрі розлягаються найрізноманітніші звуки, від мукання до верескливого голосу тітки Орини, яка гучно лається на все село. Нарешті, череду загнули, село порожніє; тільки де-не-де на призьбах сидять ще старики, та й вони позіхають і поволі, один за одним, зникають у воротах. Ви самі йдете до світлиці і сідаєте за самовар. Але — о диво! — цивілізація і тут переслідує вас! За стіною ви чуєте голоси.

— Як тебе звуть? — питає один голос.

— Кого? — відповідає другий.

— Тебе.

— Мене?

— Авжеж, тебе.

— Звуть?

— А, щоб тобі...

Лунають оплески.

— Аким, Аким Сергеев, — поквапливо відповідає голос.

Вас бере цікавість; ви послаєте розвідати, що діється у ваших сусідів, і дізнаєтесь, що перед вами ще приїхав слуди становий провадити слідство, та отак цілісінький день і томиться.

Вам раптом стає сумно, і ви поспішно наказуєте запрягати коней.

І знову перед вами дорога, знову свіжий вітер пестить ваше обличчя, знову обіймають вас ті прозорі сутінки, які на півночі влітку бувають замість ночей. А повний місяць

лагідно і м'яко освітлює всю околицю, над якою в'ється мов пара, легкий нічний туман...

Так, я люблю тебе, далекий незайманий краю! Мені милий твій простір і простодушність твоїх жителів! І якщо перо мое часом торкнеться таких струн твого організму, які дають неприємний і фальшивий звук, то це не через брак гарячого співчуття до тебе, а тому, власне, що ці звуки сумно й болісно віддаються в моїй душі. Багато є способів служити загальній справі, але смію думати, що викривання зла, неправди і пороку теж не безкорисне, тим більше, що передбачає цілковите співчуття добру та істині.

МИНУЛІ ЧАСИ

ПЕРША РОЗПОВІДЬ ПОД'ЯЧОГО

Перекази не давні, та віри їм не ймуть...

«...Ні, тепер уже не те, що колись було; колись народ якийсь простіший, ласкавіший був. Служив я, теперечки, в земському суді засідателем, триста карбованців бумажками одержував, сімейством обтяжений був, а не гірше від людей жив. Раніше знали, що чиновникові теж пити-їсти треба, ну, й посаду давали так, щоб прогостуватися було чим... А чому? тому, що простота в усьому була, начальницька поблажливість була, от що!

«Чимало траплялось мені на віку пригод, скажу я вам, пригод істинно прецікавих. Губернія наша далека, дворянства того немає, ну, і жили ми тут, як у Христа за пазушкою; поїдеш бувало раз на рік до губернського міста, поклонись чим бог послав благодійникам, і знати більше нічого не хочеш. Цього й не бувало, щоб під суд попасти, чи ревізії там які-небудь, як тепер, — усе йшло собі як по маслу. А от ви, молоді люди, певно, думаєте, що нині краще, народ, мовляв, менше терпить, справедливості більше, чиновники бога бояться стали. А я вам скажу, що все це даремно; чиновник той же самий, тільки тонший, більшою проїдою став... Як послухаю я стих теперішніх, як вони і про економію, і про благо загальне почнуть говорити, аж злість до серця підступає.

«Брали ми, правда, що брали — хто перед богом не грішний, перед царем не винен? Та й те сказати, хіба краще грошей не брати, та й діла не робити; як візьмеш, воно й працювати якийсь зручніше, охоти більше. А нині, подивлюсь я, все балачки розводять, і найбільше про ту без-

корисливість, а діла не видно, і мужичок — не чути, щоб поправлявся, а крекче та охає ще більше, ніж колись.

«Жили ми тоді, чиновники, всі між собою дуже дружно. Не то щоб заздрощі або чвари які-небудь, а кожен один одному і допоможе і в пригоді стане. Програєш бувало в карти цілісіньку ніч, усе чисто просадиш, — що його робити? Ну і йдеш до справника. — Батечку, Дем'яне Івановичу, так і так, поможи! — Вислухає Дем'ян Іванович, посміється поначальницькому: «ви, мовляв, сучі діти, приказні, і грошви збити не вмієте, все до шинку та в карти!» А тоді й скаже: «Ну, вже нічого не вдієш, їдь у Шарковську волость податі збирати». От і поїдеш; податі хоч і не збереш, а діточкам на молочко буде.

«І як же це все просто робилося! Не то щоб катування чи здирство яке, а приїдеш оце, збереш сход.

«— Ну, мовляв, хлоп'ята, виручайте! цареві-батюшці гроші потрібні, давайте податі.

«А сам ідеш собі до хати та з віконця й поглядаєш: стоять хлоп'ята і потилиці чухають. А потім як зчиниться у них сум'яття, враз усі загомонять і руками замахують, та дивись, і з годину отак протовчуться. А ти собі сидиш, натурально, в хаті, та посміюєшся, а часом і соцького до них вишлеш: «годі, мовляв, вам розбалакувати — пан гнівається». Ну, тут піде у них метушня ще більша; почнуть жеребок кидати — без жеребка російський мужичок не може. Це, значить, діло йде на лад, вирішили йти до засідателя, чи не буде божеська ласка зачекати до заробітків.

«— Е-е-ех, хлоп'яточка, та як же з батюшкою-царем бути! йому ж гроші потрібні; ви б хоч нас, своїх начальників, пожаліли!

«І все це ласкавим словом, не то щоб у зуби та за чуприну: «Я, мовляв, хабарів не беру, то ви в мене знайте, який я є окружний!» — ні, так ото ласкою та жалощами, щоб наскрізь його, пане мій, пройняло!

«— Та чи не можна, батечку, хоч до Покрови почекати?

«Ну, натурально, в ноги.

«— Та почекати, чом не почекати, це все в наших руках, та за що ж я перед начальством відповідатиму — самі посудить.

«Підуть хлоп'ята знов на сход, погомонять-погомонять, та й розійдуться по домівках, а години через дві, дивись, соцький і несе тобі за чекання по гривні з душі, а що у

волості душ тисячі з чотири, то й вийде карбованців чотириста, а де й більше... Ну, і ідеш додому веселіший.

«Або от у нас ще фортель який був — це допит поголовний. Ці справи ми приберігали на літо, саме на жнива. Виїдеш ото на слідство і почнеш весь околицьній люд зганяти; однієї волості мало, то й другу прихопиш — усіх тягни. А соцькі в нас були хлопці жваві, биті — майстри на всі руки. Назганяють чоловік з триста, ну, і лежать вони проти сонечка. Лежать день, лежать другий; у декого й хліб, що з дому взяв, кінчається, а ти сидиш собі в хаті, наче й справді діло робиш. От як бачать, що час минає — а польова робота не жде, — ну, і почнуть засилати соцького: «чи не можна, мовляв, зробити ласку, запитати, щоб слід». Тут і міркуєш: коли хлоп'ята зговірливі, чому ж їм приємність не зробити, а коли надто вже огинатися стануть, ну, й ще посидять день-другий. Головне тут — характер мати, не нудитися від безділля, не гребувати хатою та кислим молоком. Побачать, що людина ділова, то й поступляться, та ще й як: раніше по гривенику, може, просив, а тепер дзуськи! по три п'ятаки, дешевше і не думай. Покінчивши це, і перепитаєш їх усіх гуртом:

«— Що то, мовляв, за людина такий-то Трифон Сидоров? злодій?»

«— Злодій, батечку, що й казати — злодій.

«— А то ж він коня у Мокея вкрав? він, хлоп'ята?»

«— Він, батечку, він, мабуть.

«— А грамотні серед вас є?»

«— Ні, батечку, яка там грамота!

«Це кажуть мужички вже веселіше: знають, що, значить, відпустять їх зараз.

«— Ну, ідїть з богом, та надалі будьте розумнішими.

«І відпустиш через півгодини. Воно, звісно, діла небагато, всього на кілька хвилин, та ви посудїть, скільки тут витерпиш: два-три дні склавши руки сидиш, кислий хліб жуєш... інший би й життя все прокляв — ну, нічого таким маніром і не добуде.

«Всього цього діла навчитель і призвідник у нас був повітовий наш лікар. То чоловік справді, скажу вам, незвичайний і на всякі штуки найдотепніший! З його розумом тільки б міністром бути; один грїх до чарки мав не то що пристрасть, а просто якусь несамовитість. Побачить було графин з горілкою, то аж затруситься весь. Звісно, і всі ми цього не цуралися, та все-таки в міру: сидиш собі та

благодушествуєш, тільки й того, що напідпитку; ну, а він, я вам скажу, міри не знав, напивався аж до нестями.

«— Ще я малятком був, -- каже іноді: — то мамка мене з ложечки горілкою поїла, щоб не ревів, а в сім років то вже й батько по скляночці на день давати став.

«То ось такий пройда і напоумляв нас на все.

«— Моє, каже, братці, слово буде таке, що ніякого діла, хай воно буде за святій великдень святішим, не слід робити дурно: хоч гривеника, а злупи, свого не пропусти.

«Та й колінця він які викидав — любо згадати! Чи втопився хто в річці, чи із дзвіниці впав і розбився — все це йому на руку. Та й часи були тоді інші: тепер про такі випадки і справ заводити не велено, а тоді всяке мертве тіло є мертве тіло. І що б ви думали: ну, потонула людина, розбилася; здається, яка тут користь, чим тут поживитися? А Іван Петрович знав чим. Приїде в село та й почне того утопленика розтинати; натурально, поняті тут, і фельдшер теж, собака такий, ще гірший від самого Івана Петровича.

«— Ану, Гришухо, держи лишень покійника за ніс, щоб мені тут зручніше різати було.

«А Гришуха (з понятих) до смерті покійника боїться, на п'ять сажнів і підійти до нього не сміє.

«— Ослобони, батечку Іване Петровичу, ніяк не можу, аж усередині холоне!

«Ну, і звільняють, звичайно, за посильне приношення. Або іншому велить нутрощі держати; самі посудить, кому весело мертвечину ослизлу в руді тримати, ну, і відкупуються потроху, — от, дивись, і назбирав Іван Петрович карбованчиків з десяток, а діло ж — дурниця.

«Проте, і страх божий теж мав: убивцю або душогуба не покриє.

«— Ви, братці, гріха цього й на душу не беріть, — каже бувало: — за такі діла і під суд попасти можна. А ви злодюгу викрийте, та й себе не забувайте.

«— Та як же, мовляв, це так, Іване Петровичу? — питаємо ми.

«— А от як. Убивця, бач, він один, та знайомих і сватів у нього мало не цілий повіт; ось ти й почни перебирати всіх цих знайомих, та й злочинця підмасти, щоб він якнайбільше людей обмовляв: був, скажімо, о такій і такій годині у такого і такого селянина, а чи не пішов від нього до такого-то, та години вибирай ті, що треба... ну, і притягай, і притягай. Коли розум є та діло тямши, то чимало

тут божого народу приплутати можна; а потім і починай розплутувати. Звісно, всі ці обмови — пусте і закінчаться дурницями, та ти діло своє зроби: і мужичка від наклепу очисти, і сам сердечну подяку дістав, і злочинця викрив.

«А ще була у нас і така манера: заведеш бувало слідство, приміром, хоч по конокрадству; облупиш злодюгу та й пустиш на волю. Дивишся, через місяць знову піймався — знову злупиш і знову випустиш. Доти, пане, отак дієш, поки на голубчику, що називається, жаб'ячого пуху не залишиться. Ну, тоді вже дзуськи, друже, іди в острог таки й насправді. Воно, скажете ви, негаразд злочинця покривати, а я вам скажу, що не покривати, а примірно, значить, користатися обставинами справи. Адже ж ми знаємо, що він наших рук не мине, то чому б і не потішити його?»

«Жив у нашому повіті купчина, мільйонщик, фабрику мав кумачну, великими ділами заправляв. Ну, хоч що хочеш, нема нам від нього прибутку, і край! так уже був на сторожі, що куди там! Хіба що інколи чайком почастиє, та пляшечку холоденького розіп'є з нами — оце й уся пожива. Думали ми, думали, як би нам цього негідника-купчиська на слизьке загнати — не йде, та й годі, аж зло взяло. А купець бачить це, сміється не сміється, а так, байдуже йому, ніби й не помічає.

«Що ж би ви думали? Ідемо ми одного разу з Іваном Петровичем на слідство: мертве тіло знайшли недалеко від фабрики. Ідемо ми оце повз фабрику і розмовляємо між собою, що от негідник, мовляв, ні на яку штуку не лізе. Дивлюсь я, однак, мій Іван Петрович задумався, а що я в нього віру велику мав, то й думаю: щось він та вигідає, йй-право, вигідає. Ну, і вигідав. На другий день сидимо ми ото вранці і похмеляємось.

«— А що, каже: — даси половину, коли купець тисячі зо дві тобі відвалить?»

«— Та що ти, Іване Петровичу, при своєму розумі — дві тисячі!»

«— А от побачиш; сідай і пиши:

«Свиногорському 1-ої гільдії купцеві Платону Степановичу Троєкурову. Повідомлення. За свідченням таких-то і таких-то селян (валяй більше), вищепойменоване мертве тіло, за підозрінням у насильницькому вбитті, з такими ж ознаками нелюдських побоїв, і до того ж рукою якогось злочинця, передучорашньої ночі, зникло у фабричному вашому ставку. А тому благоволіте в оній для обшуку допустити.

«— Та помилуй, Іване Петровичу, адже тіло в курені на дорозі лежить!

«— Роби, що велять.

«Та тільки засвистав свою улюблену *При доріженьці* стояла, а що був чутливий, і не міг цю пісню без сліз слухати, то й сплакнув трохи. Потім я довідався, що він і справді звелів соцьким тіло на якийсь час в яр кудись сховати.

«Прочитав борода наше повідомлення, та так і обімлів. А тимчасом і ми слідом на подвір'я. Зустрічає нас, блідий весь.

«— Чи не бажаєте, мовляв, чаю напитись?

«— Який, брат, тут чай! — каже Іван Петрович: — тут не до чаїв, а ти ставок спускати вели.

«— Змилуйтесь, люди добрі, за що розоряти хочете!

«— Як розоряти! бачиш, слідство приїхали робити — указ є.

«Слово за словом, купець бачить, що непереливки, хоч і справді ставок спускай, заплатив три тисячі, ну, і справу покінчили. Потім ми по ставку трохи поїздили, гаками у воді поштрикали, і тіла, звісно, ніякого не знайшли. Тільки, я вам скажу, на частуванні, коли ми були вже всі під чаркою, і розказав Іван Петрович купцеві, як усе діло було; вірите, так озлилась борода, що аж онімів.

«Чудесна то була людина, що й казати. До чого не візьметься, все в нього так виходить, що любо глянути. Здається, пуста річ щеплення віспи, а він і тут умудрився. Приїде бувало в розправу та порозкладає всі ці апарати: токарний верстат, пилки різні, терпуги, свердла, ковадла, ножі такі страшні, що хоч бика ними різати; як збере на другий день жінок з дітьми — і пішла вся ця фабрика в хід: ножі точать, верстат гримить, діти ревуть, жінки стогнуть, хоч святих винось. А він собі поважно отак походжає, люлечку покурює, чарку перехилає, та на фельдшерів покрикує: «точи, мовляв, гостріше». Дивляться дурні баби та ще дужче голосять.

«— Гляди, тітко, адже зовсім дитину заріже ножищем отим. Та й сам, бач, п'яний який!

«Поголосять-поголосять, та й почнуть шептатися, а через півгодини, дивись, і вийде всім одна ухваля: хто дасть карбованця — іди додому, а не дасть, то всю руку геть.

«Або ось, пане, холера; тоді вона до нас уперше в гості завітала; проте губернію нашу бог милував. Одержуємо ми

оце з губернського міста указ, що, мовляв, так і так, вжити пильних заходів. Думали ми довго, до яких тут заходів удатися, і нічого не придумали, а супроти волі начальства йти не наслідувались. «Дурні,— каже: — ви всі; от побачите, яких я заходів уживу». І справді, поїхав він на другий день до повіту і взяв із собою — що б ви думали? та ні, не вгадаєте! взяв, пане, самий тільки клістир!!! В яку волость приїде, народ скличе і каже:

«— От, хлопці, холера проміж вас ходить, начальство лікувати велить; роздягайтесь усі.

«— Та змилуйся, Іване Петровичу, ми ж зовсім здорові.

«— Це ти, дурепо-борода, з невеликого розуму так міркуєш, а от бачиш указ!

«— Бачимо, батечку!

«— А ось це бачите, православні?

«Показує їм клістир.

«— А штука ця така, що начальство само для вас прислало, і хто дасть за ліки двогривеного, тому буде тільки кінчик, а хто не дасть, увесь всаджу! Зрозуміли?

«Мнуться мужички, чи не дурить, мовляв, лікарець, так ні ж бо, папір показує, і не білий папір, а списаний. Ну, і кінчається справа, як завжди. Отаким маніром він усі до одної волості об'їздив; скільки він тоді грошей привіз! та з нас же потім і сміється!

«І не то щоб ці діла до начальства не доходили: доходили, пане, і зловити його намагалися, та не на того напали — такі штуки витинає під носом у самого начальства, що тільки помираєш зо сміху. Був у нас ото рекрутський набір оголошений; ну, й Іван Петрович, само собою, найближчу тут участь брав. Такі випадки, скажу вам, були для нього найвигідніші, і він жартома набір своїм сінокосом називав. Тоді був начальником губернії такий звір, що у!!! (і за старих часів такі нелюди проривались). От і намислив він піймати Івана Петровича, та й навчив він міщанинчика: «піді, мовляв, ти до лікаря, скажи, що ось так і так, стою на рекрутській черзі, не до суцїй справедливості, сімейство велике, чи не буде батьківської ласки». І гроші на подяку дали, та все, знаєте, півімперіалами, так, щоб у лікаря нутро розгорілося, а за огорожею і свідки, і все як слід підстроєно: пропав Іван Петрович, та й годі. Тільки довідався він про цю напасть заздалегідь, від одного милостивця, і сидить собі, ніби нічого не знає. Ну, і справ-

ді приходить ото міщанинчик, розкажує все докладно і данину на стіл кладе. Тільки-но він усе те розказав, як звиріється мій Іван Петрович на нього:

«— Я-а-к! ти підкупати мене! та хіба я фальшиву присягу прийняв; душі, чи що, я свій ворог, царства небесного не хочу!

«Та як грюкне кулаком по столу — червінчики так і покотилися по підлозі, а сам ще дужче кричить:

«— Геть з-перед моїх очей, анафемо! жени його, ось так, у потилицю його, кулаками межи плечі!

«Міщанинчика вигнали та на другий день, не оглядаючи, і забрили в присутствії. А імперіальчики з підлоги підняли-таки! Ото сміху в нас було!

«Оженився він теж прекурйозним чином. Обіцяв йому тесть п'ять тисяч, а як діло скінчилось — не дає, та й край. І не то щоб грошей не мав, а так, скупердяга був, розлучитися з ними жалко. Жде Іван Петрович місяць, жде другий; день у день жінку б'є, а тестя непристойно обзиває — не бере. А гроші ж одержати треба. От і чуємо ми якось: занедужав Іван Петрович, у білій гарячці лежить, на всіх ото кидається, якби трапився під руку ніжик — здається, й зовсім зарізав би. І так, пане, спритно він усю цю комедію розіграв, що і нас усіх жаль узяв. Жінку бив ще більше, з вікна, пане мій, стрибав, по вулицях у непристойному вигляді бігав — усю соромоту видно! Городничому — вже який був щирий приятель — гидотою все обличчя запаскудив і вуса заліпив. От, поколобродивши отак з тиждень, виходить він одного разу вночі, і просто в дім до тестя, а в руках у нього по пістолету.

«— Ну, каже, давай тепер гроші, а то, бачить бог, уб'ю.

«Старий перелякався.

«— Ти, каже, думаєш, що я й справді з глузду з'їхав, так ні ж, все це була комедія. Давай, кажу, гроші, або прощайся з життям; мене, каже, на покаяння пошлють, бо я не при своєму розумі, — свідки є, що не при своєму розумі, а ти в могилці лежатимеш.

«Ну, звісно, які тут балачки: хоч і вилаяв його тесть, може, й честь зачепив, а гроші все-таки віддав. На другий же день Іван Петрович — хоч би тобі що. І довго від нас таївся, та вже потім, за пуншиком, всю історію розказав, як воно було. Жінку свою він не то що любив, а краще сказати, за сосуд вважав: «Я, каже, братці, оженився весняною порою, а весною і тріска на тріску лізе, не то що людина!»

«І не себе тільки, а й нас, грішних, не раз виручав Іван Петрович з біди. Приїжджала одного разу до нас у повіт особа, не то щоб для ревізії, а так — подивитися.

«Однак, пішли тут просьби та кляузи всякі, як водиться, а найбільше на одного засідателя. Особа була добра, однак розлютилася. «А дайте-но, каже, мені того засідателя».

«А він, на щастя, був тоді в повіті, на слідстві, якраз із Іваном Петровичем. От і дали ми їм знати, що будуть у них завтра їх сіятельство, то щоб мали це на увазі, бо ось так і так, такі, мовляв, їх сіятельство слова говорить. Злякався наш засідатель, сконфузився так, що й на шунок заслаб.

«— А що,— каже Іван Петрович: — скільки даси? виручу з біди.

«— Та життя не пожалію, Іване Петровичу, будь благодійником.

«— Що мені, брат, твоє життя, ти кажи діло. Виручати, так виручати, а то виплутуйся сам як знаєш.

«Сторгувались вони, а другого дня і приїжджають їх сіятельство раненько. Ну і ми, тобто весь земський суд, натурально, тут, усі в мундирах; одного тільки засідателя нема, якого треба.

«— А де засідатель Томилкін? — питають їх сіятельство.

«— Маю честь з'явитись,— відповідає Іван Петрович.

«Ми так і похололи.

«А їх сіятельство і не помічають, що й мундир зовсім не той (навіть мундира не перемінив, так натуру знав): зір, певно, слабкий мали.

«— На вас,— кажуть їх сіятельство: — дуже багато скарг і до того ж таких, що мало вас за всі ці діла повісити.

«— Безвинно, бачить бог, безвинно обмовили мене вороги перед вашим сіятельством; наслідуюсь уклінно просити вислухати мене, і сподіваюсь цілком виправдатися, але при свідках почувую острах.

«Іх сіятельство уважили; пішли вони ото до іншої кімнати; цілу годину він там пояснював: що і як — нікому невідомо, тільки вийшли їх сіятельство з кімнати дуже ласкаві, навіть запрошували Івана Петровича до себе, в Петербург, служити, та відмовився він тим, що скромний і столичної освіти не має.

«А він же й справ отих до пуття не знав, про які його сіятельству доповідав, та на дотепність свою поклався, і недаремно.

«Один був гріх на його душі, великий гріх — інородця згубив. Ось як воно було. Повіт наш, як ви знаєте, панове, лісний, і здебільшого живуть у ньому інородці. Народ найпростодушніший і заможний. Тільки надто вже неохайно себе держать, і хвороби ото в них іноземні розвелися так, що з роду в рід переходять. Уб'ють вони ото зайця, шкуру з нього здеруть, та так, не патраючи, і кидають у казан варити, а казан той нечищений, відколи зроблений; одно слово, сморід нестерпний, а вони, нічого, їдять усе це місиво з апетитом. З одного боку, і не вартий отакий народ, щоб на нього увагу звертати: і дурний, і неосвічений, і брудний — так, істукан якийсь. От ходив один інородець білку стріляти, та й надало йому якось ненароком плече собі прострелити. Гаразд. Само собою, слідство; ну, ненароком, то ненароком, і суд повітовий вирішив так, що полишити, мовляв, цю справу на волю божу, а мужика віддати на лікування повітовому лікарєві. Одержав Іван Петрович указ із суду — неохота їхати, не близький світ! проте згадав, що мужик заможний, тижнів зо три зачекав, та як трапилось в тій стороні по службі бути, і до нього заразом заїхав. А в того, тимчасом, і плече вже зовсім загоїлось. Приїхав, теperчки, прочитав указ.

«— Роздягайся, каже.

«— Та в мене, бачка плечем зовсім здоровий,— каже мужик: — уже п'ятим тижнем здоровий.

«— А це бачиш? бачиш, ідолопоклоннику ти отакий, указ його імператорської величності? бачиш, лікувати тебе велено?

«Нічого не вдієш, роздягнувся мужик, а він йому і давай по живому тілу колупати. Реве дурень не своїм голосом, а він тільки сміється та папір показує. Тоді тільки перестав, як той три золотих йому дав.

«— Ну, каже, бог з тобою.

«Потрібні були Іванові Петровичу знову гроші, він знову до інородця — лікувати, та таким маніром більше року його мучив, аж поки всіх грошей не висмоктав. Схвуд мужичок, не їсть, не п'є — марить лікарем. А той, як побачив, що тут уже нічого не візьмеш, перестав їздити. Відпочив мужик і повеселішав трохи. От одного разу й трапилось якомусь чиновникові, зовсім сторонньому, проїжджати ми-

мо цього села, та й спитав він у селян, як, мовляв, живе такий-то (його багато чиновників, як хлібосола, знали). От і кажуть мужикові, що про тебе, мовляв, якийсь чиновник питався. Що ж, пане? подумав він, що це знову лікар його лікувати хоче; прийшов додому, нічого нікому не сказав, та вночі й повісився.

«Ну, це, я вам скажу, справді гріх живу душу отак за-напащати. А щодо іншого всього, чудовий був чоловік, і прегостинний — потім, як помер, не було за що й поховати: все, що нажив, усе прогуляв! Жінка досі з торбою ходить, а дочки — вже бог їх знає! — здається, по ярмарках їздять: з себе дуже вродливі.

«То ось які люди бували в наші часи, панове; це не то що грубі хабарники чи з великого шляху грабіжники; ні, все народ-аматор був Нам і грошей бувало не треба, коли самі в кишеню лізуть; ні, ти подумай та прожект склади, а потім і користуйся.

«А тепер що! тепер, кажуть, навіть і з відкупщика не бери. А я вам скажу, що це сама тільки вільнодумність. Це однаково, що гроші на дорозі знайти, та не скористатися... Господи! По-моєму, що відкупщик, що блудниця — все один чорт: усім обоє дають».

— Як же ви попалися, Прокопію Миколайовичу, коли у ваші часи все так щасливо миналося?

— Ох, і не кажіть! на такому ділі попався, що совісно сказати — на мертвому тілі. Ця музика в нас як по нотах розігрувалась, а мене на ній і попутав лукавий. Діло було взимку; мертве тіло треба було розморозити; от і повезли ми його в найбільше село, ну, і почали, як водиться, по хатах возити та відчіпне збирати. Возили-возили, поки лишилась одна тільки хата: солдатка-вдова там жила; цій і заплатити нічим було — ну, там ми й залишили тіло. Зібрали на другий день понятих, — ну, і тут, звісно, поживитись охота: то щоб не порозходились вони по домівках, ми й відібрали в них шапки, та в хату й замкнули. Тільки не дуже обережно це діло влаштували, надто багато людей це запримітили. А тоді в нас губернатор — от собака був, ще й тепер його пам'ятаю, хай йому всячина. Зразу ж звільнили з посади, і почалося. Спіймати мене на гарячому не спіймали, а обпаскудили всього та до суду віддали. І повірите, знаю ж я, що мене учинять від справи вільним, бо доказів прямих не-

має, так ні ж бо, лиходії вимучили всього. Років з десять усе тягають: то довідки збирають, то слідство доповнюють. А ти сиди без хліба та жди коло моря погоди.

ДРУГА РОЗПОВІДЬ ПОД'ЯЧОГО

«А от городничий у нас був — цей іншого сорту чоловік, і справді стріляним птахом назвати можна. Прозивався він Фейєром, родом був з німців; з себе не то щоб показний, а більше жилавий, білявий і суворий. Усе було брови супить та вусами ворухить, а розмовляє зовсім мало. Це вже, я вам скажу, останнє діло, коли чоловік білявий та ще й суворий: від такого ні в чому пардону собі не жди. Подивитися, то він ніби й не лихий, та і в душі, може, не має він на тебе злоби, проте гіршого за цього чоловіка на всьому світі не знайдеш: злющий-презлющий. Коли вже забрав собі що в голову — не виб'єш звідти ніяким чином, хоч ти його на шматки ріж. Що вже Іван Петрович, а й той його побоювався. Говорив він басом, наче спросоння і все так коротко — одно-два слова, більше з рота не випустить. А на діла і на всю цю поліцейську механіку був презавзятий: ладен не їсти, не пити цілу добу, поки всього діла не зробить. Начальство наше все до нього прихильність велику мало, бо власне він з волі не виходив і все виконував якнайточніше: іди, каже, в грязь — він і в грязь іде, в неможливості можливість знайде, з піску мотузок зсукає та ним же кого слід і задушить.

«З тієї тільки причини йому всі його протиприродності з рук і сходили, що чоловік він був золотий. Напишуть ото з губернії — рибу неодмінно до іменин треба, та щоб така була риба, кит не кит, а щось подібне. Бігає Фейєр мов очманілий, бігає і день і другий — є риба, та все не така, як треба: то рилом уся в іменинника вдалася, скажуть: на-тяк на особу; то молочка мало, то плавці не такі, величності справжньої немає. А в нас, у губернії, люблять, щоб кожна річ у своєму, значить, вигляді була. Задумається Фейєр та й посадить усіх риболовів у сибірку. Ті мало не плачуть.

«— Та змилуйся, ваше благородіє, де ж узяти отаку рибу?

«— Де? А у воді?

«— У воді, воно звісно, що у воді; та де ж її шукати-меш у воді?»

«— Ти рибалка? кажи, ти рибалка?»

«— Рибалка то я справді що рибалка...

«— А начальство знаєш?»

«— Як не знати начальства: завжди знаємо.

«— Ну, отож...

«І з'являлась риба, і саме така, як бути належить, за всіма ознаками.

«Або бувало захочеться губернії перед начальством відзначитися. Пишуть Фейєру з губернії, щоб був бродяга, та такий бродяга, щоб аж у ніс ударило. От і почне Фейєр по місту нищпорити, і все винюхує, до вогників придивляється, чи нема де зборища.

«Грапляються все більше баби.

«— Звідки? — питає Фейєр.

«— Та я, ваше благородіє, звідти, з села он того...

«— Звідки? — повторює Фейєр.

«— Та от, ваше благородіє, по сирітству, на четвертому годочку без батьків зосталася...

«— Обшукати її!

«Однак, начальство хоч і наполягає, а про стару бабу якусь безногу він доповідати не наслідуюється. От і натрапить уже він, під кінець, на прочанина заблукалого, такого собі бродягу безталанного.

«— Ти, каже, хто такий?»

«— А я, ваше благородіє, з малих літ по своїй охоті суєти мирської зрікся і прочанином нарікаюсь; батько мєні — цар небесний, мати — сира земля; блукав я по лісах дрімучих со звірами дикими, в пустинях жив со левами лютими; сліпий був і прозрів, німий — і возглаголав. А більше нічого вашому благородію сказати не можу, з тієї причини, що сам про себе відомостей ніяких не маю.

«— А це що?»

«Візьме він торбину мандрівницьку, а там усе цвітнички та записочки всякі, а в записочках тих чого-чого вже не наплетено! І «горнього Єрусалима жителєві», і «райського житія ревнителєві», і «паче зір небесних чеснотами прикрашеному»!

«— Це що? — питає Фейєр.

«— А це так, ваше благородіє; учора по базару ходив, та на снігу в ганчірочці знайшов.

«— Марш!

«Потягнуть раба божого в острог, а другого дня і йде до губернії предовге донесення, що ось так і так, «маючи невсипуще піклування про благоустрій міста» — і поїхав... І чого тільки не понаписує! І «бузувірство», і «діяльні зносини з однодумцями», і «плевели» і «жниво» — все тут є.

«Траплялось і мені йому в цих ділах допомагати — істинно дивом дивувався. Виберемо, знаєте, час — сутіночки, понятих візьмемо, соцьких чоловіка з п'ять, та й підемо з трусом. І всі врозсип, ніби кожен у своїй справі. Як підходиш, де вся подія має бути, то не то щоб прямо, а бочком та плазом пробираєшся, і серце в тебе наче впаде, і в роті пересохне. Ворота і віконниці — все наглухо замкнено. Обійде Фейєр навколо дому, знайде шпаринку і почне видивлятися, а ми всі стоїмо, мовчимо, не ворухнемось. Собака почне гарчати, у нього хлібець в руці є, і знову все затихне. Як усе запримітить, що йому треба, ну й велить у ворота стукати, а сам тимчасом усе в шпаринку дивиться.

«— Хто тут? — гукають зсередини.

«— Городничий.

«Звісно, сум'яття; почнуть весь свій припас ховати, а йому все й видно. Відімкнуть, нарешті. Стоять вони всі бліді; жінки, котрі молодші, ті більше тремтять, а старі баби то й просто голосять. І ото вже всі він закутки у них обшарить, навіть у печі загляне, і все звідтіля повитягає.

«Замолоду, однак, життя його зовсім не таке було. Батько в нього був людина багата і дворянин, і нашому Фейєру, кажуть, вісімсот душ залишив. Проте він недовго з ними носився; років через два все прогайнував. І не то щоб на щось путнє, а так усе за вітром пішло. Служив він десь у гусарах — ну, на жидів охоту мав: то візьме та собаками жида зацькує, то посадить його по горло в помийницю, та над головою шаблею й махає, або ще запряже їх тройкою у бричку, та й розїжджає доти, поки всю тройку не зажене. Отак-то і прожив він усе, та як лишився без хліба, то де й розум узявся. Там такий звір зробився, що не доведи боже.

«Одруженим він не був, а жила з ним дівця не дівця, а просто мадам. Звали її Кароліною, і вже, я вам скажу, такої краси я й зроду не бачив. Не то щоб повна була або червонощока, як наші пані, а тонка та біленька вся, немовби прозора. Очі в неї були голубі та такі лагідні й ласкаві, що, здається, звір лютий — і той би не витримав — смирився. І справді, гріх сказати, щоб він її не любив, а більше то все

про неї тільки й думав. Звісно, могла б вона і стримувати його трохи при нагоді, та дуже вже смирна була; ну, і він теж обережний був, в усі ці чвари її не вплутував. Приїде бувало додому весь змучений і піде до неї. І такий, пане, зробиться ласкавий та ніжний: — «Каролінхен та Каролінхен», і все ото їй ручки цілує та голівку гладить. Або почне німецьких пісень співати — сидять обоє і плачуть. Виходить, у кожної людини є пункт, що із своєї дороги її збиває.

«Прислали до нас Фейера з іншого міста за заслуги, бо наше місто торгове і на річці судноплавній стоїть. До нього був городничий старик, і такий плохий та добрий. Осідлали його тутешні городяни. От приїхав Фейер на городничество та й скликає всіх заводчиків (а в нас їх чимало, до п'ятдесяти штук у місті).

«— Ви, мовляв, так і так, платили старикові по десять карбованців, ну, а мені, каже, цього мало; я, каже, на десять карбованців плювати хотів, а треба мені по три біленьких з кожного хазяїна.

«Так де там, і слухати не хочуть.

«— Бачили ми вже таких перодряпів, і не таких угамовували; а чи не хочеш, мовляв, оцього скуштувати!

«Звісно, народ усе буян був.

«— Ну, каже, то не хочете по три біленьких?

«— П'ять карбованців, кричать: — ні копійки більше.

«— Гаразд, каже.

«Через тиждень, глядь, до найбільшого шкіряного заводчика з трусом: «шкіри, мовляв, у тебе крадені». Крадені чи не крадені, проте звідки взялися і в кого купив, заводчик сказати не міг.

«— Ну, каже, не давав трьох біленьких, давай п'ятсот.

«Той був уже і в ноги, чи не можна менше, та куди тобі, і слухати не хоче.

«Відпустив його додому, та не самого, а з соцьким. Приніс заводчик гроші та все думає, чи не буде милості, чи не погодиться на двісті карбованців. Полічив Фейер гроші і поклав їх до кишені.

«— Ну, каже, принеси решту триста.

«Знов кланялись почав купець, та де там, затялась людина, товче тієї самої. Спробував, ще сотню приніс: і ту в кишеню поклав, та й знову:

«— Ще двісті!

«І не випустив-таки з сибірки, доки все сповна не заплатив.

«Бачать хлопці, що кепська справа виходить: уже й камінням йому в шибки кидали, і ворота дьогтем уночі обмазували, і собак цупних труїли — не діймає нічого! Розкалялись. Прийшли з повинною, принесли по три біленьких, та не на такого натрапили.

«— Ні, каже, не дали, як сам просив, то не треба мені нічого, коли так.

«Так і не взяв: збагнув, видно, що нарізно воно вигідніше, ніж гуртом.

«Як зараз пам'ятаю я, приїхав до нас у місто синок купецький до родичів погостювати. Ну, все ото йому дарма, цигари, теперечки, не цигари, коні не коні, пальто не пальто — гуляй душа! Збере ото жіноцтво, натопить у кімнаті, та й дебоширить. Не до вподоби це Фейеру, бо що до чого іншого, а вже щодо моральності, лев був! — однак, терпить, сидить. Бачить купчик, що нічого, все йому потурає, він і тон задавати почав. Стали доходити до городничого чутки, що він і там і в іншому місці честь його зачіпав. «Я, мовляв, каже, і полюбовницю його куплю, як схочу; чуєте ви, дівки, хочете, щоб городничий танції різні витинав? Це нам усе наплювати; пошлемо дві сотні і зробимо собі потіху!»

«Мовчить Фейер, тільки вусами, як тарган, ворушить, немов обнюхує, чим пахне. От і приходить якимось купчик у гостиний двір до крамниці, а в зубах у нього цигарка. Увійшов він до крамниці, а городничий до другої поряд: стежив він уже за ним пильно, ну, і свідки про всяк випадок тут же. Перебирає молодець товари, і все жбурляє, все йому не до вподоби, погане і паскудне, та й годі; і візерунок не такий, і недобротне, та що це воно за місто таке, що вже й ситцю путящого знайти не можна.

«Ну, купець йому і те і се, і різні резони говорить.

«— Ти, каже, молодче, не буянь, та цигарку кинь, — а то, чого доброго, городничий побачить.

«— А плювати мені, каже, на вашого городничого...

«В цей самий час якраз до вечерні задзвонили.

«— Ти б, каже крамар, хоч бога побоявся б, та лоба ото перехрестив; чуєш, до вечерні дзвонять...

«А він, замість відповіді, таке, пане мій, тут загнув, що й хмільному не вимовити.

«Обертається, а Фейер тут як тут, наче з землі виріс.

«— Чи не будете ви ласкаві, каже, повторити те, що ви допіру сказали?»

«— Я... я нічого не казав, їй-богу, не казав...»

«— Православні! чули?»

«— Чули, ваше високоблагородіє.»

«— Марш!»

«На другий день розповідає нам городничий усю цю історію.»

«Поздоровте, каже, мене з хрещеником. — Щоб б ви думали? дві тисячі взяв та з міста через дві години звелів виїхати: «щоб і духу, мовляв, твого тут не було».

«Та хіба мало ще випадків було! Навіть покійниками, скажу вам, не гребував! Пронюхав він якимось; що вмерла у нас старуха-розкольниця, і що сестра її збирається поховати покійницю тут-таки у себе, під домом. Що ж він? ані пари з уст, пане; дав усю церемонію справити, та на другий день до неї з обшуком. Ну, звичайно, відкупилась, та ото ж бо й штука, що кожного разу, як йому гроші потрібні, кожного разу він до неї з трусом: «куди, каже, сестру поділа?» За-мучив стару зовсім, так що вона, і вмираючи, покликала його та й каже: «Спасибі тобі, ваше благородіє, що мене, стару, не покинув, вінця мученицького не позбавив». А він тільки сміється та каже: «школа, Домно Іванівно, що помираєш, а тепер би гроші потрібні! та куди ж ти, стара, сестру свою поділа?»

«А то ще ось який випадок був. Помер у нашому місті купець, і купець, знаєте, не з дрібненьких. Служив він колись у місті, чи то головою, чи то бургомістром, добре тепер не пригадую, тільки мундирчика по закону не вислужив. Ну, родичі, самі знаєте, народ нетямущий, в законі недосвідчені: звідки ж їм знати, що за правилом і що не за правилом? От, пане мій, і вирішили вони на родинній раді поховати покійника при всьому параті. Пронюхав спочатку усю цю штучку стряпчий. Чоловік цей був гірший від пса голодного, і Фейер використовував його більше на те, що, мовляв, ти тільки почни, а я вже там впораю діло по-своєму. Приходить він до городничого і розказує, що ось так і так, «бажає, мовляв, борода в землю в мундирі лягти, по закону ж не має на те ніякого права; то чи не візьмете ви, Густаве Карловичу, цю обставину до уваги?»

«— Можна, каже, катая відношення.»

«А купчину тимчасом і до церкви вже винесли... Ну і

взяли вони тут, скільки хотіли, а купця так у параті й поховали...

«А втім, ми, чиновники, цього Фейера не любили. Перше діло, він нас перед начальством ретельністю під сумнів ставив, а друге, у нього все це якось занадто просто виходило,— так, ломить нахрапом з плеча, та й годі. Що ж воно за приємність отак служити!

«Однак, у місті оті купчики та міщанички років з десяти з ним мучились-мучились і, вірите, полюбили під кінець. Нам, кажуть, кращого городничого і бажати не треба! Звичка»...

НЕПРИЄМНІ ОДВІДИНИ

Ви послушайте, хлоп'ята,
За Аскольда як жили!
(З опери «Аскольдова могила»)

Темно. По вулицях повітового міста Чорноборська, незважаючи на густу й липку грязюку, безперестанно снують екіпажі найхимернішого вигляду і властивостей. Городничий уже разів з десять, на протязі трьох годин, встиг побувати біля під'їзду яскраво освітленого кам'яного будинку, щоб довідатися про здоров'я генерала. Відповідь, однак, була щоразу одна й та сама: «Його високородіє зволять ще спочивати».

— То ви вже, будь ласка, їм нагадайте, як вони встануть, — говорив городничий Федорові, камердинерові його високородія.

— Це вже безпремінно, — відповідав Федір: — вони завжди у нас у послушняхстві...

— То я вже матиму надію...

Городничий, Дмитро Борисович Желваков, добрий, м'ячуненький і кругленький, але надто боязкий старичок. Провинностей за ним особливих не водилось, крім того, що до столу він сідав щодня в двадцятьох, бо мав надмірну кількість дочок, племінниць та інших сиріт-родичок. За обідом завжди бувало весело, а по обіді вся сім'я вирушала, на довгих дровах, кататися по місту. Це б ще нічого; Дмитро Борисович дуже добре знав, що начальство не тільки дозволяє, а навіть заохочує невинні заняття, і тому не заважав захоплюватися ними малолітнім членам своєї родини. Та,

на лихо, вплуталися тут пожежні коні. Чи самі ці невинні тварини дістали на якийсь час дар слова, чи їхні запалі ребра красномовніше від язика говорили про трудівниче животіння їхніх власників, — невідомо. Відомо тільки, що його високородіє якимсь чином про цю обставину довідався. Оглядаючи чистоту в місті, його високородіє вважав за свій обов'язок заїхати і на пожежний двір.

— Це що? — спитав він, тикаючи пальцем у повітрі, коли вивели коней.

Дмитро Борисович розгубився й озирався на всі боки, не второпавши відразу запитання.

— Це що? — повторив його високородіє.

— Це... коні! — відповів збентежений городничий.

— То ж бо «коні!» — промовив його високородіє і, зробивши олімпійський жест пальцем, сів у екіпаж.

Я завжди дивувався, скільки красномовства нерідко вміщає в собі один палець справжнього адміністратора. Городничі і справники пізнали на практиці всю глибину цієї таємниці: щождо мене, то доти, поки я не зробився літератором, я ні про що не думав з такою насолодою, як про можливість стати, за допомогою якихось чар, вказівним пальцем губернатора чи хоч його правителя канцелярії.

Його високородіє був, по суті, дуже добрий пан. Будови тіла він був кволої, мав рум'яні щоки і густе сиве волосся. Ця остання обставина, на мою думку, однак, дуже суперечила добродушному виразові обличчя Олексія Дмитровича (так звали його високородіє). Невідомо чому, я з самого дитинства не можу уявити собі доброчесність інакше, як у вигляді лисого старця з трохи телячим виразом в очах. Через властиву людству слабкість, його високородіє був не від того, щоб ніколи завдати прочухана і взагалі учинити таку нечемність, від якої у підлеглого жижки затрусилися б. Так було й тепер у справі з пожежними кіньми. Олексій Дмитрович дуже добре розумів, що на місці Желвакова він би ще й не так упарив коней, але порядок служби голосно волав про мило та луг, і мило та луг були пушені в хід.

Проте, коли Дмитрові Борисовичу пояснили добрі люди, з якої причини його високородіє зволив тикати пальцем, він поринув у іпохондрію. З ним трапився навіть феномен, який, певно, ні з ким ніколи не траплявся. А саме, почувачи себе у зовсім бадьорому стані, він раптом побачив сон, жахливий, але справжній сон. Сталася з ним ця пригода в той самий час, коли він, після одвідин його високородія, стояв

серед пожежного двору, розчепіривши як слід руки на знак виправдання. Згодом він сам любив розповідати про цей незвичайний випадок, але, вважаючи його за диявольську ману, щоразу відпльовувався з глибокою огидою.

— Стою я ото, і бачу раптом, начебто передо мною каторга, і ведуть начебто мене, пане мій, шмагати, і батіг ніби той самий, яким я стьобав цих коней — хай їм всячина! Тільки я ніби впав, пане мій, навколішки, і прошу, знаєте, пощади: «Нема, каже, тобі пощади! сам, каже, не пощадив невинність, то клади теперечки голову на плаху!» От я і так і сяк — не проймеш його, пане мій, нічим! Тільки мені й самому ніби прикро стало, що от через тварин, можна сказати, безсловесних таку наругу витерпіти мушу... «Ну, шмагай!» наче кажу. На цьому самому місці й розбудив мене Алексеев, а то б, може, й бозна-що зі мною було. То ось які пригоди трапляються!

І справді, всі п'ятеро поліцейських і сам стряпчий на власні очі бачили, як Дмитро Борисович став навколішки, і на власні вуха чули, як він несамовито закричав: «шмагай же, коли так!»

Коли Дмитро Борисович зовсім прочухався від свого сновидіння, він визнав за обов'язок покликати до себе на пораду старшого з п'яťох поліцейських, Алексеева, який, не без підстав, вважався в місті правою рукою городничого.

— Чув? — спитав Дмитро Борисович.

— Чув, — відповів Алексеев.

— Ну, так ото ж бо! — сказав Дмитро Борисович і хотів був насваритися пальцем, подібно до його високородія, але, мабуть, не приловчився, бо Алексеев засміявся.

— Ти чого смієшся? — спитав Дмитро Борисович.

— Я не сміюсь... навіть сміятися! — відповів Алексеев.

— То ж бо! гляди, щоб коні у мене тепер... ні-ні... нікуди... второпав? навіть на пожежу не сміти... чуєш? скрізь брати обивательських, навіть для панночок!..

Розпорядившись отак, він обернувся до вікна і побачив на вулиці таку грязюку, що його власні качки плавали в ній, як у ставку.

— Це щó таке? — спитав Дмитро Борисович.

— А що «що таке»? — спитав Алексеев.

— Не бачиш? — спитав Дмитро Борисович.

— Бачу, — сказав Алексеев.

Весь запал і запопадливість Желвакова розбились об цю патріархальну байдужість.

— Ти б хоч тее, чи щс, — промовив він трохи сконфужений, одвертаючись від Алексеєва, щоб приховати своє збентеження.

І справді, чого тут «тее», коли вже «грязюка грязюкою й буде» і «все від бога».

— От коли б ми до цього діла причетні були, — глибокодумно додав Алексеєв.

— Ач його...

«Принесла нечиста сила», хотів сказати Дмитро Борисович, та завагався, бо і в думках не насмілювався завдати якої-небудь образи начальству.

Але все це ще не біда. Ну, погримали його високородіє — не повісили ж справді! Навіть *ви* не сказали, а, як і завжди, говорили *ти* і *братіку*. Річ у тому, що цього самого дня випало Дмитрові Борисовичу бути іменинником, і він мав намір влаштувати для дорогого гостя бал на славу. Як же тепер запросити його високородіє після такої події? Ану вони скажуть, що «я, мовляв, з такими каналіями хліба їсти не хочу!» — а такі ж приклади бували. Однак Дмитро Борисович підбадьорився, і на обіді в голови, втягнувши в себе всю кілкість повітря, яку могли вмістити його легені, проказав за прошення не тільки сміливим, а навіть занадто вже гучним голосом. І його високородіє нічого: прийняли і навіть ласкаво подивились на Дмитра Борисовича.

— Так, пане Желваков, — сказали його високородіє: — ми приїдемо, пане Желваков! добре, пане Желваков!

З цієї самої причини і приїжджав Дмитро Борисович кілька разів у дім купчихи Облепихіної довідатися, як спочивав генерал і в якому вони перебувають настрої: у веселому, сумному чи так собі.

Тимчасом, у домі купчихи Облепихіної відбувалася сцена досить похмурого характеру. Його високородіє зволив прокинутись і почував себе препогано. На обіді в голови подали якусь таку дивну страву, що його високородіє відчував нестерпну печію, від якої довго і без усякого успіху відпльовував.

— Чорт їх знає, чим вони там годують! — бурмотів Олексій Дмитрович: — масло, чи що, погане — просто сил нема!

І випив склянку води.

— Ну, й народ безголовий! кличе їсти, ніби не знає, кого кличе! Риба та риба — раденькі, що річка близько! Їв,

здається, прірву, а в животі бурчить, наче три дні й крихти в роті не було! Ще й печія оця... Гей, Кшецинський!

Увійшов панок не так малий на зріст, як скарлючений послухом і відданістю.

— Приїжджав городничий?

— Ні, пане.

— От і брешете ви, приїжджав! — почулося з передпокою.

— Я не бачив, їй-богу, не бачив, ваше високородіє! — бурмотів скоромовкою Кшецинський.

— Приїжджав уже разів з десять! — промовив камердинер Федір, входячи до кімнати з чашкою чаю на підносі. — Звісно, ви нічого не бачите!

— Це правда, Кшецинський, правда, що ти нічого не бачиш! Не розумію, братіку, де твої очі! Якби я не знав твоєї відданості... якби я власними руками не витяг тебе з бруду — ти розумієш: «з бруду»?.. справді, я не знаю... Що ж, питав що-небудь городничий?

— Питав, що, мовляв, генерал роблять?

— Ну, а ти що?

— Сплять, мовляв, звісно, мовляв, що їм робити, як не спати! вночі ідемо — у кареті спимо, вдень стоїмо — на кухні спимо.

— Ти так і сказав?

— Сказав... чом не сказати!

— Ско-отина!

На губах Кшецинського з'явилась бліда усмішка. Очевидно, що між ним і Федором існувало суперництво такого ж роду, яке може існувати між хитрою, але забавною амішкою і незграбним, але вірним полканом. Федір завжди брав гору; він, нітрохи не соромлячись, виявляв цілковиту зневагу до найзаконніших і найскромніших вимог нещасного вихідця. Одяг і чоботи його лишались нечищені, а замість чаю подавалась йому якась дивна суміш, схожа більше на брагу, ніж на чай. За обідом Кшецинський не насмілювався залишити на своїй тарілці ніж і виделку, бо Федір без церемонії складав їх тут же до нього на скатертину. Кшецинський при цьому зеленів і здригався, і в роті йому робилося погано; але все це тривало лиш одну мить, і він знову втуплював очі в тарілку. Коли йому подавали страву (а подавали йому завжди останньому), Федір ніколи не забував штовхнути його в плече, якщо Кшецинський, на його думку, недосить проворно брав страву. Більше одного шматка йому брати не до-

зволюлося. Взагалі, присутність Кшецинського за панським столом являла для Федора предмет постійних і найтяжчих роздумів.

— І що воно за пан такий! — говорив він звичайно у таких випадках про Олексія Дмитровича: — просто пса шолудивого на вулиці підняв, і того за стіл посадив!

Але щодо цього Олексій Дмитрович лишався непохитним. Кшецинський і далі обідав за столом його високородія, і — мало того! — щоразу, вставши з-за столу, проходив мимо свого ворога з усмішкою, такою непримітною, що збагнути й оцінити всю її отруйність міг лише Федір. Але повернімось до розповіді.

У передпокої почулося човгання.

— Та ось і він! — сказав Федір і, звертаючись до Дмитра Борисовича, додав: — а от мене через вас, добродію, вилаяли тут! Чого тільки вас носить сюди!

— А! це ти, пане Желваков! будь ласка, пане Желваков! прошу сідати, пане Желваков! — мовив його високородіє, лагідно усміхаючись.

— Насмілюсь просити ваше високородіє...

— Пам'ятаю, пане Желваков! будемо, будемо, пане Желваков! Кшецинський! і ти, братіку, можеш з нами! Гляди ж, не осоромся: я люблю, щоб у мене веселилися... Ну, що новенького в місті? Як поживають пожежні коненята?

Желваков зблід.

— Ну, та ти не теє! це я так! А дайте-но панові Желвакову чаю!

Федір з'явився із склянкою, яку не стільки подав, скільки сунув у руки Дмитрові Борисовичу.

— Та ти покуштуй раніш, чи є цукор, — сказав його високородіє: — а то якось, в Окові, стряпчий у мене аж дві склянки без цукру випив... потім уже Кшецинський мені це розказав. Такий, справді, дивак!.. А благонравний! Я, знаєш, не люблю отих, що зорі з неба хапають; у мене головне, щоб людина була благонравна і віддана... Еге ж! ти, братіку, не квапся, одначе, а то ще язика обпечеш!

— Даруйте, ваше високородіє, ми завжди з превеликою нашою охотою...

Тимчасом для Дмитра Борисовича пиття чаю було справжньою мукою. По-перше, він пив його стоячи; по-друге, чай справді був дуже гарячий, а затягти цю операцію, означало б показати себе нечемою перед його високородієм,

бо коли їх високородіє і допускають, так би мовити, до своєї високої особи, то це ще не значить, щоб дозволено було стомлювати їхній зір виконанням обов'язків, які до службових справ не стосуються.

— Та ти, братіку, сідай.

— Даруйте, ваше високородіє...

— Сідай, братіку.

— Не в таких чинах, ваше високородіє...

— Ну, як хочеш.

— Справник Марем'янкін! — виголошує Федір.

— То я матиму надію, ваше високородіє! — каже Дмитро Борисович, востанне обпікаючи губи і виходячи із скляною в передпокій.

— А! Живолот! — каже Олексій Дмитрович: — просимо! Молодець, брат, молодець! Ні порошинки в суді немає! Молодець, пане Живолот!

Справник Марем'янкін — мужчина вершків на п'ятнадцять. Живолотом він прозваний через те, що, будши дитиною і мучений голодом, вимоги якого не завжди міг задовольнити його батько, сторож земського суду, — часто блукав берегом річки, виловлював у ній дрібну рибку і глитав її живцем, твердо покладаючись на поміч божу і надзвичайну міцність свого шлуку, в якому, за власними його словами, камені жорнові всякий злак в одну мить перемелювали. Дуже дивним у його обличчі було те, що ніздрі його здавалися безстрашному глядачеві немовби зовсім вивернутими, через що місцеві чиновники, крім прізвиська Живолот, називали його ще Пугачовим і «рваними ніздрями».

— Маю честь, — рапортує Живолот.

— Звідки?

— З повіту, ваше високородіє. Трапилось умертвіння. Знайшли тулуб, а голову відшукати не могли.

— Як же, брат, це так?

— З ніг збилися, шукаючи, ваше високородіє.

— Як же це? треба, брат, треба знайти голову... Голова, братіку, це при слідстві головне... Ну, сам ти подумай, якби не було, наприклад, у нас з тобою голови, що ж би воно таке вийшло? Треба, треба голову знайти!

— Будемо старатися, ваше високородіє.

— Ото ж бо, голубе! ти зрозумій, ти збагни мої зусилля... бо я, можна сказати, вдень і вночі...

— Це справедливо, ваше високородіє.

— Ну, ото ж бо! А втім, ти в мене молодець! Ти знаєш,

що ось я завтра від вас виїду, і мені все ота голова ввижатиметься... ти вже мене заспокой!

— Даруйте, ваше високородіє, не сумнівайтесь...

— Убивство, звісно, річ звичайна, це, можна сказати, щодня трапитись може... а голова! Ні, ти зрозумій мене, ти збагни мої зусилля! Голова, братіку, це, так би мовити, центр, сідалище...

— Знайдемо,— відповів Живоглот з певним озлобленням, немовби думав сам собі: «а бодай би ти луснув! от причепився, проклятий!»

— А як взагалі у повіті, благополучно?

— Благополучно, ваше високородіє,— реве Живоглот, раз назавжди закаявшись доповідати його високородію про будь-що неблагополучне.

— Крадіжок немає?

— Нема, ваше високородіє.

— Убивств немає?

— Нема, ваше високородіє.

— Тобто, крім цієї голови... Ця, братіку, голова, я тобі скажу... голова ота весь сьогоднішній день мені зіпсувала... я, братіку, Тит; я, братіку, люблю, щоб мене теє...

Живоглот понурився. В цю мить він ладен був одрізати собі язика за те, що він бовкнув здуру отаку капосну штуку.

І хоч би справді ця голова була,— думав він, тисячний раз проклинаючи себе:— а то ж і пригоди ніякої не було! Так просто, здуру ляпнув, щоб похвастати перед начальством діяльністю!

— Ти думаєш, мені це приємно!— провадив тимчасом далі його високородіє:— начальству, братіку, тоді тільки весело, коли всі задоволені, коли все дивиться на тебе з довірою, можна сказати, з сподіванням...

Мовчанка.

— Ну, ти їдь... ти їдь! Я не можу! Я спокійним не буду, поки ти в місті.

— Поміщик Перегоренський!— доповідає Федір.

Входить Перегоренський, пан років шістдесят, проте ще бадьорий і свіжий. Видно, одначе, що, для підкріплення згасаючих сил, він частенько вдається до чарки, внаслідок чого і ніс його набув усіх можливих відтінків фіолетового кольору. На ньому поруділий фрак з вузенькими фалдочками і нанкові панталонці без штрипок. Побачивши його, Олексій Дмитрович ховає обидві руки аж до сідниць,

побоючись, щоб панові Перегоренському не спало на думку простягти йому руку.

Перегоренський. Захисту! про захист благаю я ваше високородіє! Захисту невинним, захисту гнобленим!

Олексій Дмитрович. А що таке?

Перегоренський. Ви пробачте мені, ваше високородіє! я не тямлю себе! Але я вірнопідданий, ваше високородіє, я християнин, ваше високородіє! я... людина!

Олексій Дмитрович. Дозвольте, одначе, що ж таке трапилось? І до чого тут «вірнопідданий»? Ми всі тут вірнопіддані.

Перегоренський. Не донос... ні, роль донощика далека від мене! Не з доносом насмілюся я стати перед лицем вашого високородія! Почуття жалю, почуття любові до ближнього одно тільки спонукало мене вдатися до вас: доброчесний царедворче, врятуй, врятуй вдову від загибуні!

Олексій Дмитрович. Але дозвольте... мені сказали, що ви тутешній поміщик... до чого ж тут удова?.. я не розумію.

Перегоренський (*зітхаючи*). Так, я тутешній поміщик, це правда; я маю, я маю нещастя називатися тутешнім поміщиком... У мене сім душ... без землі, і тільки вони, самі вони підтримують моє тлінне існування!.. Я був гноблений, ваше високородіє! Я був на службі — і вигнаний! Я служив чесно — і от стою перед вами нужденний, убогий! Я мав чуле серце і зберіг його досі! За що ж терпів я? За що всі гоніння долі на мене? Чи не за те, що любив правду над усе! Чи не за те, що, можна сказати, ненавидів неправду і істину царям з усмішкою казав! Захисту! Про захист волаю до тебе, покровителю гнаних і гноблених!

Олексій Дмитрович. Та змилуйтесь, що ж я можу зробити?.. Поясніть, будь ласка!

Перегоренський. Повторюю вашому високородію: не донос, що сама назва його огидна для мого серця, маю намір я подати вам, пане мій! — ні! Слова мої будуть простим повідомленням, яке, за змістом закону, обов'язкове для кожного вірнопідданого...

Олексій Дмитрович. Але в чому ж справа? Дозвольте... я зайнятий; мені треба їхати...

Перегоренський. Підступний Живоглот...

Олексій Дмитрович (*суворо*). Хто ж цей Живоглот? Я не розумію вас; ви, здається, дозволяєте собі жартувати, ласкавий добродію мій!

Перегоренський *(не слухаючи його)*. Підступний Живоглот, скориставшись темрявою ночі, з юрбою мерзенних наемників оточив будинок торгуючого в селі Чорнораменні, за свідощтвом третього роду, міщанина Скурихіна, і неситим голосом вимагав допустити його до трусу, під тим приводом, ніби Скурихін провадить торгівлю миш'яком. Причому обізвав Скурихіна неподобними словами; а за полишення цієї справи в таємниці взяв з нього п'ятдесят карбованців і повернув з наемниками назад. Це перший пункт.

Олексій Дмитрович. Але де ж тут удова?

Перегоренський. Оний Живоглот, описуючи, за указом губернського правління, маєток купця Гламідова, приховав деякі коштовні речі, сказавши при тому: «речі ці здадуться діточкам на молочко». При цьому так само не проминув обізвати Гламідова неподобно... *(Пильно дивиться на Олексія Дмитровича, який збентежено нюхає тютун)*. Цей самий Живоглот, прийшовши в дім до відставного колезького реєстратора Рибушкіна, у той час, коли в нього були гості, настирливо вимагав, для власного вжитку, склянку горілки і, діставши на те відмову, розігнав гостей і хазяїв, промовляючи при цьому: *альо машир!*

Олексій Дмитрович. Але де ж тут удова?

Перегоренський. Та цим не сповнилася міра безчинств Живоглових. У минулому місяці, прибувши на ярмарок у село Березино, що на Новому, сей лютий звір, аки лев рикаєй і, переповнившись вином і люттю, побив безпричинно всіх торгуючих, і доти не опустив руйнівної десниці своєї, доки не дістав по полтині з кожного воза... *(Урочисто)*. На всі такі протизаконні дії справника Марем'янкіна, що у просторіччі Живоглотом іменується і лютістю своєю такого прізвиська цілком заслуговує, є належні свідки, яких я, проте, до свідчення під присягою допустити сумніваюсь.

Олексій Дмитрович. Дозвольте, одначе, я все-таки не можу збагнути, де тут удова і в якій мірі описувані вами пригоди, чи, як ви називаєте їх, безчинства, стосуються вашої особи і чому ви... ні, воля ваша, я цього просто збагнути не можу!

Перегоренський. Ваше високородіє! В мені, в моїй особі, бачите ви єдиний притулок громадської совісті, Живоглотом потоптаної, Живоглотом зневаженої. Усунь Живоглота, доброчесний царедворче! Усунь! воляють до тебе тисячі жертв його звіроподібної лютості!

Олексій Дмитрович. Але як же це... я, справді, вагаюсь... Свідків от ви не допускаєте... позивачів теж у наявності немає.

Перегоренський (сміється гірко і потім зітхає). Отже, немає правди на землі! Великий господи! тут стоїть перед тобою раб лукавий і лінивий (показуючи на Олексія Дмитровича), який мене ж обзиває ябедником і кляузником...

Олексій Дмитрович (тривожно). Дозвольте, однак, я не називав вас ні ябедником, ні кляузником!

Перегоренський. Ябедником і кляузником за те тільки, що я взяв на себе оборону невинності! (До Олексія Дмитровича). Пане мій! Необхідність, сама лише гірка необхідність змушує мене сказати вам, що я неодмінно, при першій же нагоді, звернуся з уклінним проханням до пана міністра, багатиму навколішках його високопревосходительство... (Запально). Ти знатимеш, так, ти знатимеш, підступний царедворче, що то значить зневажати поради доброчесності! Згадаються тобі і рябчики, і риба, що їх посилає Живолот, яко данину твоєї плотоядності! (Виходить).

Олексій Дмитрович (хвилин з п'ять стоїть у якомусь отупінні, come una statua¹, отямлюючись). Чорт знає що таке... Гей, Федоре! одягатися!

Тимчасом будинок Желвакова давно вже сяє численними вогнями, і біля воріт поставлені навіть площки; це приваблює велику юрбу народу, який, дарма що надворі дощ і грязь, охоче збирається подивитись, як розважаються повітові аристократи. Гості вже зібралися. Оркестр, що складається з двох флейт і одного контрабаса, зігрується в лакейській, наганяючи нестерпну тугу на серця чорноборців жалібними звуками флейт. Багато лойових свічок горить по всіх кімнатах; а в одній з них, призначеній, очевидно, для резиденції почесного гостя, на розкритому ломберному столі горять навіть дві стеаринові свічки, що їх Дмитро Борисович, з ощадності, гасить, і потім, почувши на вулиці рух, знову засвічує. Панночки, взявшись під руки, низкою ходять по залі, призначеній для танців. Протоколіст дворянської опіки, упадаючи коло них, мабуть, говорить страшен-

¹ Як статуя.

но смішні речі, бо панночки раз у раз затуляють свої личка хусточками. У тривожному чеканні минає дві години, протягом яких ніхто нічого не робить. Деякі дами починають навіть виявляти ознаки нетерпіння. Особливо обурюється дружина окружного начальника, яка курить цигарки і становить у повіті постійну опозицію.

— Та змилуйтесь, Дмитре Борисовичу! — каже вона голосно: — чи довго ж нам чекати! Адже нам він майже не начальник навіть!

— Та вже зробіть вашу ласку, Степанидо Карпівно! подождіть трошечки! Михайле Трохимовичу! умовте Степаниду Карпівну! — благає Дмитро Борисович.

— *Stéphanie, mon ange!* — каже Михайло Трохимович: — *il faut donc faire quelque chose pour ces gens-là!*

— Одначе, *Michel!* — відповідає Степанида Карпівна.

В цей час дружина повітового судді, що не виявляла досі ніяких ознак невдоволення, вважає за можливе, на знак співчуття до Степаниди Карпівни, пустити в хід гірку усмішку, яка давно дозріла в її серці. Але Дмитро Борисович ловить цю усмішку, так би мовити, на льоту.

— Ну, а ви чого? — говорить він суддисі: — ну, Степанида Карпівна... це справді! а ви ж чого?

І, махнувши рукою, біжить далі.

Одначе, Дмитро Борисович зовсім не спокійний. Дві обставини гризуть його серце. По-перше, відомо йому, що у його високородія зараз пропікається Перегоренський. «Обпаскудить він, обпаскудить нас усіх, бестія!» — думає Дмитро Борисович. По-друге, постає дуже важливе питання: чи гратиме його високородіє в карти, і якщо не гратиме, то як розважати їхню особу? Партію для його високородія він уже склав, і партію пристойну: Михайло Трохимович Сертуков, окружний начальник, молодий чоловік, освічений і з напрямом; асесор палати, Кшепшицьюльський, теж освічений і з напрямом, і нарешті тієї ж палати чиновник особливих доручень Пшикшецьюльський, не стільки освічений, скільки з напрямом. Усі вони готові грати у що завгодно і по скільки завгодно.

— Господи! якби не було господарських управлінь,— каже до себе Дмитро Борисович: — пропала б моя голівонька!

¹ Стефаніє, мій ангел! треба ж що-небудь зробити для цих людей.

І покvapно, з розмаху зупиняється перед повітовим суддею, який скромно сидить у куточку, і, задумавшись, міркує вголос:

— Що, коли б усе отакі були! Он він який убогий! навіть жебракові подати нема чого!

— Ні, де вже нам! — каже, махаючи руками, суддя, який через старість недочуває, і думає, що Дмитро Борисович запрошує його скласти партію для високоіменитого гостя.

Та от вдирається у двері Алексеев і щодуху виголошує: «Левізор! левізор їде!» Дмитро Борисович тремтячими руками засвічує стеаринові свічки, похапцем кидає музикантам: «не осоромте, голубчики!» і стрімголов вибігає на ганок.

Його високородіє входить під звуки музики, яка гучно грає туш. Його високородіє дивиться милостиво і спиняється в залі. Дмитро Борисович, що дріботить коло гостя бочком, простягає руку в тому напрямі, де приготовлена обитель для його високородія, і покvapливо промовляє:

— Сюди, будьте ласкаві, сюди, ваше високородіє!

— А навіщо? мені й тут добре! — каже його високородіє, окидаючи дам орлиним поглядом: — а втім, роби зі мною що хочеш! Пробачте мені, mesdames, — я тут невільник!

І, шаркнувши ніжкою, дрібною ходою прямує в обитель, на дверях якої його зустрічає сама городничиха, проста стара жінка, з хусткою на голові.

— Прошу, ваше превосходительство, прошу, не погребуйте! — каже вона, низько кланяючись.

— Пробачте, пані! я ще тільки «високородіє»! — відповідає Олексій Дмитрович і скромно опускає очі.

Його високородіє сідає на приготованому дивані; городничиха ту ж мить зникає; найіменитіші мужі міста стоять під стіною і мовчать. Його високородію, очевидно, ніяково.

— Накажете музиці починати? — питає Дмитро Борисович.

— Аякже, аякже! — відповідає його високородіє.

Музика грає; до слуху його високородія доноситься тільки тріск контрабаса.

— Та ти тут і музику завів! — зауважує його високородіє: — це похвально, пане Желваков! Це ти добре робиш, що єднаєш товариство! Я це люблю... щоб у мене веселилися...

— Всі сили-заходи, ваше високородіє... тобто, скільки стане сили-спроможності, — відповідає Дмитро Борисович.

Мовчанка.

— А ви, панове, хіба не танцюєте? — питає Олексій Дмитрович, поводячи очима по стіні.

Імениті чини, розуміючи ці слова як запрошення вийти з кімнати, юрбою прямують до зали. Його високородіє трохи спантеличений.

— Що ж це вони? — каже він, хмурячи брови: — хіба мое товариство... здається, я теє...

Дмитро Борисович, у цілковитому розпачі, поспішає надогнати втікачів.

— Ну, куди ж ви, ради Христа? куди ви? — каже він благальним голосом: — Михайле Трохимовичу! Мечиславе Станіславовичу! Станіславе Мечиславовичу! хоч ви! хоч ви! це ж скандал! це; можна сказати, непристойність!

Але імениті особи упираються. Дмитро Борисович знову прибігає в обитель.

— Ваше високородіє! чи не zvolite в карточки?

Олексій Дмитрович вагається.

— Я... так... я теє... але, справді, я не можу уявити, з ким же ти мене... — каже він.

— Про це не турбуйтеся, ваше високородіє! партія — найблагородніша: все губерньські...

— Ну, так... якщо партія пристойна... чого ж...

Один з партнерів, Михайло Трохимович, поспішно розпечатує карти і досить розв'язно підлітає до його високородія.

— *Votre Excellence!*¹ — каже він, подаючи карточку.

— *Mais, vous parlez français?*² — зауважує його високородіє з приємним здивованням.

— Вони навчалися в університеті, — вставляє Дмитро Борисович: — їхня дружина перша дама в місті.

— А! дуже приємно! *J'espère que vous me ferez l'honneur*³ ... дуже, дуже приємно!

Тимчасом танці в залі йдуть звичайним порядком. Протоколіст дворянської опіки перевершує самого себе: він танцює і прямо і впоперек, бо дам удвоє більше, ніж кавалерів, і кожній хочеться танцювати. Отже, кавалери повинні одну й ту саму фігуру кадрилі наперемінно протанцювати з двома різними дамами.

¹ Ваше превосходительство!

² А... ви говорите по-французьки?

³ Я сподіваюсь, що ви зробите мені честь...

— Ху, запарився! — каже протоколіст, витираючи хусточкою струмочки поту, що котяться по лобі: — Дмитре Борисовичу! ви б хоч горілочкою танцюристів почастували! це ж просто смерть! Отакого труда і каторжники не знають!

— Ані-ні! — відповідає Дмитро Борисович, махаючи руками: — що ти! що ти! ти, чого доброго, знову, як ого недавно, насмокчешся! От поїде його високородіє — тоді хоч графин випий... Гей, музиканти!

Музика починає грати, але танцюристів урезонити не легко. Вони стають посеред зали в каре, радяться між собою і вирішують не танцювати, поки не буде задоволено справедливої вимоги протоколіста.

— Що ж це за сором такий! хоч би прохолодного якогось подали! — каже протоколіст.

— Не танцюй, братця, та й баста! — під'юджує мужрадний Петька Трясучкін.

— Не хочемо танцювати! — загули всі.

Зчиняється сум'яття. Городничиха поспішає сказати своєму чоловікові, що приказні бунтуються, вимагають горілки; а горілки, мовляв, дати ніяк не можна, бо ось ще недавно, у справника, столоначальник Подгоняйчиков так налився, що навіть уявив, ніби додому спати прийшов, і почав при всіх роздягатися.

Дмитро Борисович вибігає умовляти.

— Бога ви не боїтесь, свині ви отакі! — каже він: — знаєте самі, яка в нас теперечки особа! Хіба мені шкода горілки, зрозумій ти це!... Гей, музиканти!

— Та ні; танцювати зовсім неможливо... що нам горілка! а зовсім нам танцювати неможливо!

— Та чому ж неможливо?

— Та так... дуже вже труд великий...

— Господи! Іване Перфілійовичу! і ти теж! голубчику! ну, ти ж розумний! Прохолодися ж ти хоч раз, як личить освіченій людині! Ну, жарко тобі — води випий, або вийди, чи що, на вулицю... а то горілки! Хіба мені шкода, Іване Перфілійовичу! Що мені горілка! Христос з нею! Я вам усім завтра вранці по дві скляночки піднесу... їй-богу! та хоч тепер ти стримайся... га! ну, що буде, те буде! Гей, музиканти!

Цього разу умовляння вплинули, і кадрили сяк-так почалась. З-за дверей коридора, що виходив до зали, визирали обличчя покоївок та інших глядачів лакейського зван-

ня, попереду яких, уже в самій залі, стояв камердинер його високородія Він поводився, як і личить камердинерові знатної особи, дуже серйозно, з іншими лакеями в розмови не заходив, і, заклавши руки назад, глибокодумно спостерігав, як танцює повіт.

— Ну як, Федю, адже й ми веселитися вміємо? — питає Дмитро Борисович, часом забігаючи до нього.

— Веселитися — чому не веселитися! — відповідає Федір.

— Ну, а як воно, Федю, проти ваших балів: наш, я думаю, нікуди, мабуть, не годиться?

— Еге ж, проти наших... звісно... а втім, мені ваш більше подобається... простіший!

— Ти, Федю, добрий! Зайдеш якимось, я тобі полтиничка подарую... а чай пив?

— Пив, красно дякуємо.

— Ти, братіку, вимагай... знаєш, без церемоній... розпорядись сам, коли чого схочеться... цукерочок там, ікорки, баличку... тобі, братіку, ні в чому не відмовлять...

На початку п'ятої фігури у вітальні почувся шум, який незабаром змінився шушуканням. На дверях зали показався сам його високородіє. Наближався страшний момент, момент, коли слід було робити соло п'ятої фігури. Протоколіст, забачивши його високородіє, рішуче відмовився виступати вперед і хотів залишити напризволяще свою даму. Сталося щось подібне до боротьби, яка спричинила серед танцюючих замішання. Дмитро Борисович кинувся в самий розпал битви.

— Ну, годі ж, братіку, йди! — умовляв він упертого протоколіста: — адже його високородіє дивиться...

Але протоколіст ні з місця: і слова не вимовить, і вперед не йде, наче ноги в нього приросли до підлоги.

— Оторопів, ваше високородіє! — вигукує Желваков, перебігаючи до Олексія Дмитровича: — вони в нас незвичні... всього лякаються.

— Та чого ж? — каже Олексій Дмитрович: — я, здається, не страшний! Негаразд, юначе! Я люблю, щоб у мене веселилися... еге ж!

І вертається в обитель, щоб не заважати загальним веселощам.

— А в мене сьогодні був випадок! — каже Олексій Дмитрович, звертаючись до Михайла Трохимовича, що, як освічена людина, скрізь ходить слідом за його високоро-

дієм: — приходить до мене Марем'янкін і доповідає, що в повіті знайдено тулуб... і от дивно! просто самий тільки тулуб, без голови! *Imaginez-vous cela!*¹

— Сс! — вимовляє Дмитро Борисович, похитуючи головою.

— Але ось що особливо мене вразило, — каже далі його високородіє: — це те, що цієї голови ніде не можуть знайти! навіть Марем'янкін! *Vous savez, c'est un coquin pour ces choses-là!*²

— Сс! — вимовляє знову Желваков.

— Але я, одначе, вжив своїх заходів! Я сказав Марем'янкину, що знати нічого не хочу, щоб було знайдено голову! Це мене дуже-дуже засмутило! *Ça m'a bouleversé!*³ Я, знаєте, працюю, піккуюсь... і раптом така неприємність! Голови знайти не можуть! та ж десь-таки вона схована, ця голова! Правду сказати, я починаю вагатися в думці про Марем'янкіна, я гадав, що він старанний — і ось тобі маєш!

Б'є одинадцята година; його високородіє береться за капелюх.

Дмитро Борисович в розпачі.

— Ваше високородіє! ошасливіть! не відмовте перекусити! — благає він, у пориві відданості майже насмілюючись торкатися руки його високородія.

Олексій Дмитрович видимо зворушений. Але разом з тим воля його непохитна. «У нього болить голова», «він так багато сьогодні працював», «завтра йому треба рано виїхати», і до того ж «цей Марем'янкін із своєю головою»...

— Спасибі, пане Желваков, спасибі! — каже його високородіє: — це ти добре робиш, що стараєшся згуртувати товариство! Я матиму це на увазі, пане Желваков!

І виходить повільними кроками з обителі.

Підсадивши як слід його високородіє в екіпаж, Дмитро Борисович повертається до зали і довго-довго тисне обидві руки Михайлові Трохимовичу.

— Дякую! — каже він, розчулений до сліз: — дякую! коли б не ви... Гей, горілки! — вигукує він зовсім несподівано.

Ніч. В домі купчихи Облепихіної блимає лише тьмяне світло. Олексій Дмитрович уже роздягнений, і Федір скидає з нього чоботи.

¹ Уявіть собі це!

² Ви знаєте, він же досвідчений у цих справах пройда!

³ Це мене потрясло!

— Ну, а чи пам'ятаєш, Федоре, як ми в Петербурзі бідували? — питає Олексій Дмитрович.

— Як не пам'ятати? таке діло хіба забути можна? — відповідає Федір похмуро.

— А пам'ятаєш, як ми на Міщанській, на четвертому поверсі, поневірялися?

Федір трясє головою.

— У кухмістера за шість гривень обід брали, і обидва ситі були? — каже далі Олексій Дмитрович: — а чи думав ти, чи гадав ти в той час, щоб ось, наприклад, як теперечки... Стоїть перед тобою городничий — слухаю; справник до тебе входить — слухаю; суддя рапортує — слухаю... Так ось, брат, ми які!

— Це справді, що й уві сні не снилось.

— Ото ж бо!

— Добре то воно добре, — каже Федір, — та одно ось, пане, негаразд.

— А що таке?

— Та от Кшецу оту (Кшецинського) вигнати б з двору слід.

— Знову ти... тее...

— Та нічого не «тее», а продасть він вас, пане.

— Що ти дурниці верзеш! тільки баламутиш, дурню!

— Навіщо мені баламутити! я не баламучу! Я ось тільки знаю, що Кшеця ота шістсот шістдесят шість означає... ну, і продасть він вас...

МОЇ ЗНАЙОМЦІ

ОБДУРЕНИЙ ПІДПОРУЧИК

Діло було навесні, а того року весна була рання. Уже на початку березня побігли з гір струмки і прилетіли граки, чого й старі люди в Крутогорській губернії не пам'ятають. Пора ця найвеселіша; вигляд оживаючої природи благотворно впливає на щонайсонливішу людину; все набуває якогось незвичайного, святкового відтінку, все прибирається в райдужні барви. По селах, на вулицях розпливається грязь; дівчата юрбами вовтузяться на дорозі і скрізь, де під впливом сонячного проміння набралась вода; старики теж вивозяться з душних хат і сідають на призьбах погрітися проти сонечка. Взагалі, всі задоволені, всі раді весні й теплу, бо зимою хата, наповнена якоюсь згіркою атмосферою, наводить нудьгу навіть на звиклого до неї мужичка.

Проте подорожувати в цей час, і особливо в екстремній справі, — суцільна кара. Дорога вже розкисла: чорна, покромсана смуга її потворним горбом виступає із снігу, що осів обабіч; коні раз у раз провалюються, і тому ви хоч-не-хоч мусите їхати поволі; до того ж, подекуди трапляються так звані підталани, перед якими ви можете простояти на місці годин шість і більше, поки зженуть околицьній люд, і з його допомогою вашу кибитку буде перевезено або, правильніше, перенесено на руках по той бік баюри, що утворилася посеред дороги. Це штука препогана; тут згадаєш усіх, кого слід, і всіх у думці по-родинному вшануєш. Не тішать серця ні краси природи, ні шум водних потоків, які ринуть звідусіль; навпаки, в душі накипає якийсь тупе озлоблення проти всього цього: так би, здається, взяв та й поїхав звідси; а поїхати якраз і не можна.

Уночі в таку пору їхати зовсім неможливо; тому й буває,

що пройдеш за добу верст із сорок, та й славословиш решту часу ім'я господне на станції.

Такої муки довелося зазнати й мені. Намучившись, поки було видно, в марній боротьбі із стихіями, я приїхав, нарешті, на станцію, де мав заночувати. В таких умовах станційний будиночок, що самотньо стоїть трохи осторонь дороги, за деревами, являє собою справжню благодать. Проїхав, здається, всього верст із сорок чи п'ятдесят, а стомишся, отупієш і розкиснеш так, наче власними своїми благородними ногами пробіг верст півтораєста. Звичайно, першим ділом самовар, а потім уже з'являється на стіл посильна, зачерствіла від давності закуска, і приладнується складане залізне ліжко, без якого в Крутогорській губернії подорожувати так само неможливо, як неможливо уявити собі станційний будинок без блощиць і тарганів.

Цього разу я застав на станції якогось проїжджого, що мене і вразило, і засмутило. Засмутило тому, що ми, корінні крутогорці, в такій мірі звикли до нашої затишної глушини, що поява проїжджого здається нам образою і зазіханням на наш спокій. Крім того, є ще прихована причина, яка пояснює нашу нелюбов до проїжджого народу, але цю причину я можу сказати вам тільки під найбільшим секретом: є за нами сякі-такі грішки, і тому ми страшенно не любимо ревізорів та всякого роду цікавих людей, яким подобається стромляти свого носа в наше маленьке господарство. Міркуємо ми в цьому разі так: губернія Крутогорська хоч куди; ми теж люди хороші і, до того ж, приладились до губернії так, що вона нам немов дружина; і клімат, і все, тобто і те, і друге, таке хороше і прекрасне, і таке все це славне, що збоку аж любо глянути на нас, а нам, мабуть, і помирати не треба! Охота ж якому-небудь — прости господи! — хортові-нишпорці встрявати в цю зворушливу злагоду!

Проїжджий, як виявилось, мав меланхолійну вдачу. Він весь час ходив по кімнаті, наспівуючи відомий романс «Уймись волнення страсти». Але пристрасті, видно, не вгамовувались, бо коли діло доходило до «я пла-а-чу, я стра-а-жду!», то в голосі його чулась якась предивна штука: наче і вігер квилить, і водночас чоботи риплять так, що млясно робиться. Цієї штуки мені ніколи після того не доводилось чути; але пригадую, що в той час вона навіяда на мене нудьгу. Цікавим було також і те, що слова «плачу» і «стражду» неодмінно супроводились вигуком: «гей,

Прошко, горілки!», а що проїжджий співав безперестанно, то й горілки, виходить, випито було вже чимало.

Одначе я мушу признатися, що цей вигук пролив заспокійливий бальзам на моє крутогорське серце; я відразу ж збагнув, що це нашого поля ягода. Якщо і вам, ласкавий мій читачу, доведеться потрапити в такі самі обставини, то знайте, коли п'є людина горілку — значить, не ревізор, а хороша людина. З тієї причини, що ревізор, як людина злюща, в самому собі порох і горілку містить.

— Шановний добродію! шановний добродію... мій! — почувлося за перегородкою.

Заклик, очевидно, був звернений до мене.

— Чого зволите?

— Чи не будете ласкаві допустити порозмовляти? нудьга смертельна!

— З превеликою охотою.

Слідом за цим у мою кімнату ввалилася фігура високого зросту, в дубленому баранячому ковшу і з величезними сивими вусами, що звисали вниз. Фігура говорила дуже гучним і виразним басом, супроводячи свої речення пристойними жестами. Ознак сп'яніння не помітно було ані найменших.

— Рекомендуюсь! рекомендуюсь! «Блудний син, або росіяни в 18** році»...

— Дуже радий познайомитись.

— Еге ж; це так, це правда, що блудний син — чорт забери! Життя моє, так би мовити, рраман і рраман не простий, а отак Рафаїла Михайловича Зотова, з танцями і перевтіленнями та пишним фейерверком — на тому стоїмо! А з ким я маю приємність розмовляти?

Я назвав себе.

— Так; ну, а я відставний підпоручик Живновський... еге ж! служив у полку — покинув; жив у маєтку — пропив! Тиняюсь тепер по бурхливому океану життя, як човен утлий, без керма, без весла...

Я стрра-ажду, я пла-ачу!

Заспаний Прошка прожогом, мов очамрілий, вбіг з пляшкою горілки та склянкою в руках і спросоння поліз просто у вікно.

— Куди? ну, куди лізеш? — загорлав Живновський: — ач, яке рило! мало ти спиш! очманів, тварюко, від сну! ре-

комендую! — казав він далі, звертаючись до мене: — раб і наперсник! єдиний уламок давньої розкоші! хороший?

Прошка витріщав на нас очі і тимчасом, очевидно, все спав.

— Хороший? а пика, пика! та ви гляньте, полюбуйтеся! хороший? А чи знаєте, між іншим? адже я його видресировав — істинно вам кажу, видресировав! Тепер він у мене всі ці, знаєте, примовки та всяку команду — все розуміє; вірші навіть французькі декламує. Ану, Прошо, потіш пана!

Прошка витріщив на нас очі і тимчасом, очевидно, все розібрати тільки приспів: *се містігіріс ке же ле номме, се містігіріс, се містігіріс.*

— Га? який каналія! це ж, батечку, Беранже! Два місяці, добродію, з ним бився, учив — ось і плоди! А приємний це віршописець Беранже! Серед росіян, я вам скажу, подібного йому немає! І все, знаєте, про ці делікатні обставини... bestія!

Живновський одним духом випив склянку горілки.

— Ну, тепер марш! можеш спати! та гляди мені, гав не ловити — розумієш?

Прошка вийшов. Живновський вийняв з кишені заяложений бумажник, поклав його на стіл і значущо лягнув по ньому рукою.

— Зволите бачити? — сказав він мені.

— Бачу.

— Ну, то оце тут усі мої капітали!.. Тобто, крім тих, що зберігаються ось у цьому ломбарді!

Він показав на голову.

— Небагато! і всього-навсього тут тільки п'ятдесят карбованців... і це на все, добродію, життя!

Він спинився в роздумі.

— Та-ак; це на все життя! — сказав він урочисто і роздільно, майже налізаючи на мене: — це, що називається, на все життя! тобто, тут і буар, і манже, і сортір!.. та-ак; хоч нема де й сісти, аби було що з'їсти; а втім, і з'їсти тут небагато знайдеться... мудра штука!

Він почав ходити по кімнаті.

— А вже чого, здається, я не робив! Тілом торгував! власним своїм тілом — от як бачите... Не вивезла! не вивезла шельма-крива!

Мовчанка.

— От хоч би з шлюбом! чим не молодець — з усякого погляду! проте, ні!.. Була вдова Поползновеїкіна, та й вона з глузду з'їхала: «ач, каже, які в тебе ручиська! так, чого

доброго, усахариш, що і в могилу ляжеш!» Вже які я їй ре-зони не виставляв: «це, кажу, добродійко, міць подружню означає!» — та де тобі! От і виходить, що тільки задарма на неї здоров'я витрачав: дала ось кожушинку та сто карбованців на дорогу і показала на двері! А пика яка, коли б ви знали! точнісінько як у мого Прошки, наче антихрист на ній від сотворіння світу престол мав!

Живновський плюнув.

— Або ще ось Топорков кернет: «чув, каже, Сеню, англійці мільйон дають тому, хто цілий рік самим цукром харчуватиметься?» Що ж, думаю, адже канальська буде штука мільйончик узяти! Це ж виходить не мало, не багато, а з доброго дива взяв та на пряники мільйончик і одержав! А мені на ту пору хоч лягай та помирай — усе просвистів! І крім того, знаєте, це вже у мене ідея така — розбагатіти. Ну, і полетів я здуру в Петербург. Приїхав; приходжу до посланника: «так і так, кажу, викликали бажуючих, а в мене, мовляв, ваше превосходительство, шунок справжній, руський»... Що ж би ви думали? переклали йому це — як зареочеться бусурманисько! я навіть образився; так, знаєте, там усі ці патріотичні почуття враз і закипіли.

— Так, це справді образливо.

— Але ж, повернувшись, дав я таки Сашкові перцю: думаю, напевно, пам'ятає ще й досі... А втім, і те сказати, я з малих літ такий уже прожектер був. Голова, батечку, гаряча; з головою нічого не вдію! Це, ото, як у критиках пишуть, серце з розумом в розладі — ну, як засяде воно туди, ніякими силами звідти й не витягнеш: на стіну ладен лізти!

— А тепер що ж ви гадаєте робити?

— Тепер? ну, тепер уже ми свої діла поправимо! До Крутогорська, батечку, їдемо, до Крутогорська! до країни, з дозволу сказати, антропофагів, країни дикої, лісної! Нога пане, людська там ніколи не ступала, дикі звірі по вулицях ходять! Ось ми з вами в яку стороньку забилися!

Живновський, захопившись, мабуть, забув, що перед ним сидить один із смиренних жителів Крутогорська. Він швидкими кроками ходив сюди й туди по кімнаті, потираючи руки, і на фізіономії його відбивалося щось плотолюбне, начебто й справді він ладен був живцем пожерти крутогорську країну.

— Спасибі Сашкові Топоркову! спасибі! — казав він, очевидно, забуваючи, що той-таки Топорков обдурих його

з цукром.— «Катай, каже, до Крутогорська, там, братіку, є винце тенериф — ото, брат, винце!» Ну, я, знаєте, чоловік військовий, довго не думаю: пояс та шапку чи, як сказав мудрець, *omnia mecum porto*...¹ зарапортувався! ну, та все одно! слава богу, тепер уже недалечко й до місця.

— Одначе, я все-таки не можу збагнути, на що ж ви розраховуєте?

— На щó? — спитав він мене з якимсь подивом, раптом спинившись передо мною: — як на що? Та ви, батечку, не знаєте, що таке Крутогорськ! Крутогорськ — це, я вам скажу, сторона! Там, знаєте, купець — борода поганюща, каптанина на ньому вся драна, сам ходить як жебрак — ні, мільйонщик, добродію ви мій, у чоботі мільйони носить! Ну, а нам отих негоціантів, що в куцях там піджаках франтять та тенерифцем відбуваються, і дурно не треба! Це не про нас! Нам давай так ото бороду, таку, знаєте, бороду, що як давнуну її, то старовинні оті хрестовики й лобанчики так би з неї й посипалися — ось чого нам треба!.. А знаєте, чи не хильнути нам шлункового? —

Я пла-ачу, я стра-ажду!

Але Прошка не з'являвся. Живновський повторив свій приспів уже з люттю. Прошка з'явився.

— Що ж це ти, жартувати, чи що, собачий сину, зі мною надумав? — загорлав Живновський: — службу свою забув! То я тобі її пригадаю, тва-арюко!

Він розпростер свою длань і зовсім закрив нею обличчя збезумілого раба.

— Битись я, скажу вам, не люблю: це річ непевна! а от нам'яти, зібгати отак морду — це вже куди твоє діло, на тому стоїмо. У нас, добродію, в околиці поміщиця жила, дівця і бездітна, то вона справжня була на ці штуки вигадниця. І теж бити не біла, а проштрафиться в неї дівка, вона й пошле її по селах милостинню збирати; назбирає вона там шматків яких — до застольної! і дворові ситі, і дівку покарано! Оце-то, добродію, управління! це я називаю управлінням!

Він випив.

— Знаєте, одначе, — сказав він: — а починає-таки розбирати мене — як ви гадаєте?

Я погодився.

¹ *Omnia mea mecum porto* — все своє ношу з собою.

— Стара стала, слаба стала! Йшли ми, я пам'ятаю, у вісімсот чотирнадцятому, походом — за місяць по чотири відра на брата виходило! Ну, чогири рази по вісім — тридцять два, здається луснути можна! — так ні ж, усі в своєму вигляді! така вже компанія весела зібралася: всі хлопці були теплі!

На станційному годиннику вибило десять. Я позіхнув.

— Та ви заждіть, не позіхайте! Я вам розкажу, трапився зі мною випадок. Був у мене брат, такий брат, що вдень із свічкою не знайдеш—душа! Служив він, добродію, в одному полку з якимсь Перетикіним — так, миршавенький був офіцерик. Ось тільки й присяглися вони — і в щасті, і в нещасті виручати один одного. Брат вийшов у відставку, а Перетичка ця полізла вгору, перейшла, батечку, до цивільних справ і дослужилася там до чинів генеральських. У двадцятих роках, мов тепер пам'ятаю, промантачився я немилосердно — штабс-капітан Терпішка доценту обіграв! — натурально, до брата. От і пригадав він, що є в нього друг і приятель Перетикін: «він, каже, тебе влаштує!» Пише він до нього листа, до Перетички тобто: «чи пригадуєш, мовляв, любий друже, як ми з тобою ціліснічкі ночі у метрес прогулювали, як ти, як я... допоможи братові!» Приїжджаю я в Петербург з листом цим просто до Перетикіна. Прийняв він мене, по-перше, якнайбурливішим чином: ні сам не сідає, ні мене не запрошує сісти. Прочитав листа. «А хто буде, каже, цей пан Живновський?» і так, знаєте, ото байдуже, і губи в нього такі тонкі — ну, бестія, одно слово — бестія!.. Це, кажу, ваше превосходительство, мій брат, а ваш давній друг і приятель! — А, так, каже, тепер пригадую! захоплення молодості!.. Ну, скажу вам, я не витерпів! — А ви, кажу, ваше превосходительство, мабуть, ще й тоді каналією зволили бути!.. Так і ляпнув. Що ж би ви думали? Він же на мене в претензії: навіщо, мовляв, обізвав його!

Мовчанка.

— І отак я все поневіряюсь по білому світу. Куди не поткнусь, скрізь яка-небудь капость... Ну, та, слава богу, тепер, здається, діло на лад піде, тепер я спокійний... А ви самі чи не з Крутогорська, часом?

— Еге ж.

— Так; благодатна це сторона! Мабуть, пишете, папір переводите! Ну, і тут, — додав він, ляскаючи себе по кишени: — напевно, товстуленька-голубонька водиться!

— Ну, звісно.

— Атож, без цього не можна. От і я теж туди їду; борідки ці, знаєте, всі до рук приберемо! Руки в мене, як зволите бачити, чіпкі, а і в святому письмі сказано: вівці без пастиря — пуття не буде. А я вам істинно скажу, що тим ці бороди мені любі, що з ними можна просто, без церемоній... Покликав він тебе, наприклад, на обід: ну, набридла борода — геть забирайся.

— Чи маєте ви, принаймні, до кого-небудь рекомендацію в Крутогорськ?

— Ре-ко-мен-да-цію! А навіщо, дозвольте вас спитати, мені рекомендація? Яка рекомендація? Моя рекомендація ось де! — закричав він, ударивши себе по лобі.— Так, тут вона, в житейській моїй досвідченості! Приїду в Крутогорськ, з'явлюсь до начальства, поясню, що мені потрібно... ну, й ділу кінець... А то ще рекомендація!.. Гей, горілки і спати! — додав він зовсім несподівано.

І він, заточуючись, побрів до себе.

На другий день, коли я прокинувся, його вже не було; станційний писар сказав мені, що він поїхав ще затемна і все поспішав: «мені, каже, пора; пора, брат, і діла свої поправити». Показував також йому свій бумажник і казав, що «тут, брат, на все життя; з цим, друже, широко не розгуляєшся!..»

Минуло місяців зо два; я повернувся з відрядження і зовсім забув про Живновського, коли раптом зустрів його, одного чудового ранку, на вулиці.

— Ба! ну, як справи?

Підпоручик мав невеселий вигляд; на ньому висіла шинель досить непевної якості, а чоботи були, очевидно, нечищені від самого приїзду в Крутогорськ.

— Обдурив Сашко! — пробурчав він похмуро.

— З чого ж ви живете?

— Та от лотереї розігруємо... оце недавно Прощку на вивіз продав і, вірите, аж зрадив, bestія, коли я йому про це сказав.

— Ну, а чи з'являлись ви, як тоді мали намір?

Він махнув рукою і пішов далі.

Одначе, я міг почути, як він бурчав: «ну, дам же я тобі чосу, bestія Сашко! хай-но тільки виберуся звідси».

А проте, ви й досі, ласкавий читачу, можете зустріти

його, коли він прогулюється вулицями міста Крутогорська і особливо, коли бере діяльну участь в усіх пожежах та інших громадських лихах. Кажуть навіть, що він 'встиг придбати значне коло знайомих, і невичерпним джерелом утіхи є для них оповідання про лиха й катастрофи, яких він зазнав під час довгого плавання по бурхливому морю житейському.

ПОРФИРІЙ ПЕТРОВИЧ

Людина, що казенних грошей не
розтрачує, свої береже, чужих
не бажає

Якщо ви не знайомі з Порфирієм Петровичем, то раджу якнайшвидше виправити цю необачність. Його поважає все місто, він уже двадцять років старшиною благородного зібрання, і його превосходительство ні з ким не сідає грати у віст з такою охотою, як з Порфирієм Петровичем.

Не високий він на зріст, а проте кожен рух його тіла випромінює нестерпну велич. Батальйонний командир, який охоче віддає справедливість усьому великому, на закінчення своїх захоплених панегіриків про нього завжди додає: «Який жаль, що Порфирій Петрович на зріст не вдався: чудовий був би губернатор!» Не можна сказати також, щоб і в усій позі Порфирія Петровича було багато грації; навпаки, весь він якийсь окоренкуватий; але зате скільки спокою в цій позі! скільки гідності в цьому погляді, який меркне від надміру величі!

Коли він простягає вам руку, ви відчуваєте, що у вашій руці опинилося щось неловиме; це не просто рука, а якесь блаженство або, краще сказати, благоухання, що набрало форми руки. І не то щоб він подав вам якісь там два пальці, або сунув руку навиворіт, як робить дехто,— ні, він подає вам усю руку, як слід, долоню на долоню, але ви ні на хвилину не сумніваєтесь, що перед вами людина, яка мала б повне право подати вам самий мізиниць. І ви чуваєте, що повага ваша до Порфирія Петровича зростає до нестями.

У висловлюваннях своїх, а надто про осіб, Порфирій Петрович ухильний; якщо іноді й скаже він вам «так», то ви, безперечно, чуваєте, що тут звучить щось схоже на «ні», але таке крихітне «ні», що воно надає мові навіть чо-

гось приємного, розслаблюючого. Він не від того, щоб часом пожартувати й пустити дотеп, але цей жарт нікого не компрометує; навпаки, він доводить тільки, що Порфирій Петрович цілком благонамірена людина: і міг би накопостити, та не хоче користатися своєю перевагою. Він нікого, наприклад, не назве бовдуром чи старим шкарбаном, як роблять деякі жителі пустинь, що не розуміють чемності; коли хочете, він висловить ту ж саму думку, але так делікатно, що замість «бовдура» ви цілком слушно можете розуміти «мудра голова», і замість «старого шкарбана» — «поважного старця, вкрито сивиною».

Коли говорять про хабарі та зловживання, Порфирій Петрович не то щоб обстоював їх, а тільки переступає з ноги на ногу. І не тому, щоб він усією душею не ненавидів хабарників, а просто від свідомості, що взагалі родові людському властиві слабості.

Порфирій Петрович не співає і не грає ні на якому інструменті. Проте всі чиновники і всі знайомі його певні, що він міг би і співати і грати, якби тільки схотів. Він охоче почитує літературу; здебільшого оповідну, але й тут віддає перевагу повістям і романам, які завдячують своєю появою дамському перу, бо в них немає нічого «отакого». «Дама, каже він при цьому, вже ту перевагу над чоловічиною має, що вона, можна сказати, троянда, тож нічого, крім пахощів, поширювати не може».

Кажуть, нібито в Порфирія Петровича є гроші, але це тільки припущення, бо він їх нікому ніколи не позичав. Проте, як розумна людина, він металу не зневажає і в душі віддає велику перевагу тому, хто має, перед тим, хто не має. Однак ця перевага не виявляється в нього як-небудь нахабно, хіба що деяка томність у погляді викриє внутрішню тривогу душі його.

Дуже пишний Порфирій Петрович у мундирі в ті дні, коли в губернатора буває прийом, і після того — в соборі. Тут самий зріст його якось не привертає нічної уваги і кожна благонамірена людина конче повинна думати, що такий, саме такий зріст слід мати для того, щоб бути величним. Одно тільки гризе його дуже — це відсутність білих штанів. Чи не їздив він верхи на Костянтині Володимирівичі, чи не осідлав, чи не загнуздав він його до такої міри, що нещасний старець головою ворухнути не може? а проте — о, несправедливість долі! — Костянтин Володимирович носить білі штани, і, до того ж, так носить, начебто вони в нього стро-

каті, а він, Порфирій Петрович, довіку приречений на чорний колір.

Не менш величний Порфирій Петрович і на губернських балах у ті хвилини, коли всі гості не наслідуються розпочати будь-які дії, чекаючи його превосходительство. Він ласкаво розмовляє з усіма, не принижуючи, однак, своєї гідності і намагаючись горнутися до губернських тузів. Коли входить його превосходительство, очі Порфирія Петровича виявляють тугу і немовби голод; і доти він, знемагаючи від спраги, почуває себе в пустелі Сагарі, аж поки його превосходительство не наблизиться до нього і не потисне йому руку. Після цього акту Порфирій Петрович притупує ніжною і, роблячи граціозний поворот на каблуках, поривається всім єством до карточного стола, щоб скласти для його превосходительства пристойну партію. За карточним столом Порфирій Петрович не стільки величний, скільки милий; в цілій губернії нема такого приемного гравця: він не сердиться, коли програє, не дивиться вам пожадливо в очі, немов бажаючи вивернути все нутро вашої кишені, не глузує з вас, коли ви програєте, однак й не сидить, як істукан. Навпаки, він охоче дозволить собі, ходячи картою, висловитися: «нема з чого, то з бубни», або, в трудних випадках, крякнути і сказати: «те-е-кс». Взагалі, він старається скеровувати свого партнера здебільшого поглядами і рухами тіла; коли ж партнер такий тупий (і це буває), що мови цієї не розуміє, то залишає його напризволяще, вживши, однак, наперед усіх заходів до напоумлення нещасного.

Взагалі Порфирій Петрович становить ресурс у місті, і кого б ви не запитали про нього, від усіх напевно почуєте один і той самий відзив: «яка приемна людина Порфирій Петрович!», «яка мила людина Порфирій Петрович!» Ці відзиви ці нелицемірні — про це свідчить не тільки тон голосу, а й уся поза вашого співрозмовника. Ви чуєте, що в нього в цей час ніби щось обірвалося в грудях з відданості до Порфирія Петровича.

Проте не відразу і нелегко дісталася йому це завидне становище. Він, як кажуть його шановні співгромадяни, пізнав усю механіку життя і вийшов з честю з усіх халеп, які посилала йому доля.

Папа Порфирія Петровича був сільський паламар; татап — паламариха. Безперечно, що героя нашого чекало дуже скромне майбутнє, якби не одна обставина. Відомо, що

в стародавні часи по селах і весях нашої просторої вітчизни їздили благодійні генії, які помічали природні здібності і надзвичайну дотепність хлопчиків і потім, керовані поривами своїх добрих сердець, ретельно піклувалися про влаштування їхньої долі.

Цього разу благодійник звернув увагу не так на меткого хлопчика, як на його матінку. Матінка була жінка повна, груди мала високі та білі, обличчя кругле, губи червоні, очі сірі, опуклі і рішучі. Полюбилася вона старику-благодійникові. Усе йому ввижається то Урійова жона повногруда, то купіль сілоамська; то наче пливе він до берегів хананських по морю житейському, а житейське оте море такого чудово-молочного кольору, що гортань його пересихає від спраги нестерпної. Нахилить він свою розпалену голову, щоб напитися з моря житейського, але — о чудо! — перед ним уже не море, а сніговий замет, та такий же в ньому сніг м'який і пухкий, що аж любо старому. А паламариха тільки сміється, а далі не допускає: «дай, каже, ваше благородіє, посаду чоловікові в губернському місті!»

А чоловік — п'яниця несосвітений; вранці, не встигне ще жінка встати з постелі, а він лежить уже на лавці та виспіває канти всякі, а сам гірко-прегірко плаче, аж заходить. І не то щоб старий був — усього років не більше як тридцять — і з себе непоганий, і тенор такий солодкий мав, та що поробиш! розумом надто вже нетвердий був, не міг витримати сивушного духу. Колотилася з ним довго жінка, проте нічого вдіяти не могла; і просила, і плакала — все дарма: «ізиді, каже, окаянная, в огонь вічний». Бачить жінка, що чоловік слабкодухий, її зовсім занедбав, тільки блудницею вавилонською обзиває, а сам на постелі без діла валяється, а вона жіночка молода та гладка, жити хочеться, — ну, і собі почала розважатися.

Стала вона попервах ходити до управительки на гірку свою долю нарікати, а в управительки син молодий, там такий милосердний та добрий; дуже, можна сказати, їй співчував. Чи то засидиться вона пізно увечері — проведе її додому; чи то сіно в паламаря все вийде — у батька сіна випросить, житечка з панських комор відсипле — і все це через сердечну свою добрість; а управителька, як побачить паламариху — все плаче, немов очі в неї ніколи не висихають.

От іде одного разу молодець пізно увечері, паламариху проводжає, а місце, яким випало проходити, глухе.

— Страшно мені чогось, Євсигнею Федотовичу, — каже паламариха: — а йдїть-но ближче до мене.

Він підійшов і руку їй подав, та вже їй сам не знає як, тільки обняв її, а вона їй чує, що він увесь наче в пропастиці тремтить.

— Не можу, — каже: — воля ваша, Парасковіє Михайлівно, не можу далі йти.

Сіли вони на пенюк та їй мовчать; тільки чує вона, що Євсигнейка дихає вже щось дуже уривчасто, ніби аж захлаинається. От вона в сльози.

— Усі,— каже: — мене, сироту, покинули, всі відщуралися: от і ви, Євсигнею Федотовичу, теж, мабуть, покинути мене хочете.

А він усе мовчить та зітхає: дурний ще, молодий був. Бачить вона, що хлопець надто вже нетямущий, без захочення нічого з ним не зробиш.

— Щось,— каже: — мені наче холодно; ніженьки страх як померзли. Хоч би ви кожушок із себе скинули, чи що, та нагріли мене, Євсигнею Федотовичу.

Діло було навесні: на полях травиця тільки-но вибивалася, і ноцями ще добрий морозець брав. Скинув він з себе смушевий кожушок, накинув їй на плечі, та як почав застібати, руки мов прикипіли, а коліна ще більше тремтять та підгинаються. А вона так ото ласкаво на нього поглядає та по голівці рукою гладить.

— От,— каже: — якби в мене чоловік такий красунчик та розумний був, як ви, Євсигнею Федотовичу...

Пробули вони отак з півгодини та їй пішли додому вже веселіші. Не то щоб «Євсигнею Федотовичу», чи «Парасковіє Михайлівно», а «Євсигнеюшко, голубчику», «Парасю, серце ти моє» — інших слів і немає.

Довго там, чи недовго, а стали на селі помічати, що управителів син — і ліг і встав — усе в паламарки. А вона собі на умі, бачить, що він уже дуже голову втрачати почав, ну, і притримувати його стала.

— Я,— каже: — Євсигнеюшко, через тебе, дивись, який гріх на душу взяла!

Та їй у плач.

А часом візьме його руками за голову, та до грудей своїх і пригорне, наче дитину малу, візьме гребінець та їй почне йому волосся розчісувати.

— А хочеш,— каже: — дитинко, пряничка дам?

Таким способом, вона все більше ласкою та словами причарувала його до себе.

Тимчасом у домі в управителя почали пропадати то речі, то гроші. Усіх слуг перешмагали; нема злодія, та й годі. Одного разу і в панській касі не долічилися ста карбованців, нічого не вдієш, поморщився старий управитель, поклав свої гроші. І невдогад нікому, що в паламарихи завелися чаї та обнови всякі. От одного разу, темної осінньої ночі, чують вартові, що до панської контори хтось плазом пробирається; затаїли вони дух і чекають, що буде. Підповз злодій до дверей, підвівся, став прислухатися: бачить, що все кругом тихо, перехрестився і відчинив двері легенько. Проходить передpokій повз вартових та в світлицю, прямо до скрині. Вийняв ключ і відімкнув касу. А вартові бачать, що вже ділу кінець і злодієві не втекти, сміються та лякають його. Хто чхне, хто кашляне, хто застогне, немов уві сні: «ой, лишенько, злодій!» А злодій так і заціпеніє весь. Так вони з чверть години над ним потішалися; припишкли знову. Зітхнув злодій і тільки-но почав ритися в ящику, як дві дужі руки й схопили його ззаду. Розбудили управителя, засвітили світло; та як побачив старий злодія, так і сплеснув руками.

— То ось,— каже: — хто злодій отой!

Та й повалився.

А Євсигнейка немов оскаженів.

— Ну, злодій, то й злодій! що з того, що злодій!

Однак, син чи не син управительський, а набили рабу божему на ноги колодки, посадили в холодну та другого дня на допит: «де гроші подів, що раніше вкрав?» Як не билися,— самого волосся батько дві голови вискуб,— проте не признався: стоїть, як дерев'яний, слова не вимовить. Тільки коли згадали Парашку — побілів і затрясся весь та й каже батькові:

— Ти її, батьку, не займай, бо й тебе прибу'ю, і село ваше все спалю, коли їй хоч який неспокій від вас буде. Я сам вкрав, сам і відповідати за це маю, а вона тут непричетна.

Тижнів через два одвезли його в рекрутське присутствіє та й поголили лоба.

В отакому жалі й застала Парашку благодійна особа. Бачить баба, діло погане, хоч із села тікай: зовсім проходу немає. Однак, не втратила голови, і не то щоб кинулася на шию благодійникові, а витримала характер. Побачив старий, що тут силою не візьмеш — і справді перетягнув

чоловіка в губернське місто, з духовного звання виключив і влаштував у якоесь присутствене місце папір переводити.

Підрастає Порфирко і все навколо себе примічає. І до школи ходити почав, здібності виявив якнайкращі; до старика-благодійника все лащиться, татком його називає, а на батька свого на п'яного і дивитися не хоче. Навіть думає все, як би йому напакостити: то сонному в рот тютюну напхає, то лійовою свічкою всю пику вимаже, а Парашка знай собі сидить та регоче. Жили вони не то щоб бідно, а безладно. У Парашки шовкових платтів повна скриня, а сорочки путящої нема; піде вона на базар, на карбованець пряників накупить, а дома хліба ні крихти. Сидів-таки Порфирко наш голодний не один день; ходив більше босоніж, узимку і влітку, в самій драній козушині.

Знайшов він якоесь на дорозі гривеника — підняв і заховав. Іншим разом благодійник гривеничка подарував — теж заховав. Полюбилися йому гроші; дома про них тільки й мови. Чи то батько п'яний проспиться — все хниче, що грошей немає; мати до благодійника пристає — все грішми докоряє.

— Ач яка штука гроші! — думає Порфирко: — а в мене їх тільки два гривеники. От, мовляв, коли б мені тих гривеників купу, завів би я крамничку, накупив би пряників. Ідуть ото хлопці до школи, а я їм: «не погребуйте, чесні панове, нашим добром!» Ну, звісно, котрий пряник десять копійок коштує, а ти за нього шість п'ятаків.

Почав він і красти потроху; батько платню одержить — першим ділом у шинок, шинкаря з наступаючим першим числом поздоровити. Вернеться додому п'яний, як чіп, упаде на лавку, та так і хропе; а Порфирко тимчасом підкрадеться, всі кишені обнишпорить та в комірку, в ганчірочку й заховає. Парашка потім до чоловіка чіпляється: куди гроші подів? а він тільки очима лупає. Звісно — п'яна людина! чи в нього допитаєшся? або пропив, або загубив.

Як минуло Порфирці тринадцять років, віддали його в земський суд, не стільки для писання, скільки на побігеньки — приказним по горілку до найближчого шинку злітати. В цьому полягала майже вся його робота, і, правду сказати, не з медом йому тоді жилося; хто чуба намне, хто в спину стусанів надає; та б'ють усе з розмаху, не роздивляючись, у таке місце, чого доброго, влучить, що й дуба даси. А платні за всі ці тиранства діставав він лише півтора карбованці на третину бумажками.

Завдяки своїй послужливості і спритності втерся він, одначе, в довір'я до справника, так що той і на слідства брати його став. Здібності виявив він тут надзвичайні: спить бувало справник, не журиться, а він і людей допитає, і подяку збере, і все, як слід, справить. На двадцятому році сам справник його Порфірієм Петровичем звати почав, а приказні — не то, щоб штурханами частувати, а й глянути йому в вічі прямо не сміють. В земському суді такий лад навів, що сам губернатор на ревізії, хоч як копався в книгах, ніякої провинності помітити не міг; з тим і поїхав.

Якось уранці сидить собі справник дома, чай п'є; по праву руку його жінка, на підлозі дітки вовтузяться; сидить справник і розкошує. Мріє він про чин асесорський, ловить у думці таких злодіїв і шахраїв, яких п'ять попередників його та й сам він спіймати не могли. Тисне йому губернатор руку із сльозами на очах за врятування губернії від такої зарази... А в розбійників пики, пики які...

— І як це ви, Дем'яне Івановичу, підступилися до таких антихристів? — каже йому губернський засідатель, полотніючи від жаху.

— Діло майстра боїться, — відповідає Дем'ян Іванович, скромно опускаючи очі.

Але сон розвіюється; входить Порфірій Петрович.

— Будь ласка, будь ласка, Порфірію Петровичу, — вигукує Дем'ян Іванович: — а я, любий друже, оце помріяв тут трохи та, признатися, мало не заснув. Справу яку до мене маєш, чи що?

— Так, справу, — відповідає Порфірій Петрович щось не дуже охоче.

— А що саме?

— А те, що служити мені у вас більше не випадає: платня маленька, скоро ось перший чин дістану. Ну, і посада ця зовсім не по моїх здібностях.

— Жалко з тобою розстатися, Порфірію Петровичу, шкода, далєбі, шкода. Без тебе, мабуть, небагато тут діла зробиш. Ну, та коли вже почуваш таке покликання, то я тобі не ворог.

— Жалко то воно, справді жалко, Дем'яне Івановичу, і мені вас жалко, та не в цьому річ...

— Чого ж тобі треба?

— Та чи не буде вашої ласки мені тисячки зо дві, та не в позичку, а так, у дарунок, за труди.

— А за які б це провинності, дозвольте поцікавитись?

— Різні документи у нас в руках маються...

Дем'ян Іванович і рота роззявив.

— Документи! які документи! — кричить: — що ти там верзеш, розбійнику отакий, клязу, мабуть, яку-небудь сплів!

— Різні є документи, все вашої руки. Довір'я ви до мене, Дем'яне Івановичу, виявляли — звісно, не дерти ж мені ваших записок, неделікатно: начальники! Зволите пам'ятати, як ото купець робітника ненароком забив, ви мені ще записку писали, щоб з купця добрати за обціянкою... Вірте богу, Дем'яне Івановичу, а таких документів дешевше, як за дві тисячі, ніхто й не віддасть! Дурно, зовсім дурно, можна сказати, шануючи вас, ви ж бо мої начальники були, ласкою не обминали — ну, і ми теж не бездушні які, а почуття в серці маємо.

Справника мало грець не взяв; упав на диван, та й не встає; проте відлили водою — очуняв.

— Сподобив, — каже: — мене бог отаку змію вигодувати за гріхи мої.

— Воно звісно, Дем'яне Івановичу, — відповідає Порфирій Петрович: — воно звісно, змія, та ви звольте ласкаво розсудити — адже й гріхи ваші не малі. Тоді он убивцю виправдали, а то ще невинного під батоги підвели, ну, і мене теж, можна сказати, з чистою душею, в усі ці діла заплутали. Та ось, коли отак подумаєш, воно й недорого дві тисячі. Особливо, як на все це документи та свідки. А я вам скажу, що мені дві тисячі безпремінно, дозарізу потрібні. Самі посудіть: я до губернського міста їду, посаду по здібностях своїх мати бажаю, не можна ж тут без рекомендації, треба в кожного ласки запобігти.

Нічого не вдієш, — Дем'ян Іванович

... дав йому злата і прокляв його.

Приїхавши до губернського міста, Порфирій Петрович поведився дуже пристойно, одягнувся чистенько, підшукав собі квартиру і завдяки рекомендаційним листам недовго лишався без посади. Сам губернатор зволів пригадати надзвичайну, виняткову охайність, помічену в земському суді під час ревізії, і відразу ж запропонував Порфирієві Петровичу посаду секретаря в іншому земському суді; але герой наш, усім на подив, відмовився.

— Насмілюсь доповісти вашому превосходительству,— відповів він, злегка присідаючи: — насмілюсь доповісти, що я вже змалку в цій напасті перебував, формуляр свій, можна сказати, весь зіпсував. Почуття в мене, ваше превосходительство, зовсім не такі, не то щоб до пияцтва або до бешкету, а більше вітчизні користь приносити бажаю. Будьте ласкаві, сподобіть прийняти до канцелярії вашого превосходительства.

Його превосходительство глянули прихильно.

— Ну,— кажуть: — коли вже тее, то я, теперечки, благородство...

І махнули рукою.

Зажив Порфірій Петрович у губернському місті і все думає, як би йому в начальників ласки запобігти. Привернув він спочатку до себе увагу яким розумінням справи. Інший дивиться у справу і бачить у ній фігу, а Порфірій Петрович відразу ж запримітить справжню «суть», — ну, і розвиває її як слід. Затремтіли справники, здригнулися городничі, пополотніли губернські засідателі; тільки й чути по губернії: «ох ти, господи!» І не то щоб зазіхання яке — борони боже! сльозу навіть пустить бувало, як почне говорити про безкорисливість. Надумав був, одного разу, якийсь справник рижичків свого соління йому прислати — обурився страшенно і прямо до його превосходительства: «так, мовляв, і так; за що така наруга?» Рижички розіграли в лотерею на користь бідним, а справника вигнали.

Проте усе йому здавалося, що він не так швидко просувається по службі. Примітив він, що дружина його начальника не то що жирує, а так, набік поглядає. Сам він вважав себе до цього діла непридатним, от і думає, чи не міг би він якось у пригоді стати Тетяні Сергіївні.

Тетяна Сергіївна була дама освічена, нервова; змолоду красунею вважалася; спершу, з нудьги, жирувала трохи, а потім уже й звичку таку взяла. Чоловік у неї був чисто звір лісовий, ревливий страх, а часом і поб'є. Узяв Порфірія Петровича жаль; почав їздити до Тетяни Сергіївни та все співчуває.

— Все,— каже: — в мене, Тетяно Сергіївно, серце переболіло, дивлячись на вас, яке ви з цим звіром тиранство терпите. І дістанеться ж таке блаженство — бач кому! Здається, ручку б тільки... так би й помер тут, їй-право, помер!

А Тетяна Сергіївна слухає це та сміється, і не то щоб

губами тільки, а так, усім нутром, наче дітки, коли їм легенько черевце полоскоцеш.

Збагнув Порфирій Петрович, що до вподоби жінці такі слова, що вона, може, і ним не погребувала б, та не мав він таких намірів.

— Звіртеся,— каже: — мені, Тетяно Сергіївно; душу за вас ладен віддати.

А сам за руку її бере, королевою називає і проливає сльози вболівання.

От і звірилась вона йому; кохала вона вчителя, і він її теж кохав — це вона знала напевно. Тільки побачення мати їм незручно було: все чоловік стежив; ну, і челядь з ним заодно; записочки теж любила вона ніжні писати — і ті з великими труднощами до коханого доходять. Неволя, та й годі. Вічно чоловік підозріває, ображає сумнівом, а вона? «Подумайте самі, Порфирію Петровичу, чи заслужила я таку муку? чи винна я, що серце моє прагне кохання, що не можна присилувати його мовчати? Ах, коли б хто знав, як гірко помиляються люди».

Порфирій Петрович охоче взявся керувати цим утлим човном, влаштовував побачення, а листів переносив просто без ліку.

Проте хоч листи й були запечатані, але він умів-таки перечитувати їх і навіть не крився з цим від Тетяни Сергіївни.

— Ви мені пробачте, Тетяно Сергіївно,— говорив він їй: — не з цікавості, більше з жадоби освіти, з бажання потішити душу пером вашим — така це для мене насолода бачити, як ваше серденько глибоко всі ці приємності відчуває... Адже я по щирості, Тетяно Сергіївно, я ж по-французьки не вчився, а почувати, проте, можу...

А вона здуру до нього сміється — навіть і запечатувати листи зовсім перестала, а він ні-ні, та й сховає записочку, котра цікавіша.

Сидить одного разу звір лісовий (це чоловіка вони так жартома прозвали), у себе в кабінеті замкнувшись, над паперами лютує. Стукають. Входить Порфирій Петрович, і прямо в ноги.

— Простіть,— каже: — Семене Акимовичу, не погубіть! Я, тобто, єдино, з жалю; бачу, дама освічена побивається, а вони... ось і листи!.. Думав я, що вони тільки словами, а тепер бачив сам, на власні очі бачив!..

Відчув лісовий звір, що в нього на лобі наче зуби рі-

жуться. Узяв листи, прочитав — там усякі такі незручні подробиці змальовуються. Дурна була жінка! Мало їй того, що гріх учинить — ні, візьме, та другого дня все це опише: «чи пам'ятаєш, мовляв, коханий, як ти сів отак, а я сіла ось так, а тоді ти взяв мене за руку, а я, мовляв, хотіла її забрати, ну, а ти»... і пішла, і пішла! та сторінки чотири дрібно-дрібнесенько спише, і все не то щоб діло яке, а так, дурниці самі.

Звісно, оскаженів звір, жінку побив люто, учителя віддубасив, а до Порфирія Петровича з того часу довіру безмежну почувати став.

Отаким способом він років зо три все тільки обставляв себе, поки не відчув, що атмосфера навколо легша стала. Скрізь умів зробитися необхідним, і хоч не був зразком чарівних манер краси, але й не шукав цього, завжди маючи на увазі більш стале й істотне. Проте, побачивши себе на второваній дорозі, він збагнув, що було б і нерозумно і не вигідно не скористатися з такого становища. Тут почався довгий ряд подвигів, літопис яких був би дуже цікавий, якби не мав сумної схожості з тим, який я мав честь розповісти вам, читачу, в одному з попередніх моїх нарисів¹. Результат був такий, що років через десять вважали Порфирія Петровича з двома сотнями тисяч.

Провінція — дивна річ, панове! І ви, що ніколи не витикали з Петербурга свого носа, ніколи ні про що не помишляли, крім паїв у золотих приїсках і акцій у промислових підприємствах, не нарікайте на це!

В міру більшого шахрайства, Порфирій Петрович все більше й більше здобував пошану серед своїх товаришів по службі та співгромадян. «Ну, що ж, що він бере! — говорили про нього: — бере, та зате діло робить; за свої, виходить, труди бере».

Якось прийшла йому фантазія за один раз усю губернію пограбувати — і що ж? Об'їздив, не полінувався, всі закутки, у справників усі кишені навиворіт вивернув, і, одначе, не чути було нарікань, ніхто не скаржився. Навпаки, раділи, що перші часи суворості і лакедемонізму минули і що від серця в нього відлягло. Коли вже така людина візьме, значить, вона й захищати зуміє. Виходить, що такій особі гроші дати — те саме, що в ломбард їх покласти; ще вигідніше, бо проценти більші.

¹ Див. «Минулі часи».

І при всьому тому, щоб з чиновниками було в нього панибратство яке — борони боже! Не то щоб горілочкою, чи там «братіку» або «голубчик», а з'явись ти до нього у формі, та коли на обід кликати хочеш, то клич до пуття: щоб і юшка з живих стерлядей була, і тости по порядку, як слід.

Нарешті, прийшла й для нього пора кохання; йому було вже під сорок. Але й тут він лишився вірним собі; не закохався здуру в першу-ліпшу спідницю, не ходив, як отой трезор, під вікнами своєї коханої. Ні, він оженився з розумом, узяв дівчину хоч і бідну, але порядну і навіть освічену. Грошей йому не треба було — своїх подіти нікуди — йому потрібна була в домі господиня, щоб і прийняти і розважити гостя вміла, одним словом, така, що відповідала б тому становищу, яке він заздалегідь у думках для себе приготував. Не боявся він також, що вона вислизне з його рук; в тому місті, де він жив і гадав закінчити свою кар'єру, не тільки людину з живим словом зустріти не можна було, ба навіть на добру яловичину почувалась нестача велика; отже, захопитися чи запалитися було зовсім нічим, до того ж і розум людині на те дано, щоб керма влади не випускати. І справді, невідомо, яке було внутрішнє життя його дружини; відомо тільки, що вона нікому не скаржилась і навіть була весела, хоч при Порфирії Петровичі начебто полохалась.

Але, як собі хочете, хабарі та хабарі — це ж і найбільш витонченого розуму людині обридне зрештою. Без кінця щось вигадуй, та не то щоб нагороду за дотепність дістати, а ще й під страхом ходи: чого доброго, і під суд потрапиш. Часи ж настають такі, коли за подібну гостроту розуму не то щоб по голівці гладити, а частіше й чуба намнуть. Чин у Порфирія Петровича був уже немалий, одружився він пристойно; скрізь його приймають, скрізь йому ласка й шана; на останніх виборах одностайно старшиною благородного зібрання обраний; губернатор у нього в домі буває; скажіть, будь ласка, ну, чи личить такій, можна сказати, особі по вуха в бруді борсатися! Став він зітхати і світом нудити, аж схуд та пожовк. У перспективі перед ним маячило містечко! Господи! аж, затремтить Порфирій Петрович, як подумав про нього! містечко з доходами, «от уже справді зовсім безгрішними!», містечко спокійне, місце злачне, прохолодне, як то кажуть...

У провінції про казну існують між чиновниками дуже дивні поняття. Вона здається чимсь абстрактним, символічним, невагомим: так, пара якась, щось подібне до Феміди

в уявленні секретаря повітового суду. Певна річ, що таку особу як не кривдити — все-таки нічим скривдити не можна; вона все-таки сидить собі, не морщиться і нікому не скаржитись. «Кому від того шкода! ну, скажіть, кому? — вигукує обурений ідеолог-чиновник, який у великий піст ніколи на віку скоромного не їв, жодного хабара, не перехрестившись, не брав, а про любов до вітчизни зроду без сліз не говорив: — кому яка шкода від того, що горілка в казну не по сорок, а по сорок п'ять копійок за відро постачається!»

І почне вам доводити це так переконливо, що ви й руками розведете.

Зайвим було б підказувати догадливому читачеві, що Порфирій Петрович бажану посаду дістав.

З тієї пори й розлилася в душі його та лагідність, та спокійна ясність, з якої ми дивуємось у наших губернських Цінціннатах, що користуються цілком безгрішними прибутками.

Заняття його набрали мирного і патріархального характеру: він найбільше кохається в садівництві та бесідах з природою, яка навіває на нього благочестиві думки про безмежну велич божу.

Приємно бачити його влітку, коли він, посадивши на довгі дроги дружину і всіх маленьких Порфировичів та Порфирівен, якими щедро наділила його природа, вирушає за місто пити вечірній чай. Перед вами постає картина Іакова, оточеного маленькими Рувимами, Іосіями, які ще не думають продати брата свого Йосифа.

Там, на лоні матері-природи, солодко відпочити йому від тривоги життєвських, солодко вести тиху розмову із своїм чистим сумлінням, солодко усвідомлювати, що він — людина, яка казенних грошей не розтрачає, свої береже, чужих не бачає.

КНЯЖНА АННА ЛЬВІВНА

Княжні Анні Львівні незабаром мине тридцять років. Вона вже досить ясно усвідомлює, що надія — та сама, яка втішає царя на троні і землероба в полі — починає зраджувати її. Минула пора дитячих забав та юнацьких захоплень, минула пора палких мрій і томливих, але солодких сподіванок. Настає пора розсудливості. Княжна розуміє все це і, здається, скоряється своїй долі; але це тільки здається так,

бо життя ще сильним джерелом б'є в її серці і голосно заявляє про свої права. З цієї ж самої причини становище княжни робиться зовсім нестерпним. Вона' почувала, що *му-суть* зректися надії, а проте надія ні на хвилину не залишає її серця... Частіше й частіше вона замислюється; очі її мимоволі відриваються від роботи і пильно вдивляються в далину; рум'янець раптом займається на збляклих щоках, і навіть губи ворушаться. Треба думати, що в ці хвилини вона буває дуже щаслива. Коли її папа, князь Лев Михайлович, старичок вельми поважний, але зовсім не обізнаний з таємницями жіночого серця, жартома називає її своєю Антігоною, то на губах її, які снакуються вдати приемну по-смішку, з'являється щось кисле, що надає її доброму обличчю досить неприємного виразу. Часто також, серед дуже цікавої розмови з найдотепнішими із крутогорських кавалерів, з княжною раптом робиться нервовий припадок, і вона починає плакати. «Антігоні заміж хочеться!» — кажуть при цьому крутогорські дотепники.

Княжна взагалі чудова дівчина. Вона дуже розумна і привітна, а вже добра така, що й сказати не можна, проте — дивна річ! — у місті її не люблять, або, краще сказати, не то що не люблять, а якось уникають. Кажуть, ніби крізь її привітність просвічує холодність і вимушеність, що в самій доброті її немає тієї симпатичності, тієї схвильованості, яка тільки й становить всю цінність доброти. Все в ній начебто не докінчене; рухи недосить м'які, недосить округлі; в голосі немає звучності, в очах немає вогню, та й губи якось уже занадто тонкі й бліді. «А все через те, що треба Антігоні чоловіка!» — зауважують ті ж таки дотепники.

Княжна любить дітей. Часто вона затіває дитячі вечірки і від усієї душі розважає маленьких своїх гостей. Іноді трапляється їй посадовити до себе на коліна яке-небудь тубільне малятко; довго вона няньчиться з ним, цілує і голубить його; потім немовби задумується і раптом почне цілувати, але якось хворобливо, поривчасто. «Ач, як її розібрало! — глибокодумно кажуть крутогорці: — треба, ох, треба Антігоні чоловіка!»

Княжна любить природу — через те що їй треба чоловіка; вона богомольна — через те що вимолює собі чоловіка; вона весела — бо сподівається знайти собі чоловіка; нудьгує — бо надія на чоловіка зрадила її... скрізь чоловік!

Слово «чоловік» точить усе існування княжни. Вона читає його в усіх очах; воно вчувається їй у кожному вимов-

леному слові... І що найсумніше, це страшне слово падає не на здоровий організм, а на справжню рану, рану глибоку і завжди роз'ятрену. Княжна силкується забути його, силкується загартувати свої почуття, втратити зір, слух, смак, нюх і дотик, зробитися істотою байдужою, але всі зусилля марні. «Кому ти дала радість? Кого ошчасливила? Кого заспокоїла? Чиє існування освітлене тобою, кому ти потрібна?» — шепоче їй і вдень і вночі невідступний голос, сильніший за голос крутогорських дотепників. І даремно княжна хоче обманути себе тим, що вона потрібна татусеві. Той самий голос твердить їй: «Господи! як відрадно, як тепло горить у жилах молода кров! як поривчасто й солодко б'ється в грудях молоде серце! як освіжливо голубить розпалені пристрастю щоки молоде дихання! Скільки життя, скільки тепла... скільки любові!»

І княжна мимоволі опускає на груди свою голову. «І який гарний, який ясний божий світ! — каже далі той самий голос. — Яка живуща сила розлита всюди, які звуки, які звуки линуть у повітрі! Чому раптом так бадьоро і свіжо робиться в усьому організмі, а з дна душі неспітно виривають усі її радощі, всі її світлі, найкращі пориви!»

Очевидно, що такі сафічні думки можуть обсідати голову тільки в крайніх і невідкладних «випадках». Княжна плаче, але поволі джерело сліз висихає; на сцену виступає вся жовч, що пазбиралася на дні її тридцятилітнього серця; ніч минає без сну, серед хвилювань, породжених злобою і розпачем... На другий день дзеркало має честь доповідати її сіятельству, що їхнє личко жовте, як висмоктаний лимон, а очі вкриті підозрілою вологою...

Княжна потрапила до Крутогорська дуже просто. Татусь її, промотавши значний достаток, відчув потребу відпочити від турбот вищого світу і покинути столицю, в якій не мав коштів підтримувати себе відповідно до табеля про ранги. Після ідеї про мужа ідея про бідність була найтяжчою для княжни; звичка до розкоші та всіляких вигід так в'їлася в неї і зрослася з усім її еством, що скромна дійсність, яка чекала її в Крутогорську, дратувала її. Все тут було якось не по ній: товариство здавалося нудним і незграбним; в домах усе мало неохайний вигляд; засмічені вулиці та дерев'яні тротуари нагнали сум; на танцювальних вечорах, що зрідка призначалися в «благородному» зібранні, панував несмак, який доходив до неподобства...

Одя повна неможливість утопити гнітючу нудьгу в тих простих і невинних розвагах світу, які в столиці такі доступні для кожної порядної жінки, вікликала в серці княжни потребу нового для неї почуття, почуття дружби і довіри.

На жаль, хоч, можливо, і не без таємного розрахунку, вибір її припав на щонайпохмурішу з крутогорських плетух, вдову померлого під судом колезького реєстратора, Катерину Дементіївну Шилохвостову. Катерина Дементіївна з юних літ присвятила свою особу плеканню вертограду чеснот, що до них, як дама, скривджена долею, почувала надмірну схильність. Чесноти ці полягали переважно в різного роду почуттях відданості й благоговіння, предмети яких вона розсудливо обирала поміж губернських тузів. Немає сумніву, що відома всьому світові пересиченість носів наших губернських аристократів, яка чутлива лише до гострих і смолистих фіміамів, найбільше керувала Катериною Дементіївною в цьому виборі. Удостоєна інтимних стосунків з княжною, вона визнала, що її сіятельство в собі одній поєднує колекцію всіх жіночих принад. Виявилось, наприклад, що «таких ручок і ніжок не може бути навіть у принцеси»; що обличчя княжни видає не більш як на вісімнадцять років; розібрані були найпотаємніші принади її тліного тіла, найменші подробиці її туалету, і скрізь сказано що-небудь на похвалу благодійниці.

І княжна тихенько сміялася, а інколи й зітхала, але якось солодко, заспокійливо, в кілька прийомів, як зітхають вередливі, але милі діти, після того, як досхочу наплачуться.

Незважаючи на всю грубість і, так би мовити, матеріальність цих лестоців, княжна піддалась їм: настільки в ній розвинена була потреба фіміамів. Від лестоців недалеко було й до лихослів'я. Княжні вмить, так би мовити, гальванічно, були звірені всі дрібниці губернського закулісного життя. Їй стали відомі всі приховані неподобства, всі сердечні недуги, всі скорботи й болячки крутогорського товариства. Здобуті цим способом відомості взагалі пошлі й брудненькі. Здебільшого для них є канвою статевий потяг і дуже сіренькі подробиці буденного життя. В цьому мініатюрному світі, де всі взаємини визначаються в найкоротший час з найдивовижнішою точністю, де кожна особа виясняється до найменших подробиць, де нахабно вимітається в публіку все сміття із заднього двора родинного пандемо-

ніуму — всі інтереси, всі явища робляться такими вузькими, такими пошлыми, що людину із здоровим нюхом може занудити.

А проте — знаменна річ! — навіть людині, що має найбільш делікатні нерви, рідко щастить врятуватися від згубного впливу цього мініатюрного і, на вигляд, такого непривабливого життя! Не відразу, а день у день, мов злодій, підкрадається до людини провінціальний сморід і бруд, і одного чудового ранку вона з подивом відчуває, що сидить по вуха в усіх крихітних мерзотах і дешевих лиходійствах, на які таке багате життя маленького городка. Відбитися від них нема ніякої змоги: вони, як мошка в Барабінському степу, залізають у ніс і вуха і застилають очі. І справді, хоч би яке брудне й жалюгідне було це життя, на яке сліпий випадок волів засудити вас, все-таки воно життя, а в вас самих є таке нестримне бажання жити, що ви з заплющеними очима кидаєтесь у каламутний вир — єдину сферу, де вам випадає нагода витратити абияк надмір життя, що б'є джерелом у вашому організмі. І от провінціальне життя пропонує вам свої дешеві матеріальні вигоди, свої лінощі, свої плітки, свою неважку й нехитру розпусту... І все це так легко, так просто дістається! Вам починає здаватися, що ви наче казковий паша, що досить вам тільки побажати, щоб усе здійснилося... Правда, залітає іноді мимохідь у вашу голову думка, що і бажання ваші зробилися немовби обмеженими, і розумовий обрій якимось повужчав, що ви легше, дешевше миритесь і задовольняєтесь, що взагалі з вами діється щось недобре, непевне, від чого іноді горить ваше обличчя. Але поволі й ця надокучлива думка починає турбувати вас менше й менше; ви навіть самі квапитеся прогнати її, мов настирливого комара, і, на цілковиту вашу втіху, добровільно, мов у пуховику, потопаете в болоті провінціального життя, поверхня якого така зелена, що здалеку може видатися розкішним лугом.

Таким чином і княжна дуже скоро почала вважати вельми забавним, що, наприклад, учора вночі Іван Акимович, повернувшись із клубу раніше, ніж звичайно, не застав дома своєї дружини, внаслідок чого сталася невелика домашня драма, по-французьки звана roman intime¹, а по-нашому прочуханкою, і потрібне було втручання поліції, щоб встановити мир між оскаженілим подружжям.

¹ Інтимний роман.

— І після цього вона зважується показуватися в товаристві? — наївно запитує княжна.

— І, матінко! сором очей не виїсть! — відказувала вдова Шилохвостова: — у наших пань боки мідні, а лоби чавунні!

Іншим разом пропонувалося оповідання про пригоду, що сталася в позаміському саду. Посварився стряпчий з якимсь секретарем. Секретар пив чай, а стряпчий проходив мимо, і раптом ні сіло ні впало дясь секретаря в саму матінку-фізіономію. Секретар, який не діставав подарунків років з десяти, зауважив на те, що стряпчий негідник, а стряпчий відказав, що не він негідник, а той негідник, хто хусточки з кишень тягає, і ударив секретаря вдруге в щоку. Скінчилось діло, «ангел ви мій», тим, що у сварку встряв протоколіст, чоловігя вершків отак на чотирнадцять, який тим тільки й примирив ворогуючі сторони, що і ту і другу нещадно віддубасив у всі місця.

І все це переказувалося з тією безбарвною ясністю, яка становить неодмінну ознаку кожного широко-правдивого дієписця.

Княжна знала, яку кількість вати переводить Надія Осипівна, щоб зробити свій бюст розкішним; знала, що Наталя Іванівна в bagno полізе, коли бачить, що там сидить мужчина; що Петро Єрмолайович тільки до обіду буває людиною, а після обіду, аж до наступного ранку, не годиться; що Федорові Платоновичу вчора прислав полорецький городничий свіжої ікри в презент; що Віра Євламπίївна, віддаючи заміж свою дочку, викликала чогось округних з повітів.

Проте одного чудового ранку княжна задумалась. Їй доповіли, що Катерина Дементіївна розказувала там і там, ніби вона, княжна, до нестями закохана в секретаря земського суду Подгоняйчикова. Княжна не хотіла вірити, але потім змушена була поступитися перед очевидністю. За проведенням стороною дізнанням виявилось, що Подгоняйчиков доводиться рідним братом Катерині Дементіївні, за чоловіком Шилохвостовій, і що, за всіма ознаками, він справді мав якісь темні посягання на сердечний спокій княжни. Ознаки ці були: дві банки помади і пляшечка духів, куплені Подгоняйчиковим у той самий період, коли сестриця його зробилася наперсницею княжни; гітара і бронзовий ланцюжок, придбані в той самий час, нові штани і, нарешті, знайдені в секретарському столі вірші до неї, писані рукою Подгоняйчикова і, як слід гадати, ним самим складені.

Княжна жажнулася, і на другий день мадам Шилохвостову було з ганьбою вигнано з дому, а Подгоняйчикова, в науку іншим, переведено в оковський земський суд на вакансію простого писця.

Звістка ця з блискавичною швидкістю рознеслась по місту і справила на чиновний люд якийсь тупе враження. Обвинувачували все більше Подгоняйчикова.

— Чув? — питав Саша Дернов знайомого свого, Гірбасова, зустрівшись з ним на вулиці.

— Чув, — відповів Гірбасов: — що ж, сам винен!

— Виходить, що треба держати язик за зубами...

— Атож, так воно, мабуть, вигідніше... Вже недалеко було йому й до станового!.. може, завітаєш до нас випити горілочки?

І потім Подгоняйчиков з усією помадою й новими штанами навіки канув у Лету.

Розчарувавшись у крутогорській дружбі, княжна вирішила вдатися до благодійності. Негайно по такому вирішенні зібрано було до її сіятельства на раду всіх титулярних радників і титулярних радниць, здатних виконувати будь-яку роль у запропонованій княжною благородній виставі. Вибрано було п'єсу: «І хороша і погана» і т. д. Головну роль мала виконувати, *compte de raison*¹, сама причиниця цього торжества; а роль Омеляна припала статському радникові Фурначову. Статському радникові думали зробити приємність, давши цю роль, бо його високородіє мав справжній комічний талант; проте, над усяке сподівання, ця обставина згубила спектакль. Статський радник Фурначов образився; він цілком слушно вважав, що в Крутогорську стільки губернських секретарів, які, так би мовити, створені на міру Омеляна, що дивно і навіть непристойно покладати таке доручення на статського радника. Вистава не відбулася, але прізвисько Омеляна назавжди лишилося за статським радником Фурначовим. Навіть вуличні хлопчакі, забачивши його здалеку, коли він поспішав з палати попоїсти гарячих щів, стрибали і кричали щосили: «Омелян! Омелян іде!»

Княжна на цьому втішилася.

Після цієї невдачі княжна спробувала влаштувати благодійну лотерею. Взяти в ній участь запрошено було всіх осіб, відомих своїми добрими ділами на користь ближньому.

¹ Як і належить.

В розісланих з цієї нагоди оголошеннях згадувалися сльози, які треба буде витерти, старики, обтяжені дітьми, яких неодмінно треба було одягти, і навіть діти, що втралили стариків. Одного чудового ранку крутогорські чиновники, прокинувшись, з подивом побачили, що по вулицях мирного Крутогорська дзюрчать струмки сліз, а майдани вкриті голими малятками, що тремтять від холоду. І княжна не даремно зверталася до чулих сердець крутогорців. Першим на її голос відгукнувся управитель палати державного майна, як *grand seigneur*¹ і сам опікун багатьох маляток, що прислав табакерку з музикою; його приклад наслідував неодмінний член будівельної комісії, дружина якого пожертвувала подушку з вишитим турком, що грає на флейті. Через тиждень кабінет княжни був заповнений всілякими рідкісними речами. Тут був і скам'янілий рак, і незмінний хорт у вигляді прес-пап'є; але головну роль все-таки відігравали різного роду вишивання.

Княжна була дуже задоволена. Вона безперестанку говорила про цих *милих* бідних і називала їх не інакше, як *своїми сирітками*. Звичайно, «її участь у цій справі була зовсім незначною; звичайно, вона була тільки розпорядницею», «*elle ne faisait que courir au devant des vœux de l'aimable société de Kroutogorsk*»², проте вона була така щаслива, так пройнята, «*si pénétrée*» святістю обов'язку, що випав на її долю! — і в цьому, лише в цьому, полягала її «скромна заслуга». Якби *pous autres* не поспішали назустріч *de toutes les misères*³, які точать, *oui, qui rongent — c'est le mot*⁴ — наше бідне товариство, чи можна було б сказати, що ми виконали наше призначення? З другого боку, якби не було бідних, цих *милих* бідних, — не було б і благодійності, нікому було б витирати ніс і очі, *et alors où serait le charme de cette existence!*⁵ Княжна говорила дуже багато про втіхи благодійності і здавалась настільки пройнятою благоуханням любові до ближнього, що панночки Фігуркіни, які пильно стежили за нею і передражнювали всі її рухи, запевняли, що з голови її, під час розиграшу лотереї, вилітала якась електрика.

¹ Вельможа.

² Вона тільки поспішала назустріч бажанням милого крутогорського товариства.

³ Всім злигодням.

⁴ Це підходяще слово.

⁵ І в чому була б тоді втіха цього існування!

Але, на жаль, скінчилась і лотерея; брендмейстер роздав по два карбованці всім безносим бабусям, які на той час були в Крутогорську; бабусі, в свою чергу, внесли всі ці гроші в акцизно-відкупне комісіонерство — і знову все затихло.

Знов лишилася княжна віч-на-віч із своєю нестерпною нудьгою, з безпричинними тривогами, з нестримним бажанням висловитися, поділитися з ким-небудь жадобою любові і щастя, що, як хробак, точила її бідне серце. Знову повітря сповнилося звуками й випарами, від яких мліє серце і горить голова.

Одного разу княжні трапилась потреба увійти в кімнату, яка була призначена для чергового чиновника. Цього разу черговим був Павло Семенович Техоцький, молодий чоловік, дуже скромний, який до того ж мав інтересне й бліде обличчя. Павло Семенович при появі княжни трохи зніяковів; княжна, глянувши на Павла Семеновича, злегка почервоніла. В руках у неї був конверт, і конверт цей, невідомо з якої причини, упав на підлогу. Техоцький кинувся піднімати його і... підняв. Княжна подякувала, але без всякої зміни в голосі, як сподіваються, може, деякі читачі, що зберегли юнацьку звичку вірити в раптові симпатії душ.

— Чи не могли б ви однести цей конверт на пошту? — спитала княжна.

Техоцький узяв конверт і вийшов з кімнати.

Ця, здавалося б, зовсім дрібна подія мала надзвичайний вплив на княжну. Невідомо чому, їй здалося, що Техоцький належить до числа тих гнаних і страждених, які стоять на цілу голову вище юрби, що їх оточує, і саме через це повинні кожний свій крок у житті позначати самозреченням і наполегливою боротьбою. Вона не мала часу або не хотіла подумати, що такі люди, коли вони ще й водяться на білому світі, високо тримають голосу і гордо виставляють свій зухвалий ніс на поталу буйним вітрам, а не понурюють її додолу, як це робив Техоцький.

Княжна саму себе вважала за одну з «невизнаних», і тому цілком природно, що душа її прагнула зустріти такого ж «невизнаного». З двадцятип'ятилітнього віку, тобто з того часу, як думка про втіхи життя стала надто сумнівною, княжна почала вже міркувати про *горде страждання* і в думках створювала для себе серед вічно вируючого океану життя неприступну скелю, з вершини якої вона, «невизнана», з гіркою й презирливою усмішкою дивилася б на

дріб'язкову метушню людей. Чи дивно ж, що вона й Техоцького убрала в ті самі шати, в яких сама в думці любила красуватися: серце так легко знаходить те, чого завжди прагне! Відстань, що лежала між нею і бідним маленьким чиновником канцелярії її татуса, тільки давала нову поживу її уяві, збуджуючи її і щогодини розпалюючи те прагнення невідомого і незвіданого, яке в кожній жінці становить пануючу пристрасть.

Княжна стала задумливішою і водночас якоюсь діяльнішою. Вона частіше влаштовувала збори і всілякі громадські розваги і дуже клопоталася, щоб у них брало участь якнайбільше молодих людей. Інколи їй щастило зустріти там Техоцького, і хоч за своїм становищем у губернському світі вона не могла ні розмовляти, ні танцювати з ним, але в ці вечори вона була цілком щаслива. Повернувшись додому, вона сідала біля вікна, і серце її робилось театром тих жагучих насолод, які сушать людину і водночас ваблять її до себе надприродною силою. Слова кохання, сповнені туги й благань, тихо голубили її слух; губи її відчували чийсь гарячий дотик, а по жилах раптом пробігав тонкий, пекучий струмінь вогню... Тяжкі, та напрочуд гарні хвилини!

Одначе зустрічі з Техоцьким не могли бути частими. Як виявилось, щоб проникнути в святилище розваг, зване клубом, треба було щоразу платити півкарбованця, і це правило, обтяжливе для дрібних чиновників взагалі, було особливо обтяжливим для Техоцького, який був з дрібних найдрібнішим. Довідавшись про це, княжна розгнівалася; за висловом Сафо, яка, певно, доводилася їй двоюрідною сестрицею, вона зробилася «зеленішою від трави». До того ж, і з туалетом у Техоцького не все було гаразд, і огріхи в цій галузі були такі очевидні, що не могли не впасти в очі навіть засліпленій княжні. Фрак був і короткий і вузький; рукава якимось надто щільно облягали руки, а на швах побіліли; гудзики витерлися; жилет був з якимись скляними гудзиками, а рукавичок то й зовсім бракувало... дуже непристойно! Хоч княжна й поривалася душею до гнаних і невизнаних, але їй було бажано, щоб вони були одягнені пристойно, мали білі рукавички і ходили в лакових чоботах. Це так мило: Чайльд-Гарольд, з блідими щоками, високим чолом — і в бездоганному чорному фракку! У княжни була невелика сума грошей, заощаджена від купівлі різного жіночого ганчір'я: треба було ці гроші хоч би там що вручити Техоцькому.

Павло Семенович знову чергував, і знову княжна завітала до кімнати для чергових. Потрібно було написати якусь адресу на конверті листа.

— Чому ви не буваєте в клубі? — спитала княжна цілком несподівано і на цей раз з явним хвилюванням.

Техоцький зніяковів і просто ні слова не промовив.

— Ви добре пишете, — сказала княжна, розглядаючи його почерк.

Але Техоцький втупив очі в землю і далі вперто мовчав.

— Де ви вчилися?

— У школі для дітей канцелярських служителів, ваше сіятельство, — відповів Техоцький скоромовкою і почервонів, як рак.

Княжна задумалась. При всій її екзальтації сполучення слів: «сіятельство» і «школа для дітей канцелярських служителів» звучало так недоладно, що не могло не вразити її.

— Добре, — сказала вона: — приходьте завтра; мені додається ваш почерк, і я знайду для вас роботу.

Княжна відкопала якусь стару рукописну поему; вирішила, що вона погано переписана, і на другий день передала її Техоцькому.

— Ви можете розібрати цю руку? — спитала княжна.

— Точно так, ваше сіятельство, — відповів Техоцький.

— Чому ви кажете мені «ваше сіятельство»?

Техоцький мовчав.

— Порядні люди говорять просто: «княжна», — казала вона далі, замислившись і немовби до себе. — Ви читаете що-небудь?

— Ні.

— Що ж ви робите?

— Служу.

— А дома?

Техоцькому стало ніяково.

— Ви читайте, — сказала княжна і зробила знак головою, щоб він вийшов.

Коли він пішов, Анні Львівні зробилось надзвичайно сумно: нікчемність і неотесаність Техоцького так яскраво виступили назовні, що їй стало страшно за свої почуття. В цей час увійшов до її кімнати татусь; вона кинулась до нього, припала обличчям до його грудей і заплакала.

— Що ти! що з тобою, дурненька? — спитав його сіятельство, дуже стривожившись.

— Мені скучно, татоцьку, — відповіла княжна, раптом

перетворюючись у довірливе і гаркавляче шістнадцятилітнє дитя.

Його сіятельство, одверто кажучи, був загалом недалекоглядний, а в жіночих справах нічогісінько не тямив. Проте він удав, ніби про щось думає, причому фізіономія його набрала зовсім свинячого виразу, а руки якось нескладно теліпалися в повітрі.

— Оце вже й справді я не знаю, чого тобі, дурненька, хочеться! — сказав він, тяжко замислившись: — здається, ти перша особа в місті... справді, не знаю, чого тобі хочеться!

І князь глибоко зітхнув, наче витягнув цілий віз на гору.

— Татоцьку! яка найостанніша посада на світі? — раптом спитала княжна.

— Тобто як найостанніша?

— А так, найостанніша — ось така, де всі наказують, а сам нікому не наказуєш, де примушують писати, чергувати...

Князь поринув у думки.

— Тобто, як же чергувати? — спитав він: — чергують, дурненька, чиновники, mais on n'en parle pas...¹

— Ну, а яка посада вища за чиновника?

Князь дуже зрадів з нагоди показати перед дочкою свої адміністративні знання і відразу ж пояснив, що чиновник — поняття генеричне, так само, як, наприклад, риба: що є чиновники-осетри, як його сіятельство, і є чиновники-піскарі. Буває і ще особливий вид чиновника — чиновник-щука, який під час жору ковтає піскарів; але осетри, та *chêge enfant, c'est si beau, si grand, si sublime*², що на таку дрібну рибку, як піскарі, не варто й звертати увагу. Княжна призналась, що вона знає одного такого піскаря; що в нього старенька мати, *une gentille petite vieille et très propre*³ — справді! — і п'ять сестер, для яких він є єдиною опорою. І для того, щоб ця опора була соліднішою, треба якомога швидше підвищити піскаря, принаймні, в щученя...

Тимчасом Павло Семенович, за властивою людству слабкістю, поспішив розповісти про щастя, яке йому випало,

¹ Але про них не говорять...

² Люба дитино, це так гарно, так грандіозно, так велично.

³ Чудова бабуся і дуже добре вихована.

випробуваному своєму другові Петьці Трясучкіну. Трясучкін одержував платні всього п'ять карбованців на місяць і з цієї причини був з голови до п'ят загартований у горнилі життєвих злигоднів. Батьки назвали його при народженні Петром, але звичай закріпив за ним прізвисько Петуха, з яким він цілком освоївся. Дехто називав його також принцем і вашим превосходительством: він і на ці прізвиська озивався і взагалі виявляв у цьому відношенні цілковиту байдужість. Тільки справжнє його ім'я, Петро Іванович, трохи дико звучало для його вуха: до такої міри воно було вигнане із загального вжитку.

Юні колезькі реєстратори та канцелярські чиновники обирали його своїм конфідентом у сердечних пригодах, бо він переважно був муж-порадник. Хоч бурі життя й пошарпали трохи його туалет, але ніхто не міг дати кориснішої поради щодо кольору штанів, який вразив би серце жінки з найбільш згубною силою...

Трясучкін вислухав уважно простодушну розповідь свого друга і сказав, що «тут, брат, пахне Подгоняйчиковим».

— Цю, брат, справу треба вести так,— казав він далі:— щоб тут сам чорт нічого не розібрав. Це, брат, ти як друг зробив, що розповів мені все; я ці діла он як знаю! Я, брат, в усіх цих штуках досвідчений! Недарма ж я бідував, недарма три місяці жив у шафі в кримінальній палаті: квартири брат, не було — ось що!

— Ну, то як же ти гадаєш, Петух! адже тут добру можна штуку встругнути!

Трясучкін захитав головою.

— Ти мене послухай! — говорив він таємничим голосом: — це, брат, усе залежить від того, як поведеш справу! Може бути добра штука, може бути й кепська штука; можна бути становим і можна бути нічим... розумієш!

— Та воно б добре, якби становим!

— Ти сказав: становим — добре! Отже, і орудує таким чином, щоб бути тобі становим. А коли, брат, будеш становим, візьми мене до себе в письмоводителі! Мені, брат, що! мені хліба шматок та місце на печі! я, брат, спартанець! одно слово, у шафі три місяці прожив!

— Як у шафі?

— А так, брат, у шафі! Ти, може, думаєш, справа про мене в шафі лежала! ба ні: сам своєю власною персоною в шафі, в ялиновій шафі, жив! там, брат, і ночував.

— То ось ми які! — говорив Техоцький, причепурюючись перед уламком дзеркала, що висів на стіні убогої кімнати, яку він наймав у домі провінціальної секретарші Оболдуєвої: — в нас, брат, княжни закохуються!.. А вона ж таки... тее!.. — говорив він далі, пригладжуючи початки вусів, до яких усі канцеляристи почувають взагалі певну схильність: — вона жіночка хоч куди! І які, брат, у неї ручки... розкіш! так ото тебе й вабить, так і пориває!

— Що там ручки! — відповів Трясучкін похмуро: — тут головне діло не ручки, а становим бути! ось ти про що подумай!

І на дружній раді вирішено було про ручки думати якнайменше, а навпаки, всі сили-заходи спрямувати до однієї мети — посади станового.

Ваше сіятельство! куди ви потрапили? що ви зробили? який таємний злочин лежить на совісті вашій, що якийсь Трясучкін, гидкий обідраний Трясучкін, насмілюється зважувати ваші дівочі принади і віддавати перед ними перевагу — о, жах! — посаді станового пристава? *Embougbée!* *embougbée!* Води річки Крутогорки не змиють тієї плями, яка незгладимо лягла на вашу особу!

Княжна справді томиться і в'яне. Ще в дитинстві вона чула, що одна з її *grandes-tantes*, *princesse Nina*, втекла з якимсь рознощиком; їй розказували про цю історію, *comme d'une chose sans nom*,² і навіть, з боязні зіпсувати уяву княжни, не розповідали всіх подробиць, а висловлювались загальними словами, що родичка її зробила *vilenie*³. І раптом та ж сама *vilenie* повторюється на ній! Бо ж рознощик і Техоцький — це, по суті, одне й те саме, бо ж і папа запевняє, що чиновники, «*ma chère enfant, ce sont de ces gens, dont on ne parle pas*»⁴.

А тимчасом серце промовляє голосніше, ніж усі доводи розуму: серце тремтить і тріпоче, тільки-но зачує княжна звуки голосу Техоцького, як тремтить і тріпоче мишеня, забачивши свою неминучу смерть в образі жирного, самовдоволеного кота.

І чим полонив він її? Що могло спонукати її, княжну, принизитись до бідного, зовсім непомітного чиновника?

¹ Погрязла!

² Як про річ, що їй імені немає.

³ Нязькість.

⁴ Люба дитино, це люди, про яких не говорять.

Розум відповідає, що в усьому винне неробство, цілковита бездіяльність душі, нудьга, нудьга і нудьга! Але чому ж не Трясучкін, а саме Техоцький дав серцю ту поживу, якої воно жадало! Княжна з жахом мусить визнати, що тут існують якісь невиразні мотиви, що вона сама до такої міри *embourbée*¹, що навіть це дивне зборище людей, на яке кожна порядна жінка повинна дивитися зовсім байдужими очима, перестає бути одноманітним набродом, і, навпаки, в ньому виясняються для неї цілком визначені постаті, серед яких вона починає вже відізнати красивих від негарних, дурних від розумних, начебто не всі вони одні й ті самі — о, mon Dieu, mon Dieu!

І при всьому тому княжна не може не усвідомлювати, що Техоцький же зовсім навіть не людина, що йому можна наказати любити себе, як можна наказати віднести листа на пошту.

Це для нього однаково.

У цій боротьбі, в цих сумнівах минає кілька місяців. Техоцький, завдяки новому становищу, створеному для нього княжною, новій парі одягу, яку теж княжна постаралась якось влаштувати для нього своїм коштом, втерся у вище крутогорське товариство. Він уже говорить про княжну без улесливості, не називає її «сіятельством» і взагалі поводить як джентльмен, що, за крутогорським прислів'ям, «лойових свічок не їсть, склом не закусує». Сама княжна, зустрічаючи його в товаристві, помаленьку заговорює до нього. Розмова їхня звичайно відзначається простотою і нескладністю.

— Читали ви Оссіана? — запитує княжна, якій раптом припадає страшена охота порівняти себе з однією із туманних героїнь цього барда.

Техоцький червоніє і закушує губи. Йому вперше на віку доводиться чути про Оссіана.

— Ви прочитайте, — каже княжна, трохи роздосадувана тим, що розмова, яка обіцяла стати цікавою, загинула неприємною смертю.

Взагалі княжна, що мала нагоду читати багато й уважно, любить порівнювати себе з героїнями різних романів. Найбільше до серця припав Жорж Санд, і їй, без всяких жартів, іноді здається, що вона — Valentine, а Техоцький — Benoît.

¹ Погрязла.

І от вони зустрілися, і зустрілися, нарешті, віч-на-віч. Це було в гаю за містом, куди княжна часто їздила на прогулянки. Палаюче літнє сонце ще високо стояло на обрії, але високі сосни та ялини, серед яких прорізані алеї для гуляючих, достатньо захищали від його проміння. В повітрі було до знемоги сухо і жарко; сильний запах сосни якимось особливо подразнював нерви; в гаю було тихо й мертво. Крутогорські жителі взагалі не охочі до романічних прогулянок, а о шостій годині й поготів. У цей час всі поспішають збутися щоденних одвідин статського радника Хроповицького, а не то щоб гуляти. Княжна ходила багато і розчервонілася; у ці хвилини вона була навіть досить гарненькою і здавалась значно молодшою за свої роки. Очі її були вогні і разом з тим блискучі; рот напіврозтулений, дихання гаряче; груди підіймалися й опускалися якимось млосно... І треба ж у такому надзвичайному стані зустріти — кого ж? — предмет усіх таємних бажань, Павла Семеновича Техоцького!

Що ця зустріч була з її боку не навмисна — доказом є те, що вона зомліла, тільки-но Техоцький з'явився перед її очима в усьому блиску своєї нової пари.

Слуги княжни поблизу не було, і Техоцькому хоч-нехоч довелося підтримати її й посадити на лаву. Невідомо, як це сталося, тільки коли княжна розплющила очі, голова її лежала на плечі в коханого. Опам'ятавшись, вона було відхитнулася, та, мабуть, випари, що сповнювали тоді повітря, були такі запаморочливі, що голівка її сама собою знову впала на плече Техоцького. Так пробула вона кілька хвилин, і Техоцький наважився навіть взяти її сіятельство за талію: княжна здригнулася; але якби тут був сторонній спостерігач, то він не мав би найменшого сумніву, що це тремтіння походить не від неприємного почуття, а від якогось дивного, повного відчуження блаженства, начебто їй до того часу було холодно і тепер раптом по всьому тілу розлилося життя й тепло. Княжна навіть не дивилася на свого поклонника; вона вся зосередилася в собі і дивилася зовсім в інший бік. Та якби вона могла глянути у вічі Техоцькому, якби талія її, яку обіймала рука любого її канцеляриста, була хоч на мить обдарована відчуженням дотику, вона упевнилася б, що погляд його тупий і байдужий, вона відчула б, що рука ця не зігріта внутрішнім вогнем.

Техоцький мовчав; княжна теж не могла вимовити ні слова. В першому мовчанка була результатом тупості почут-

тя, в другій — хвилювання, яке враз охопило все її ество. Нарешті, княжна не витримала і заплакала.

— Ваше сіятельство! — промовив Техоцький.

Але княжна не чула і все плакала.

— Ваше сіятельство! — знову почав Техоцький: — маю до вас уклінне прохання.

Княжна раптом перестала плакати і пильно подивилась на нього. Техоцький упав навколішки.

— Ваше сіятельство! — волав він, ловлячи її руки: — вік за вас бога молитиму! поклопочіться перед його сіятельством!

Княжна встала.

— Чого вам треба? — спитала вона сухо.

— Мені?.. в Оковському повіті відкривається вакансія станового пристава.

— А!.. — промовила княжна і з гідністю пішла по алеї.

На жаль, повна розв'язка цієї історії не дійшла до мене; знаю тільки, що з цього часу найдотепніші з крутогорських чиновників, невідомо з якого приводу, прозвали княжну павуком-бабою.

ПРИЄМНЕ СІМЕЙСТВО

Якщо ви жили в провінції, мій ласкавий читачу, то, мабуть, знаєте, що кожне губернське і повітове місто неодмінно має своє «приємне» сімейство, так само, як має городничого, справника і т. п. У приємному сімействі всі члени, від малого до великого, наділені якими-небудь талантами. Перший і найістотніший талант належить самим хазяїнові й хазяїці дому і полягає в тому, що вони випустили в світ цілий виводок гарненьких дочок і чимало дотепеньких пташат-хлопчаків, які є окрасою і втіхою цілого міста. Далі, старша дочка грає на фортеп'яно, друга дочка приємно співає романси, третя танцює характерні танці, четверта пише, як Севіньє, п'ята просто розумна і т. д. Навіть маленькі члени сімейства, і ті мають кожне свою спеціальність: Миша декламує байку Крилова, Люба співає *По вулиці вздовж села*, Ваня вбереться ямщиком і протанцює руську.

— Ви не повірите, мсьє NN, — каже звичайно хазяйка дому: — яка я щаслива в родині; ми ніколи не нудьгуємо.

— Еге ж, ми ніколи не нудьгуємо,— озивається хазяїн дому, широко і добродушно усміхаючись.

У приємному сімействі голсвну роль звичайно відіграє папап, до якої звертаються і гості, і діти. Цю папап я, признаюсь одверто, не дуже-то полюблю; на мою думку, вона найбільш неблагонамірена дама в цілому Крутогорську (обмежимось самим цим любим мені містом). Мені здається, що тільки гірка необхідність змусила її зробити свій дім «приємним»,— необхідність, уособлена в кількох дочках, які, через достатню зрілість років, обіцяють піти на висадки, якщо в найближчому часі не будуть влаштовані. Мені здається, що в той час, коли вона, зціпивши якомсь зуби, лише рухом своїх тонких губ запрошує мене завітати до них в один з наступних понеділків, то бачить у мені тільки вмілого плавця, який, можливо, зважиться витягти одну з її потопуючих у зрілості дочок. Коли я буваю в них, то певен, що вона стежить за кожним шматком, який я кладу в рот; марно намагаюсь я втупитися в свою тарілку, марно намагаюсь зосередити всю свою думку на шматку яловичини, що лежить передо мною: я почуваю, і у схиленому положенні, що неблагонамірений її погляд наскрізь пронизує мене. Розмовляючи з нею за вечерею, я бачу, як ці очі безперестанно косять на всі боки, і в той час, коли, серед найсолодшої фрази, голос її раптом уривається і в ньому бринять тони надірваної струни, я вже наперед знаю, що хтось із запрошених узяв два шматки печені замість одного або що лакей на один із столів, де має стояти кагорське, ціною не більш як сорок копійок, поставив шато-лафіт на карбованець сріблом.

Взагалі, відвідуючи «приємне сімейство» по понеділках, я завжди перебуваю в дуже тривожному стані. По-перше, я весь час боюсь, що от-от кому-небудь не вистачить холодно і що навіть найгостріші погляди та розпорядливість хазяйки не зарадять цьому лихові, бо самою розпорядливістю нікого нагодувати не можна; по-друге, я бачу дуже ясно, що Марія Іванівна (так зветься господиня дому) кожний мій зайвий ковток вважає за особисту для себе образу; по-третє, мені здається, що, на подяку за вищезазначений зайвий ковток, Марія Іванівна чогось жде від мене, хоч би, наприклад, того, що я, сповнившись наїдків, раптом освідчусь її Sevigné, яка бридкістю перевершує всякий опис, а тому найменше за всіх подає надію коли-небудь дістатися до тих щасливих островів, де панує Гіменей.

А втім, дехто з моїх добрих знайомих спритно користується цією обставиною, щоб украй пошматувати серце Марії Іванівни. Мій друг, Василь Миколайович¹, наприклад, ніколи не пропустить нагоди накласти собі на тарілку кожної страви по два і навіть по три шматки і половину накладеного повертає лакеєві неторканою. Так само робить він і з вином, якщо воно виявляється занадто вже кислим. Тоді він підзиває лакея до себе і без церемонії наказує йому подати вина з іншого стола, за яким сидять женихи і статські радники. Одного разу навіть, коли подавали Василеві Миколайовичу блюдо смаженої індички, він сказав дуже голосно лакеєві: «еге, брат, та у вас сьогодні індичка, здається, годована!» — і зразу ж за цим мало не половину її потягнув до себе на тарілку. Внаслідок цього між Марією Іванівною і Василем Миколайовичем існує прихована ворожнеча, і я навіть сам чув, як Марія Іванівна, звернувшись до одного із статських радників, сказала: «чого хоче від мене ця зла людина?»

Незалежно від цих властивостей, що свідчать про її материнську дбайливість, Марія Іванівна не від того, щоб часом і полихословити, або, як кажуть у Крутогорську, перемити ближньому кісточку. Я цілком можу навіть запевнити, що вона в цій справі має дуже визначні авторські здібності. Головна її тактика полягає в тому, щоб підійти до жертви з вразливого боку: полестити, наприклад, самолюбству, під'їхати з співчуттям і т. п. На молодь це впливає майже без промаху. Сказане вчасно і до речі слово співчуття вмить викликає на поверхню все, що таїлось далеко на дні молоді душі. Душа починає тоді без розбору і щедро викладати всі свої скарби; інколи навіть і прибріхує, бо коли вже діло на одвертість пішло, то не прибрехати так само неможливо, як неможливо не наїстися досхочу доброї і смачної страви. Але саме тут і чагує на вас Марія Іванівна; вона до речі пожаліє вас, якщо ви, наприклад, закохані, до речі посміється з вами, якщо ви, в *жартівливому російському тоні*, розказуєте яку-небудь нову штуку князя Чебилкіна; але будьте певні, що завтра ж і про кохання ваше і про витівку його сіятельства знатиме ціле місто. Для цього Марія Іванівна теж має свої особливі способи. Борони боже, щоб вона назвала вас чи сказала кому-небудь, що ви в тому і тому їй призналися, або те й те їй розповіли. Ні, вона підходить до якої-небудь

¹ Див. «Буєракін» і «Христос воскрес!» (Прим. автора).

Анфісі Петрівни і здалека починає з нею такого роду розмову:

— Ви знаєте мсьє Щедріна? — питає Марія Іванівна.

— Не маю цієї честі, — відказує Анфіса Петрівна, скрививши обличчя в безмірно уїдливу посмішку, бо Анфіса Петрівна тяжко ображена тим, що мсьє Щедрін, від того самого дня, як прибув у Крутогорськ, ні разу не виявив бажання засвідчити їй свою пошану. Зауважу, між іншим, що Марія Іванівна дуже добре знає цю обставину, саме тому вона й вибрала Анфісу Петрівну за повірницю своєї плітки, що, по-перше, зневага мсьє Щедріна посилить заповзяття Анфіси Петрівни, а по-друге, саме ім'я мсьє Щедріна всю кров Анфіси Петрівни вмить оберне на сироватку, і це теж на руку Марії Іванівни, що, як дама з природи неблагонамірна, за одним заходом хоче зробити якомога більшу суму зла і вразити своїм жалом кілька персон зразу.

— Який милий, прекрасний молодий чоловік! — провадить далі Марія Іванівна, побачивши, що Анфісу Петрівну сіпає судорога: — коли б у Крутогорську були всі такі освічені молоді люди, як приємно було б служити моему Алексіві!

— Їх усі хвалять! — єхидно каже Анфіса Петрівна, переповнюючись оцтом і жовчю.

— А тимчасом, уявіть собі, як він страждає! Ви знаєте Катерину Дмитрівну? — бідненький!

Анфіса Петрівна затаїла подих, щоб не пропустити жодного слова.

— Ви ж знаєте, *entre nous soit dit*¹, що чоловік її... (Марія Іванівна шепоче щось на вухо своїй співрозмовниці). Ну, звичайно, мсьє Щедрін, як молода людина... Цілком зрозуміло! І уявіть собі: вона, ця холодна, ця бездушна кокетка, віддала перевагу перед мсьє Щедріним — кому ж? — учителеві Лінкіну! *Vous savez?.. Mais elle a des instincts, cette femme!!!*²

І, незважаючи на все своє співчуття до мсьє Щедріна, Марія Іванівна регоче, але якимсь таким штучним, удаваним сміхом, що навіть Анфісі Петрівні стає від нього моторошно.

— Цього завжди слід було сподіватися, — відповідає коротко співрозмовниця.

¹ Між нами кажучи.

² Знаєте?.. Адже в цієї жінки такі інстинкти!!!

— Я його сьогодні питаю, чого ви, мсьє Щедрін, такий бліденький? А він мені: «ах, Маріє Іванівно, якби ви знали, що в моєму серці діється!..» Бідненький!

І той самий штучний сміх знову прикро вражає Анфісу Петрівну, яка дуже любить теревені Марії Іванівни, але не може звикнути до її сміху.

— То ви гадаєте, що Катерина Дмитрівна?..

— Це б пак! — відповідає Марія Іванівна, і голос її тремтить і переходить у декламацію, а ніс від душевного хвилювання наповнюється кров'ю, незалежно від усього обличчя, як каламарик, що стоїть на столі, наповнюється червоним чорнилом: — ще б пак! ви знаєте, Анфісо Петрівно, що я нікому не бажаю зла — навіщо мені? Я така щаслива в своїй родині! але це вже над усяку міру! Уявіть собі...

Тут починається шепіт, який закінчується словами: «ну, скажіть, будь ласка!» І, мабуть, у цьому шепоті є щось дуже сатанинське, бо Анфіса Петрівна така задоволена здобутими відомостями, що їй не описати.

Щодо глави сімейства, то він відіграє в своєму домі досить жалюгідну роль і значенням своїм нагадує того свідка, який на слідстві, на всі запитання слідчого відповідає: забув, не знаю і не бачив. Він дуже щасливий по понеділках, бо влаштовує в цей день собі копійчану партію, і хоч партнери його нещадно лають, бо він у карти не знає, на яку ступити, але він не ображається. Крім того, в ці дні він має змогу наїстися досхочу, бо ходять чутки, що Марія Іванівна, як чудова хазяйка, держить звичайно і його і всю сім'ю впроголодь. Якщо хто-небудь звертається до нього, а це трапляється лише в тих випадках, коли хочуть потішитися над його простодушністю, обличчя його набирає радісно-вдячного виразу; а участь в розмові обмежується тим, що він повторює останні слова свого співбесідника.

Василь Миколайович не проминув нагоди скористатися і з цієї обставини. Кілька понеділів підряд, на загальну втіху всій крутогорській публіці, він розказував Олексієві Дмитровичу якусь історію, що в ній одна з дійових осіб каже: «ну, нехай я дурень», і на цих словах уривав свою розповідь.

— Я дурень, — лагідно повторював Олексій Дмитрович.

— Ах, який же ти неуважний, Алексіє! — озивається раптом Марія Іванівна, прислухавшись до розмови.

Взагалі Василь Миколайович дивиться на Олексія Дмитровича як на засіб самому розважитися та й інших потішити. Він показує шановній публіці главу «приємного сімейства», як вожак показує вченого ведмедя.

Кажуть, нібито Олексій Дмитрович злий, особливо коли його нацькує на кого-небудь Марія Іванівна. Я цілком вірю цьому, бо й з історії відомо, що дурні люди і мавпи завжди злі під старість бували.

— Розумна людина,— говорив мені інколи з цього приводу крутогорський інвалідний начальник: — не може бути злою, бо розумна людина поняття має, а дурна людина як озлється, то просто так, без усякого резону, мов індик, на всіх кидається. От хоч би Олексій Дмитрович! за що вони на мене сердяться? За те, що я коляски для них у майстерні не зробив? Чи мені жалко майстрових, чи я обов'язків своїх не розумію! Говорив я їм скільки разів, що матеріалу в мене такого немає — так ні ж, пане! торочить своєї: не хочеш та й не хочеш; ну, і заварили кашу. Подумайте самі, а я чим тут винен?.. Воно й виходить, що і перевернешся — б'ють, і не перевернешся — б'ють: ось вона яка, гусарська служба!

Про інших членів сімейства нічого певного сказати не можна, бо вони, очевидно, перебувають під гнітом своєї папани, яка й надає їм тієї чи іншої фізіономії, на свій розсуд. Безперечно тільки те, що всі вони обдаровані найрізноманітнішими талантами, а дочки, крім того, на знак невинності, називають батьків не інакше, як «татоцко» і «мамоцко», і якимось особливо підстрибують на ходу, коли серед гостей буває нова і чим-небудь цікава особа.

Приїхавши, в один з таких понеділів, до Размановських, я ще на сходах був приємно здивований звуками музики, що лунали до мене з прихожої. Справді, там сиділо кілька батальйонних солдатів, які сумно настроювали свої інструменти.

— Чуєш, Ільїн,— говорив старший музикант Пахомов:— гляди мені! Коли знову в алегру відстанеш, я з тебе самого флейту і контрабас зроблю.

— А що, мабуть, рано я прийшов? — питаю я Василя Миколайовича, що самотньо походить по залі.

— Еге ж; ось я тут з півгодини вже тиняюсь,— відповідає він з серцем: — і хоч би що! і кашляти починав, і но-

гами тупотів — не виходить ніхто! а тимчасом сам я чую, як вони в сусідній кімнаті заливаються-регочуть!

— А з якої нагоди сьогодні бал у Размановських?

— Хіба ви не знаєте? Сьогодні ж день ангела Агріппіни, тієї самої, що на фортеп'янах грає. Ох, задушать вони нас нині співами та декламацією!

І справді, з сусідньої кімнати почулася вересклива рулада, яку виводив не стільки прийнятний, скільки старанний голос третьої дочки, Клеопатри; вона, мабуть, репетирувала арію, що мала захопити всіх слухачів.

В цей час увійшов до кімнати сам Олексій Дмитрович, і слідом за тим почали з'їжджатися гості.

— Ви, мабуть, спали? — спитав Василь Миколайович хазяїна.

— Спали,— відповів той лагідно.

— А знаєте, коли ви кличете до себе гостей, то спати вже й не годиться.

— Вже й не годиться,— повторив старець.

Мало-помалу склалися в залі гуртки, і навіть Олексій Дмитрович, бажаючи взяти участь у загальній розмові, почав тинятися з кутка в куток, наганяючи на всі серця нестерпну нудьгу. Жіноцтво скромно пробиралося через зал до вітальні і несміливо сідало під стіною, чекаючи хазяїнок.

— Ну що, як ви поживаєте, панове? — спитав я, підходячи до купки гарнізонних офіцерів у новісіньких мундирах і в білих рукавичках.

— Слава богу, Миколо Івановичу,— відповів один з них: — цього літа підживилися-таки; ось і мундирчики новенькі пошили.

— Як же це ви «підживилися»?

— Та от партію водили, то тут дещо до рук прилипло...

Я страшенно люблю панів гарнізонних офіцерів. Є в них на все такий собі погляд наївний, якого жодна людина в цілому світі мати не може. Нині гітара і флейта навіть у приказних вивелися, а гарнізонний офіцер лишається вірним цим інструментам до кінця життя, бо ними він переважно виливає тугу душі своєї. Чи обминуть його партію — він похмуро насвистує *Не одна в полі доріженька*; чи закрадеться в серце його потяг до жіночої спідниці — він тоскно виводить *Чорний колір*, і такі зітхання на флейті виробляє, що спідниця мусить бути кам'яною, щоб протистояти цим зітханням. На цілий світ він дивиться з точки зору пайка;

читає він який-небудь «твір» — думає: «автор стільки-то пайків собі виробив»; або чує, що хтось з його знайомих посаду нову дістав — каже: «на стільки-то пайків йому прибуло». Взагалі вони дуже добрі хлопці і надзвичайно послужливі. На балах, куди їх запрошують цілою партією, щоб панночки не сиділи без кавалерів, вони танцюють з усією старанністю і з найбільшою акуратністю, не теліпаючи ногами направо і наліво, як цивільні, а чітко виробляючи кожне па. Марія Іванівна дуже любить цю чіткість і вбачає в ній безперечну ознаку відданості її особі.

— Подивіться, як ваш Коловоротов від душі танцює! — звертається вона до інвалідного начальника, який особисто пильнує, щоб панове офіцери виконували свої обов'язки неухильно.

— Ретельний офіцер! — відповідає командир похмуро. Але повертаюся до оповідання.

— Чого ж ви так сміялися тут, панове? — питаю я того ж офіцера, який пояснював мені значення слова «підживитися».

— Та от Харченко анекдот розказував...

Загальний сміх.

— От, зволите бачити, — підхоплює поквалливо Харченко, немов побоюючись, щоб Коловоротов чи хто-небудь інший не зазіхнув на його авторську славу: — от, зволите бачити: стояв один офіцер перед дзеркалом і волосся собі зачісував, та й каже денщиківі: «чого це, братіку, волосся в мене вилазить?» А той, знаєте, подумавши отак хвилин з п'ять, і відповідає: «весною, ваше благородіє, всяка скотина линяє...» А саме весна була, — додає він, раптом червоніючи.

Новий вибух сміху.

— Але ж «подумавши» — от що головне! — каже прапорщик Коловоротов.

— «Линяє!» — повторює другий прапорщик, ледве стримуючи пориви сміху, що душать його юні груди.

Та цей анекдот я вже давно чув і навіть цілком певен, що і всі панове офіцери знають його напам'ять. Але вони невинбагливі, і деякі оповідання завжди справляють на них незмінний ефект. До числа їх належать історії про те, як офіцер тройку жидів загнав, про те, як росіянин, квартируючи у німця, непристойність навіть на стелі учинив і т. д.

Я підходжу до іншої групи, де друг мій Василь Миколайович показує публіці ведмедя, тобто примушує Олексія Дмитровича верзти всякі дурниці. Біля них зібралась ціла

юрба народу, серед якої не вщухає гучний і щирий сміх, що свідчить про незвичайний успіх вистави.

— Та ні, я щось не розумію цього! — каже Василь Миколайович: — як собі хочете, а тут що-небудь та не так.

— Змилуйтесь, — відказує Олексій Дмитрович: — як же ви не розумієте? Ну, уявіть собі дві комісії: одна комісія і друга комісія, і в обох я, так би мовити, головуючий... Ну от, я з однієї комісії й пишу, теперечки, до себе, в другу комісію, що от треба Василеві Миколайовичу будинок лагодити, а з тієї комісії пишу знов до себе в другу комісію, що брешеш, будинку лагодити не треба, бо він у своєму вигляді... розумієте?

— Ну, і до ладу виходить? — питає Василь Миколайович.

— Ну, і до ладу виходить, — повторює Олексій Дмитрович.

Регіт, в якому хазяїн дому бере найдіяльнішу участь.

— Ні, тут щось та не теє, — каже далі Василь Миколайович: — звичайно екілібр властей — це нема що й казати; однак тут хтось та збрехав. Поговоримо краще про статистику.

— Поговоримо про статистику, — повторює Олексій Дмитрович.

— Ну, яким же чином ви збираєте відомості? я щось цього не розумію. Самі ж ви не можете полічити кожную вівцю, а проте, от у вас значиться у відомостях, що овець в губернії сімсот одинадцять тисяч шістсот шістдесят три... Як же це так?

Олексій Дмитрович усміхається.

— Ото ж бо воно й є, — каже він, — усе це тільки на перший погляд важко. Вам з незвички здається, що я сам піду овець лічити, а в мене на це такі ходоки в повітах є — от і лічать! Мое діло тільки спинити їх, коли забрешуться, або нагримати, якщо лінуватимуться. Ось, наприклад, недавно оковський справник зовсім однієї статті у своїх відомостях не включив; ну, я, розуміється, негайно ж запит: «чому немає статті про шовківництво?» Він відповідає: через те цієї статті не включив, що й шовківництва немає. Але він все-таки повинен був у відомостях це пояснити.

— Так, так, — зауважує Василь Миколайович: — інакше, яка ж це буде статистика! Ось я теж знав такого точного адміністратора, який у кожную річ до тонкощів доходив, то він доручив одного разу своєму чиновникові скласти

відомість на всіх осіб, що одержують від казни орендні гроші, а потім і каже йому: «та вже зараз, голубе, складіть невеличкий списочок і на тих осіб, які оренди не одержують». Той зопалу каже: «слухаю», а потім і приходиться до мене: «що ж, каже, мені тепер робити?» Ну, я й порадив для першого разу зажадати ревізійські списки з усіх повітових скарбниць.

Вибух реготу.

— Миколо Івановичу! Миколо Івановичу! — чую я голос князя Льва Михайловича, що кличе мене з другого кінця зали.

Я пориваюся всіма силами душі своєї і намагаюся надати своєму обличчю вдячного й радісного виразу, бо маю честь служити під безпосереднім начальством його сіятельства

— Ми тут говоримо про те, — каже він мені: — якого нині дивного напрямку набирає література — все якісь нариви описують! І так, знаєте, все це докладно, що при дамах навіть і читати неможливо... бо дама — *vous concevez, mon cher!*¹ — це така квітка, від якої нічого, крім тонких пахощів, виходити не повинно, і раптом їй, цій ніжній квітці, пропонують купу гною... погодьтесь, що це неприємно...

— Знайомлять з якимись лакеями, мужиками, солдатами... Безумовно, вони є в природі, оті мужики, та від них же тхне, — ну, і хай би побризкав його автор чим-небудь, щоб, знаєте, до вітальні його ввести можна було. А то геть з усім, і з запахом, і пруть... Це не тільки непристойно, а навіть неморально...

У князя виступають сльози на очах, бо він дуже добра людина.

— Ось пішла, приміром, нині мода на хабарництво нападати, — провадить він далі. — Ну, звісно, це негаразд хабарі брати, — хто ж їх захищає? *mais vous concevez, mon cher!*², хай би він робив це так, щоб читачеві приємно було; ну, покажи хабарника, і змалюй там... та в кінці, в кінці ж приготуй йому кару, щоб знав читач, як то недобре бути хабарником... а то на роздоріжжі й покине — адже так і зрозуміти, мабуть, не можна, бо коли кар немає, виходить, і факту самого немає і все це тільки наклеп...

— Цілком справедливо ваше сіятельство зволили зауважити, — встряває в розмову Порфирій Петрович, якому

¹ Ви розумієте, любий мій!

² Але ви розумієте, любий мій!

дуже до вподоби висловлена князем аксіома, що безкарність є синонім невинності; — це цілком справедливо, що голосливо можна і найчистішу людину обмовити.

— Я й сам не від того, щоб часом посміятися, — знову проповідує його сіятельство: — *il ne faut pas être toujours taciturne, c'est mauvais genre!*¹ Похмурі фізіономії бувають тільки в лакеїв, бо вони стурбовані, як би їм підноса не впустити; ну, а ми з підносами не ходимо, отже, і гідність наша вимагає іноді посміятися; але погодьтесь, що в наших письменників сміх уже занадто дзвінкий... Ось, наприклад, я склав проект комедії — вислухайте і скажіть свою думку. На сцені хабарник; він там обдирає, в кишені лізе — можна змалювати його навіть найчорнішими фарбами, щоб, знаєте, враження справити... Глядач захоплений; він уже думає, що його особа в небезпеці, він обмацує свої власні кишені... Але тут, в цю саму хвилину, і має проявитися благонаміреність автора... В той самий час, як хабарник здирає з бідняка останній каптан, з задньої декорації раптом з'являється рука, що бере хабарника за волосся і тягне вгору... В цьому місці завіса падає, і глядач виходить з театру заспокоєний і не застібає навіть свого пальта....

— Це справедливо, — каже Василь Миколайович, що якимось непомітно підкрався до нас: — комедія вийшла б добра, тільки навряд чи можна актора такого знайти, який погодився б, щоб його тягли догори за волосся.

— Можна на цей час опудалом підмінити, — озивається князь досить сухо.

Але в залі раптом стає тихо. З'являється Марія Іванівна під руку з іменинницею; інші квітки розкішного букета скромно йдуть позаду.

Князь Лев Михайлович, дріботячи ніжками, поспішає назустріч Марії Іванівні.

— *Vous voilà comme toujours belle et parée*², — каже він, звертаючись до іменинниці. І, приємно закругливши праву руку, пропонує її Агриппіні Олексіївні, відриваючи її таким чином від серця ніжно люблячої матері, що не інакше, як із слізьми на очах, зважується довірити свою дитину пазурам цього облісілого від старості шуліки. Лев Михайлович, без дальших церемоній, веде свою даму просто до росяля.

¹ Не слід бути завжди мовчазним, це поганий стиль!

² Ось і ви, як завжди, гарна і пишна.

— Починається катування! — пошепки каже мені Василь Миколайович, який, незважаючи на всю свою дотепність, трохи побоюється Марії Іванівни і не наважується говорити поблизу неї голосно.

Агріппіна Олексіївна сідає до рояля, стріпує своїми кучерями і, набравши вигляду почасті натхненного, почасті недоумкуватого, починає грати якийсь «Rêve»¹. Я цілком певен, що в цю солодку мить вона не має ніякого сумніву, що вірш Шіллера «Laure am Clavier»² написаний до неї, а ім'я Лаури є не що інше, як прикра друкарська помилка.

— Чудово! незрівнянно! з яким почуттям! — чути звідусіль під час гри, а наприкінці п'єси в залі лунає грім оплесків.

Треба сказати тут, що в Марії Іванівни є в запасі свій *entrepreneur de succès*³, чоловіча рудий і з дуже розвиненими мускулами, який не тільки сам аплодує, але й ладен побити кожного, хто посмів би не аплодувати. Ця ехидна гадина, виплід провінціального клієнтизму, похмуро озиряється на всі боки, ніби вишуковуючи серед юрби жертву, на яку він міг би нашептати у вуха Марії Іванівни. За цей пильний нагляд і за всякі інші послуги, переважно в справі знайомства біля затильних дверей з повітовими чиновниками та підрядчиками, яке відбувається під знаком непорушної таємниці, клієнт користується надзвичайною прихильністю Марії Іванівни і, крім процентів у спільних прибутках, має завжди готовий куверт за її столом.

Марія Іванівна в захваті від похвал її доньці, які сиплються звідусюди, але водночас вона сумно хитає головою.

— Якби ви знали, — каже вона князеві Льву Михайловичу: — якби ви знали, топ cher prince, чого нам коштували всі ці уроки! Адже Агріппіна — учениця Герке...

— Шш!.. — проноситься по залі, і всі скромно розміщуються на стільцях, розставлених попід стінами.

На середину зали виходить друга дочка Марії Іванівни, Аглаїда, і звучним контральтовим голосом виголошує вірші:

Тебе з днем ангела, о сестро, я вітаю,
О сестро! ти улюбленка небес!
Від серця щирого добра тобі бажаю,
І щоб підступний вір малятка не заніс...

¹ «Мрія».

² «Лаура біля клавіра».

³ Організатор успіху.

— Підступний вітр — це чоловік, — зауважує Василь Миколайович: — а малятко — сама причинниця сьогоднішнього торжества!.. І зверніть увагу: «небес» — «не заніс». Аглаїда декламує далі:

З гнізда родинного, з-під крил отецьких
Жорстока доленька малятко занесла.
Скорботна матінко! лети мерщій у тузі:
Невинне пташеня задушить цей катюга...

— Та чи не ви «цей катюга»? — звертається до мене знову Василь Миколайович. — А я думав, що довго не дочекатись Агріппіні «цього катюги».

Прийми ж моє, о сестро, привітання,
Хай чує бог останнє волення:
Нехай пошле тобі він серця чистоту
Й повергне впрах злочинців клевету!

— А «клевету» то вже на вашу адресу сказано! — говорю я, в свою чергу, Василеві Миколайовичу.

— Можливо, — відповідає він. — А це вона добре зробила, що побажала Агріппіні чистоти: охайність ніколи не вадить.

Гості починають уже стукотіти стільцями, сподіваючись, що випробування скінчилось і що можна буде приступити до справжніх дій, які становлять мету кожного провінціального свята: до танців і віста. Але надія й цього разу лишається обманутою. До рояля підходять Клеопатра і Агріппіна.

— Ці самі вірші, перекладені на музику Агріппіною Олексіївною, співатиме Клеопатра Олексіївна, — пояснює рудий клієнт, проходячи мимо нас.

— Виходить, що іменинниця сама себе вітає, — доповнює Василь Миколайович. — *Ніким же не мучимі, самі ся мучаху...*

Іменинниця акомпанує, а Клеопатра Олексіївна розливається. У патетичних місцях вона обертається до публіки всім корпусом, і зіниці в її очах до такої міри пропадають, що сам справник Живоґлот — на що вже бестія! — ні за що ніде їх не знайшов би, якби на нього поклали це делікатне доручення. Спів кінчається, і цього разу оплески лунають з учетверо більшою силою, бо всі ці колодники, які сиділи попід стіною, тішать себе надією, що сюрпризи вичерпались, і вони можуть податися хто куди схоче. І справді, шириться чутка, що поздоровний танець, який мали виконувати малолітні члени «приємного сімейства», відкладений на другий понеділок.

— А дуже шкода, дуже шкода, — каже Порфирій Петрович, підходячи до Марії Іванівни: — дуже приємно було б помилуватися, як ці ангелятка...

Марія Іванівна готова вже подати знак клієнтові, щоб виконати бажання гостей, але Порфирій Петрович, сам злякавшись свого успіху, додає:

— А втім, ця приємність ще не втрачена для нас: на той понеділок...

— Ну, ото ж бо! — шепоче Василь Миколайович: — а то забрехався був старий!

В сусідній кімнаті вже сидять за карточними столами, а з передпокою лунуть перші звуки вальса. Я поспішаю до княжни Анни Львівни, що в цей час якось несміливо озиряється, немовби шукаючи когось серед юрби. Я підозріваю, що очі її прагнуть зустріти чистенького чиновника Техоцького¹, і, поважаючи тривожний стан її серця, шанобливо спиняюсь оддалік, чекаючи, поки вона сама зволить помітити мене.

— Ah, c'est vous, мсьє Щедрін? — каже вона, нарешті, затамовуючи зітхання, що визріло в її грудях.

І ми кружляємо, як вихор, по залі.

Княжна взагалі дуже до мене уважна і навіть не від того, щоб я став за повірника її маленьких таємниць, але не хоче зробити першого кроку, а я теж не піддаюсь, знаючи, як важко бути повірником невизнаних страждань і ображених самолюбств. Цього вечора вона якась недобра, сміється гарячковим сміхом, і все нібито хоче про щось запитати мене, але не придумав, як це зробити. Я знаю, що вона хоче спитати, чому немає серед гостей Техоцького; але я не пояснюю їй справжніх причин цієї відсутності, бо це могло б засмутити її. Мені відомо, що Марія Іванівна не запросила Техоцького саме на зло княжні і з метою збереження добрих звичаїв у місті Крутогорську.

— Даруйте, — казала мені сама Марія Іванівна: — адже вона така exaltée!², ще, чого доброго, на шию йому вішати почне, а в мене дочки-дівчата!

— Як вам подобається ця фантазія частувати витворами своєї домашньої кухні? — питає мене княжна, коли ми сіли з нею поруч у кадрилі. Очевидно, вона натякає на виставку талантів, улаштовану перед початком танців.

¹ Див «Княжна Анна Львівна». (Прим. автора).

² Екзальтована.

— Ви знаєте, княжно, — відповідаю я: — що я не маю ніякої думки щодо цього.

Але княжна, очевидно, мене не слухає.

— І зверніть увагу, — каже вона далі: — як усе це самовдоволено нав'язується вам! і ця Клеопатра із своїм маринованим голосом, і цей ідіот Алексіс, і нахабна Марія Іванівна...

Княжна злегка здригається, вимовляючи це ненависне для неї ім'я.

— Вам починати, — кажу я.

— А ви не знаєте... — питає вона, коли ми сіли на місце, і раптом спиняється.

— Що?

— Ні, так... я хотіла, здається, сказати якусь дурницю... ви не знаєте, чого тут завжди тхне нудьгою?

— Я знов-таки повторюю вам, княжно, що не маю тут ніякої думки...

— А, я й забула, що ви людина обережна... проте, справді, ви не знаєте, чому...

І знову запинається, і невідомо чому, мені раптом стає страшенно жалко її.

— ...тут нема Техоцького? — каже вона далі, починаючи третю фігуру.

У провінції обличчя вміють так само добре брехати, як і в столицях, і якби хто глянув у наш бік, то ніяк не догадався б, що в цю мить розігрувалась тут одна з найсумніших драм, в якій дійовими особами були ображена гордість і жагуче почуття любові, незаконно зневажене, — два головні руші всієї дій людських.

— Бідолашна княжна! — повторюю я в думці.

— А ми й забули покликати мсьє Техоцького! — каже Марія Іванівна, підходячи до нас.

— А! — вигукує княжна, глянувши на неї здивовано.

— А він такий милий молодий чоловік! — каже далі Марія Іванівна спокійно, але таким голосом, що княжна неодмінно повинна почути регіт, затаєний у грудях цієї «неблагонамірної» дами.

— Дуже жалко, — відповідає княжна.

— Ви не знаєте, де він живе? — питає Марія Іванівна, ніби помилково звертаючись до княжни. — Ah, pardon, princesse, я хотіла запитати мсьє Шедріна... ви не знаєте, мсьє Шедрін, де живе пан Техоцький?

— Не маю цієї приємності.

— Дуже шкода, бо по нього можна було б послати... він зараз же прийде: він такий жалюгідний! Йому все, що хочете, *звеліти* можна! — І, шпигнувши княжну, неблагонамірена дама рушає далі шпигати інших.

Але танцям, як і всьому на світі, є кінець. Надходить страшна для Марії Іванівни хвилина вечері, і я бачу, як вона метушиться біля Василя Миколайовича, стараючись заслужити його поблажливість.

— Будьте привітні з Василем Миколайовичем, — кажу я княжні.

Вона розуміє мене і усміхається. Я теж усміхаюсь, бо передбачаю неабияку розвагу. Княжна підходить до мого друга, і за кілька хвилин заповнює всю його увагу. Треба сказати, що Василь Миколайович, який походить від «бідних, але благородних батьків», страшенно любить, щоб до нього були ласкаві сильні світу цього. А втім, він взагалі був завжди якимось особливо і щиро поблажливий до княжни, і за це я дуже поважав його. Марія Іванівна з гарячковою тривогою стежить за ними; вона з жахом бачить, що додому поїхало всього два чоловіка, а всі інші стоїчно чекають вечері.

— Чи не протанцювати ще польку до вечері, *princesse*? — каже вона, сподіваючись, що хто-небудь поїде тимчасом додому.

Але грізна доля не хоче сприяти намірам Марії Іванівни. В той самий час, як вона кінчає свою фразу, лакеї, що якимось чудом вислизнули з-під її нагляду, з шумом вриваються в залу, несучи накріті столики.

— Милості просимо, милості просимо, панове, вечеряти! — невад кричить Олексій Дмитрович, широко роззявляючи рота.

— Хоч би ти вже мовчав! — упівголоса каже Марія Іванівна, в досаді не приховуючи навіть своїх почуттів. — *Mesdames!* — додає вона з кислою усмішкою.

Але вже на першому кроці виникає перешкода. Приборів подано на тридцять персон, а бажаючих вечеряти виявляється сорок чоловік. Десятьом гостям зовсім немає місця на «життєвому бенкеті», і серед цих виключених опиняється Василь Миколайович. Він шаленіє і голосно протестує проти виключення. Марія Іванівна чує біду й виганяє з-за столу Алексіса, який уже вмовстився і навіть не від того, мабуть, щоб вступити в бій з Марією Іванівною за право вечеряти. Цей вельмишановний муж, жертва господарських розрахун-

ків своєї дружини, до такої міри заморений голодом, що ладен, як Ісав, продати право первородства за блюдо сочевиці.

Та Василь Миколайович за всю гостинність хазяйки відплачує найчорнішою невдячністю. Він тут-таки пускає чутку, що на власні очі бачив, як збирали з підлоги желе, що впало з блюда, і вкладали знов на блюдо з явним наміром отруїти ним гостей. Марія Іванівна терпить муку, бо гарнізонні офіцери, які лишилися за штатом і більше, ніж усі інші, заслужили право на вечерю, в голодній тузі перезираються один з одним.

— Що, брат! — каже Василь Миколайович прапорщикові Коловоротову: — видно, не заслужив! а ми ось, бачиш, яку індичку тут їмо!

— Вам зараз подадуть, панове! — улещує їх Марія Іванівна: — ви вже попоїжте стоячи, як бог послав!

— Чекай — подадуть! — озивається Василь Миколайович.

І справді, блюда пропливають мимо «зверхштатних» зовсім спустошеними, і аж до кінця вечері не перепадає їм жодної крихти.

Треба віддати цілковиту справедливість Марії Іванівні: вона теж нічого не їла.

— Ух, нудьга ж, нудьга! — каже пан Змеїщев, спускаючись по сходах.

— А як вам вечеря? — питає Василь Миколайович у Харченка, що йде, похнюпивши голову...

— Справді... ох, сором який! — зауважує Порфирій Петрович.

— А я ще старався, всіх затримував, — каже Василь Миколайович.

Усі сміються.

— Оце-то «приємне» сімейство! — чути чийсь голос в юрбі.

БОГОМОЛЬЦІ, ПРОЧАНИ І ПРОЇЗДЖІ

ЗАГАЛЬНА КАРТИНА

Ранок. Сплять ще чиновники крутогорські, стомлені преферансом, що тягнувся за півночі; сплять негоціанти, очманілі від надмірного вживання звечора горілки й тенерифу; відкупщик розкинув на постелі ніжне своє тіло, і сниться йому сон... Сниться йому, ніби чиновникам не треба давати ні грошей, ні горілки, а шинки, як і раніш, відкриваються до обідні і закриваються аж ген по опівночі. Пристав часті Рогуля виліз на хвилину з-під стьобаної ковдри, глянув мутними очима на вулицю, напився кваску, мовив: «рано!» і побрів знову на ліжко досипляти веселий сон.

Проте на вулиці вже шумно й людно; юрби жінок усякого віку, з торбинами за плечима і ціпками в руках, тягнуться довгими рядами до соборного майдану. Уже показалося веселе сонечко і привітно заглянуло всюди, де неробство і розніженість не поставили йому штучних перепон; заграло воно на визолочених шпилях церков, позолотило тихі, далеко розлиті води річки Крутогорки, зігріло промінням своїм вогке повітря і прогнало, разом з темрявою, чорну журбу з серця... Сонечко, сонечко! як не любити тебе!

Травень уже кінчається. Цього року він якийсь особливо теплий і радісний; дерева давно прибралися в густу зелень, яка не встигла ще втратити своєї яскравості і набути літніх тьмяних тонів. У повітрі, однак, чувається ще весняна прохолода; ріки ще через край повні води, а земля зберігає ще свою життєдайну вологість на благо і міць усякому злакові ростучому.

Соборний майдан кипить народом; на величезному його просторі снують туди й сюди строкаті юрби прочанок; деякі з них, чекаючи, поки задзвонять, розташувалися на землі,

ближче до напівзруйнованої міської водойми, набрали води в берестянки і поскидали запорошені торби, щоб витягти звідти далеко заховані і довго бережені мідні шаги на свічку і на милостиню. Тут-таки, поміж них, сидять на землі купки убогих, сліпих і кривих калік; кожен з них тримає в руках дерев'яну миску і кожен тягне свій жалібний, зворушливий стих про пресвітлий втрачений рай, про пустинне «нужне» життє, про люту превічну муку, про грішну душу, що не шанувала ні середі, ні п'ятниці... Тут-таки, біля забитих у землю кілків, що позначають тимчасові ярмаркові місця, товчуться моторні міщани та приміські селяни, які понаходили на ярмарок з козубками, відерцями, горщиками та іншим сільським добром. І весь цей люд метушиться, клопочеться і безперестанно поповнюється новими юрбами прочанок, що приходять бозна з яких країв. Гомін юрби перекочується хвилями по майдану, набираючи то веселих і безжурних, то жалібних і благальних, то тверезих і суворих тонів.

У мене в пустині много нужди прияти,
У мене в пустині постом попоститися,
У мене в пустині скорблячи поскорбіти,
У мене в пустині терплячи потерпіти...

— голосить тужливо одна група жебраків, і десятки рук простягаються з копійчками до дерев'яних мисок убогих калік.

— Помолися, рідненький, за мене! помолися, миленький! — каже молода жінка, кидаючи свою копійчку до миски сліпенького діда, що сидить навпочіпки; але він, не звертаючи на це уваги, далі тоскно тягне свою пісню:

Не страши м'я, пустине, превеликими страхами...

— Чи здалека, голубонько, прийшли? — питає молодичку згорблена і зморщена бабуся, спинившись тут же з сучкуватим костуром своїм.

— Із Зирян, рідна, верст з півтисячі, а мо' й більше буде; ще від самого Юрія йдемо угодникові поклонитися¹.

— По обітниці, чи як?

— Обіцяла, бабуню; ось уже третій рік замужем, а діток усе бог не дає...

¹ Із Зирян, у Зиряни. Так простий люд називає Усть-Сисольський повіт і суміжні з ним місцевості Вологодської, Пермської та Вятської губерній. (Прим. автора).

Стара зітхає.

— А ми, бач, тутешні,— каже вона, шамкаючи губами: — верст за сто звідсіль живемо... Людина я стара, нікому не потрібна, ні робити не здужаю, ні в хаті доглянути... Та й недобачаю вже; недавно, чуєш, дитину — правнучка мого — трохи в ночвах не втопила... От і відпустили до угодника...

— Певно, пішки прийшла, бабусю? — питає молодиця, похитуючи головою.

— На своїх усе на ногах... окривіла я нині, а то чому б не піти за сто верст!.. довго дуже йшла... ох, та й торбина як плечі муляє!

Молодиця мовчить, поглядаючи зажурено на стару.

— Десь-то вже й смерть немов забула за мене, голу-бонько! — каже далі стара: — ніби вже й кінця життю не буде... а теж хліб їм, на печі чуже місце залежую... мерзлякувата я вже ниньки стала!

— Мабуть, і шажка в тебе, бабусю, немає?

— Ні, таки дав онучок шажок... Синок ото в мене, бач, помер, то онучок у хаті хазяйнує... дав шажок... як же! свічку поставити треба...

Нова юрба прочанок перериває почату розмову.

Всяким грішникам
Буде мука різная...

лунає в одній групі жебраків...

Народився злий антихрист,
В усю землю він вселився,
На весь світ він оружився,
Стали його волю творити:
Волосся й бороди стали голити,
В латинській одежі ходити...

лунає в іншій групі.

«Пожертвуйте, православні! на церковну будову! святому угодникові на стрітення!» — так волає невеликий, клишоногий мужичок, хутко пробираючись на своїй дерев'янці крізь густу юрбу прочан. Через плече в нього перекинута ремінна перев'язь з причепленою до неї невеликою дерев'яною скринькою, куди православні кидають свої посильні жертви.

— Здрастуйте, пане ласкавий! — каже мені добра городянка Пелагія Іванівна, зустрічаючись зі мною.

— Здоровенькі були, Пелагіє Іванівно! скажіть, будь ласка, чому це жебраки тільки й співають, що про антихриста та про муки всілякі?

— Е, пане! це вже у них так заведено, не займай їх!

Пелагія Іванівна ходить по майдану з торбою мідних грошей і роздає їх жебракам та убогим прочанкам, таким, як ота бабуся, що про неї згадано вище. За нею тягнеться шестилітня небога з калачиком у руках і раз у раз відламує від нього горобину дачу.

— Тітонько! дати сліпенькому калачика? — питає вона щоразу Пелагію Іванівну.

— Дай, розумнице, сліпенький за тебе богу помолиться.

І горобина дача, разом з копієчкою Пелагії Іванівни, падає в миску убогого.

— А ваша Сашенька буде предобра,— кажу я Пелагії Іванівні.

— Нічого, пане, хай привчається.

Пелагія Іванівна продовжує свій обхід і всім подає грошки; Сашенька теж виймає з хусточки третій калачик і, в міру свого розуміння, наслідує справу благодійності своєї тітки.

Є люди, які гадають, що Пелагія Іванівна чинить добро з честолюбства, а не за внутрішнім велінням своєї совісті, і посилаються особливо на гласність, яка супроводить її добрі діла. Я з свого боку щиро певен, що ця думка зовсім безпідставна, бо досить глянути на її миле обличчя, яке світиться добродушністю і щирістю, щоб переконатися, що цій свіжій і чистій натурі невластива будь-яка брехня, будь-яке лицемірство. Якщо всі її вчинки гласні, то це тому, що в провінції взагалі додержання таємниці — річ матеріально неможлива, та й до того ж чи не є потреба творити добро така ж властива нам потреба, як і ті пориви серця, що їх ми завжди звикли вважати законними? Отже, і вона так само, як ці останні, повинна задовольнитись цілком природно, без натяжок, без готувань, без прихованої думки, в міру того, як випадає нагода, і я гадаю, що Пелагія Іванівна цілком слушно робить добро і таємно і відкрито, як прийдеться.

Я взагалі дуже люблю наш чудовий народ і з повагою дивлюсь на свіжі і благодущні типи, якими роїться народна юрба. Звичайно, ми з вами, мсьє Буеракін, або з вами, мсьє Озорник, надто добре освічені, щоб безпосередньо стикатися з цими мужиками, від яких пахне печеним хлібом

або кислими овечими шкурами, але ми залюбки готові зда-дека подивитися на цих засмаглих, кремезних диваків. Я навіть з гордістю признаюся, що, коли в театрі автор виводить на перший план російського мужичка і рекомендує йому піти навприсядки, або, зібравши на сцену чимало чепурно вдягнених дівчат у тілогрійках, примушує їх сповнювати повітря звуками російської пісні, я раптом почуваю в серці своєму приплив, а очі застилає туман, хоч, звісно, у камаринській немає нічого сумного.

«Grands dieux!¹ — кажу я собі, виходячи з театру: — як ми, одначе, вирости, як змужніли! Чи давно ж російський мужичок, *cet ours mal léché*², виходив на театральний поміст для того тільки, щоб сказати слово «кормитель», «шия лебедина, брови соболині», щоб вигукнути заповітну фразу, на зразок: «ходімо!», «біжімо!» або протанцювати десь біля води напівіспанський танок — і ось тепер він, мов нічого й не було, дріботить ногами та перевертається на самій авансцені і сповнює повітря несамовитими вигуками своєї пісні. Grands dieux! як ми вирости!»

Але я облишаю свої міркування до більш слушного часу і поблукаю далі майданом.

На колодах, звалених в одному кутку його, я бачу кілька прочанок, що посідали відпочити.

— Життя в нас дуже непоказне, Петрівно, — каже одна з них, підстаркувата жінка: — земля — тундра та болотисько, хліб коли вродить, коли ні; сім'я велика, прогодуватися нема з чого... то ти й подумай, звідки ж подать узяти?.. Ну, от Семен Іванович і товче: доведеться, мовляв, виселятися...

— А мабуть-таки старого місця жалко? — питає її співрозмовниця.

— Як не жаліти? звісно, жалко! Якби не злидні, то чо-го б від батьків світ за очі тікати!

— Та нині щось воно й скрізь погано жити стало. Як послухаєш старих людей, скільки ото в давнину самого хліба родило! А нині й земля наче родити перестала... Та й народ християнство забув... Ішли ми ото на прощу, то по дорозі не те щоб тобі копійчку чи хлібця, Христа ради, подали, а дивись, коли б і самого не обідрали... все більше по лісках і ночували.

¹ Великі боги!

² Респаний.

— І не кажи, Петрівно! От у нашій сторононьці і не знали колись, що то є замок такий, а нині пішли крадіжки та грабунки... Господи! що воно буде!

— А чи далеко вам переселятися?

— Та каже старий, що далеко, аж за Перм, у сибірські краї тягтись доведеться... Подумати, скільки самою дорогою лиха наберешся!..

— А от від нас теж у тих краях переселенці є, то пишуть, що дуже там добре: і хліб родить, і худобина ведеться...

— Воно так, Петрівно, та батьків жаль дуже! Та-же тут їх і спом'янути буде нікому...

Оповідачка важко зітхає, співбесідниця вторує їй, і розмова, як видно, стихає. Я кажу «як видно», бо цьому болю сердечному, цим злидням-гризоті, які ми байдуже називаємо ім'ям щоденних, буденних явищ, ніколи немає краю. Вони нескінченно зріють у серці бідного трудівника, виливаючись у скаргах, завжди одноманітних і завжди марних, а проте повторюваних безперервно, бо людина не може не стогнати, коли стогін, цілком дозрівши, без жодних з її боку зусиль, вилітає з грудей її.

— Отак-то, брат,— каже немолодий і дуже смирний на вигляд мужичок, зустрівшись на майдані із своїм односельчанином: — отак-то й Матюшу в некрути здали!

Засмаглі і загрублі риси його обличчя сіпає майже непомітний судорожний рух, у голосі чути тремтіння, і звичне стримане зітхання виривається з грудей.

— А добрий парубок був,— каже далі мужичок: — ніколи в світі й мухи не скривдив, робив покірно, та й у некрути покірно пішов, навіть голосу не подав, як «лоб» сказали!

В уяві моїй раптом постає цей славний, смирний парубок Матюша, не то щоб веселий, а швидше боязливий, роботящий і чесний. Я бачу його за сохою, бадьорого й дужого, дарма що краплі поту котяться з його засмаглого обличчя; бачу його дома, де він покірно виконує всяку хатню роботу; бачу в церкві божій, де він скромно стоїть і побожно хреститься; бачу його пізно ввечері, коли він засипає сном невинних після важкої цілоденної праці, яка для нього ніколи не кінчається. Бачу я і старого батька, і стареньку матір, які тішаються не натішаються на свою ненаглядну дитину, бачу урну із скрученими в ній жеребками, чую слово: «лоб», «лоб», «лоб»...

— Що ж, помолитися, чи як, ти прийшов, дядьку Іване? — питає в мужика його співбесідник.

— Та от, до угодника... помилував би він його, наш батечко! — відповідає старик уривчастим голосом: — ніякої, тобто, навіть вади в ньому не знайшли, в Матюші: тіло, чуєш, біле-білісіньке, та міцне таке.

І вся ця юрба прийшла сюди з щирим серцем, зберігаючи, в усій її непорочності, душевну лепту, яку вона обіцяла покласти до пречесного і достохвального образу божого угодника. Прислухаючись до її гомону, я сам починаю усвідомлювати можливість і законність цього нестримного прагнення душевного подвигу, яке так просто і так природно пояснюється всіма життєвими обставинами, що обступають невибагливе існування простої людини. На мене віє незнаною свіжістю і благоуханням, коли до слуху мого долинає все те ж саме тужливе голосіння убогих жебраків:

Прийде мати — весна красна,
Лузі, болота розілляються,
Дерева листом одягнуться,
І заспівають птахи райські
Архангельськими голосами;
А ти з пустині геть підеш,
Мене, матінку прекрасную, покинеш!

— Ні, не покину! — ладен я вигукнути разом з Осафієм-царевичем:

Розгуляюсь я в пустині, у зеленій у діброві,
Надивлюсь я у пустині на квіти всілякі...

Та от ударив соборний дзвін; юрба раптом заколихалася, і вся, як один, підвелася...

О третій годині пополудні майдан уже порожній; де-не-де переїжджають його нехитрі екіпажі губернських аристократів, які поспішають до собору або до міського саду, щоб звідти подивитися на народне свято. Народ весь спустився вниз до річки і посідав на безліч човнів, готових відпливти слідом за великим угодником. На березі походжає дозвілна юрба городянок, одягнених у свої найкращі вбрання.

— Маріє Матвіївно, може, ви прохолодитись бажаєте? — каже канцелярський чиновник Потешкін до повної і червонощокої дівчини, що йде поруч із своєю сухорлявою матінкою.

Потешкін, рослий чоловік, одягнений за останньою, кру-

тогорською модою; шия в нього пов'язана жовтою батистовою хусточкою, а в руках виблискує стальна тросточка, якою він ефектно помахує. Ця тросточка коштувала йому місячної платні, але не можна не визнати, що з нею Потешкін здобув річ справді корисну, бо вона в деяких місцях розбирається і дозволяє йому споруджувати похідний стальний чубук та обпікати ним губи скільки душа забажає.

— Та чим же прохолодитись, Петре Микитовичу? — томно відповідає Марія Матвіївна, що плакає надії на руку і серце Потешкіна.

— Прохолодні різні бувають, можна ото й до шинку побігти, пива купити...

— Та ви вже на свої гроші, Петре Микитовичу!

— Змилуйтесь... а то ж як! Павле Івановичу! Павле Івановичу! побережи, брат, Марію Матвіївну, поки я в шинок за пивом збігаю!

— Дуже послужливий кавалер Петро Микитович! — зауважує Марія Матвіївна вслід Потешкіну: — от ви ніколи не вчинили б так благородно, Павле Івановичу.

— Це він через недоладність свою, — сонно відповідає Павло Іванович.

— А як завжди чисто одягнений! і не скажеш, що канцелярист!

— Все в борг, Маріє Матвіївно...

— Це байдуже; освіченій людині завжди про свою охайність дбати треба... зате й наречену хорошу собі знайде, а ви не знайдете!

— Я скоріше знайду.

— От цікаво! чи не гадаєте ви, що з себе такі вже прехороші?

— Ні, я знайду не через красу, а через свою солідність... Він що знайде? він гіркоту яку-небудь знайде! а я бажаю за себе купецьку доньку взяти, щоб за нею, щонайменше, тисяча сріблом була...

— Авжеж! віддадуть за вас!

— За мене віддадуть... У мене, Маріє Матвіївно, платня невелика, а я й тут способів добираю отже, всякий купець такій людині доньку свою, заплуштивши очі, припоручити може... Оце недавно йду я вулицею, а Сокуриха-купчиха дивиться з вікна: «ось, каже, який солідний мужчина йде»... то, виходить, цінять же!.. А за що? не за те ж, що вертихвіст!

— Ну, вже знайшли кого! Сокуриху! сміх, та й годі!
Ця група змінюється іншою, що складається з чотирьох жінок і такого ж числа мужчин.

— А ми ось так, Петре Федоровичу, зробимо,— каже один з мужчин: — ми махнемо по дорозі до Пазухіна на завод, і там гульбище відкалатаєм, що на цілий тиждень після того очамріємо!

— Та Пазухін нині щось не дуже розгулюватися дає! — каже, зітхаючи, Петро Федорович.

— Що ти! та як він насмілиться! та я йому в пику наплюю, коли він усю нашу примху не задовольнить...

— Хіба що для вас, Миколо Тимофійовичу!

— Ще б пак він посмів! — вставляє дружина Миколи Тимофійовича, що повисла в нього на руці: — адже в Миколи Тимофійовича і справи його всі — виходить, який же він підлеглий буде, коли начальників своїх не шануватиме?

— Я, брат Петре Федоровичу, так тобі скажу,— говорить далі Микола Тимофійович: — що хоч, звичайно, мені гроші від Пазухіна й перепадають, а все-таки, якщо він мене, окрім того, поважати не стане, то я хоч гроші йому в обличчя й не кину, проте досаду велику йому вчиню.

— Ще б пак! — озивається дружина.

— І якщо в нього за обідом юшку подають не всім однаково, кращим гостям із стерлядями, а гіршим — з окунями, так він мені з окунями хай не подає, бо я йому вчиню нечемність...

— Що й казати, Миколо Тимофійовичу! ви людина потрібна, владна!

— Я в нього в домі що хоч роблю! схочу, щоб фрукт був, буде й фрукт... всяку витрагу він для мене зробити повинен... І виходить, якщо я тебе і твоїх сімейних до Пазухіна запрошую, то ти можеш їхати і нічого не боятися.

— Добре вам на світі жити, Миколо Тимофійовичу,— каже зітхаючи Петро Федорович: — ось і рівні з вами чини маю, а все не щастить.

— Цей, брат, ти сюжет облиш... всяке місце свого володаря знає, а тому воно й дається такій людині, яка свій предмет по суті речей розуміє.

Цю компанію зміняє парочка: чоловік з жінкою, теж у міських костюмах.

— Ти мені ось і сукні путящої справити не можеш! — каже жінка: — а теж на гуляння йде!

— Мовчи, матінко, мовчи!

— Чого мені мовчати, мені на те бог язик дав, щоб говорити... тільки від тебе й чуєш, що мовчати... а ще й гуляти йде!

— Стривай-но, хай додому прийдемо!

— Ач, гуляка який знайшовся! жінці капелюшка третій рік купити не може... Ти хіба мене голу від батьків брав? усього ж надбано було.

— Цить, кажуть тобі, цить, гадюко!

— Що, ти вже, мабуть, бити мене хочеш за те, що я тобі правду свою кажу?.. що ж, бий! Хай люди дивляться, яке мені з тобою життя... із скупердягою!

Пара проходить мимо.

— Та що наші пани! — каже лакей одного із знайомих мені губернських аристократів: — хіба тільки поняття саме, що пани... та й поняття нема!

— Пани бувають різні, — озивається другий лакей: — один пан свого поняття не має, то від слуги поняття набирається, а другий, навпаки, бажає, щоб від нього слуга розуму набирався...

— А от у наших панів то і свого поняття немає, та й від нашого брата навчитися нічого не хочуть, — зауважує третій лакей.

— Це, брат, найгірше діло, — відповідає другий лакей: — це все одно значить, що в домі старшого немає. Приміром, я тепер у домі при буфеті поставлений, а Петров приставлений прибирати в кімнатах, отже, коли без поняття жити, він у моє діло, а я в його встряватиму, і будемо ми, виходить, кімнати двічі підмітати, а посуд, значить, немитий залишимо.

— Пан, хоч і пан, а теж даремно дорікати не повинен, — розсудливо зауважує перший лакей.

— Як можна даремно дорікати! це значить людину тільки залякати і до нездатності її призвести.

— А чув ти, Михею, що з Петрушкою з Порфир'євським оце трапилось... Пан ото прийшов, а він спав на лаві, та схопився спросоння і давай у холодній грубці коцюбою ворушити...

— Уві сні, мабуть, бачив, що грубку топить!

— А що інше й побачиш! кожен своє ремесло бачить! От я нині три ночі підряд все уві сні чоботи чищу...

— Панове! розступіться, розступіться, зробіть таку ласку! — кричить пристав часті Рогуля, протискуючись

черевом крізь натовп: — ти, мужик, чого тут став? хіба тут твоє місце?

Останні слова стосуються до бородатого, вдягненого в сіряк суб'єкта, що ловить гав. Натовп розступається, і на сцену з'являється генеральша Дарія Михайлівна Голубовицька. Генеральша дуже показна й гарна жінка; в її ході й рухах помічається та впевненість, яка легко дається всякій розумній жінці, поставленій обставинами вище загального рівня юрби; вона дуже добре вдягнена, що теж надає чималого блиску її пишній вроді. Попереду йдуть два маленькі сини генеральші, але такі миленькі, «такі душки», як кажуть у провінції, що скоріше на гарні конфетки схожі, ніж на хлопчиків. Генеральша оточена цілою юрбою придворних підлесників, що навперербій силкуються зачарувати її своєю дотепністю, люб'язністю, а найбільше вишуканою французькою мовсю. Особливо ж метушиться і клопочеться кругленький і пузатенький поміщик Загржембович, який то забіжить вперед і помилується дітьми, то знову порівняється з Дарією Михайлівною, і завжди знайде нагоду сказати їй що-небудь улесливе і приємне. Губернська молодь без пам'яті від Дарії Михайлівни.

— *Quel charme, que cette femme!*¹ — каже Леонід Сергійович Разбитной, який, після смерті князя Чебилкіна, охоче примостився під крило генерала Голубовицького. Дарія Михайлівна чує це і злегка усміхається тією солодкою усмішкою, яка властива тільки гарненьким жінкам, цілком певним своєї влади.

Похід завершує сам генерал Голубовицький; він одягнений у відмундирний фрак і йде, як личить високому губернському сановникові, з закладеними за спину руками. Сановитість генерала така, що ніякий найдокладніший опис не може протистояти її промінню; високий зріст і відповідна будова тіла надають йому ще більшої величі, так що його превосходительству досить тільки повернути голову або повести бровою, щоб тьма підлеглих кинулася вперед, з метою навести порядок. Генерал теж оточений своїм штатом, але це не вертихвости якісь там, а люди солідні, що здобули загальну пошану через доведену ними відданість або здатність до надбаня всякого роду. Тут бачу я і знайомця свого Порфирія Петровича, який, через дрібний свій зріст, мусить робити два кроки там, де його превосходительству

¹ Яка чарівна ця жінка!

доводиться робити тільки один. Тут же і добродушний голова «приємного сімейства», пан Размановський, якого дружина відпустила погуляти, і з цієї нагоди він усміхається аж до потилиці. Тут же і величний директор народної школи, в якого на обличчі начертано: «аз є сум і нудота, бо коріння науки гірке, і лиш плоди її солодкі», і ще багато інших, високих і маленьких, пузатеньких і миршавих, гордовитих і смирних.

Генеральша побажала відпочити. Пристав часті Рогуля стрімголов кидається вперед і очищає від народу ту частину берегового простору, яка потрібна для того, щоб відкрити очам високих осіб чудову картину відплиття святих ікон. Невідомо звідки раптом з'являються стільці і крісла для генеральші та її наближених. Правда, що на допомогу Рогулі мов з-під землі виріс відставний підпоручик Живновський, який, з любові до справи, метушиться і порядкує, начебто йому обіцяли за труди підвищення в чині.

Судячи з урочистого вигляду, з яким Живновський проходить мимо генеральші, не можна не погодитися, що він має бути цілком задоволений собою. Він якось вигинає свою голову, стрясає спиною і неодмінно прикладає до козирка руку, коли наближається до її превосходительства.

— Мсьє Загржембович, сідайте біля мене,— каже Дарія Михайлівна: — я хочу, щоб ви були сьогодні моїм чичероне.

Загржембович кидається до генеральші, сідає на стілець трохи боком і всю особу свою привітно нахилає в напрямі до її превосходительства.

— Скажіть, будь ласка, у ваших краях таких процесій не буває? — питає Дарія Михайлівна.

— Oh, madame, mais comment donc! le peuple est dans l'enfance chez nous comme ailleurs. Mais c'est bien plus beau chez nous! ¹

— Ви несправедливі, мсьє Загржембович, ви особисту свою досаду перенсите на нас, бідолашних крутогорських жителів...

— Тільки не на вас, Даріє Михайлівно!

— Подивіться на цю юрбу, одягнену в барвисті святкові свої вбрання,— каже далі генеральша, не звернувши

¹ О, якже! Народ у нас в такому ж дитячому стані, як і в інших місцях. Але в нас це далеко краще!

уваги на комплімент свого запобігливого поклонника: — *mais je vous demande un peu, si ce n'est pas joli?*

— *Oui, c'est joli, mais chez nous c'est imposant, c'est beau!*¹ різниця між цим видовищем і тими, які я колись мав нагоду бачити, та сама, що між жінкою, яку ми називаємо не більш як миленькою, і жінкою... .. *mais vous savez: il y a de ces femmes qui par leurs traits, leur port vous rappellent ces belles statues de l'antiquité!*..²

Загржембович масно позирає на Дарію Михайлівну, яка, з свого боку, почувавучи, що комплімент, сказаний їй, так би мовити, в упор, впадає з цього приводу в задуму і поринає в найсолодші мрії. І вона теж *belle âme inconprisée*³, приречена на *son existence manquée*⁴ в невідомому Крутогорську, де про гарненьку жінку говорять з якимсь непристойним прицмокуванням, де не можуть мати поняття про ті тонкі, ефірні нитки, з яких зіткана вся істота порядної жінки... І перед очима її наяву проноситься сон... сон, гаряча атмосфера якого сповнена знадливих звуків і дражливих пахощів. Очі її ласкаво мружаться, на губах блукає усмішка, і все її гарненьке тіло ліниво опускається на спинку невідного крісла, принесеного сюди, завдяки послужливості підпоручика Живновського.

— А все-таки це мило! — каже вона повільно, ніби прокидаючись від сну.

— Російський народ благочестивий — це добре! — ораторствує, в свою чергу, чоловік її, генерал Голубовицький.

— Благочестя — основа всякого знання, ваше превосходительство! — зауважує директор школи.

— Всякого знання! — добродушно повторює Размановський.

— Це почуття в ньому треба підтримати! — каже далі генерал, гордо озираючись.

Пристав часті Рогуля, який це озирання розуміє як бажання з боку його превосходительства, щоб де-небудь було наведено порядок, стрімголов кидається набік і починає штовхатися.

— Рогуля! не треба! — велично зауважує генерал.

¹ Але скажіть, будь ласка, хіба це не гарно? — Так, це гарно, але в нас це велично, це прекрасно!

² Але знаєте: є такі жінки, які своїми рисами, своїм виглядом нагадують вам прекрасні античні статуї!..

³ Прекрасна, але незбагнута душа.

⁴ Своє жалюгідне животіння.

— Тут багато є таких, ваше превосходительство,— вставляє Порфирій Петрович: — які цілі тисячі верст пройшли, щоб поклонитися угодникові!

— Це дуже цікаво! — зауважує генерал.

— Губернія ця вельми благодатна,— каже Порфирій Петрович: — це, можна сказати, незайманий ще край...

— У самих надрах землі скільки багатств таїться! — перебиває директор.

— Постараємось розвинути! — відповідає генерал.

Та от знову полинули з усіх церков звуки дзвонів; духовна процесія з хрестами й корогами повільно спускається з гори до річки: народ побожно скидає шапки і творить молитву... Через півгодини берег знову стає безлюдним, і тільки зірке око може побачити вдалині флотилію, якою пливе строката юрба прочан.

ВІДСТАВНИЙ СОЛДАТ ПИМЕНОВ

На призьбі, коло самого поштового двору, примостився невеликий на зріст дідок у військовому сюртуку, припалому пилом і вкрай витертому. Він скинув з плеча торбу, вийняв звідти окраєць чорного черствого хліба, дістав папірець, в який звичайно прочани загортають сіль, посолив хліб і заходився обідати.

— Куди бредеш, діду? — питаю я, сідаючи біля нього на призьбу.

— А от, пане, до святих місць зібрався, та ніби пристав трішки.

Солдат дуже старий, та ще бадьорий; обличчя в нього рум'яне, але рум'янець цей старечий; під шкірою просвічують жилки, в яких кров здається ніби запеченою; очі тьмяні і з них точиться сльоза; борода, колись голена, давно запущена, волосся на голові мало. Піт виступає на всьому його обличчі, бо стоїть спека, і йти пішки, та ще й з ношею на плечах, мабуть, дуже важко.

— Чи давно ти у відставці, діду?

— Та як би вам, пане, не збрехати? років з двадцять п'ять буде, або й більше. Двадцять п'ять років у відставці, двадцять п'ять на службі, та нехай у двадцять-таки п'ять на службу пішов... літ уже, видно, мені чимало буде.

— Важко, мабуть, тобі йти?

— Тягота, ваше благородіє, невелика. Не до браги, а за святим ділом іду: як же можна, щоб важко було! Звісно, часом ніби сонечко припече, часом дощик намочить, проте непереносного немає.

— А куди йдеш?

— І сам, пане, ще не знаю. Бажання таке є, щоб до Святої Гори дійти, а там як бог дасть.

Старий доїв свій окраєць, перехрестився і зітхнув.

— Ось тепер кваску випити б не вадило,— сказав він:— та відпочити б, поки жара спаде.

Подали, з мого наказу, кухоль квасу, до якого старий припав з видимою насолодою.

— Ну ось, отак воно й гаразд буде,— сказав він, переводячи дух:— спасибі тобі, паночку, за ласку. Грошків у мене, бач, мало, а без квасу й іти якось не випадає... Спасибі тобі!

— Як же ти, діду, в таку далеку путь без грошків зібрався?

— Дійду, пане: не первина ці походи робити. Я змалку до прочанства прихильність маю, дарма що солдат. Значить, я з усяким народом спізнався, на всякі світи надивився... Звісно, не без нужди! та ж душевне діло нуждою ще більше прикрашається!

— Вони всі, ваше високоблагородіє, таким маніром довір'я у людську добросердечність мають! — встряв у розмову станційний писар, який непомітно наблизився до нас: — а що, службо, як, не доведи боже, на дорозі лихий чоловік пограбує? — додав він не без іронії.

— Де там мене грабувати! я весь тут як є! — відказав дід і зітхнув.

— Це справді подиву гідне! — філософствував далі писар: — скільки їх тут за все літо перейде, і нічогісінько навіть не бояться! Приміром, скажемо хоч про розбійників; розбійник, хоч ти що хоч, а він розбійник і є, розбійницька в нього душа... через це саме і називається він кровопивцею... то й розбійника навіть не бояться!

— Чого ж його боягися? Розбійник грошовиту людину любить... грошовиту людину та грішну! а бідного йому не треба... нащо йому бідний!

— Я так, ваше високоблагородіє, міркую, що все це більше через їхню дурість, бо з розумом людина, особливо службова, всякого случаю побоюватись повинна. Ідеш ото іншим разом до міста, то аж перетрусися весь, щоб хто-

небудь тебе не скривдив... Ну, а вони що? так хіба, убогенькі!

— Хіба ти не вперше йдеш? — спитав я старого, давши час угамуватися потокові писарського красномовства.

— Ні, пане, багато раз уже бував. Був і в Києві, і в Сергія-Троїці був, ходив і в Соловки не раз... Тільки ось на Святій Горі на Афонській не був, а як там, кажуть, добре! Кажуть, пане, такі там є пустині безмовні, що і нехотящий людині не спастися неможливо, і такі є старці-постники та послідовники, що навіть найзапекліше серце словесами своїми м'яким яко віск роблять!.. Здається, коли б тільки дав бог дійти туди, то й живоття скінчити не жалко!

— Ех, Антоне Пимеловичу! все це чистий анекдот, — сказав писар: — звісно, прочани звідтіля приходять, то треба ж поплескати язиком, ніби за ділом ходили...

— Хіба ти знаєш його? — звернувся я до писаря.

— Аякже, ваше високоблагородіє! він тутешній, верст за п'ятнадцять звідси проживає.

— Тутешній я, пане, тутешній. Тільки це ти не до діла, писарець, говориш про богомольців! Чи така це матерія, щоб про неї, заради самого баловства, мову заводити!

— То невже ж і справді на кожне їхнє слово вуха розвішати? Вони, ваше високоблагородіє, і казна-що тут, повернувши, розказують... У нас ось тутки все слава богу, нічого-таки не чути, а в чужих людях то й річки, по-їхньому, молочні, і береги киселеві...

— Киселеві чи не киселеві, а це правда, що ти, писарець, тільки через нерозум свій прочан гудиш... Прочанин людина убога, йому брехати нема чого.

— Мабуть, і ти, старий, не мало бачив на своєму віку? — спитав я.

— Як то, пане, не бачити? бачив доволі, бачив, як і до немічних міць верталась, і недужі зцілялися, бачив, як біса з жони виганяли, чув дзвін та гудіння підземне, бачив навіть, як озеро раптом яко од вихору завирувало, а вітру нема... Багато я, пане, бачив!

— Розкажи-но, поки відпочиваєш.

— Та що, пане, вам розказувати! розкажеш, та ви не повірите; значить, у спокусу вас ввести треба... Коли вже писар зуби скалить, то благородному панові й поготів наше глупство недоречним видається!

— Мені, одначе, було б приємно послухати тебе.

— Ось що я вашому благородію скажу — немає на світі того знамення, яке, з божої волі, трапитися б не могло. Тільки упевнити важко, бо для цього треба самому велику простоту в серці мати — тоді кожна річ сама тобі об'явиться. Інша людина й дуже розумна, а йде, приміром, хоч би полем, і нічого не помічає. Бо в неї в очах і широчінь, і довжина, і вись, і травка, і билля—все буденна річ... А інша людина, що розумом незлокозненним, серцем нехитрим усе сприймає, oprіч широчіні, і довжини, і висі, чує тут гласи архангельські, красу безтілесну зрить... Тим-то, міркую я, простому чоловікові скрижаль божа завжди проти злохитрого зрозуміла...

— Ні, не тому це, Пименовичу,— перебив писар: — а через те, що простий чоловік, окрім як свого неуттва, натурального ества ніколи в світі збагнути не в силі. Ну, скажи ти сам, які тут, здається, гласи чути! Звісно, трава росте-буяє, хоч у полі, хоч у лісі — скрізь одно діло!

— Скажу, приміром, хоч би про себе,— говорив далі Пименович, не відповідаючи писареві: — звичайно, мене господь розумінням виспреннім не обдарував, бо я солдат, і, виходить, дарів прозорливості взяти мені нема звідки, проте істину від неправди і я відрізнити можу... І це іменню так, що бувають на світі такі угодні богу праведники і праведниці, які самим простим своїм серцем незбагненні таємниці збагненними роблять і в грядуще, яко в зеркало, очима безтілесними прозирають!

Пименов на мить задумався і потім говорив далі:

— Зазнайомився я, наприклад, у Києві, коло мощей святої Варвари великомучениці, з однією такою праведницею, і багато мені від неї приємних слів довелось почути. І така це була жона благочестива, що коли богу молилася, то навіть преясним оболочком уся повивалась і премногі радісні сльози до всевишнього проливала. І оповідала вона мені, як одного разу стояла вона в церкві божій, вельми сокрушаючись про гріхи свої, а очі, ніби через недостойність свою, до землі опустила... І раптом чує вона біля себе якийсь тихий глас, що віщає: «Мавро! Мавро! чого, раба, тужиш! зведи очі свої вгору і возрадуйся!» І що ж, пане, глянула вона на олтар, а там над самим-таки престолом сяйво і такі звідти пахощі линуць, що й не сказати... Так вона після цього три дні без слів мовби німа перебувала, і в очах усе те саме сяйво, що й стерпіти навіть неможливо! Так були ж тут, пане, й інші, а ніхто, oprіч неї, видіння не сподобився!

От воно, бачте, і виходить по-моєму, що тільки просте, незлокозненне серце святинею розкриватися може!

— Ет, побрехенька яка-небудь! — сказав писар, але Пименович навіть не звернув на нього уваги і говорив далі:

— Повідала вона мені також, пане, які чудеса від неглібких моцей преподобного Сергія Радонежського творяться. Прийшов, ваше благородіє, до раки його чоловік якийсь невіруючий, і нахвалявся той чоловік, що хоч він і нарочито не повірує, а нічого нібито від цього йому лихого не станеться. І тільки-но, пане, він це вимовив, як відчув, що йому ніби мову відібрало, так що останніх слів навіть і доказати до пуття не міг. Ну, тоді й справді пізнав пан невіруючий, що в моцях преподобного велика сила таїться, і не токмо увірував, а й у ченці тут-таки постригся, а мова до нього вернулася...

— З простих, чи що, була ота Мавра?

— Була вона, пане, з преславного града Тюменя, з міщан; батьків мала сильних та іменитих, які суєту мирську над душевний подвиг возлюбили. Вона ж по стопах батьків не пішла, і так щиро ще змалечку до бога приліпилась, що ні про що більше й не помишляла, тільки про те, щоб молоді свої пристрасті подолати і любити єдиного господа і спаса свого. Таким, пане, родом дожила вона до такого часу, коли повних літ дійшла, і почали батьки шукати їй чоловіка. Вона ж про це ні разу не тільки не помислила, а навіть у сльозах до стіп батьківських припадала, щоб не занепаждали їй душі даремно. Однак вони молодого її розуму не послухали і віддали її заміж майже напівмертву... І що ж, пане? не минуло й півроку, як чоловік її на душогубстві спійманий був і на роботи засланий, а вона зосталася одинокою в світі сиротиною... ось як бог батьків, йому непокірливих, карає! І з того самого часу дала вона обітницю в чистоті тілесній життя провадити і доти по святих місцях мандрувати, доки тіло її грішне подвиг душевний перемаже. І така смиренна була ця жона, що навіть і мужа свого згубу за свій гріх вважала і ніколи й на думці не мала на батьків нарікати!

Пименов знов поринув у задуму, тимчасом як писар тихенько посміювався й іронічно мені підморгував.

— А розкажи-но, Пименовичу, як ти в пустинях мандрував,— сказав він.

— Бував, пане, я і в пустині. Пустиня діло велике, і не кожен його осягнути може. Скажу вам так: один іде в пу-

стиню, щоб плоті своїй догодити: робити йому не хочеться, податки платити неохота — от він і тікає в пустиню; інший іде в пустиню через злокознений свій розум, щоб йому, приміром, не богу молитися, а кляузничати та стадо христове в спокусу вводити. А є й такі, що істинно від пристрастей мирських до пустині тікають і ні про що більше не думають, тільки про те, як би душу свою спасти. Це іменно старці розумні і великі постники! Доти плоть у собі змертвляють, що вона в них прозорою і сухою робиться, ото ж з вигляду тільки плоть, а суттю і схожого на неї немає...

— Чи ти сам знав таких?

— Знав, ваше благородіє,— відповів Пименов рішучим голосом: — сам на свої очі бачив. Років з п'ять тому буде, спізнався я з одним таким старцем — Вассіаном прозивався. Жив він у пустині понад сорок років, жив у строгості й тісноті великій, і так полюбилася йому її безмовність, що без сліз навіть говорити про неї не міг. Про одно тільки й тужила душа його, щоб ті претісні євангельські врата знайти, через які могла б пройти з похмурої і прегіркої темниці у вічносухий і невмирущий світ райського життя... Повідав він мені життє своє колишнє, і справді подиву це гідне, як отець небесний створіння своє неодмінно до таємного кінця приводить і навіть найбільш нечистий посуд очищає. Був, пане, він до того часу і татем і розбійником, чимало безвинних душ занастив і крові безвинної пролив, одначе, коли зійшла на нього благодать господня, така раптом огорнула його туга, що навіть помишляв він віку собі вкоротити. Почав він світом нудити й томитися, і не знав, де собі місце знайти, бо всі душогубства його колишні безперестанно перед очима його з'являлися і всюди його переслідували. І вказав йому бог путь до пустині... Прийшов він до лісу дрімучого, темного, несходимого, впав на землю і заривав ревними сльозами. «О прекрасна мати-пустинне! прийми м'я, грішного, спокусою плотською яко проказою враженого! О мати-пустинне! прийми м'я покаянного і скорботного, прийми, і не покину тебе повік і не до кінця загину!» і що ж, пане! тільки-но скінчив він молитву, як відчув, що пристрасті його враз угамувалися, і був він лютий яко лев, а став незлобивим і кротким яко агнець.

— Та, може, він просто від карі переховувався? — спитав я.

— Про це, пане, сказати я вам нічого не можу. Звісно, що карі розбійник вартий; тільки коли вже чоловік сам

своє минуле непотребство відчув, то навряд чи й кат його так скарати може, як він сам себе виснажить і скарає. Кара, ваше благородіє, не спасає, а власна своя воля спасає... Не на радість і не на розкоші старець Вассіан в пустиню вселився, а на скорботу і на нужду; виходить, не тікав він від карн, а сам же її шукав. І на каторзі хліб добрий та воду незіпсовану дають, а в пустині він корінням і травами живився, а воду пив гнилу та іржаву. Була в нього в самій лісовій гущавині складена келія мала, то істинно людині в ній жити неможливо, а він жив! Стояти на весь зріст не можна, а можна тільки лежати чи навколішках стояти... на гроб подібне! Віконечко вирубано мале, та й те без шибки, грубки немає. Як тільки жив!

— Але ж одержу треба було йому якось діставати? — сказав я.

— А яка в нього одержу? рядовина чорна та вериги залізні — от і одержу вся. Звісно, не без того, щоб люди про нього не знали; теж навідував дехто, і милостиню старцеві подавав: хто хлібця принесе, хто полотна, тільки мало він приймав, хіба що при великій потребі. Та й тут, пане, багато разів при мені тужив, що, через неміч свою, не може зовсім від миру відійти і щирим серцем усього себе богу присвятити!

— А як же ти дійшов до нього?

— Хто багато шукає, ваше благородіє, той неодмінно знаходить. Сам я, через нерозум свій, хоч не здолаю духовного подвигу звершити, однак, до послідовників хрестових велику пошану маю. Отож, у того розпитаюсь, у того довідаюсь — ну, і дійду як-небудь до справжнього. Так воно було й тут. Прийшов я до нього, з ласки добрих людей, літньої пори, бо взимку й житла близько немає, а з старцем оселитися теж неможливо. Довгенько-таки й пошукав я його, бо ліс великий і заплутаний, а стежок ніяких немає; тільки ось, проблукавши чимало, раптом бачу: сидить біля купи хмизу старець, з вигляду чудесний і сивиною благоліпною вкритий; сидить, пане, і одержинку ветху латає. А то він самий і був, Вассіан, а купу хмизу для того, бач, сюди навозив, щоб від негод захистити свою келію тісну... І багато я тоді від нього слів великих почув, і вельми дивувався з його життя, що він, як птиця небесна, безтурботний живе і про самого тільки господа і спасає помишляє. — Як же ти зимою тут живеш, старче? — спитав я його. — А чого ж би мені не жити, — відповів він: — снігом

келійку мою замете, от і тепло мені, живу без нужди, ім'я христове прославляючи. І чудо, пане! казав він мені: навіть звірі дикі, і ті від солодкого його гласу смирними ставали! Прийшла, пане, одного дня взимку до його келії вовчиця і хотіла старця благочестивого з'їсти, а він тільки глянув на неї та й мовив: «навіщо, звірю лютий, з'їсти м'я хочеші?» і подав їй хліба, і стала, пане, вовчиця люта як ягня смирна і пішла від старця геть!

— Чого тільки не видумують! — перебив писар. — Ну, чи можлива то річ, щоб вовчиця людину не роздерла? Вона ж, Пименовичу, тільки апетит свій знає, а розуму в ній справжнього нема!

— Виходить, є, коли простого старцевого слова послухалась!.. І ще розказував мені, пане, старець Вассіан, які в пустинях подвижникам христовим спокуси великі бувають. Стоїть, пане, він одного разу в келії на молитві і рясні сльози про гріхи свої перед господом проливає. Коли раптом з'являється перед ним юниця добра, одержі ніякої не їмуща, а тілом як сніг сяюча; з'являється перед ним, стегнами похитує, главою киває, очами поводить. І мовила до нього та юниця: «старче убогий, Вассіане! прислав мене до тебе князь мій, щоб потішила тя красою моєю!» Тільки він, пане, плюнув і відвернувся, а хреста, з необережності, на себе не поклав. І взяла його та юниця за руки, і глянула йому в самі очі, і відчув Вассіан як в серці огонь якийсь горить, і побачив полумін'я злий, що з її очей пашів, і бачив уже себе поверженим у прірву вогненну... Але тут десниця божа підтримала і напутила його: звільнив він якось руки від пазурів диявольських і поклав на себе хреста... І на тому місці знов нікого не стало, тільки чув він, як хтось біля нього сказав: «підождемо трохи, тепер ще не час»... І довго-таки не відставав від нього враг людський; і на другий і на третій день усе та юниця з'являлася і думала його принадами своїми спокусити, тільки він догадався та хреста на неї й надів... то вірите, пане? замість юниці й опинився в нього в руках змії здоровенний, який, посичавши трохи, і поповз з келії геть... Так ось які спокуси і в пустинному житті подвижників великих переслідують!

Скінчивши це оповідання, Пименович пильно подивився мені в обличчя, немовби хотів спостерігти в ньому ознаки того глуму, який він вважав неодмінною рисою «благородного» пана. Але цього глуму не було. Нехай станційний писар, пункт за пунктом, доводить неможливість оповідань Пи-

менова, але я, з свого боку, не маю сили заперечувати їх. Передо мною яскраво і відчутно виступає всемогутнє діяння віри, і, під чарівним впливом цієї юної і свіжої народної сили, збагненою стає для мене скрижаль божа...

Мабуть, Пименович помічає це, бо дивиться на мене якось особливо ласкаво й весело.

— То як же тут не увіруєш, пане! — каже він, звертаючись уже тільки до мене: — звісно, живемо ми ось тут у закутку, мов у язичницькій стороні, ні про чудеса, ні про знамення не чуємо, ну й бога наче забуваємо. А прийдеш, приміром, хоч би до Москви, а там і каміння немов говорить! підуть ото оповідання та розповідання: там, чуєш, зділення чудесне сталося; там нібито над невірющим знамення своє бог показав: ну і відчуєш, і розтопиться в тобі серце, м'якшим за віск стане!..

В цей час підійшла літня жінка, по одягу теж прочанка, і спинилася коло нас. Пименов пізнав її.

— А що, Пахомівно, — спитав він: — мабуть, теж богу помолитись зібралася?

— Зібралася, голубчику, та оце вже й не знаю, чи дійду: щось розломило всеньку!

— А ти посидь з нами, ластівко; пан добрий, звелить кваску дати... От, пане, і Пахомівна, так само як і я, остачу днів у прочанстві проводить, — звернувся Пименов до мене: — та й інших таких багато знайдеться...

Пахомівна побожно перекрестилася.

— Нашого брата, прочанина, багато на святій Русі, — казав далі Пименов: — до іншої обителі прийдеш, то аж серце не натішиться, так тісно буває од безлічі богомольців та віруючих. Ось і тепер — чи ж далеко я від дому відійшов, а й тут попутницю собі зустрів, а там, що ближче до святого місця підходити будемо, то більше народу прибуватиме; з усіх, пане, шляхів усе нові прочани підходять, і прийдеш уже не один, а в гурті великому... так, чи що, Пахомівно?

— А так, голубчику, на людях і богу молитися веселіше.

— Літо все отак і проходиш, а зиму перезимуєш біля мощей святих чи образа чудотворного, а потім знову літо промандруєш, та аж на другу зиму додому вернешся... І чого тільки тут не наслухаєшся, і на які божі чудеса не надивишся! Досить того, наприклад, що в Соловках улітку навіть і ночі зовсім немає! І така, пане, благодать господня, що тільки спочатку й почуваш, ніби ноги в тебе пристають,

а потім навіть і втоми ніякої немає,— все б ішов та йшов. Ідеш ото в спеку, лісочками прохолодними, пташка божа тобі пісеньку співає, вітерці лагідні голову студять, листячко звуками тихими у вухах шелесгить... і так стає тобі радісно та безжурно, що заплакати можна!.. Ходім, чи що, Пахомівно!

Пименов підвівся, скинув шапку, поклонився мені і писареві, потім кілька разів перехрестився і пошкандибав по дорозі поруч з Пахомівною.

ПАХОМІВНА

Зібралася Федосіюшка світ-Пахомівна в путь-доріженьку, угодникам божим помолитися, святим преславним місцям поклонитися. Одягалася Пахомівна в ризи смиренні прочанські, підперезувалась вона нуждою та терпіннячком, взувалася вона в чоботи суворії. «Ой ви, чоботи мої, чоботи суворії, послужіть ви мені та вірненько, доведіть мене до святих угодників, до святих угодників, їхніх райських обителів! Прощавайте, рідний батенько, прощавайте, рідна матінко! Помоліться ви за мою душеньку грішную, щоб та душа грішная хресту потрудилася, потрудившись, у ясні обителі вселилася!»

Іде Пахомівна шляхом-доріженькою перший день, іде вона і другий день; на третій день нема в Пахомівни ні хлібця, ні шажка; що взяла з собою, все пороздавала бідним, та нужденним, та убогим. Іде Пахомівна, зажурилася: «як же я, сирота, безталанна, до святого града доплетуся? Їсти-пити в мене нічого, милостиню сотворити — ні з чого, про путь, про доріженьку розпитатися — ні в кого!»

І бачить Пахомівна, перед нею стоїть дібровонька; стоїть мати-дібровонька весела, а муравонька в ній зелена. Сідає Пахомівна серед тієї дібровоньки, сідає та гірко плаче: «ти змилуйся наді мною, матінко-діброво зелена! притули ти мене недостойную, та нагодуй мене голодную, та напій мене спраглу!» Нараз став перед нею ведміль-лютий звір; затремтіла-злякалася Пахомівна того звіра лютого, звіриного його образу невиданого; і мовила вона до нього: «ти помилуй мене, лютий звірю, ти не дай мені померти смертю наглою, не прийнявши святого причастя, у гріхах не покаювшись!»

І рече до неї ведміль такі слова: «Ти чого, божа раба.

злякалася? непотрібне мені тіло твоє худе, постом висупшене, працею виснажене! я люблю їсти тілеса грішні, випещені, що до церкви божї не заходили, середі-п'ятниці не шанували, великим говінням не говорили, постом не постили, трудом не трудилися! А тобі приніс я, прочанко, стільник меду, твою нужду велику бачивши, сльозами твоїми зворушений!»

І дивувалася вельми Пахомівна з тієї божої милості, з благого божого призволення!

Іде Пахомівна шляхом-доріженькою, та й застигла її нічка темная. Не бачить Федосіюшка оселі людської, не чує людського голосу; кругом шумлять ліси несходимії, притихли на деревах пташки піднебеснії, затьмарилися в небесах зорі яснії; насуваються на них хмари грізнії, хмари грізнії насуваються, вогнем-полум'ям розсікаються... І почулись громи-гуркоти підземнії, стогне від них матінка сира-земля, стогне, двигтить, хоче сколихнутися. Затужила Пахомівна, великим страхом і жахом охоплена: «не страши м'я, государ небесний царю, превеликими страхіттями; ти не дай мені померти передчасно, не дай сконати без святого причастя, без святого причастя, без слізного покаяння!»

По молитві її в лісі місце розчищається; стоять перед нею хорони високі, високі рублені, тесом вкриті; в тих хоронах лине всеношний спів; виголошують попи-диякони славу божу, співають вони гласи архангельські, архангельські пісні херувимські, уклінно величають Христа, царя небесного, з отцем і святим духом славленого. А на самсму порозі біля хором господар стоїть, господар муж чесний і праведний, синиою благоліпною вкритий. Він убогу старицю закликає, світ-Пахомівну ночувати залишає, за білі руки її приймає. «Ти, господинечко молода, і ви, дітки малі! упокойте ви старицю божу, старицю божу, прочанку убогу!» — «Спочинь ти тут, Федосіюшко! потіш, світ-Пахомівно, душу свою гласами архангельськими, вгамуй твій голод від їства небесного!» І брала світ-Пахомівну за руки хазяйка молода, на покуті її садовила, нозі їй обмивала, напоями медовими, наїдками солодкими частувала. Наслухалась Пахомівна архангельських голосів, навтішалася чесними піснями херувимськими, а від солодкого їства та медового питва відмовилася.

І мовила вона до господаря, прощаючись: «хто ж ти еси, чоловіче, що мене голодную нагодував, спраглу напоїв, у нетрях блукаючу прихистив? Як пом'янути мені на молитві святе ім'я твоє богодане?» Відрік їй старець праведний: «ти

навіщо хочеші, раба, увідати ім'я моє? чесне ім'я моє, та й грізне вельми; не осягнути його твоєму убожеству; голодную я тебе нагодував, спраглюю напоїв, у нетрях, у вертепах тебе знайшов — іди ж ти, божа раба, з миром, хресту потрудися! уготоване тобі царство небесне, со ангели, со архангели, з Асаком-Обрамом-Іаковом — уготована їжа райська, одежа повік незносима!»

І дивувалася вельми Пахомівна з тієї божої милості, благого божого призволення!

Іде Пахомівна шляхом-доріженькою; іде-іде та й журиться: «Як же я, сирота безталанна, у святий град прийду! оливи купити мені нема за що, свічку поставити угодникові нема з чого, милостиню сотворити нужденному й убогому — нема чим!» І став перед нею змії-скорпій, від усіх зміїв єством найлютіший, від бога за згубу людську проклятий. І рече їй той змії: «не страшись м'я, старице убога, приповз я до тебе не з свого хотіння, а з невільного повеління, притупилося в мене жало лютеє, гострее!» — Чого ж хочеш ти від мене, пане лютий змію, паскудна, злюща ти гадино? — «А хошу я показати тобі мою скарбницю; стережу я ту скарбницю і вдень і вночі багато тисящ років, ні єдиному людському оку невидимо, ні єдиному людському вуху нечувано! Багато там смарагдів, яхонтів самоцвітних; злата, срібла тамечки мішки повні, тіш свою душеньку досхочу, насипай свою торбиночку прочанську!» І привів її змії до печер глибоких, до земних розколин; одвалив він од печер тих камінь зело великий, відімкнув скарбницю таємну. Вихопилося звідтіля полум'я вогненне; заволали біси облесними голосами, заплакали лукавими сльозами, не хотіли (нібито) Пахомівну до злата допускати. А Пахомівна як перехрестилася, бісівську силу хрестом перемогла; перший мішок узяла — в прірву кинула вогненну, а другий мішок узяла — за вітром злато розвіяла; налічила вона мішків число звірине — шістсот шістдесят шість, і все те порозкидала, порозвіювала.

І мовила вона тут до змія-скорпія: «Захотів ти, слуга антихристів, великим багатством моє серце спокусити: прикинувся ти, сосуд диявольський, агнцем кротким, слухняним! То не буде ж по-твоєму, гадино плазуюча: зі мною хрест святий, зі мною святих угодників пречесне воїнство!» І, сказавши такі слова, загнала вона поганого змія в земну розколину і завалила каменем великим. Застогнали біси стогоном веліім, заскреготіли вони скреготами зубовними і ста-

ли благи так убогу прочанку Пахомівну: «відпусти ти нас, Федосіюшко, на вільний світ, на вільний світ, у звабливий мир! що ж ми скажемо нашому батечкові, нашому батечкові самому сатані?»

А Пахомівна йде шляхом-доріженькою, коsturом своїм помахує, із згуби бісівської посміюється та святим хрестом захищається. І раптом чує вона, наче в торбині у неї стук-стук, а торбина (знає вона) була доти порожнісінька; дивиться Пахомівна, торбу одв'язує, і раптом знаходить там золоту копійчку. «Ти звідкіль це, золота копійчко, узялася? чи не з диявольських рук сатанинських?» — «Не з диявольських я з рук сатанинських, появилася я з христового повеління, на спасенні діла на добрі, на оливу на лампадну, на свічку воску ярого, на милостиню нужденному-убоному!»

І дивувалася вельми Пахомівна з тієї божої милості, з благого божого призволення!

Як розлютився же сатана від погрому Пахомівниного; розпалився він гнівом на прочанку квола, безсилу, що отака собі прочанка безсила, а над хитрістю його геєнською посміялася, вірних слуг його, сатани, в земну розколину загнала, а казну його беззаконну всю розвіяла. Сів він на престолі на вогненному, на голову надів вінець зміїний і покликав перед себе слуг своїх вірних: «гей ви, слуги мої, слуги-біси прокляті: послужіть ви мені службу вірною; скривдила мене прочанка квола Пахомівна, посміялася над моєю сатанинською величністю!»

І за тим його сатанинським повелінням розліталися біси слухняні; розлетілися вони по вільному світу, звабливому миру, намишляли, як упіймати їм світ-Пахомівну.

Прийшла вона під той час на роздоріжжя; лежать перед нею три доріженьки, і не знає стариця, якою йти.

Стрівся з нею тут молодий юнак прекрасний (а був це той самий злочитрий слуга сатанин), він скидав перед нею свою шапочку, нижче пояса стариці кланявся, ласкаві слова промовляв: «Ой ти, матінко моя світ-Пахомівно! притомилася ти в чужій сторононьці, притомилася-заблудилася, справжню вірною доріженьку та й забула!» Почала його тоді благи Пахомівна: «ти, молодий юначе прекрасний! покажи мені правдиву доріженьку, що веде до преславних градів, де пророки пророкували, де святії мученики кров чесну проливали, де святителі православні достохвальне житіє своє провозждали». Повів її молодий юнак середньою доріженькою, тією битою доріженькою, де ходять люди грішніі.

Стелиться перед нею доріженька широка, грішними стопами утоптана, любодієвими одежинами виметена. Усумнилася прочанка світ-Пахомівна: «Розвій ти, молодий юначе, моє нерозуміннячко, чого наша дорога бита-широка, а в писанії про райську путь так не сказано?» Відповів їй тоді добрий молодець: «зажди трохи, Пахомівно! попереду ще буде вузька путь, буде вузька путь і жакна путь!»

І привів він її до лісу темного; у тім лісі самі тільки дерева-осики прокляті: листям тремтять, на весь світ зlostяться. Здогадалася тоді Пахомівна, що прийшла вона в місце лихее; заманив її сам злий дух сатана із своїми проклятими гемонами; і потьмарився їй світ в очах, і диханнячко в грудях зупинилося, підломилися ноги бистрії, опустилися руки білії. Навкруги лежать болота смердючії, підіймаються вгору від них тумани зловонні, застилаючи сонце праведне, насилаючи дочасно ніч страхітливу. Хоче вона хреста покласти — руки відібрало; хоче молитву сказати — язик занімів, хоче геть тікати — ноги не слухаються.

Розступилася раптом під нею мати сира-земля, і розверлося все пекло вогненне. Сидить сам сатана, одвічний ворог людський, сидить він на змії триголовому вогненному; проворні біси навколо нього грішників мучать, над тілесами їхніми беззаконними тішаються, пиляють їм руки-ноги пидками гострими, б'ють їх в уста камінням гарячим, тягнуть з них жили кліщами розпеченими, велять лизати язиком сковороди вогненні, деруть їм спину гребінцями залізними... А в повітрі літають вогнекрилаті змії-гаспиди, образ дівочий їмущі, хобот скорпіїв, а по долівці стрибають жаби прокляті, гасають пацюки люті, вогненні, повзають черви отруйні... Волають грішники й грішниці до господа: «господи, врятуй нас від ріки вогненної, від ріки вогненної, муки віковічної, від скреготу жакливого зубовного і від тьми безпросвітної! господи! не вели палити наших облич вогневі-жупелу, остуди наші гортані рососою небесною! І ви, великі божі угодники! пророки, апостоли, страсотерпці христові мученики і святії святителі! чи не можна вам за нас помолитися!»

Чує Пахомівна: тягнуть і її люті гемони до престолу сатанинського вогненного. Розпалилася вона раптом старанністю мноною, благочестям великим, заплакала сльозами гіркими, заговорила словесами зворушливими: «Господи спасе Христе істинний, нащо покинув ти рабу свою! нащо віддав мене на поталу бісу-лукавому!»

Від того її гласу молитовного відсахнулися злії гемони,

відсахнулися, яко вихорем гнані, і попадали в прірву пекельну. І погасло враз полум'я геєнське, закрилася прірва вогненна, опустилися тумани смердючі, і засяяло знову сонце праведне!

І бачить Пахомівна: перед нею свята обитель стоїть, обитель стоїть тиха, мужами праведними звеличена, посеред неї золоті бані на храмах світяться, і в тих храмах іде служба вічна, неустанная. Співають там гласами архангельськими пісень херувимських, чесне і величне ім'я христове прославляючи з отцем і святим духом і нині, і присно, і во віки віків. Амінь.

ХРЕПТЮГІН ТА ЙОГО РОДИНА

На постійий двір, що стоїть у самому центрі величезного села, в'їжджають чотири тройки. Перша, запряжена в тарантас неймовірних розмірів, везе самих хазяїв; інші три запряжені в прості кибитки: в одній сидять двоє панів у цивільному одязі; в другій прикажчик Петро Парамонович, огрядний чоловік, у засмальцьованому довгополому сюртуку, і дівчина-покоївка; у третій повар з кухнею.

— Архипе! агов, Архипе! диви-но, брат, яку махину Іван Онуфрійович спорядив! — гукає Петро Парамонович, вискочивши з кибитки і показуючи на чотиримісний тарантас, що звертає у глибині двору.

Хазяїн, він же й Архип, мужик, що роздубів від надмірного вживання чаю, з рум'яним обличчям, прикрашеним широкою борідкою і парою маленьких і веселих очей, у самій олександрійській сорочці, підперезаній нижче пупа, підходить до тарантаса Івана Онуфрійовича, оглядає кузов, потім нахиляється і обмацує осі й колеса, струшує легенько весь тарантас і каже:

— Панська штука! у Москві, чи що, ладнали?

— Де там у Москві! свої майстри робили! тут самого заліза, я думаю, пудів з п'ятнадцять буде!

— Еге ж; добряча штука!.. На богомілля, чи що, пани зібралися?

— Атож, на богомілля! тобто, більше, сказати б, для блезиру прогулятись бажано.

— Так... а нічого нині казати: на богомілля багато панів їздить, а чорного люду та жінок то й страх скільки!

У цей час проходить через подвір'я жінка, підтикавши сарафан і несучи в одній руці відро води, а другу, мабуть, для рівноваги, тримаючи навідліг.

— Феклініє! кинь відро та ходи сюди! диви-но, яку корету Іван Онуфрійович спорядив! — гукає до неї той-таки Петро Парамонович.

Феклінія не сміє не послухатись; вона ставить відро на землю, але, підійшовши, тільки похитує головою й шепоче: «ач ти!»

— Та чого ж ти нічого не кажеш! ти подивись, які тут осі!.. дурепа!

— Де їй, батечку, Петре Парамоновичу, в отакому ділі тямити! — озивається Архип і, звертаючись до Феклінії, додає: — ти гляди, самовар швидше став для гостей до-рогих!

— А я от воду для прочанок несла: дуже вже пити їм захотілося! — кваску б їм дати, та ти не звелів...

— Чи до них тепер! бачиш, панове купці наїхали! за-ждуть, не великі пані!

— А що, Дем'яновичу, видно, на квас скупенький, брат, став? — каже ямщик, відпрягаючи корінного коня: — розбагатів, мабуть, то вже й за копійкою трусишся!.. Ану лишень, товстопузий, лізь до хазяїв та скажи, що ямщикам, мовляв, на чай треба! — додає він, звертаючись до Петра Парамоновича.

Тимчасом предмет цих розмов Іван Онуфрійович Хрептюгін розмістився уже в світлиці із своєю родиною, що складається з дружини, доньки і сина, і з двома товаришами, які супроводять його в окремому екіпажі. Хрептюгін, купець першої гільдії, потомствений почесний громадянин, позіхає і потягається. Дорога стомила і розслабила його ніжне тіло; а особливо згубно вона вплинула на ноги почесного громадянина, хоч ноги ці, з причини незвичайної делікатності шкіри, взуті в оксамитові чоботи. Причина цього згубного впливу полягає в тому, що, споруджуючи собі «корету», Іван Онуфрійович не стільки думав про вигоди, скільки про те, щоб заліза і дуба вволю було, і щоб вийшла корета «православним аханням, німцям смерть і сухота». Хрептюгін — мужчина років сорока п'яти, з себе показний і високий; він одягнений по-німецькому і не дозволяє собі найменшої волосяної окраси на обличчі. На грудях його красується володимирська стрічка, але золота медаль, яка на ній висить, старанно закрита жилетом, з таким розрахунком,

щоб стороння людина могла думати, ніби має справу з чиновною особою. Ходу має він тверду і значущу, хоч, за старою звичкою, ходить здебільшого, заклавши руки назад. Багато хто ще пам'ятає, як Хрептюгін був шинкарем і як він у той час рапортував питейному ревізорові, саме заклавши назад руки, але стоячи не перпендикулярно, як тепер, а настільки похило, наскільки дозволяли ці закони тяжіння; від такого частого стояння, слід гадати, і лишилась у нього звичка закладати назад руки. Багато хто пам'ятає також, як Іван Онуфрійович у той час крав потроху і як питейний ревізор його за волосяне царство тягав; пам'ятають, як він, потихеньку та помаленьку йдучи, орендував спочатку один повіт, потім два, а потім враз і цілу губернію; як він поступово здобував загальну пошану, з «Ваньки-шахрая» зробився спочатку просто Іваном Онуфрійовичем, потім шановним Іваном Онуфрійовичем і нарешті вельмишановним Іваном Онуфрійовичем; як сама шкіра на його обличчі з жорсткої поступово ставала м'якою, а із засмаглої білою... Але, звичайно, всі ці згадки переказуються тільки пошепки, і присутність Хрептюгіна вмить змушує замовкнути зліязики.

Дружина його, Анна Тимофіївна, дама вельми сановита, але обмежена, являє завжди роз'ятрену рану Хрептюгіна, бо скільки він не старався її відшліфувати, але вона ще й досі, потай від чоловіка, об'їдається кислотою капустою і обпивається бражкою. Частенько також прохоплюються в неї прикрі слова, як-от «упріти», «упаточитись», «занудило» і т. п., і якщо це буває при Івані Онуфрійовичі, то він кидає на неї такі суворі погляди, що бідолаха вмить втрачає всю свою сановитість, торопіє і стає здатною учинити ще більш непростенну в освіченому товаристві помилку на слові.

Зате Аксінія Іванівна (о! як жорстоко картав себе Іван Онуфрійович за те, що породив на світ це дитя ще в ті дні, коли перебував у «підлому» стані, бо інакше хіба дав би він їй таке немилозвучне ім'я!) являє собою тип тонної і освіченої дівчиці. Вона настільки в усіх науках удосконалена, що навіть і *rara* своєму не може пробачити, коли він замість «труфель» вимовляє «трухель», а про *taman* нічого й говорити: вона вважає її зовсім не здатною на будь-яке високе почуття. Іван Онуфрійович, зважаючи на таку її освіченість, а також і на те, що з себе вона сухорлява, сподівається неодмінно віддати її заміж за генерала. «Хоч би з вулиці, хоч би поганенького якого-небудь генералика!» — частенько

думав він сам собі, походжаючи туди й сюди по кімнаті, із закладеними за спину руками. — Ах, чого це ви, папа завжди за спиною руки тримаєте, ніби «чого зволите?» говорите! — скаже Аксінія Іванівна, уриваючи його турботливі міркування. — Слухаюсь, ваше превосходительство! — відповідь Іван Онуфрійович, погладить Аксюту по голівці і виструнчиться. Одного разу був уже й знайшов Хрептюгін своїй дитині навіть не одного, а двох генералів, але один тільки за назвою генерал, а насправді без однієї руки і без обох ніг був, а другий випивав дуже і перед самими змовниками в майбутнього тестя всі шибки у біломармуровому залі власноручно повибивав. — Що ж це ти, ваше превосходительство, робиш? — спитав його Іван Онуфрійович. — А я отаким маніром усіх, хто мені опирається, трошу! — відповідь наречений зять і при цьому мало не прийняв за вікно саму фізіономію Хрептюгіна. Відмовили.

Цілковиту протилежність своїй сестриці становить народжений уже після того, як Іван Онуфрійович прилучився до благ цивілізації, восьмилітній син його, Démétrius Іванович. Хоч він одягнений в оксамитову курточку, але через те, що «від свині не родяться ведмежата, а ті ж поросята», то напрям думок і нахилів його далекий від благоуханної сфери, в якій перебувають його батьки. Змалку в голівці його рояться всякі економічні операції, і хоч ні в чому йому не відмовляють, але така вже дитяча його ненажерливість, що, навіть наситившись донесхочу, все про те тільки й думає, як би з батьківського столу потягти і під комод або під подушку на майбутнє сховати. До вивчення французької мови і добрих манер не має він ані найменшого нахилу, а любить більше дивитися, як гроші лічать, або забереться до підвального і дивиться, як горілку у пляшки розливають, ганчірочкою затикають та смілкою припечатують. «Тпрусь, сльота!» — скаже йому підвальный Потапович, а йому байдуже, навіть не образиться, тільки сяде в куточок та й утішається звідти помаленьку. «Люта бестія з тебе вийде, Митька!» — скаже Потапович і береться знову до свого діла. Якраз тепер Митька безперестану витягає з кишень своїх шаровар щось їстівне і меланхолійно жує.

Один із супутників Хрептюгіна — вірменин Халатов. Він належить до числа тих бель-омів, що їх деякі дотепники називають огидно-красивими мужчинами. Говорить він по-російськи добре, але вже з тієї чіткості, з якою він вимовляє кожне слово, і з тієї діяльної ролі, яку відіграють при ви-

мові зуби й вилиці, не можна помилитися щодо походження цього героя. А втім, на вдачу він неговіркий, здебільшого мовчить, і під час усієї дальшої сцени тільки те й робить, ще пережовує щось, а в рекреаційний час зітхає і кидає палкі погляди в той бік, де перебуває Аксінія Іванівна, на серце якої він має серйозні надії.

Другий супутник — птиця невелика, та й не мала, тієї самої палати столоначальник, яка і Хрептюгіна, і Халатова, і всіх вірмен, еллінів та іудеїв плакає, «щоб неголодні та безжурні були». Прозивається він Прохор Семенович Бочонков, на вигляд кляузний, плюгавий і відразливий, весь час чухає собі коліна, а душу зберігає в усій чорнильній непорочності, завжди готову на послугу або на капость, дивлячись по силі-спроможності. Його теж розломило в дорозі, бо він ходить по кімнаті, аки вітром похитуваний, і це викликає немало, хоч і улесливу веселість у Хрептюгіна. Везе його Іван Онуфрійович своїм коштом.

— Видно, богу помолитися зібрались, Іване Онуфрійовичу? — питає, увійшовши, хазяїн.

— Так, треба молитися. Він нас милує, і ми йому молитися повинні, — відповідає Іван Онуфрійович уривчасто.

— З шинкарів... — починає Анна Тимофіївна, але Іван Онуфрійович кидає на неї смертоносний погляд, і вона торопіє.

— Ви завжди яку-небудь дурницю хочете сказати, папап, — зауважує Аксінія Іванівна.

— А чому ж дурниця! Звісно, татонько з шинкарів виїшли, Аксініє Іванівно! — озивається Бочонков і, звертаючись до пані Хрептюгіної, додає: — це ви правильно, Анно Тимофіївно, сказали: Іванові Онуфрійовичу день і ніч бога молити треба за те, що він його, цар небесний, великим чоловіком зробив. Коли б не бог, то де б вам тепер родоводу свого шукати? У червивому царстві, у мушиному володарстві? А ось тепер Іван Онуфрійович чи не від самих римських цезарів, мабуть, себе по жіночій лінії виводить!

Хрептюгін від усієї душі ненавидить Бочонкова, але боїться його і тому лиш крізь зуби щідить:

— Хоч би при мужикові не говорив!

— А корету добрячу спорядили, Іване Онуфрійовичу! — починає знову Дем'янович, з природною своєю кмітливістю догадавшись, що становище Хрептюгіна ніякове.

— Карета непогана — так собі! — відповідає Хрептюгін: — що ж, не возом же їздити!

— Ай, який жах! — пищить Аксінія Іванівна.

— Де ж таки возом! — міркує Дем'янович: — вам, мабуть, і в кореті тяжко... Оце недавно Семен Миколайович проїжджав, теж у мене стояв, то каже: «я, каже, Архипушко, палац на колесах поставлю, та так і розкошуватиму!»

— Ну, ти вже там як собі хочеш, Іване Онуфрійовичу, — перебиває Бочонков, чухаючи поперек: — а я до другої станції на твоє місце в карету сяду, а ти йди в кибитку. Бо як ти там не величайся, а в мене все-таки кістки дворянські, а в тебе холопські.

Від цих слів у Івана Онуфрійовича спина холоде, і він спотикається на рівному місці.

— У Москві, чи що, корету робити зволили? — виручає знову Дем'янович.

— Своїми майстровими! — уривчасто відповідає Хрептугін.

— Чув, батечку, чув; кажуть, такий чавунний заводище поставили, що просто на диво!

— Я люблю, щоб у мене все було як слід... як завод, то завод, як карета, то карета... У Москві хоч і добре роблять, та все якое не по мені!

— Ач, як спорядили! а що, за ресунками, чи як, батечку? Чимало теж, мабуть, клопоту було! Оце недавно Семен Миколайович каже: «Ресунок, каже, Архипушко, річ мудра: треба на ній розумітися! лінія ото на папері все прямо виходить: що глибина, що довжина! то треба, каже, все зметикувати, яку тобто лінію вглиб пустити, яку вздовж, яку вшир...» Розговорився зі мною — такий добрячий пан!

— Зате добре й виходить!

— Що й казати, добродію; звісно, погано не добре, а добре не погано; то краще вже, щоб усе добре було!.. Що ж, батечку, самоварчик, чи що, поставити накажете?

— Еге ж; там у мене свій... срібний самовар є... Петро Парамонович знає.

— Ах, який жаль, що наш великий срібний самовар дома лишився! — зауважує Анна Тимофіївна.

— А чому жаль? — питає Бочонков.

— Та вже я й не знаю, Прохоре Семеновичу, як вам сказати, а все-таки якое воно краще, коли великий самовар є...

— А через те жалко, — звертається Бочонков до Архипа: — щоб ти знав, борода, що в нас, крім малого сріб-

ного, ще й великий срібний самовар дома є... Второпав? Ну, тепер іди, та піджени швидше малий срібний самовар!

— Не завадило б теперечки й перекусити,— каже Халатов, коли хазяїн виходить.

— Тобі б тільки жерти,— відповідає Бочонков: — дай спершу горло промочити! Страх як пити хочеться! з цим срібним самоваром тільки гріх один!

— Не можна ж нам з простих пити! — відказує Анна Тимофіївна: — ми ж не абихто!

Однак, самовар готовий і ставиться на стіл; виймаються шкатулочки, розв'язуються мішечки, і на столі з'являються всякі печива. *Démétrius* дивиться на них спідлоба і намагається що-небудь потягти.

— Насилу й води допросився! — доповідає Петро Парамонович: — ці капосні богомолки так і накиннулись, аж з рук рвуть!

— Ти б, голубе, сказав їм, що ця вода для нас потрібна...

— Та що з ними говорити! вони своєї торочать, що ми, мовляв, пішки йшли...

У цей час знову входить хазяїн.

— Як же це, голубе,— звертається до нього Хрептюгін: — у тебе не порядок такий! воду з рук мужички рвуть!

— Вже пробачте, пане! наймичка дурепа сплохувала.

— Ото ж бо! це негаразд! скрізь потрібен порядок!

— Іване Онуфрійовичу, чай готовий!

Хрептюгін бере з рук своєї дружини чашку з чудесного аурбахівського фарфора і присьорбує, як благородна людина, прямо з чашки, не вдаючись до блюдечка. Але Анна Тимофіївна, незважаючи на всі вимоги Івана Онуфрійовича, не вміє ще обійтись без блюдечка, бо чай пече їй губи. До того ж вона п'є вприкуску. Халатов і Бочонков закурюють сигари; Хрептюгін і собі виймає сигару, загорнуту в лубок— така вона коштовна! — з написом: *bayadère*, і, спитавши в дам дозволу (як це завжди робиться у благородних товариствах), починає пускати наймініатюрніші кільця диму.

— От, здається, пустий напиток чай! — зауважує благодушно Іван Онуфрійович: — а не дай мені його китаець, то сум'яття велике може з цього вийти.

— А яке там сум'яття? — відказує Бочонков: — не дасть китаець чаю, будемо й липовий цвіт пити!

благородній людині все одно, аби тільки тепло було! це вам, череваням, буде погано, бо гниля ваше нікому буде збувати!

— Фе, Прохоре Семеновичу! — каже Аксінія Іванівна: — які ви все вислови вживаєте!

— А чи правду, батечку Іване Онуфрійовичу, в книжках пишуть, ніби чай — зілля, зміїним жиром кроплене? — питає хазяїн.

Хрептюгін поблажливо усміхається.

— В яких же то, Архипе, книжках написано?

— Та от, пане, писані такі книжки є... «Слово від старецтва про антихристове пришествя» називається... То там, пане, так і сказано: «від китян сіє...

— Дурниці, Архипе, це все через нерозуміння! подумай ти сам: змія — гадина отруйна, то чи може бути, щоб ми досі живі були, жир її щодня сьорбавши!

— «Сьорбавши!» фе, папа, як ви говорите нестерпно!

— Та воно то так, пане, а все начебто сумнів бере трохи!.. А чи правду ще, добродію, люди кажуть, некрутчину мають незабаром проголосити?

— По палаті не чувати, — відповідає Бочонков.

— Дурниці все це, любий друже! звісно, люди від нічого робити плещуть! Ти второпай, Архипе-недотепо, як же народ отаке діло знати може! такі, братіку, розпорядження від уряду виходять, а чорний народ все одно що мелево: в нього що не кинуть, усе воно й меле!

— Та воно так... Це справедливо, пане, що народ дурний... тим-то він, сказати б, темним і прозивається...

— Ну, а коли дурний, то, виходить, треба вашому брату за такі чутки частіше під сорочку заглядати!

— Ах, папа, вас поважати зовсім не можна!

В цей час Митька потягнув із столу такий великий шматок хліба, що всі помітили. Він силкується запахати його в кишеню, але шматок не лізе.

— Ач насіння анафемське! — каже Бочонков: — мале-мале, а тільки про те й думає, як би вкрасти що-небудь!

— Ну, навіщо, навіщо тобі стільки хліба, Démétrius? — питає Іван Онуфрійович.

Він силкується відібрати хліб, але руки Митьки залякли, і сам він весь озлився й позеленів. Анна Тимофіївна раптом стає на сторону ненаглядного дітища.

— Щось уже вам, мабуть, і хліба для рідного сина стало жалко! — каже вона з серцем.

— Не жалко, матінко моя, хліба; а діждешся ти того, що він у тебе об'їсться!

— Я їсти хочу! я їсти хочу! — верещить Démétrius.

— А й справді, перекусити не вадило б, Іване Онуфрійовичу! — зауважує Халатов.

— Ну, що ж з вами будеш робити! звели, брат Архип, там кухареві щось легеньке зготувати... курчаток, чи що...

— А бодай тебе з твоїми курчатками! — відказує Бочонков: — а ти скажи, Архипушко, спочатку ковбаси подати, там у пакуночку лежить... Їстимеш, чи що, ковбасу, Іване Онуфрійовичу?

— Ні, я ковбаси їсти не можу!

— Чого ж це?

— А так... шлунок у мене щось тее... Так я, братіку ти мій, його останнім часом удосконалив, що окрім чого-небудь легенького... трухеля, наприклад...

— Ну, а чи пригадуєш той час, коли трави дикі жував, камінці перетравлював?..

Бочонков вимовляє кожне слово виразно і дивиться Хрептюгину в вічі, втішаючись його збентеженням.

— Ну, принаймні, хоч горілочки хильнемо! — каже він далі.

— Не можу, Прохоре Семеновичу, і горілки не можу... хіба що переперментової!

— Ото ти на себе вельможності напустив!

Подають закуску. Бочонков насамперед береться до шпанської горілки і заїдає її величезним шматком язикової ковбаси; далі по черзі приступає і до інших найдків, не поминаючи жодного. Халатов і Анна Тимофіївна наслідують його і їдять усмак. Митька десять раз уже подавився і, нарешті, на одинадцятий раз давиться до такої міри, що очі в нього мало не вискочили і Аксінія Іванівна змушена бити його в потилицю. Але Іван Онуфрійович їсть потрошку, тільки куштує, та й то найделікатніших страв: крильце курчати, страсбурзького пирога, оленячого язичка, копченої стерляді і т. п. Все це коштує дорого, отже, має бути легким і рівнозначним крильцеві курчати.

— Подайте-но шампанського! — байдуже говорить він, обгризши курча. — Та холодного!

— Ах, *papa*, ви все-таки кажете «холодного»!.. Наче вам не однаково сказати: «холодного?»

Парамонович і Дем'янович метушаться, приносять шампанське «рожеве» і розливають його в бокали.

— Оцей напій я люблю! — каже Хрептюгін, поволі смакуючи вино: — бо це напій легкий...

— Ач, і шампанське в нього не таке, як у людей, — зауважує Бочонков: — рожеве!

— Рожеве, брат, тепер у великій моді! в Петербурзі на всіх хороших столах іншого не подають!.. Я, братіку, шампанському вину через те перевагу віддаю, що вино це ніжне, для шлунка необтяжливе!

— Так, друже, так... Ну, одначе, ми теперечки на твій кошт і ситі і п'яні... виходить, треба нам поспати. Я піду ляжу в кареті, а ви, мадами, як усе буде готове, можете тишенько прийти й сісти... Тільки, щур, не будити мене, бо я спросоння лютий буваю! А ти, Іване Онуфрійовичу, так тому й бути, у кибитці тіло своє біле трохи протряси.

Бочонков виходить.

— Ну й грубіян оцей Прошка! — зауважує Іван Онуфрійович, тільки-но Бочонков виходить.

— І охота ж вам з усяким мове-жанром зв'язуватись, — озивається Аксінія Іванівна.

— Що ж будеш робити, Аксініє Іванівно! — каже Халатов: — якщо Іван Онуфрійович Прохора Семеновича не вшанують...

— Ах ти, господи!.. є ж на світі щасливі люди! ось, наприклад, графи і князі: вони ніяких отих Прошок не знають!

Аксінія Іванівна тяжко зітхає і, сівши біля вікна, спрямовує свій погляд у синю долину, де ввижається їй молодий князь Чебилкін у вигляді

Жука чорного при вусах,
З кучерявим буйним чубом...

— Пора, одначе, і на бокову! — проголошує Хрептюгін: — Ти розбуди мене, Парамоновичу, години через дві, та дивись, буди легенько... Та скажи ямщикам, щоб вони всі оті бубонці познімали... благородні люди так не їздять!

Тимчасом унизу, в чорній хаті, відбувається іншого роду сцена. Там обідають візники, і точиться в них розмова дружна, невгамовна.

— Чув, Єремею, кажуть, що і в тутешньому місці чавунка піде?

— І чого брехати? ще накличеш, бува!

— А чого там брехати! ти слухай, голова! учора їхав

я вночі на троечних з паном, тільки й задрімав трохи, а коні й пішли ступою. Почув він, чи що, уві сні, що коні не біжать, як схопиться, та на мене! «Ах ти сякий!» та «ах ти такий!» Тільки бити не б'є, а так, знаєш, руками махає! Ну, я на нього дивлюсь, що він наче себе не тямить: — «Ти що ж, мовляв, кажу, б'єшся, хазяїне? битися, кажу, не велено!» Ну, він і притих, ліг знову в карандас та й каже: от, каже, буде ж вам, розбійники отакі, як чавунку тут поведуть!

— Може, полякати тільки!

— Чого полякати! Сам, каже, я в цьому місці служу, і напевно знаю, що чавунці тут бути визначено.

— Та й справді, хлоп'ята, самі ми винні! — озивається третій голос: — якби по-християнському чинили, то, може, і помилував би бог... а то в нас тільки й думки, як би то проїжджого пограбувати!

— Ах ти, голова-голова капустяна! звідкілясь та треба ж коням корму добувати! та й хазяйка теж хустину, може, просить!

— А все ж треба міру знати...

— Недавно ото проїжджав у нас пан: тихий такий... Їхав він на поштових, а коней якраз і не було, сидіти ж йому неохота. Туди-сюди — вільних... Тільки й заправив я з нього за станцію п'ять сріблом, то він аж очі вирячив, проте, подумавши, чотири сріблом без гривеника за двадцять верст дав... Ну, приїхали ми на другу станцію, аж і там коні в розгоні... От сміху було в нас тоді...

В цей час входять ямщики, що везли Хрептюгіна із почтом.

— Кого приперли? — питає перший голос.

— Кого привезли! чорта привезли! — відповідає один з ямщиків, роздягаючись і з серцем кидаючи на полаті сиряк і батіг.

— Хіба на чай не дали?

— Дали... двогривенний на всіх!

Загальний регіт.

— Ой, Ванюхо! купи в мене: коня продаю! тільки вже додай хоч трохи до двогривеного, зроби ласку!

Знову регіт.

— Бач ти, голова, який чоловік дурнуватий буває! ось він у купці виліз, грошей отакенну купу нагріб, то вже й на чай чого слід дати не хоче!.. А нащо ж ти брав?

— Таки хотів товстопузому в рило кинути!

— Чого ж не кинув?

— Заїла мене Агашка! все просить: хустку купи, а за що купиш?

— Та кому ж далі їх везти? Петрусі, чи що?

— Егеж, мені, — озивається Петруха.

— Гляди ж, помаленьку їдь, потурати їм не треба.

А коли коверзувати почнуть, то стань посеред поля, випряжи коней та й шабаш!

Через дві години, коли візники ще доїдали гороховий кисіль, Парамонович уже метушився і нарешті як очманілий прибіг до хати.

— Кому запрягати? чия черга? — питає він поквалливо. — Пани їхати бажають.

— Встигнеш! — була його відповідь.

— Ах ви, чорти отакі! ось вам пан задасть!

Але ніхто не рушає з місця, і візники далі розмовляють про сторонні речі. Іван Онуфрійович визнає себе змушеним особисто втрутитися в цю справу.

— Кому запрягати? — питає він, випрямляючись на весь зріст.

— Встигнеш ще, пане двогривений! — відповідає голос з юрби.

— Як ти смієш? — кричить Хрептюгін, кидаючись вперед з простягнутими длацями.

— Не займай, рукам волі не давай, купче! — каже один ямщик.

— Що ж, хіба вже й пообідати не можна? — озивається другий: — охота ж тобі була три години вилежуватись тут!

— Запрягати, чи що, дядьку Андрію? — питає Петруха.

— Зажди, встигне!

Іван Онуфрійович аж посинів від злості: губи його тремтять; але він усвідомлює, що є-таки на світі сила, яку навіть його безперечна і непереможна велич зломити не може! Все він собі підкорив, навіть шунок удосконалив, а придорожного мужика підкорити не міг!

— Та запрягайте ж, голубчики! — каже він благальним голосом.

— Ото ж бо, «голубчики»! отак воно краще буде! Та вже йди запрягай, Петрухо: пан добрий, по карбованцю на чай дасть!

— Батечку! чи не буде вашої ласки шажок подарувати! три дні, кормителю, не їла! — жалібно волає старенька бабуся, згорблена і зморщена.

— Іди, іди геть! — кричить Хрептюгін, почувавши раптом новий приплив гніву у грудях: — бач дармоїдки які з усіх кінців землі зібралися!

ПАНІ МУЗОВКІНА

Перенесемося знову на постійний двір. Цього разу постійний двір стоїть не на поштовому тракті і не серед великого й заможного села, а на бічному, малоїждженому шляху, в невеликому і дуже негарно збудованому сільці. Постійний двір, що про нього йде мова, одноповерховий; в розпорядження проїжджих віддають у ньому всього дві кімнати, та й ті частенько стоять порожні. Власне, це не стільки постійний двір, скільки простора селянська хата, збудована заможним господарем для своєї родини і готова до послуг тільки небагатьом, та й то особисто знайомим йому проїжджим панам та купцям. Тому саме опорядження світлиць дуже відрізняється від опорядження їх у справжніх постійних дворах, де можна побачити вже дешеві шпалери на стінах, стулчасті вікна, ломберні столи і стільці під червоне дерево, оббиті волосяною матерією або шкірою. Тут, навпаки, стіни конопачені мохом, вікна відчиняються тільки вгору і з підпіркою, замість меблів у стіни вправлені лави, які вилискують від довгого вжитку; стіл тільки один, та й той простий, з висувною шухлядою, в якій завжди валяються скоринки хліба. Зате на покуті поставлено божник з образами, чого в чепурних і оздоблених шпалерами постійних дворах уже не буває.

Але і постійний двір, і самий шлях, на якому він стоїть, якось особливо милі моему серцю, хоч, по суті, шлях цей не такий уже й привабливий і любити його нема за що... На всьому протязі його йде жорстка і місцями, в повному розумінні слова, знівечена бруківка, на якій і патентовані залізні осі ламаються без найменших зусиль. У тих небагатьох місцях, де тиранство бруківки припиняється, колеса екіпажа глибоко врізаються або в сипучі піски, або в глибоку, липку грязюку. Одне слово, це саме така дорога, від якої, часто їздячи, можна здуріти, зазнаючи добрих штурханів у тім'я

й потилицю. І за всю цю муку подорожній нізвідки не дістає ніякої винагороди; ніщо не тішить його ока, ніщо не голубить його вуха, а нюх вражається навіть дуже неприємно. Обабіч тягнеться той дрібний лісочок з тоненьких, обідраних і облісілих ялинок, який у простолюдді називають «паршивим»; над ліском висить вічно сіреньке і вічно тоскне небо; ріденькі і бляклі придорожні деревця начебто зовсім не ростуть, а висока й густа осока, що час від часу змінє їх, теж не тішить, а якось неприємно ріже око проїжджого. В лісі літає і каркає здебільшого вороння, яке здавна живе в незлагоді з законами гармонії, а над екіпажем цілими хмарами в'ються комарі; вони так нестерпно гудуть над вухом, що, здається, ніби і їм страшенно обридло жити в цих мочарах. А коли над усім цим уявити собі незапашні тумани, які, особливо вечорами, підіймаються від навколишніх боліт, то картина буде повна і, як бачите, непривабна.

А проте я люблю її. Я люблю цю убогу природу, може, тому, що, яка вона не є, вона все-таки належить мені; вона зріднилася зі мною, так само, як і я зжився з нею; вона плакала мою молодість, вона була свідком перших тривог мого серця, і відтоді їй належить найкраща частина мене самого. Перенесіть мене у Швейцарію, в Індію, в Бразилію, оточіть якою хочете розкішною природою, накиньте на цю природу хоч яке прозоре й синє небо, я все-таки скрізь знайду любі мені сіренькі тони моєї батьківщини, бо я всюди і завжди ношу їх у моєму серці, бо душа моя береже їх, як найкращий свій скарб.

Хазяїна постоялого двору, Акіма Прохорова, я знаю з дитинства. Він має, як сам каже, сто років з гаком, однак зберігає ще всю свою пам'ять і дубає досить жваво, хоч і упирається при цьому руками в коліна. Тепер у нього шість синів, молодшому не менш як п'ятдесят років, і в кожного з цих синів теж своє численне потомство. Якби більша частина цього потомства не була у постійній відлучці з дому з приводу різних промислів і торговельних справ, то, звичайно, щоб розмістити його, треба було б збудувати принаймні ще три такі хати; але з Прохоровичем живе тільки старший син його, Ванюша, чоловік років восьмидесяти, та жінки, та малі діти, і весь цей люд він тримає в шорах.

— Чи Аким живий? — спитав я, вилізаючи з тарантаса, що заїхав на знайоме мені подвір'я.

— Слава богу, батечку! милості просимо! — відповів мені вісімдесятилітній Ванюша, підхоплюючи мене під руки: — давненько, пане, вже не бували в нас! Як татонько? матінка? Чи здорові, слава богу!

— Слава богу, Іване.

— «Слава богу» то найліпше, пане!

На ганку зустрів мене сам старий.

— Та це, либонь, щедрінський панич? — сказав він, дивлячись на мене з-під руки.

Треба сказати, що Аким називав мене так ще в ті часи, коли бувало я, дитиною, спинявся в нього, їдучи додому на канікули і з канікул до гімназії.

— Та як же ти, пане, споважнів! видно, вже вийшов з науки?

— Вийшов, Акиме.

— Так, пане; виходить, на літо в село погостювати зібрався?

— Егеж, місяців зо три побуду тут.

— Це ти, пане, добре робиш, що татонька з матінкою не забуваєш... та й гарно ж на селі! Ось мої хлоп'ята теж на стороні походять-походять, а все на село таки прийдуть! в місті, мовляв, добре, а на селі краще. Так-то, пане!

— А що, в тебе кімнати порожні?

— Порожні, пане, порожні! Нині їзда мала, все, чуєш, більше Волгою та на пароплавах їздять! Хоч би одним оком глянув, що воно за пароплави такі!.. Це взимку нічого, таки бувають проїжджі, а влітку зовсім нікого немає!

— Чи здоровий ти, принаймні?

— Більше все лежу, пане! Силоньки, знаєш, немає, то більше на печі живу... І от іще, пане, яке зі мною чудо! І не бувало ніколи, щоб морозило мене; а тепер хоч в яку спеку — все морозить, все морозить!

— Ти б, дідусю, й зараз на піч ішов! — сказала молодця, що прийшла слідом за нами прибрати дещо в світлиці.

— Не заважай! ось трошки з паничем побалакаємо... Давні ми з тобою, пане, знайомі!

— Це онука твоя, чи що?

— Онукова, пане, жінка... Петрушку ж мого, певно, знаєш? то ось його сина — онука мого б то — жінка... У мене, пане, шість синів, і в кожного сина старший син Акимом прозивається, і не розбереш їх!

— А де ж тепер твої сини? — спитав я, знаючи наперед, що старий ні про що так охоче не розмовляє, як про свої родинні справи.

— Старший син, Ванюша, коло мене... Другий син, Кузьма Акимович, графськими людьми в Москві заправляє; третій син, Прохор, шевську майстерню в Москві біля Арбатських воріт держить, четвертий син, Петруша, біля Тройці візником — теж хазяйнує! п'ятий син, Семен, той у Прохора майстром робить, а шостий, пане, Михеюшка, лабаз у Москві-таки держить... От скільки синів у мене! А внуків та правнуків, то й не злічити... однією, пане, своєю душею без двох тридцять тягол його графському сіятельству справляю, он як!

— Що ж, сини твої від себе, чи що, торгують?

— Поки я живий, то все начебто я торгую... тільки стали вони тепер відбиватися від мене: і очей до мене не показують, та й грошей не посилають... старшенькому моему, Ванюшці тобто, і прикренько!

— Старий ти вже, видно, став, Акіме!

— Звісно, не ті літа! Я оце, пане, все з добрим чоловіком порадитись хочу! Другий мій син, Кузьма Акимович, у графа ніби як за управителя в Москві, і граф, чуєш, до нього дуже прихильний. То я, пане, й боюся, щоб він Ванюшку мого не скривдив.

— А ти б їх за життя поділив.

— Отак я, пане, і вирішив: тільки що ж Кузьма Акимович, про це дізнавшись, надумав? Приїхав він цієї зими до мене; «ти, каже, ділити нас захотів, то я, каже, тобі цього не дозволяю, бо я у графа перша людина! А як ти, мовляв, борони боже, помреш, то замість тебе хазяїном бути мені, а не Іванові, бо він недоумкуватий!» То ось, пане, які нині порядки!

— Та хіба ж Іван недоумкуватий?

— Де там недоумкуватий! Звісно, простіший проти інших будє, бо з села не виїжджає, а то який же він недоумкуватий? селянин, та й годі!

— То що ж ти хочеш зробити?

— А от, пане, думав я був спочатку до нашого графа листа написати... та боязно якось: боюсь, коли б не образився на мене його сіятельство!

— Що ж тут образливого?

— Як! — скаже: — ти, мій раб, хочеш мене, свого пана, вчїти? коли я, скаже, над тобою сина твого начальником

поставив, значить, він мені там потрібний... Нема тобі, скаже, поділу!

Треба зауважити, що коли діло доходило до передачі слів Кузьми Акимовича, Акіма Кузьмича і графа, Аким підводився з лави і, ставши в позицію, декламував ці слова, прибираючи можливого, при його дряхлості, величного і владного вигляду.

— А хіба у вас граф сердитий?

— Та хто ж його, пане, знає, який він? Тільки ось Кузьма Акимович каже, ніби дуже вже він грізний.

— Та Кузьма, може, тільки залякати тебе хоче?

— Думає я, пане, і так; та знову, як же й напишеш до графа? по-мужицькому йому напишеш, то він і читати не схоче... от що! То я вже, пане, поміркувавши, вирішив, що нехай буде так, як бог дасть!

— Ну, а коли Кузьма й справді Івана скривдить?

— Скривдить, пане, це вже я бачу, що безпремінно скривдить! Шкода, вже ж і як шкода мені Іваночка! Пробував я теж Кузьму Акимовича усовіщати! «Схаменись, кажу, ти мене породив, чи я тебе породив? то за що ж ти мене на старість скривдити хочеш?»

— А він що?

— Ну, він спочатку був і до розуму прийшов, немов і посмирнішав, а потім походив ото по господарству, все обдивився: «ні, каже, воля твоя, батечку, свята, а тільки дуже в тебе вже господарство добраче! Хочу, каже, над усім сам головою бути, а Ванюшку не пущу!»

Аким уперся руками в коліна і зажурився.

— І в кого це він у мене, пане, такий лютий уродився? Сина оце — внука мого — нині в м'ясниці оженив, теж купецьку доньку взяв, та на волю його в графа й випросив... ну, куди вже нам, пане, сірим людям, з купцями родичатися!.. От він тепер, Аким Кузьмич, мені, своєму дідові, і поклонитися не хоче... навіть молодичю свою показати не привіз!

— Одначе, Кузьма в тебе, мабуть, неладний вийшов...

— Що будеш з ним, пане, робити? Жив-жив, усе радів, а тепер, коли однією ногою вже у могилі стою, дивись, яка в нас okazія вийшла! І ось чого ще я, пане, боюся: Аким Кузьмич чоловік тепер вільний, то Кузьма Акимович, чого доброго, в купці його випише, та гроші мої всі до нього й перетягне... А що, як він тоді, узявши ті гроші, батькові раптом і скаже: «я, скаже, татоньку, дуже вами

задоволений, а грошики, мовляв, не ваші, а мої... залишайте, мовляв, здорові, татоньку!» Поклониться, та тільки його й бачили!

— Вас, пане, панійка тут одна питає,— доповів мені Іван, зайшовши в цей час до світлиці.

— Яка панійка?

— А хто її, пане, відає! прохачка, певно! вона в нас тут уже три дні живе, ні за хліб, ні за тепло не платить... на богомілья, каже, збиралася... покликати, чи що, накажете?

— Не пускай, пане... мабуть, гривеничка випросити хоче! — застеріг мене Аким.

Але панійка, мабуть, передчувала, що знайде мало співчуття в Акіма, і тому, майже слідом за Іваном, сама увійшла до світлиці. Це була маленька і худорлява стара жінка, що держалась дуже прямо, з дрібними рисами обличчя, з вузькими й бігаючими очищами, з гостреньким носом, таким же підборіддям і тонкими блідими губами. Одягнена вона була в чорний коленкоровий капот, досить ветхий, але чистий; на плечах у неї була чорна драдедамова хустка, а на голові білий чепчик, зав'язаний під підборіддям.

— Я, ласкавий добродію, тутешня дворянка,— сказала вона мені лагідним голосом, але не без почуття власної гідності: — колезька секретарша Марія Петрівна Музовкіна, і хоч не справдешня вдова, але через гріхи мої і з волі божої вдовію ось уже двадцять п'ятий рік...

— Чого ж ви бажаєте, добродійко?... та сідайте, будь ласка.

— Мені, ласкавий добродію, чужого нічого не треба,— казала вона далі, сідаючи біля мене на лаві: — і хоч я неїмуща, але, дякувати богові, дворянського свого походження забути не можу... Я маю щастя бути особисто відомою вашим татусеві-матусеньці... звісно, перед ними я все одно, що черв'як повзучий, ще й менше навіть, але що при всьому тому я чесноту в усякому місці, завдяки дворянському мому званню, поважати звикла, то й батьків ваших не шанувати не можу...

— Ех, Маріє Петрівно! — перебив її старий Аким: — ти б уже краще прямо, матінко, в панича гривеничка попросила, аніж теревені оці правити!

— Ось, ласкавий добродію, які я, через бідність свою, грубощі терплю,— сказала Музовкіна, нітрохи не конфузуючись: — звичайно, по-християнському, я повинна лишити це

без наслідків, але не питаю від вас, що якби не була я розлучена з другим моїм Федором Гавриловичем, то він, безперечно, захистив би мене від несправедливих образ...

— Ох, матінко! ти ж кіятри ці перед кожним проїжджим показуєш!

— А хоч би й показувала, Акиме Прохоровичу, то показую кіятри я, а не ви... отже, яка ж вам від того шкода? Хоч я й дворянка званням, Акиме Прохоровичу, та що при всьому тому я сирота, то, звичайно, скривдити мене кожен може...

— Ну, та бог з тобою! говори, я тобі не перешкоджаю.

— Чого ж ви бажаєте? — повторив я.

— Я чужого не хочу, ласкавий добродію,— знову почала вона: — я прошу тільки про одне, щоб ви ласкаво мене вислухали.

— В такому разі розпорядися вже, Акиме, щоб там самовар швидше подали та перекусити чого-небудь... ви ж не відмовитесь перекусити зі мною, Маріє Петрівно?

— Я не голодна, пане. Але якщо ви неодмінно хочете, щоб я їла, я повинна вволити ваше бажання...

— Даруйте, пані! як вам буде завгодно.

— Я прошу вас, ласкавий добродію, тільки вислухати мене. Родителі мої, царство їм небесне, були походження дуже доброго і мали в тутешньому місці своїх власних десять душ. Татусь мій держали мене дуже суворо, бо людину в молоді її літа найбільше всякі спокуси, так би мовити, обступають, і хоч сватали мене навіть генерали, але він згоди своєї на шлюб мій не дав, і зосталась я після їх смерті (матінка моя ще за життя їхнього померла) дівицею. Мала я тоді всього тільки двадцять п'ять років, і, через невинність свою, нічого, можна сказати, не розуміла: отже, не важко уявити, яких спокус мені довелося зазнати! А найбільше ще й з тієї особливої причини спокуси стали для мене доступними, що в цей час у нашому селі квартирував полк і, виходить, який же я могла мати проти цього захист? Звичайно, як дочка, я не смію на батька нарікати, однак й тепер можу сказати, що коли б віддав мене на ту пору татусь за генерала, то не трапилося б нічого, і не зосталася б я навік нещасною... Татусь тоді казали, що нібито генерал, який до мене сватався, п'ють дуже багато, однак хіба не бачимо ми багатьох прикладів, що жінки за п'янницями ще щасливіші бувають, ніж за тверезими?

Тільки-но вона встигла поставити мені це запитання, як принесли самовар, і я мусив відірватися від неї на хвилину, щоб приготувати чай.

— Коли вже ваша ласка, шановний добродію,— сказала вона: — то дозвольте чашечку й мені, але без цукру, бо я, через мої обставини, змушена пити вприкуску... Я спинилася, здається, на тому, що зосталася після татуся сиротою. Багато сліз я пролила, щоб жіночу слабкість мою подолати, однак, її не перемогла і, через молодість мою, не встояла проти спокуси. Був тут, у цьому полку, один поручик; поласився він, пане, на мою батьківську спадщину і закохав мене в себе. З себе він був такий хороший, що навіть на картинах нині вже таких мужчин не малюють, поведився чемно й одягався завжди дуже чисто. Так от, чи могла я, при моїй недосвідченості, проти улесливих слів його встояти? Умовляв він мене, за таку до мене його любов, позичковий лист йому видати, і хоч могла я з цього самого вчинку його лихий намір зрозуміти, проте ж не зрозуміла, і тільки в тому могла себе стримати, що без шлюбу виконати його прохання не погодилася. Ну, це справді, що він бажанню моему не супротивився, і шлюбну церемонію всю справив як слід, а я, через свій дурний розум, і позичковий лист йому на сім тисяч карбованців асигнаціями того ж вечора віддала... Тільки що ж би ви думали він зі мною, добродію, зробив? Перше діло, побив мене тоді страшенно, за те нібито, що я не в своєму вигляді заміж за нього вийшла; та це б іще нічого, бо, і при суворості чоловіковій, часто щасливі шлюби бувають; а друге діло, прокидаюсь я вранці, дивлюсь, Федора Гавриловича мого немає; питаю в служниці: куди подівся, мовляв, Федір Гаврилович? відповідає: ще вдосвіта раненько на полювання пішли. І ось, ласкавий добродію, з того самого часу і аж досі Федір Гаврилович усе з полювання не вертається!

Вона спинилася і втупила очі свої в мене, ніби очікуючи, щоб я висловився.

— Що ж,— сказав я: — можливо, це й на краще для вас, добродію, бо, судячи з початку, навряд чи ви могли сподіватися чогось доброго від Федора Гавриловича.

— І я, ласкавий добродію, напервах так само думала, проте вийшло зовсім навпаки. Ви забули про позичковий лист, а Федір Гаврилович про нього не забув. Другого дня сиджу я і, як личить молодій жінці, горюю, коли раптом входить до мене їхньої роти капітан, і цей самий позичко-

вий лист у руці тримає. І про що ж, пане, я від нього довідалась? що Федір Гаврилович цьому самому капітанові був ще раніше винен чотири тисячі карбованців, а що заплатити йому було нічим, то й віддав у сплату позичковий лист на мене!.. Ну, звичайно, я відразу скривдити себе не дала, а теж судом з капітаном тягалася, однак нічого проти нього вдіяти не могла... І таким, добродію, чином, за одну, можна сказати, ніч втратила я і Федора Гавриловича і все своє майно!

— Ви, може, бажаєте, щоб я допоміг вам, добродійко?

— Я, ласкавий добродію, чужого нічого не хочу; я прошу вас тільки вислухати мене... Зосталась я, після цієї пригоди, при одній рабі та при трьох десятинах землі, які капітан мені з ласки приділив. Звичайно, і з трьох десятин я могла б ще якусь підмогу для себе мати, але їх, добродію, і досі відшукати ніде не можуть, бо капітан тільки показав їх на плані пальцем, та незабаром по тому й помер, а належного нічого не зробив. Довелось, добродію, іти після цього між люди!

Марія Петрівна побажала перепочити і знову спинилася, і хоч я певен був, що оповідання її завчене, проте не без цікавості слухав її базікання, яке для мене було справою зовсім новою. А втім, вона не сиділа дурно і під час перепочинку, а якось скорботно і жовчно здригала губами й носом, готуючись, мабуть, далі оповідати про свої пригоди.

— Умовила мене, добродію, тутешня одна поміщиця до неї переселитися: «Живіть, каже, коло мене, серденько Маріє Петрівно, в усьому вашому спокої; їстимете, каже, з мого столу; кімната вам буде окрема; платтів на рік два ситцьових і одне гарнітурове, а заняття ваші будуть щонайбагородніші». Я, одначе, остереглася і сказала тут їй, що я, мовляв, Анфісо Іванівно, роду не простого, то щоб не було у вас для мене кривди... Тільки вона, добродію, проти цього і забожилася і заклалася. І жила я в неї таким маніром років з п'ять, і справді, гріх сказати, крім добра, кривди від неї ніякої не бачила. Чи то чай бувало, чи то кофій п'ють, я свою чашку завжди одержувала, а тільки й тієї в мене роботи, що по обіді на картах Анфісі Іванівні бувало погадаєш. Тільки вплуталась тут дочка Анфіси Іванівни, і з неї й почалось у нас усе діло. Коли я перейшла в дім моєї благодійниці, було їхній дитині всього років дванадцять, а потім почали вони потроху підростати і дійшли, нарешті, повних літ. Але, дійшовши таким маніром законних літ, виявили

вони при цьому почуття зовсім не панські, а, скоріше сказати б, холопські. Полюбився їм, із свого боку, наш становий Дмитро Михайлович: в цьому, звичайно, вони мали резон, бо Дмитро Михайлович був з себе мужчина дуже показний, але навіщо ж вони мене тут припалували? Хіба я тут чим-небудь, добродію, винна, що Дмитро Михайлович не Вірі Павлівні, а мені перевагу віддавав? Однак, вони на це не зважили, і пішла тут мені від них в усьому кривда велика. Анфіса Іванівна теж не бажали таку партію для дитини своєї пропустити і почали мені дорікати всім: навіть шматки, що я за п'ять років з'їла, і ті, здається, перелічили! Однак, як бачила я свою правоту, то терпіла до останку і прожила в них доти, поки вони самі мене не вигнали... Тоді я, заявивши перед добрими людьми про мою невинність, хоч, як християнка, в душі і простила Анфісі Іванівні її кривду, проте, як дворянка, не могла своє звання забути і почала з нею позиватися за особисту образу...

Марія Петрівна, сказавши це, подивилась на мене якось особливо проникливо.

«Чи не хоче вона залякати мене або викликати на яку-небудь образу?» — подумав я і потім додав уголос:—Що ж, виграли ви вашу справу?

— Ні; виграти я не могла, бо не мала коштів вести її, однак Анфісі Іванівні велику цим прикрість учинила, так що, після того, не тільки Дмитро Михайлович, а й ніхто інший з Вірою Павлівною знатися не захотів, і перебувають вони й понині в дівочтві...

— Ну, а ви самі щоб цим виграли?

— Виграла я чи не виграла, це річ стороння, а мусила ж я за образу своєї честі заступитися, бо друга мого Федора Гавриловича зі мною немає, отже, захистити мене, сироту, нікому... Але я прошу вас ласкаво вислухати мене. Розставшись із Анфісою Іванівною, я перейшла до сусідки її по маєтку, пані Говоркової. Пані Говоркова були вдова і вельми страждали нервами, а що я дуже вправна в поведженні з чутливими дамами, то вони прийняли мене до себе з великою охотою. Одверто скажу вам, ласкавий добродію, багато бачила я на своєму віку нервових дам, і сама навіть досі цим дуже слабую, однак, такої розстроєної пані, як розстроєна була Дарія Григорівна, я ніколи й не знала. Бувало як почнуть вони страждати, то це просто жалю гідне; тільки один Іван Карлович, учитель їхніх дітей, і мали можливість ці випадки вгамовувати! Прожила я отаким по-

битом і в Дарії Григорівни понад три роки, і кривди для себе ніякої від них не бачила. Та й не трапився б у нас з ними ніколи розрив, коли б не Іван Карлович. Надокучили вони, чи що, Дарії Григорівні, чи припав їм дуже до серця їхній новий управитель, Карл Іванович, тільки вони в усьому мені відкрилися і просили мого посередництва. Погодьтеся, ласкавий добродію, чи могла я в чому-небудь благодійниці моїй відмовити? а якщо не могла відмовити, то, виходить, в чому ж тут моя провина полягає? Однак, Іван Карлович про це довідались, розлютились і всіляко мене при людях паскудили! І така була слабкість Дарії Григорівни, що вони мене ж, свою покірну слугу, на вимого Івана Карловича, з дому свого вигнали...

— Що ж, ви, я думаю, і з приводу цієї події скаргу до суду подали?

— Подала, добродію, і хоч знову справу мою прогнала, однак не могла ж я не подати скарги, бо дворянську свою честь дуже добре знаю і захищати її, по закону, завжди повинна... Після того...

— Ні, дозвольте... для мене цього досить. Я бажав би тільки знати, що ви тепер робите і з якої нагоди перебуваєте тут?

— Дозвольте мені, ласкавий добродію, попросити вас вислухати мене...

— Пробачте, але для мене цілком досить сказаного вами, і я хотів би знати, з якої причини ви вшанували мене своїм довір'ям?

— Нині, дійшовши похилих моїх літ, я, ласкавий добродію, не маю де голову прихилити. А що я, ще з дитячих літ, мала до божественного велику пристрасть, то й мандрую тепер більше по святих монастирях та обителях, не стільки помишляючи про теперішнє життя, скільки про життя майбутнє...

— Чого ж ви від мене хочете, добродійко?

Вона підвелася з лави, покликала на допомогу всю суму почуття власної гідності, яка була у неї в розпорядженні, і сказала:

— Шановний добродію! я чужого нічого не бажаю, але якби була ваша ласка позичити мені хоч би п'ять карбованців, то я була б вам вельми вдячна!

Я збирався вже вийняти з бумажника ці гроші, коли в той же самий час, побрязкуючи бубонцями і дзвониками, до воріт під'їхав екіпаж, і я почув у сінях знайомий мені

голос Семена Івановича Призорова, сусіда мого по маєтку, а Марія Петрівна, з першими звуками цього голосу, помітно сконфузилась.

— Ласкавий добродію! дозвольте вас поквапити, бо я не хотіла б, щоб заклятий мій ворог бачив мое приниження! — сказала вона.

Та було вже пізно, бо двері в цю мить відчинилися, і Призоров увійшов до світлиці.

— Ба! та й ти тут, Скорпіоно Аспидівно? — звернувся він до Музовкіної, привітавшись зі мною: — з якої ж це ти причини пристановище своє перемінила? чи вже у Михайловському ремесло твоє неvigідним стало?

— Я не знаю, що ви хочете сказати, Семене Івановичу, а що я ніяким ремеслом не займаюсь,— виходить, слова ваші не що інше, як образа мені...

— Чи не просила вона уже й у вас грошей? — казав тимчасом далі Призоров: — борони вас боже дати що-небудь!.. ну, Скорпіоно Аспидівно, наліво кругом, марш!

— Згляньтесь, Семене Івановичу, я чужого нічого не бажаю, а прошу тільки позичити...

Але Семен Іванович нічого не хотів слухати і, повернувши Марію Петрівну досить безцеремонно, випровадив її з кімнати.

Днів через три, будши на селі, я одержав від Призорова записку такого змісту:

«Шановний Миколо Івановичу! Після того, як ми з вами розсталися, відома вам Скорпіона Аспидівна визнала за потрібне подати на вас скаргу, з якої надсилаю при цьому копію і прошу вас прийняти запевнення, та ін.»

У скарзі значилося:

«Такого-то числа, місяця й року, зібравшись я, по щирості своїй, на поклоніння св. мощам у *** монастир, зустрінена була на постоялому дворі, в селі Офоніній, тутешнім поміщиком, паном Миколою Івановичем Щедріним, який, зтягнувши мене в світлицю... (далі йшли обвинувальні пункти).

«А тому про такий насильницький зі мною вчинок пана поміщика Щедріна, доводячи до відома *** повітового суду...»

«Одначе, чорт забери, це погана штука!» — подумав я, прочитавши скаргу, і наказав запрягати коней, щоб їхати негайно до міста.

ДРАМАТИЧНІ СЦЕНИ І МОНОЛОГИ

ПРОХАЧІ

Провінціальні сцени

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Князь Лев Михайлович Чебилкін, старик, вкритий сивиною, з лагідним і доброзичливо-усміхненим обличчям; хода повільна, голос м'який, майже дитячий.

Княжна Анна Львівна, дочка його, гордовита дівчина, роки тридцяти п'яти.

Самуїл Ісакович Шіфель, невизначених років; медик, має ходу так званих австрійських камергерів, з перевальцем; старається приховати своє іудейське походження. Шіфель — довірена особа князя.

Відставний капітан Пафнутьєв, прохач, шістдесяти років, з підв'язаною рукою і дерев'яною замість ноги; вигляд має не так войовничий, як наївний, голова лиса, вуси і бакенбарди від старості лізуть; навпаки, на місцях, де не повинно бути волосся, як-от: на кінчику носа, краях вух, воно росте буйно. До появи князя стоїть окремо від інших прохачів, раз у раз шморгає носом і тримає в непошкодженій руці приготовлене заздалегідь прохання.

Відставний підпоручик Живновський. Про цю особу дивись оповідання: «Обдурений підпоручик».

Петро Федорович Забіякін, тридцяти п'яти років, прохач, у венгерці й широких шароварах, носить вуси і говорить тенором. Комплекції огрядної. Сентиментальний буян.

Олександр Петрович Нальотів, двадцяти п'яти років, поміщик. Має дуже гордий вигляд і до появи князя неспокоїно ходить туди й сюди по кімнаті. З так званими *gens de rien*¹ розмовляє уривчасто, додаючи букву е і наслідуючи голосом та манерами начальницьких осіб.

Фома Белугін, купець 3-ї гільдії; у приношеному сюртуку і шовковій жилетці; фізіономія замаслена; огрядний або, краще сказати, жирний від сну; бороди не голить.

¹ Нижчими людьми.

Єгор Скопищев — теж; ходить в російському одязі; страждає задишкою, і тому зітхає.

Петро Долгий
Семен Малявка
Олексій Сич

} пейзажи.

Анна Іванівна Хоробиткіна, двадцяти років, дружина канцеляриста, виряджена як на весілля, декольте і дуже напмаджена.

Удова, колезька секретарша Шумилова, сорока років; фізіономію має ображену; до появи князя стоїть мовчки в кутку і раз у раз витирає сльозаві очі й сякає носа.

Разбітної, двадцяти двох років, чиновник при його сіятельстві; улюбленець долі, з породи тих, що подобаються губернським дамам за сонце il faut¹; ходить дуже прямо і бундючно, але по суті добрий хлопець, хоч і пустий.

Черговий чиновник.

Дія відбувається в губернському місті Крутогорську.

СЦЕНА I

Театр являє собою приймальню кімнату в домі князя Чебилкіна. Коли відкривається завіса, прохачі стоять невеликими групами: Живновський із Забіякіним, Белугін із Скопищевим, Хоробиткіна з Шумиловою; тільки Пафнутьєв стоїть окремо. Долгий, Малявка і Сич стоять під стіною і час від часу глибоко зітхають.

Забіякін (до Живновського). І уявіть собі, досі не можу добитися ніякого задоволення. Вже скільки разів звертався я до пана поліцеймейстера; нарешті, навіть кажу йому: «що ж, кажу, Іване Карловичу, справедливості, видно, на небесах шукати треба!» (Зітхає.) І що ж? він же мене, за те зухвальство, мало при поліції не заарештував! Однак, погодьтеся самі, чи можу я лишити це без наслідків! Ще якби честь моя не була ображена, звичайно, з обов'язку християнина, я міг би, я навіть *мусив* би простити...

Живновський. Так... так... християнський обов'язок прощати велить... це, знаєте, в росіян заведено...

Забіякін. Але, самі розсудіть, я ж дворянин; коли, як людина, я можу простити, то, як дворянин, не маю на це найменшого права! Бо я в цьому разі, так би мовити, не належу собі. І раптом який-небудь висланий з місця проживання за шахрайство, іудей проходить повз тебе і сміє усміхатися!

Живновський. А дозвольте спитати, цю усмішку хто-небудь бачив?

Забіякін. Аякже, були благородні свідки: Павло Іва-

¹ Порядність.

нович Техоцький, Дмитро Миколайович Подгоняйчиков — усі на власні очі бачили, як він з *презирливим виглядом* усміхнувся. То що ж би ви думали, Іван Карлович! «Та я, каже, тебе, тварюко, в баранячий рiг скручу; та ти, каже, гадино, не лiпший, нiж єврей Гiршель»... Ну, і тут були теж свiдки, як він мене таким манiром обзивав! А Іван Карлович на те натякають, що я тут перебуваю під наглядом у справі про биття *нібито* якогось Свербило-Кржемпоржевського, то я на те мав свої резони; та до того ж тут є ще «нібито», виходить, ще невідомо, хто кому юшку пустив.

Живновський. Авжеж, авжеж, по-моєму, ваше діло справедливе... тобто все одно, як божий день. А тільки, знаєте що? даремно ви зв'язуетесь із цими под'ячими! Вони, я вам скажу, високих почуттів зрозуміти неспроможні. На вашому місці я вчинив би як благородна людина (*рух з боку Забіякіна*)... тобто ви не думайте, щоб я мав сумнів у благородстві душі вашої — ні! А так, знаєте, я взяв би цього жидочка за пейсики, та довбешкою б його об одвірок стук-стук... То він, я вам ручуся, вдруге дивився б на вас не інакше, як із сльозами вдячності... Цей народ науку любить!

Пані Хоробиткіна (*обмахуючись і ображеним голосом*). Їх сiятельство, здається, зволили забути, що їх чекають прохачі.

Живновський (*підморгуючи Забіякіну*). Ласий шматочок! га! гляньте-но, тілеса які!

Белугін (*озлоблено*). Егеж, години, мабуть, зо дві вже дожидаємо! (*Скопищев зітхає; йому вторують Долгий, Малявка і Сич; Пафнут'єв голосно шморгає носом.*) Кому робити нічого, воно й охота тут розбалакувати... (*Дивиться на Живновського і Забіякіна.*)

Забіякін (*до Живновського*). От який жорстокій, неосвічений народ! Навіть почекати не може! навіть не збагне, що освічені люди можуть дістати високу насолоду в одвертій розмові!.. Це в них, бачите, не діло!

Белугін (*усміхаючись*). А невже ж таки діло — слухати, як ви лихословите?

Забіякін (*не слухаючи його*). А чи знаєте, що по-іхньому ділом зветься? продати в'язку-другу бубликів, обдурити при цьому на копійку — оце діло!.. Належачи до вищого класу суспільства, знаєте, навіть якось совісно за них, совісно за вітчизну.

Живновський. А ось заждіть, ми їх трошки перебе-

ремо... у мене це така вже манера: страх як люблю скубти їхні бороди...

Белугін (*уципливо, але з легким відтінком сумніву в справедливості своїх власних слів*). Ну, це ще як удасться бороди скубти? Овва! не вбив ще ведмедя, а вже шкуру продає... чудасія, та й годі!

Живновський. Єгеж, брат, ще так вичешемо, як той льон-рошенець! (*До Забіякіна.*) То ви власне у справі про жида сюди завітали?

Забіякін. Так, ось і скаргу з цього приводу написав... ось тут збоку більшими літерами написано коротко зміст: *про зволікання крутогорського поліцеймейстера Краніхгартена у справі про образу євреєм Гіршелем відставного прапорщика Забіякіна* — знаєте, щоб його сіятельству відразу було видно, в чому справа.

Живновський. То ви теж військова кісточка... Дуже радий, дуже радий познайомитися.

Забіякін. Аякже; служив шість місяців у Крапивенському егерському полку; тільки в атаках бути не удостоївся — що поробиш? кожному своє щастя!

Живновський. Дуже приємно. Але знаєте, я вам, як старий товариш, щирю правду повинен сказати: навряд чи ваша просьба буде задоволена...

Забіякін. Чому ж?

Живновський. Тому що тут, знаєте, шахер-махер, рука руку мие... (*Шепче Забіякіну на вухо і потім продовжує голосно.*) Після цього, яким же чином? ну, я вас питаю, якби ви самі були на місці князя!

Забіякін (*знижуючи плечима і зводячи сентиментально очі до неба*). Після ваших слів що ж лишається робити, як не схилитися перед волею провидіння!

Живновський. Тут, батечку, пуття не буде! Тобто, коли хочете, воно й буде, це пуття, тільки не ваше, а їхнє власне!.. Одначе ви ото згадали про якийсь «ніби побиття» — дозвольте поцікавитись! я, знаєте, з молодих літ запальний, то мені такі пригоди... знаєте, що я вам скажу? як подивився іншим разом на отакого плюгавого шпака, як він з камінця на камінець перебирається, та боїться навіть kota зачепити, то аж кров у тобі кипить: така це огидна картина!

Забіякін (*конфузячись*). Та ви, поручику, може, гадаєте, що тут...

Живновський. Е, годі вам! уже, певно, знайдуться тут усякі милі морди, любі зуботичини... ха-ха!

Забіякін. Бачите, були ми якось у трактирі, ну, і Свербило-Кржемпоржевський тут же...

Живновський. І прізвище яке анафемське! Ну, як же таких людей та не бити?

Забіякін. Я, знаєте, давно цього пана не любив, бо він хоч і не те щоб зовсім жид, а все-таки жидом відгонить... покруч, знаєте, жида з медеянським собакою...

Скопищев (*півголосом*). Ну, і вигадав!

Забіякін. Тільки він сидить та сьорбає собі чай... ну, обурився я, знаєте, до краю, не можу цього витримати! Якби ж він пив чай, як люди п'ють, я б ні слова — бог з ним! а то, знаєте, поволеньки, наче бозна-як розкошує... Ну, я, звісно, тоді йому юшку пустив.

Живновський. Ха-ха! чудово! знаєте, ви нагадали мені мою молодість! (*Тисне йому руку.*)

Забіякін (*з почуттям*). Ну, а ви, поручику, ви з якого приводу... тут?

Живновський. У мене справа певна. Жив я, знаєте, у Воронежській губернії, жив і, можна сказати, бідував! Тільки Сашко Топорков — от, я вам скажу, душа! — «катай лишень, каже, в Крутогорськ; там, каже, винце тенериф є — куди твоє діло!» — ну, я й приїхав!

Забіякін. Які ж ваші наміри, дозвольте поцікавитись?

Живновський. А наміри мої — городок який-небудь дістати... такий, знаєте, хоч поганенький — щоб річка була судноплавна, ну, там розкольники, або що... одно слово, щоб якось жити можна було.

Забіякін. Так, це статті хороші; не знаєш навіть, якій віддати преферанс; (*подумавши*) а найкраще, коли б обидві докупи з'єднати... правда ж, поручику? (*Пафнут'єв, що в цей час прислухався до розмови, раптом пирскає зо сміху від самої думки про можливість здійснення припущень Забіякіна.*)

Живновський. Бач, як його розібрало! (*Тихо до Забіякіна.*) Певно, суперник... поранений...

Забіякін. Не маю приємності знати. А втім, насмілюсь вам сказати, поручику, що нині посади такого роду страх як туго даються. Був у мене знайомий... ну, наймиліша тобто людина... і освічений і з благородними почуттями... то він навіть цілий рік ходив, щоб тільки посаду станового дістати, і все, знаєте, одна відповідь (*наслідуючи голос і манеру князя Чебилкіна*): «немає посади, нема, мій любий, нема посади!

підождіть, голубе!» То він, знаєте, яку штуку встругнув! «Коли, каже, нема у вашого сіятельства посади станового, дозвольте хоч у дружини станового!»

Живновський. Ха-ха! а він-таки, знаєте, непогано придумав, ваш приятель! бувають випадки, коли жінкою станового навіть вигідніше бути, ніж самим становим!

Белугін (*півголосом*). Ач які глумівники!

Забіякін. І що ж би ви думали? Цій, можна сказати, блискучій фразі приятель мій завдячує посадою! Його сіятельство усміхнулись: «ну, каже, коли вже так тобі кортить, дати йому посаду станового!» Справедливо кажуть, що з вельможами треба бути завжди одвертим, — бо вельможа, ви розумієте, так вихований, що благородство почуттів йому доступне... Ось був у нас начальник — Бенескриптов (*з прискорбних*), то цей бувало й говорити не стане: «давай, каже, мені вперед готівкою». Ну, а самі знаєте, де ж благородній людині готівку взяти? благородна людина приходиться як є, з щирою душею... Інша річ згодом, коли, знаєте, в колодочки вб'ється... ну, тоді вже й справді було б невдячністю не приділити начальству.

Живновський (*задумливо*). Ну, ні, від мене вже не викрутиться... я й за горло, чого доброго, схоплю. (*Піднімає руки і розчепірює пальці граблями.*)

Забіякін. Звичайно; такого підлеглого, як ви, приємно мати.

Живновський. Ще б пак! щодо цієї ретельності я, просто, не людина, а вогонь! Люблю, знаєте, порядкувати! Ну, просто, я вам ось що скажу: хай покличе мене до себе його сіятельство і скаже: «Живновський, щось не подобається мені ота борода (*показує на Белугіна*), задуши його, мій любий!» — і задушу! тобто, сам тут замру, а задушу. (*Белугін плює.*) Не плюйся, не плюйся, бородо! зажди плюватися!

СЦЕНА II

Ті ж і Нальотов.

Нальотов (*входить з шумом; в одному оці в нього скелъє; він зупиняється серед зали і обводить очима прохачів. Пафнутъєв йому кланяється*). Е... скажіть, будь ласка, князь приймає? (*Відповіді нема; тільки Пафнутъєв подається вперед, але й той лише носом шморгає.*) Е... це дивно! в передпокої нікого нема... що за genre! (*Ходить по залі.*)

Белугін (*виймає з жилетки срібного цибулястого го-*

динника.) Так; теперечки буде години зо три, як дожидаємо... (До Скопищева.) А що, Єгоре Івановичу, чи не забратися б нам звідсіля по-доброму?

Скопищев (зітхаючи). Діло ж наше таке... ні, вже заодно, мабуть, почекаймо, Хомо Савичу.

Белугін. Мо' й справді, почекати; діло в нас надто вже недоладне затіялось... ніколи й нечуване: таке, братіку ти мій, діло!

Скопищев. А що?

Белугін. Та таке, братіку ти мій, діло, що навіть повірити важко. Надумав я, братіку ти мій, будуватися, уяву свою тобто вдовольнити... (Далі розказує пошепки.)

Нальотов (дуже голосно). Е... одначе, я не звик так довго чекати... (Звертається до Забіякіна.) Зробіть ласку, передайте хоч ви князеві, скажіть йому, що поміщик Нальотов приїхав.

Забіякін (із солодкою усмішкою і жмурячи очі). Пробачте мені, Олександрє Петровичу, але я не маю права, я не ошчасливлений довірою князя. (Показує на двері, що ведуть у внутрішні покої, немов бажаючи сказати, що він не сміє увійти туди.)

Нальотов. Яка ж це, одначе, досада! Але скажіть, будь ласка, звідки ж ви мене знаєте?

Забіякін. Даруйте... ви досить по губернії відомі своєю освіченістю.

Нальотов. Е... одначе, князь, здається, цього не знає.

Забіякін (усміхається, хитає головою і показує на лоб). Вибачайте.

Нальотов. Хіба? ну, це інша річ! (Входить черговий чиновник дуже смирного вигляду.) Е... скажіть, будь ласка, мій любий, чи скоро князь прийматиме?

Чиновник. Невідомо.

Нальотов. Е... в такому разі скажіть, будь ласка, князеві, що поміщик Нальотов приїхав засвідчити їм свою шану... поміщик Нальотов.

Чиновник. Я не смію доповідати; їх сіятельство снідати зволять.

Белугін (півголосом). Все їсть та їсть! Оце тільки чай пив з кренделями, теперечки снідає, а тоді, мабуть, обідати сяде — тільки диво, справді, як і діла оті робляться!

Нальотов. Е... одначе, це дивно! скажіть, будь ласка, де я можу, принаймні, знайти Леоніда Сергійовича Разбітного? хоч би він пояснив князеві, що я не абихто...

Бє лугін (тихо до Скопищева). Підождеш, брат; надто високо заносишся!

Ч и н о в н и к. Леонід Сергійович з князем снідають... накажете передати їм?

Н а л ь о т о в. Так, будь ласка. (Чиновник виходить; Нальотов, як і раніше, ходить по залі і наспівує стиха, а часом і досить голосно, якусь арію.)

Ж и в н о в с ь к и й (півголосом до Забіякіна.) Що то за птиця?

З а б і я к і н. Нальотов, Олександр Петрович, тутешній поміщик... дуже освічений...

Ж и в н о в с ь к и й. Ага, розумію, фіорлю-мюрлю... В одній кишені пусто, в другій нічого немає, а в голові вітри північні в...ють, гуляти не піду.

З а б і я к і н. Ні, поручику, Олександр Петрович поміщик з достатком. З ними, можна сказати, всі тутешні власті в духовному єднанні перебувають.

Ж и в н о в с ь к и й. А чи не знаєте ви, чого він сюди приїхав?

З а б і я к і н. А, їй-право, не можу вам сказати... Мабуть, у справі про умертвіння чорноборської міщанської дівки Пучглазової.

Ж и в н о в с ь к и й. А що? видно, теє... (Робить рух рукою згори донизу.)

З а б і я к і н (усміхаючись). Мабуть, що не без того. Як людина, знаєте... А прикро ж буде, поручику, якщо ви, з вашими знаннями, з вашими здібностями, з вашим патріотизмом — бо порядна людина не може не бути патріотом — прикро буде, якщо при всьому тому ви не дістанете собі пристойної посади...

Ж и в н о в с ь к и й. Хто? Я не дістану? ні, це вже атінде; я вже у своїй голові це так вирішив, отже, цього рішення ніхто змінити не може! Та змилуйтесь, якого ще дідька йому треба? Ви погляньте на мене! (Простягає вперед руки, начебто тримає віжки.)

З а б і я к і н. Еге ж, конструкція справжня поліцейська... проте випадки бувають усякі... Ось позаторік приїжджав сюди в поліцеймейстери проситися... мужчина мало не на три аршини був, аж страшно дивитися на махину отаку! однак йому відмовили, а дали посаду цьому плюгавому Краніх-гартену.

Ж и в н о в с ь к и й. Та ні! та ви зрозумійте, цього ж не

може бути! на мене глянути — картина! А в цього триаршинного, певно, вада яка-небудь була. (*Рішучим тоном.*) Не може бути цього!

Забіякін. А що ви думаєте? може, і справді вада... це буває! Я пам'ятаю, якось з Пермської губернії проїжджали тут, міщанина показували, на три аршини з гаком. То ви не повірите... чисто дитина! до того вже, знаєте, великий, що стояти не може. Постоїть-постоїть для прикладу та й сяде: власна, знаєте, вага його так обтяжує.

Живновський. Як же й не сказати тут, що природа все премудро сотворила... він от-от до небес головою дістане, а йому природа й каже: «дзуськи! молода, в Саксонії не була! а посидь, будь ласка!» Ох-хо-хо-хо! всі, видно, ми люди, всі грішні!

Забіякін (*міцно потискуючи йому руку*). А так, поручику, а так! Святу істину ви сказали: всі ми люди, всі грішні!

Живновський. Одначе, і справді сіятельний князь щось довго повертається! У мене, значить, і в животі вже дрожки проїхали — не вадило б, знаєте, випити й закусити... А ви, мабуть, з Настоем Єрофеїчем теж знайомі?

Забіякін. У нас в полку його Настасією Єрофеївною прозивали... аякже, п'ю.

Живновський. Ха-ха! Настасія Єрофеївна! А треба правду сказати, що наш брат військовий, уже коли що скаже, то справді, можна сказати, помелом причеше!

Нальотов (*нетерпляче спиняючись серед зали*). Е... однак, просто терпець уривається! бика, чи що, вони там ідять! Навіть Разбітної не йде. (*Стає проти Хоробиткіної і направляє на неї своє скельце. Набик.*) А непогана! є коло чого заходитися. (*Вголос до неї.*) Е... ви, добродійко, певно, теж з проханням до князя!

Хоробиткіна (*опускаючи очі і зашарівшись*). Еге ж; тільки їх сіятельство щось уже надто довго держать...

Нальотов. Та ви б сіли, добродійко. (*Подає стілець Хоробиткіній, яка маніриться.*)

Живновський (*до Забіякіна*). Це значить, пішов наш сокіл по журавлину по ягоду!

Хоробиткіна. Даруйте, ви занадто чемні, граф!

Нальотов. Це наш обов'язок служити прекрасній статі. (*Сідає біля неї.*) Е... а у вас, певно, якась важлива справа? Матуся скривдила? (*наслідуючи вимову маленьких*

дітей) платтячка гарненького не купила? лялечку не подарувала? цукерочки не дала?

Хоробиткіна (червоніючи.) Ах, які ви насмішники! хіба я маленька, щоб мені в ляльки гратися?

Нальотов. Ще б пак! ну, поизнайтеся, чи давно ви ходити почали? все, мабуть, «мамоцко», «татоцку»! Ну, признайтеся!

Хоробиткіна (вдаючи наївну). Даруйте, як це можна! Я вже два роки замужем!

Нальотов. Е... не може того бути! ви зводите на себе наклеп! а втім, це відома замашка дітей прибільшувати свої літа... (Дитячою вимовою.) Ну, плізнайтеся, великою дуже хочеться бути?

Живновський (до Забіякіна.) Іч, шельма, як тане! молодець він, а все, знаєте, не те, що за наших часів було... орли! Налетиш було з-за сизих хмар, так усі ті курочки немов зіщуляться, навіть глянути не сміють: просто трепет якийсь!

СЦЕНА III

Ті ж і Шіфель, який, злегка вибочившись по-камергерськи і забігаючи вперед правою ногою, наміряється перейти через приймальню до внутрішніх покоїв.

Нальотов (швидко йдучи назустріч Шіфелю). А! Самуїле Ісаковичу! рятівниче! хоч би ви нашому князю діету прописали! легко сказати! добрих півгодини тут знемагаю, поки його сіятельство зволить снідати.

Шіфель. Так, князь любить попоїсти. Знаєте, *mens sana in corpore sano*¹, а в кого тіло при доброму здоров'ї, та совість чиста, то шунок страх яку масу перетравлює... а в нашого князя саме чиста совість.

Нальотов. А ви до нього?

Шіфель. Ні, я до княжни: вона в нас щось нездужає. Я і то вже скільки разів їй за це дорікав: «негаразд, ваше сіятельство, поводитися!» справді, так і висловився, ну і вона нічого, навіть посміялася зі мною. А втім, тут наша наука безсила (тихо до Нальотова): знаєте, там хоч княжна, хоч не княжна, а без мужа нудно-таки; (голосно) такий уже закон природи.

Нальотов. Чи не можете ви хоч натякнути князеві, що я його чекаю?

¹ У здоровому тілі здоровий дух.

Шіфель. З охотою, чого ж! тільки я вам скажу, що в князя травлення дуже, дуже трудно завжди відбувається!..

Нальотов. Ну, хоч Разбітного. Я вже посилав за ним, та чогось не йде.

Шіфель. Тобто, Леоніда Сергійовича, хочете ви сказати?

Нальотов. Ага.

Шіфель. Так він у нас Разбітним уже не називається, а називається Леонідом Сергійовичем... стосунки, знаєте...

Нальотов. А що ж таке?

Шіфель (*півголосом*). Він тепер довірена особа в князя, а особливо в княжни... знаєте, після цієї історії з Техоцьким...

Нальотов. Гм.

Шіфель. Ото ж то. Ви не здумайте його, як раніше, Разбітним називати... тобто, ви, одначе, не подумайте, щоб між ним і княжною... ні! а знаєте, невинні отакі вправи: він зітхне, і вона зітхне; вона скаже: «ах, як сьогодні в повітрі весною пахне!» а він відповідає: «так, весна оновляє людину», або щось подібне... (*Регочуть обидва.*) Тільки ви, глядіть, не видавайте мене!

Нальотов. Що ви, як можна! Одначе ви штукар, Самуїле Ісаковичу! (*Регоче.*)

Шіфель. А ви тут, певно, в тій справі?

Нальотов. Атож, обридла вже вона мені. Та й ваше губернське начальство гарне! за якусь там дівку такого епбаггас¹ наробили, наче шура-бура зірвалася!

Шіфель. Пустун! а навіщо ж було діяти так необережно? ну, та бог милостивий, як-небудь уладнається: князь у нас людина душі незвичайної; це, можна сказати, ангел, а не людина...

Нальотов. Допоможіть хоч ви мені як-небудь. Самі подумайте, за що я тут страждаю? ну, померла дівка, ну, і поховали її: чи варто через це благородну людину цілий рік турбувати! Вони ж мене з великого розуму мало під суд не віддали!

Шіфель (*сварячись пальцем*). Пустун! а за оглядом що виявилось?

Нальотов. Ні, дозвольте, Самуїле Ісаковичу, коли вже так говорити, то оглядів було два: за одним справді «виявилось», а за другим зовсім нічого не виявилось. То, по-моєму,

¹ Галасу.

вірити слід останньому оглядові, по-перше, тому, що його робила людина благонамірена, а по-друге, тому, що і закон велить слідчому діяти не на шкоду, а на користь обвинуваченому... Обвинуватити всякого можна!

Шіфель. Авжеж, авжеж (сміється); а скажіть по совісті, wieviel haben sie¹... за останній огляд?

Нальотов (гарячиться.) Ну, ні, Самуїле Ісаковичу, ні-ні! Цього ви, будь ласка, і не підозрівайте! Та допоможіть же ви мені, вельмишановний мій! Я ось тільки хотів його сиятельству пошану засвідчити, і від нього до вас...

Шіфель. А! приїжджайте! Можна буде направо-наліво переметнути... ну, і поговоримо. (Виходить.)

Нальотов (услід йому). То ви, будь ласка, нагадайте князеві, що я його тут чекаю. (Повертається на своє місце біля пані Хоробиткіної.)

СЦЕНА IV

Ті ж, крім Шіфеля.

Живновський (до Забіякіна). Здається, нам з вами ночувати тут доведеться. Пройдисвіт, мабуть, цей лікарець! І як він тонко дав відчуті: «ну, і поговоримо!» Обскубе він цього молодчика! як ви гадаєте? адже тисячкою від цього прогнози не відбудешся?

Забіякін (зводячи очі до неба). Поручику! хочете ви мені вірити? (Ствердний знак з боку Живновського.) Так я вас честю запевняю, що коли в Олександра Петровича ще не заставлений маєток, то він змушений буде віддати його в заставу в найближчому часі... вірите мені?

Живновський. Чому не вірити! ви, батечку, мене про це спитайте, як благородні люди на ці втіхи проживаються! Я сам, еге ж, сам, от як бачите!.. ну, та що про це згадувати... зате пожили, добродію!..

Забіякін. Воно, коли хочете, менше й не можна. Скажемо, хоч би й Шіфель; чоловік він достойний, обтяжений сімейством — ну, йому хоч би три тисячі; ну, дві тисячі... (Далі шепоче, причому лічить на пальцях; час від часу чути слова: тисяча... тисяча... тисяча.)

¹ Скільки ви (дали)

Белугін. Ото, брат Єгоре Івановичу, як багато ниньки тисяч розвелось!

Скопищев (*зітхаючи*). Нам, брат, з тобою не дадуть!

Белугін. Хоч справді торгівлю кидай та в чиновники йди... оказія!

Нальотов (*до Хоробиткіної*). А скажіть, будь ласка: на вашу думку, яке почуття вище: кохання чи дружба?

Хоробиткіна. А вам яке до того діло?

Нальотов. А так; хотілося б знати, до якого з двох почуттів ви більш схильні?

Хоробиткіна. Як же можна порівняти?

Нальотов. Так що ж буде вище?

Хоробиткіна. Вже певно, дружба.

Нальотов. Чому ж ви так гадаєте?

Хоробиткіна. Тому, що кохання, звісно, пусте, так, химера.

Нальотов. А мені, навпаки, здається, що дружба то химера, а кохання істотне.

Хоробиткіна. Ах, ні! (*Пишномовно і впадаючи у фістулу.*) Закоханий мужчина — це пожежа, друг — це... це друг, одно слово! Закохана людина ні на які жертви не здатна, а друг — зовсім навпаки.

Нальотов. Ні, як собі хочете, а кохання все-таки солідше. Звичайно, дружба має достоїнства — цього відібрати не можна! але кохання... ах, це божественне почуття! (*Хоче обняти її, але вона вислизає.*)

Белугін. Ач ти!

Семен Малявка (*що стояв досі смирно, раптом починає метушитися, махає руками і звертається скоромовкою до Долгого*). Дивись, Петрухо, дивись! ач ти! а панночка! панночка! ах ти, господи! (*Проте Долгий зберігає сувору мовчанку, а Сич кліпає очима.*)

Живновський. Це, що називається, пришпорив.

Хоробиткіна (*ображаючись*). Якій ви, одначе, зухвалій, граф! (*До Малявки.*) Ну, а ти, мужик, чого зрадив?

Нальотов. Ну, годі, це я так, у пориві почуттів... ніяк не можу стримати себе! Коли жінка мені подобається, я весь тут... не ображайтесь, будь ласка, будемо розмовляти, як друзі... ми ж друзі? га?

Хоробиткіна (*важко дихаючи від хвилювання*). Справді, граф, не знаю вже, що вам сказати на ваші слова... Я хотіла б знати, що вони означають?

Нальотов (тихо). Ви де живете, серденько?
Хоробиткіна (так само і комизячись). Я живу з чоловіком у Федосії Петрівни... здова така є...

Нальотов. Слухаю.(Голосно.) Ну, а як ви гадаєте, хто може сильніше почувати: мужчина чи женщина?

Хоробиткіна. Як же можна порівняти? звичайно. женщина.

Нальотов. Чому ж ви так думаєте?

Хоробиткіна. Бо жінка всі ці почуття незрівнянно краще розуміти може... ну, знов-таки й те, що жінка, можна сказати, живе тільки для кохання, і, здається, нема ще такої приємності, якою не пожертвувала б жінка, що дуже закохана. (Дивиться томно на Нальотова.)

Живновський. Та жіночка, батечку, хоч куди! Ач туману якого напускає! Облупить вона його! Шіфель облупить, і вона теж маху не дасть — упорожні виїде голубчик! (За дверима чути шум.) Шш... здається, сам іде... (Стає в позицію; Шумилова ськається; Забіякін закладає одну руку за гудзики венгерки, а в другій тримає прохання, намагаючись набрати вигляду найбільш люб'язного і невимушеного; Пафнут'єв здригається і подається всім корпусом вперед; Хоробиткіна встає і поправляє на грудях шнурок, що вибився з-під плаття; купці та пейзани переступають з ноги на ногу і зітхають; тільки Нальотов, розвалившись, сидить на стільці. Картина. Проте тривога виявляється фальшивою, бо, замість князя Чебилкіна, на дверях з'являється Леонід Сергійович Разбітної.)

СЦЕНА V

Ті ж і Разбітної.

Разбітної (спиняючись на дверях). Хто мене тут питав?

Нальотов (поспішно встаючи). Ah! vous voilà, enfin, cher Леоніде Сергійовичу! charmé! charmé!¹

Разбітної (подаючи йому руку). То це ви мене питали, мосьє Нальотов? А мені цей йолоп черговий назвав якогось Пролетаєва! Mille pardons, що змусив вас чека-

¹ А! ось ви, нарешті, любий... я зачарований!

ти... А я був занятий... у нас, знаєте, князь—зовсім невтомний стариган! все щоб йому горіло, загнав зовсім!

Живновський (*виступаючи вперед*). Губернія справді, можна сказати, велика — це не те що якесь там німецьке князівство, — як плюнув, то вже в іншому царстві ногою розтерти доведеться! Ні, тут треба-таки дещо подумати (*крутить пальцем на лобі*).

Разбітної (*холодно оглядаючи Живновського, до Нальотова*). Ну, як там у вас, у Чорноборську, поживають? Як Желваков? Марем'янкін? Добрі, віддані старики! Особливо перший!

Живновський. А дозвольте довідатись, про якого Желвакова зволите говорити? у нас був у полку Желваков, бравий хлопець, так той, здається, обпився... Може, це брат його?

Разбітної (*дивлячись на нього з подивом, набік*). От причепився! (*Голосно.*) Ні, це дід того Желвакова... (*До Нальотова.*) Et voici notre existence, mon cher! tous les jours nous sommes exposés aux sottes questions de ce tas de gens qui puent, mais qui puent... pouah!¹

Живновський. Треба, треба буде махнути до старого; ми з Гордієм душа в душу жили... Одначе, як же це? Адже Гордієві тепер було б уже під п'ятдесят, то невже дід його й досі служить? Старому ж мало не сто років, виходить. А втім, і те сказати, тоді ж народ який був! здоровий, кременний! не те що нині...

Разбітної (*знижуючи плечима, до Нальотова*). Князь зараз має вийти: старика, знаєте, згага пече — попоїсти він любить, то насилу дише...

Нальотов. Який неприємний випадок!

Разбітної. А він вас добре пам'ятає... як же! Часто, знаєте, ми сидимо en petit comité²: я, князь, княжна і ще хто-небудь з відданих... і він завжди згадує: а чи пам'ятаєш, каже, які ми ананаси їли в Нальотова — це ж, братіку, чудо! а спаржа, каже, просто непристойна!.. Препам'ятливий стариган! А до речі, ви знайомі з княжною?

Нальотов. Як же, як же, мав приємність бути їй відрекомендованим.

¹ От яке наше існування, дорогий мій! щодня нам докучає безглуздими запитаннями ця юрба людей, від яких смердить, так смердить... фе!

² У маленькій компанії.

Разбітной. Mais n'est-ce-pas, quele charmante petite femme?

Нальотов. Oh, tout-à-iait charmante! ¹

Разбітной. Є в ній, знаєте, ця простота, ця м'якість манер, ця жіночність, це је не sais quoi enfin ², яке властиве тільки аристократичній жінці. (*Захоплюючись.*) Ну, подивіться на інших наших дам... це ж просто сором, адже від них трохи не маслом тхне... Через те я ні в якому більше домі не буваю, крім дому князя... Ні, що не кажіть, чистота крові — цього нічим не замінити...

Нальотов. О, хто ж має в цьому сумнів!

Разбітной. І при всьому тому доброта! Уві сні навіть бачить своїх милих бідних... Погодьтеся самі, адже в наші часи це рідко буває!

Нальотов. О, безперечно!

Живновський (*втручаючись у розмову*). От ви зволити оце висловитися про ананаси... Ні, от я у Воронежі, у купця Пазухіна бачив яблука — ну, це справді куди твоє діло! Клянусь честю, кожне як ваша голова завбільшки! (*Нальотову.*) Хочете, я насіння для вас випишу? (*Нальотов знизує плечима, а Разбітной дивиться на Живновського, так би мовити, в упор.*)

Разбітной (*до Нальотова*). А ви все в цій справі... як ото її?..

Нальотов (*усміхаючись*). Так, про ту дівку... est-ce que ça vaut la peine d'en parler! ³

Разбітной. Та-ак...eh bien, mon cher, je dois vous dire votre cause est perdue ⁴ князь просто неблаганний. Він у нас, знаєте, дуже упертий старик, lorsqu'il s'agit de ces choses... ⁵ви розумієте? Це дуже, дуже неприємно, а тим більше мені, адже я досі пам'ятаю ваш люб'язний прийом у вашому чудовому château... ⁶(*Тисне йому руку.*) А скажіть, будь ласка, чи не маєте ви на прикметі якої-небудь belle châtelaine? ⁷га? ну, тоді я вам за себе не ручусь...les femmes, voyez-vous, c'est mon faible et mon fort en même temps... ⁸

¹ Правда ж, яка чарівна жінка? — О, дуже чарівна!

² Не знаю, нарешті, що.

³ Хіба варто про це говорити!

⁴ Так от, дорогий мій, я мушу вам сказати, що ваша справа програна.

⁵ Коли йдеться про подібні речі.

⁶ Замку.

⁷ Прекрасної хазяйки замку.

⁸ Жінки, бачите, це водночас і моя слабкість і моя сила.

без цього я існувати не можу... будемо, будемо вас навідувати!

Живновський (набик). Ну, цей сокіл, здається, ще перевершить поміщика.

Нальотов (сконфужений). Дуже радий, дуже радий... Тільки як же це? ви кажете, що моя справа програна... виходить, знаєте... Ах, пробачте, думки мої мішаються... але, воля ваша, я не можу цього збагнути... як же це?.. та чи не можна як-небудь *направити* справу?

Разбітної. Mais je vous dis, qu'il est inexorable...¹

Живновський (набик). Облупить і цей!

Нальотов. Але, скажіть самі, як же я раптом... не можна ж мене, як останнього якогось каналію... ні, це неможливо!

Разбітної. Que voulez-vous?² ми вживали всіх заходів... (Стукає в стіну.) Ось!

Нальотов. Та ні, це неможливо! Я, пробачте мені, не розумію, як ви це так говорите, Леоніде Сергійовичу! Я сам служив, отже, знаю, що немає такої справи, якої не можна було б *направити*... Ні, я мушу сам говорити з князем, він зрозуміє... так, він зрозуміє, що я дворянин... у нього російська душа... у мене було два огляди... (Починає гарячитися.) Ні, ви не те, що не можете, ви не хочете зробити мені полегкості! Я, нарешті, малолітній був, коли це зробив, мені не було двадцяти років! я зробив це з дурного розуму, через недосвідченість...

Разбітної. Avez donc conscience, mon cher,³ адже це сталося всього півроку тому — яке ж тут малолітство!

Нальотов (не слухаючи його і все більше й більше розпалюючись). Нарешті, ця справа мені грошей коштувала! Я це доведу! Що ж, справді, хіба вже правосуддя добитися не можна!.. Це, нарешті, огидно! я скаржитись буду, я дворянин!

Живновський (до Забіякіна). А знаєте, з ним, справді, свинство учинили! Ну, взяв — то задовольни ж! за-до-воль-ни ж, нарешті! Ні, це вже, як собі хочете, грабіж! (Забіякін здіймає очі до неба.)

Разбітної. Tout ce que j'ai à vous conseiller d'abord,

¹ Але я вам кажу, що він невблаганний.

² Що тут вдієш?

³ Майте ж совість, дорогий мі

c'est de ne pas crier, parce que les cris, voyez-vous, ça ne vous mène à rien¹... Чи будете ви в Шіфеля?

Нальотов (стихаючи). Так, буду; він запрошував.

Разбітної. Приходьте запросто, прямо на обід... ми, знаєте, люди нецеремонні, живемо по-сільському. Там, може, й доберемо яких-небудь способів... то прийдете?

Нальотов (веселіше). Даруйте... за найбільшу для себе честь матиму!

Живновський (до Забіякіна). Облупить він його, немилосердно облупить! (Забіякін ствердно киває головою.)

Разбітної (звертаючись до Хоробиткіної). Добродійко, дозвольте довідатись, у чому полягає ваша просьба? (Набік.) А непогана, чорт забері!

Хоробиткіна. Даруйте, я не до вас, а до його сиятельства, пана князя.

Разбітної. Річ у тому, добродійко, що князь любить, щоб прохачі викладали свою справу просто, ясно, без зайвих слів... Отже, це мій обов'язок, моя повинність, добродійко, опитати всіх заздалегідь, щоб князь не утрудняв себе... (скоромовкою). Погодьтеся самі, добродійко, ви можете заікаться, в декого буває неприємна звичка жувати — я не про вас це кажу, добродійко! Я, розуміється, з службового обов'язку, мушу терпіти всі ці неприємності, ну, а князь... Отже, кажу я, в подібному неприємному випадку, перебуваючи, так би мовити, при самій особі князя, можу пояснити його сиятельству...

Белугін (набік). Ач як гладенько розписує! (Хоробиткіна мовчить.)

Разбітної (чемно). Дозвольте, принаймні, довідатись про ваш чин, ім'я і прізвище? Ви, будь ласка, не конфузьтеся... ми не людожери, хоча чиновники взагалі бувають не дуже люб'язні... одначе, людей ми не їмо... (стиха) особливо таких гарненьких...

Хоробиткіна (опускаючи очі.) Дружина канцеляриста, Анна Іванівна Хоробиткіна.

Разбітної. Ну, Анно Іванівно, то в чому ж полягає наша просьба?

Нальотов (остаточно повеселішавши). Анну Іванівну матуся скривдила, їм хотілося лялечку, а вона не купила.

Хоробиткіна. Ви все смієтесь, граф.

¹ Єдине, що я можу вам насамперед порадити, це не кричати, бо крики, бачте, ні до чого не приведуть.

Разбітної (до *Нальотова*). Як, ви вже і в графні попали! що то значить дамський кавалер! (До *Хоробиткіної*.) То в чому ж наша просьба, ласкава *Анно Іванівно*?

Хоробиткіна. Це секрет... (Знову опускає очі.)

Разбітної. Я мушу вам сказати, любя *Анно Іванівно*, у князя нема секретів. Наш старик любить говорити а *soeur ouverte*... з відкритим серцем — проклята наша мова! (Тихо їй.) І до того ж, невже ви від мене хочете мати секрети?

Хоробиткіна. Ні... я не можу... я повинна пояснити його сіятельству.

Разбітної. Чому ж князеві, а не мені? повірте, любя *Анно Іванівно*, що я зумію цілком оцінити...

Хоробиткіна. Даруйте, як то можна! Князь особа сімейні, вони розуміти це можуть...

Живновський. Ну, й проханнячко ж, мабуть!

Черговий чиновник (прожогом вбігає). Панове, князь іде, князь іде! по місцях! (Повторюється та сама картина, що в попередній сцені. Настає глибока мовчанка. Входить князь, поважний старик, але на вигляд швидше добрий, ніж розумний; особливо помітна відсутність будь-якої проникливості. За ним, трохи віддалік, шкандибає *Шіфель*.)

СЦЕНА VI

Ті ж, князь *Чебилкін* і *Шіфель*.

Князь *Чебилкін* (до *Шіфеля*). То ти вважаєш, мій друже, що це в неї нервово?

Шіфель (весь тулуб якого лишається позаду князя, а голова витяглася вперед). Точно так, ваше сіятельство, небезпечного тут нічого немає; дві-три піюлечки на день, і все як рукою зніме.

Князь *Чебилкін*. Та ти в мене дивись, ти мені за неї відповідаєш.

Шіфель. Тільки я наслідуюсь сказати вашому сіятельству, що їх сіятельство занадто вже багато віддаються розумовим вправам... голівка в них дуже заклопотана...

Князь *Чебилкін* (усміхаючись ніжно). Так; вона в мене теє... не те що звичайна жінка...

Шіфель. Як же, ваше сіятельство, можна! це і з будови тіла видно! В інших натура міцна, зовсім як сокирою

витесана, а в їхнього сіятельства будовонька, можна сказати, легесенька, зефірна... Та й тканини не ті, ваше сіятельство!

Князь Чебилкін. То ти гадаєш, що посилені розумові вправи їй шкодять?

Шіфель. Точно так, ваше сіятельство. Самі зволите знати, нині весна, сонце гріє... а коли до того ще й голівка багато працює... Ваше сіятельство! наша наука, звичайно, більше простих людей має на увазі, але не можна, одначе, не погодитися, що всі знамениті практики прописують у весняну пору моціон, моціон і моціон.

Князь Чебилкін. Гм!

Шіфель. То, ваше сіятельство, накажете мені тепер їхати додому?

Князь Чебилкін (*задумливо*). Гм! ну, їдь, їдь! або от що: ти вже піди до неї, скажи, що їй моціон потрібний... а то мене вона, може, і не послухає... Скажи їй, що я сам з нею піду прогулятись...

Шіфель. Слухаю. (*Набік*). Ах, чорт би тебе взяв, безголовий дідугане! (*Виходить.*)

СЦЕНА VII

Ті ж, крім Шіфеля.

Нальотов (*чемно розшаркуючись перед князем і закруглюючи свої руки*). Ваше сіятельство... топргіпсе... дуже щасливий, що маю честь засвідчити вам свою пошану. (*Князь не може пригадати.*) Нальотов, чорноборський поміщик... минулого літа зволили ще ошасливити своїми одвідинами...

Разбітної (*що йде слідом за князем*). Ананаси великі, ваше сіятельство!

Князь Чебилкін. Ага, ага! дуже радий, дуже радий! прекрасні, чудові ананаси... де, пак, ми їх їли?

Разбітної. У пана Нальотова, князю; ось він стоїть перед вами.

Князь Чебилкін. Ага, ага! charmé!¹ Нальотов! скажіть, будь ласка, щось ніби знайоме прізвище... Здається, щось було? (*Нальотов розкриває рота, але Разбітної робить йому жест.*) Разбітної! топ сгер, чи не пригадуєш ти?

¹ Зачарований!

Разбітной. Ні, князю; такої справи в нас ніколи не було... принаймні, я не пригадую.

Белугін (*набік*). Де ж пак пригадати... каламарі ви отакі!

Князь Чебилкін. Ну, в такому разі, дуже радий, дуже радий познайомитися з освіченою людиною... Ба! та, пригадується, я вже знайомий з вами! ще ананаси такі чудові?

Разбітной (*набік*). Ах ти, господи! (*Голосно.*) Та це ж той самий Нальотов і є, князю...

Князь Чебилкін. А! ну, дуже добре! прошу обідати! княжна буде дуже рада... elle s'enpuie, la pauvre enfant!¹

Нальотов. Чи не дозволите, mon prince, мені тепер же засвідчити пошану княжні?

Князь Чебилкін. Що ж, дуже радий! вона, здається, приймає! а мені вже пробачте, в мене є священні обов'язки! Дуже радий. (*Нальотов виходить.*)

СЦЕНА VIII

Ті ж, крім Нальотова.

Князь Чебилкін. А здається, він порядний молодий чоловік! і смирний! Нині молоді люди все зухвали, вільнодумці... а цей, як ото його?

Разбітной. Нальотов, князю.

Князь Чебилкін. А так, Нальотов... він, здається, смирний?

Разбітной. Чудовий молодий чоловік, князю. І в якому порядку в нього маєток!

Князь Чебилкін. А! в порядку! Ну, це добре! порядок в усякому впорядкованому суспільстві головне; тим-то такі суспільства і називаються *добро*-впорядкованими... (*Зітхає. Підходячи до Хоробиткіної.*) Ну, добродійко, чого ви бажаєте?

Хоробиткіна (*сповнюючись високих почуттів*). Князю, я прийшла просити вашого захисту! Якщо ви не заступитесь за мене, то я пропаща жінка!

¹ Вона нудьгує, бідна дитина!

Князь Чебилкін (до Разбітної). Qu'est-ce qu'elle dit donc, qu'est-ce qu'elle dit? est-ce que c'est une femme perdue, par exemple? ¹

Разбітної. Вона каже, що її кривдять, князю, що вона загине, якщо ви її не захистите. (До Хоробиткіної.) Поясніть, будь ласка, вашу справу просто, ясно, без зайвих слів.

Князь Чебилкін. Ну, добродійко?

Хоробиткіна. Чоловік мій, канцелярський чиновник Хоробиткін, який має щастя служити під високим начальством вашого сіятельства, чинить зі мною... (Спиняється.)

Живновський (тихо до Забіякіна). От як баба чеше! га! хоч би нашому брату так розказати!

Князь Чебилкін. Уховерткін! я щось такого не пригадую. Говорить далі, добродійко!

Хоробиткіна (опускаючи очі). Дозвольте, князю, просити у вас секретної розмови...

Князь Чебилкін (до Разбітної). Qu'est-ce qu'elle a donc, cette femme? ²

Разбітної. Elle vous demande un entretien particulier ³.

Князь Чебилкін. Навіщо ж, серденько, нам секретничати? У мене, серденько, секретів нема з прохачами... і я, нарешті, не бачу ніякої потреби... і навіщо ви, серденько, так одяглися: вам, мабуть, холодно?

Хоробиткіна. Ваше сіятельство! я не можу! я не можу розповісти перед цілим світом про свій сором... бо я зганьблена, ваше сіятельство, я найнещасніша з жінок!

Князь Чебилкін. В чому ж річ, добродійко?

Хоробиткіна. Ваше сіятельство! досить, коли я вам наслідую сказати, що чоловік мій... та ні, я не можу цього вимовити.

Живновський (півголосом до Забіякіна). А! розумію! виходить... (Шепоче Забіякіну на вухо. Пафнутьєв, що прислухався до їхньої розмови, несподівано пирхає; князь звертає погляд у той бік.)

Князь Чебилкін. Здається, хтось із вас, панове, забуває, що прохачеві слід поводитися скромно. (До Хоробиткіної.) Що ж саме робить чоловік ваш, добродійко? (Пафнутьєв знову пирхає.) Панове, я змушений буду нака-

¹ Що таке вона каже, що вона каже? це пропаща жінка, чи що?

² Чого їй треба, цій жінці?

³ Вона хоче поговорити з вами по секрету.

зати вивести геть порушників тиші!.. Продовжуйте, добродійко!

Хоробиткіна. Ні, князю, ви захистіть мене! ви дозвольте мені розказати вам усе секретно.

Князь Чебилкін. Будь ласка, добродійко, будь ласка. Зваживши на вашу просьбу, я згоден вас вислухати. Я не можу потурати зловживанням, навіть подружнім, я люблю правду... *(Підсиливши голос.)* Я вас вислухаю, добродійко, приходьте завтра вранці. *(Хоробиткіна присідає. Князь звертається до вдови Шумилової.)* Ну, а ви, добродійко?

Шумилова *(раптом заливається цілим потоком сліз; уривчастим голосом)*. Удова, батечку, ваше сіятельство, удова, колезька секретарша Шумилова... заступіться ви за нас, бідолашних сиріт...

Князь Чебилкін *(до Разбітного)*. Je crois que c'est du ressort de la princesse?¹

Разбітної. Ви про допомогу, чи що, просите?

Шумилова. Ой, батечку, ваше благородіє...

Разбітної. Звертайтеся до князя, добродійко.

Шумилова. Батечку, ваше сіятельство! добре, якби допомогу... та нема вже моєї змоги, ваше сіятельство! Сироти дуже обсіли... силюньки моєї нема!

Князь Чебилкін. Чого ж ви хочете, добродійко?

Шумилова. Та я з приводу будинку... будиночок, ваше сіятельство, старий... так, трухлявий після небіжчика лишився. Ну, от тільки приходять учора землеміри... *(Заливається сльозами.)* Тут, каже, якусь лінію вести треба... ой, лишенько!

Князь Чебилкін. Землеміри, добродійко... це належить по закону... *(До Разбітного.)* Expliquez-lui².

Разбітної. Ваш будинок, певно, не на місці стоїть, добродійко?

Шумилова. Як не на місці! На місці, ваше сіятельство, на землі стоїть... і діди і прадіди наші так володіли... як то не на місці!

Разбітної. Тобто, я хотів сказати, що ваш дім не на плановому місці збудований?

Шумилова. Змилуйтесь, ваше благородіє...

Разбітної. Звертайтеся до князя, вам кажуть.

¹ По-моєму, це належить до відання княжни?

² Поясніть їй.

Шумилова. Змилюйтесь, ваше сіятельство, ще ж наші діди дім той будували... як то не на місці?

Разбітної. Виходить, не на місці, коли землеїри кажуть, що через нього лінію вести треба.

Шумилова. Змилюйтесь, ваше благ... ваше сіятельство, та як же це можливо, щоб через живу людину лінію вести... просто зубоскалять вони... два карбованці сріблом просять... *(Заливається.)*

Разбітної. Вона нічого не розуміє, ваше сіятельство.

Князь Чебилкін *(суворо)*. Негаразд, добродійко, негаразд! Перше ніж зважуватись утруднювати начальство, треба вдуматися в предмет... негаразд... *(Переходить мимо купців і селян на другий бік залу, де стоять благородні прохачі. Купці і селяни зітхають.)*

Шумилова *(плачучи)*. Господи! що ж це таке з нами буде?

Живновський *(не переводячи духу і без розділових знаків)*. Ваше сіятельство! наслукавшись стільки про надзвичайні якості душі вашого сіятельства і маючи твердий намір в міру моїх сил і здібностей бути корисним престол-вітчизні я не смів би турбувати ваше сіятельство моїм уклінним проханням якби не мав цілковитої надії виправдати ласкаве ваше до мене довір'я. *(Переводячи дух.)* Відбуваючи службу два роки і три місяці в Белобородівському гусарському полку в чині корнета звільнений з оного за домашніми обставинами і смертю єдиної родительки в чині підпоручика і блукаючи після того як птиця небесна де день де ніч бажав би нині відпочити в трудах службових... *(Виставляє ногу вперед і починає декламувати.)* Ваше сіятельство! благородній душі вашій буде зрозуміла жадоба діяльності, що зігріває душу благородного дворянина! Ви самі дворянин, ваше сіятельство! отже, ви самі зволите розуміти, які великі обов'язки покладені самою природою на цей стан! Бувши дворянином, не можна не служити! Скажу більше: не служити, бувши дворянином — це найбільша, найганебніша невдячність проти престол-вітчизни!

Князь Чебилкін *(до Разбітного)*. Mais il n'est pas bête cet homme¹ *(До Живновського.)* Чому ж ви так довго збиралися вступити на службу?

Живновський. Ваше сіятельство! заблудла вівця, і в святому письмі сказано, дорожча...

¹ А він не дурний, цей чоловік!

Князь Чебилкін. Тобто покаянна, хочете ви сказати?

Живновський. Точно так, ваше сіятельство!

Князь Чебилкін. Дуже радий, дуже радий... мені люди потрібні, я шукаю людей...

Живновський. Раді старатися, ваше сіятельство!

Князь Чебилкін. Дуже радий, дуже радий. Подайте прохання.

Живновський (*виймаючи складений папір, що стирчав між розстебнутими гудзиками сюртука*). Дозвольте вручити, ваше сіятельство! (*Князь бере і хоче відійти.*)

Разбітної (*дивлячись проникливо на Живновського*). Дозвольте, ваше сіятельство! Пане Живновський, ви були під судом?

Живновський (*ніяковіючи*). Як під судом?

Разбітної. А так, під судом, під кримінальним судом, відомо який суд буває!

Живновський. Був.

Разбітної. Тих, що були під судом, дозволяється призначати тільки під особисту відповідальність, князю.

Князь Чебилкін (*до Живновського*). То як же ви, любий друже, йдете просити посади? Адже ви знаєте закон? Ні, ви мені скажіть, чи знаєте ви закон?

Живновський. Даруйте, ваше сіятельство, якби ви знали, за які діла я під судом був — чисті дурниці! Можна сказати, внаслідок благородства своїх почуттів, як не могу стерпіти, щоб мені хто-небудь на ногу наступив...

Князь Чебилкін. От бачите, любий друже, виходить, у вас непокірливість є, а на службі перше діло дисципліна! Дуже шкода, дуже шкода, мій любий, а ви мені з вигляду сподобались...

Живновський. Та змилюйтеся ж, ваше сіятельство!

Князь Чебилкін. Не можна, любий друже, не можна. (*Підходить до Забіякіна. Сухо.*) Ну, а ви з чим ще?

Живновський (*набик*). Не вивезла крива! (*Задумується і, опустивши голову, починає кусати вуси.*)

Забіякін. Я, ваше сіятельство, про особисту кривду.

Разбітної. На це поліцеймейстер є, князю.

Князь Чебилкін. Еге ж, поліцеймейстер... зверніться до нього, він вас розбере. (*Хоче відійти.*)

Забіякін. Князю, дозвольте! князю! і без того я при-

гнічений уже долею! і без того я, можна сказати, уподібнився черв'якові, що його може всякий хижий птах клювати... звичайно, проти обставин спорити не можна, бо ж і Даніїл був укинтий в яр левиний, але ж я гину, князю, я гину!

Разбітної. Ну, вас і врятує поліцеймейстер!

Живновський (*набик, задумливо*). Адже півтори тисячі верст відмажав, чорт забери!

Забіякін. Ваше сіятельство zvolите говорити: поліцеймейстер! Та невже ж я до такої міри необізнаний із законами, що насмілювався б турбувати вас, не звернувшись раніше з уклінним моїм проханням до пана поліцеймейстера! Але він не прислухався до мого голосу, князю, він не прислухався до голосу ображеної душі дворянина... Я старий слуга вітчизни, князю; я, можливо, трохи гострий у своїй одвертості, князю, а тому не маю щастя подобатись панові Краніхгартену... я не маю вишуканих манер, князю...

Князь Чебилкін (*нетерпляче*). До діла, добродію, до діла.

Забіякін. Вчорашнього числа, о третій годині пополудні, йдучи я з відставними чиновниками: Павлом Івановичем Техоцьким і Дмитром Миколайовичем Подгоняйчиковим по Мільйонній вулиці для прогулянки, зустріли ми висланого сюди під нагляд на проживання, за обмани і шахрайство, єврея Гіршеля. Як перед богом, так і перед вашим сіятельством свідчу, що ні я, ні товариші мої не дали до того найменшого приводу, бо ми йшли, розмовляючи тихим маніром, як личить мирним громадянам, що люблять свою вітчизну... Але Гіршель, проходячи мимо, знехтував обов'язок совісті і слова закону, що велить полишати мирним громадянам безперешкодно віддаватися невинним заняттям, і, заївавши на мене злобу, подивився в наш бік і презирливо усміхнувся. Звичайно, князю, інший на моєму місці, як благородна людина, вчинив би тут дебоширство, але я вгамував хвилювання обуреного серця і поклав усю надію на бога... Одно слово, князю, як благородна людина, я тільки засвідчив зухвалість мерзенного єврея і...

Разбітної. Ну, от бачите, якими дурницями ви турбуєте його сіятельство!

Князь Чебилкін (*до Разбітного*). Calmez-vous, mon cher, calmez-vous... lorsqu'on est haut placé, il faut bien boire le calice...¹

¹ Заспокойтесь, друже мій, заспокойтесь... тому, хто посідає високий пост, доводиться пити свою чашу...

Забіякін. От ви зволите говорити, Леоніде Сергійовичу, що це дурниці... Звичайно, для вас це річ пуста! ви в щасті, Леоніде Сергійовичу, ви в пошані! але моє все багатство — це честь моя! Невже ж і її, неville ж і її хочуть у мене відібрати! О, це було б так боляче, так сумно думати!

Разбітної. Будь ласка, пояснюйте князеві, не приплутуючи сторонніх обставин!

Забіякін. Це не стороння обставина, Леоніде Сергійовичу... *(Суворо і закушуючи нижню губу, немов бажаючи стримати ридання.)* Це... честь моя!

Князь Чебилкін. Далі, добродію, далі!

Забіякін. Засвідчивши, як я сказав, заподіяну мені образу, я пішов до пана поліцеймейстера... Вірте, князю, що якби я не був дворянин, якби я не був, можна сказати, зв'язаний цим званням, я поставився б із зневагою до всього того. Але, як дворянин, я не належу собі і в заподіяній мені образі вбачаю образу благородного стану, до якого маю щастя належати! Я надто добре пам'ятаю вірші старика Державіна:

Собою приклад має дати,
Священне бо його звання...

І що ж? пан Краніхгартен не тільки не прийняв моєї скарги, а ще й мене насмілюся назвати поганцем.

Князь Чебилкін. У вас це, мабуть, усе на папері написано?

Забіякін. Як же, ваше сіятельство... *(Подає прохання.)*

Князь Чебилкін. Розберемо, добродію, розберемо. *(Передає папір Разбітному. — Підходячи до Пафнутьєва.)* А! шановний ветеране! *(Але Пафнутьєв, всім на подив, мабуть згадавши про пані Хоробиткіну та її чоловіка, замість пояснити свою справу, раптом пирхає.)* Шановний добродію! ви, здається, забули, де ви перебуваєте? *(Виринає з рук його просьбу і віддає її Разбітному.)* Вийдіть, добродію! *(Пафнутьєв виходить; князь услід йому.)* Ви де втратили руку? *(Пафнутьєв спиняється, але, замість відповіді, знов пирхає.)* Геть!

Живновський. Смішлива година найшла.

Князь Чебилкін *(до Разбітного)*. Ідіть, mon cher, довідайтесь, де цей шановний ветеран руку втратив. *(Разбітної виходить. До Белугіна.)* Ну, тобі що?

Белугін. А от, ваше сіятельство, таке в нас скоїлось діло, що навіть не видано...

Разбітної (повертаючись). На полюванні з коня впав, князю! (Загальний сміх.)

Белугін. Затіяв я ото, ваше сіятельство, будуватись. Що ж, думаю, і місту прикраса, ну, і нам теж із старою по-валятись де буде... палати затіяли кам'яні, і плант свій подали... Тільки ось, пане, чудо яке в нас тут вийшло: чиновник тут — архітектор, чи, як він прозивається — «плант, каже, в тебе не як слід йому бути належить». — А як, мовляв, пане, по-вашому буде? — «А от, каже, як: тут у тебе, каже, приміром, зал стоїть, то тут, виходить, має бути... з дозволу сказати...» І так, пане, весь плант сконфузив, що просто, виходить, жити неможливо буде.

Князь Чебилкін. Як же це? я щось не розумію...

Белугін. Та й ми, ваше сіятельство, пробували про це говорити... просто збагнути не можна!

Разбітної. Скільки я розумію, князю, його план складений не відповідно до правил по архітектурній частині.

Белугін. І він те саме говорив, чиновник отой! та зми-луйтесь ж, рідні ви наші! це ж, значить, жити неможливо буде... я й матеріали призапасив...

Князь Чебилкін (до Разбітного). Expliquez - lui!¹

Разбітної. Якщо тобі архітектор сказав, що план твій зроблений не за правилами, виходить, треба зробити інший план.

Белугін. Змилуйтесь, ваше сіятельство!

Князь Чебилкін. Не можна, голубе, не можна... ти чув, закону немає! (Підходить до Скопищева.) Тобі чого?

Белугін (набик). Ось тобі й резолюція!

Скопищев (зітхає). Я все з приводу тієї справи...

Князь Чебилкін. Не можна, братіку, не можна...

Скопищев (зітхає). Ох, та я б іще полтиничка скинув.

Князь Чебилкін. Не можна, любий друже; закон прямо говорить... не можна!

Скопищев. Для нас би підряд оцей дуже вже спідручний.

Разбітної. Росіячин, князю, мудрий по шкоді.

Скопищев (зітхаючи). Хто ж його душу знав, що він

¹ Пояснить йому!

після торгів стане... Я, ваше сіятельство, ще полтинчика скинув би...

Разбітної. Ваше сіятельство! з ним говорити — тільки час гаяти. (*Скопищев зітхає. Разбітної підходить до Долгого; князь слухняно йде за ним.*)

Князь Чебилкін. Ну, ти чого?

Долгий (*похмуро й уривчасто*). Писар б'ється, ваше благородіє.

Князь Чебилкін. Ну, то що ж? значить, ти вартий цього, любий друже.

Долгий. Вартий чи не вартий, а в законах того не написано, щоб битися.

Князь Чебилкін. За що ж він тебе, любий? (*До Разбітного.*) Nous allons riges...¹

Долгий. А ось за що! Ідемо ми, чуєш ти, ото з Обрамом вулицею... ну, нічого! Тільки йдемо ми оце, і почав мене раптом Обрам обзивати: і такий ти, і сякий ти... Тільки я йому й кажу: — Обраме, мовляв, Сергійовичу, за що, мовляв, ви мене обзиваєте? — А він мене в зуби: я, каже, що хочу, над тобою зроблюю... Тільки я від нього побіг до писаря: «Іване Павловичу, кажу, за що, мовляв, Обрам Сергійович мені юшку пустив?» — А писар — чи не приверзлося йому, бува, що-небудь! — як розмахнеться, та й давай мене по зубах трощити... То що ж це в нас за порядки будуть!

Разбітної. Чого ж ти не скаржився начальству?

Долгий. А кому ж скаржитися? Зробіть таку вашу ласку, дозвольте мені Обрамці здачі дати.

Князь Чебилкін. Добре, голубе, добре; ми обміркуємо! (*Підходить до Малявки.*) Ну, ти?

Малявка. А я, ваше сіятельство, про корову (*зітхає*)... Була, тобто, в нас буренька корівка, така, знаєш, гладка та смирна...

Разбітної. Розкажуй без зайвих подробиць.

Малявка. Ну! От я й кажу, тобто, хазяйці своїй: «дивись, мовляв, Мотронушко, яка в нас буренька гладка стала!» Ну, й знов нічого, на тому й стали, що дуже вже корівка добра. Тільки другого дня забігає до нас соцький. «Іди, каже, Семене: пан² до стану кличе». Ну, нас ще й тоді з хазяйкою

¹ Ми посміємось.

² В деяких губерніях селяни називають станового пристава паном. (*Прим. автора*).

трохи сумнів узяв: «нащо, мовляв, становому на стан мене викликати!..»

Князь Чебилкін. Та ти, голубе, не розмазуй...

Малявка. Тільки приходжу я ото до стану, а пан тоді й зачав мені казати: «Семенонько, мовить, корівка твоя моїй дружині дуже сподобалась, то ось тобі, каже, карбованець, ніби на оковиту; приводь, каже, корівку завтра на стан... (За дверима чути шум і лунають голоси. Входять: княжна, Шіфель і Нальотов; Живновський і Забіякін намагаються стати в граціозні пози.)

СЦЕНА ІХ

Ті ж, княжна, Шіфель і Нальотов.

Нальотов. Vous me permettrez de vous accompagner, princesse?

Княжна. Mais oui¹...Папа, скоро?

Князь Чебилкін. Зараз, та chère, зараз закінчимо. (Нальотов уставляє скельце і дивиться гордо на відвідувачів.)

Малявка. Тільки я йому й кажу: змилуйтесь, мовляв, Якове Миколайовичу, як же, мовляв, це можна за карбованець корівку продати! у нас, мовляв, тільки й утіхи! Ну, він тутечки лиш посміявся: «гаразд», каже... А на другий, пане, день і повели нашу корівчину на стан. (Плаче.)

Княжна (томно). Pauvres gens!²

Князь Чебилкін. Добре, голубе, не плач! твою корову буде тобі повернено!

Княжна (підбігаючи до князя). Папа, зробимо підписку на користь цієї бідної родини.

Нальотов. Quel coeur!³

Князь Чебилкін. Добре, добре, моя Антігоно! бери їх у своє розпорядження... Тут ще є бідна жінка. (Показує на Шумилову.)

Малявка (враз повеселішавши). А коли ж по гроші приходити треба?

¹ Ви дозволите мені супроводити вас, княжно? — Будь ласка.

² Бідолашні люди!

³ Яке серце!

Княжна. *Quelle paiveté!*¹

Князь Чебилкін (*підходячи до Сича*). Ти чого? (*Сич мовчить і тільки дуже кліпає очима.*) Ти кажи, любий, не бійся! ти уяви собі, що перед тобою не князь, а твій добрий староста...

Шіфель. Ангел, а не людина!

Князь Чебилкін. Говори ж, мій друже! (*Сич, проте, і далі вперто мовчить.*)

Разбітної. Говори ж, голубе!

Малявка (*штовхаючи Сича під бік*). Кажи ж, кажи ж, дядьку Лексію! (*Всі зусилля лишаються марними.*)

Князь Чебилкін. Звеліть його розпитати там. (*До відвідувачів.*) Прощайте, панове!.. Ну, здається, тепер я всіх задовольнив!

(*Завіса падає.*)

ВИГІДНЕ ОДРУЖЕННЯ

СЦЕНА I

Театр являє собою кімнату дуже бідну; біля стін поставлено кілька стільців під червоне дерево, з подушками, обтягнутими простим полотном. У простінку, між двома вікнами, стіл, на якому розкидані папери. Біля однієї стіни незастелене ліжко. Взагалі обстановка і безладдя в кімнаті свідчать, що мешканцеві її зовсім бракує прагнення до чистоти і охайності.

Д е р н о в. Довгенько-таки примусив він мене чекати: отак з годину проморив у прихожій. Потім виходить, та без парика і без зубів, в якійсь смугастій піддъвовочці—і не впізнав я його зовсім. «Ну що ж, каже, одружитися хочеш, чи що?» — Точно так, кажу я, коли буде від вашого високородія ласка, дозвольте. — А він мені: «У мене, братіку, щодо цього своя ідея є: вам, под'ячим, без крайньої потреби женитися не слід». — Зробіть, кажу, ваше високородіє, таку ласку; коли б не скрута моя, я б і турбувати не насмілюся. — «А що за нареченою дають?» — П'ять платтів, та два монто, одне літне, друге зимове; з білизни теж усе що слід; самовар; нас з дружиною своїм коштом рік утримуватимуть, ну і мені теж пару фрашну, та пару сюртушну. — «А грошей: нічого?» — Нічого, кажу. — «Ну, то й нема тобі дозволу; ви, каже, под'ячі, всі такі: тільки-но вискочив у сто-

¹ Яка наївність!

лоначальники, вже й націляється ікру викидати. Вашого чорнильного кодла стільки розплодилось, що дітись нікуди». Я був рота розтулив, щоб ще попросити, та де тобі: повернув спину, та й бувайте здорові.

Гірбасов. Що ж ти думаєш тепер з цим робити, Сашо?

Дернов. От уже справді, і сам не знаю. Піду завтра до Порфирія Петровича, впаду їм у ноги; нехай що хочуть зі мною роблять, а не женитися мені не можна.

Гірбасов. А так, яке й життя без дружини? (Кілька секунд мовчання.)

Дернов. Ти подумай сам: адже я в них мало не цілий місяць харчуюсь: і обід, і чай, і вечеря — все від них; оце недавно на жилетку подарували, а мені надав нечистий її щами залити; до весілля теж усе приготували і сукна купили — не продавати ж. На тім тижні і Віра Панкратіївна, стара тобто, каже: «ти гляди мені, Олександрє Олександровичу, рачкувати не здумай; я, каже, такий рахунок у правління подам, що прогориш!» От воно й виходить, що теперечки однаково: одружись — від начальства на тебе злоба, із служби, чого доброго, виженуть; не одружись — в боргу неоплатному будеш, кожен обід з тебе трьома обідами вийде, та чого й уві сні не бачив, мабуть, в рахунок запишуть. Ні, вже воля начальства, а не одружитися мені ніяк не можна, — все одно, що в петлю лізти.

Гірбасов. Ну, а в Якова Астафійовича був?

Дернов. Був.

Гірбасов. А він що?

Дернов. Та що він! мимрить, та й годі. Я йому кажу: «змилюйтесь, Якове Астафійовичу, ви ж мої прямі начальники». — І, братіку! каже: який я начальник!.. Отакий, справді, слинько! (Мовчанка.)

Дернов. І все він отак! Там помилка якась трапиться: довідка неповна, чи законів нема належних — лають тебе, лають, — здається, і світ немилий; а він і собі у відділення з присутствія вийде, і теж почне тебе гризти: «от, каже, все ви мене під неприємності підводите». Аж тоскно дивитися на нього. А станеш йому, з досади, говорити: та чого ж, мовляв, ви самі, Якове Астафійовичу, не дивитесь? — «Де вже мені! — каже: — я, каже, чоловік старий, слабкий!» От і говори з ним!

Гірбасов. Справді, уже з отаким начальством мучитись не доведи, господи! От і в нас голова такий був; сяде

бувало в карти грати — ступити не вмiє. З короля козиряти почне, а в партнерера туз-от бланк — ну, і напуститься на нього партнер, особливо коли це Порфирій Петрович. «Ви, каже, ваше превосходительство, в карти зволите личаки плести; де ж це видано, щоб з короля козиряти, коли в мене туз один!» А він тільки шулиться та приказує: «а звідки ж я знав?» А що там «звідки знав», коли кожному видно було, як Порфирій Петрович з самого початку покрекував на знак самотності... Ну, а хто в тебе за весільного батька буде?

Д е р н о в. А, далєбі, й не знаю. От стара каже, щоб, у крайньому разі, Якова Астафійовича. Воно, коли хочеш, і до діла, бо він все-таки прямий начальник; ну, а знаєш ти сам, як він тоді Черніщеву відповів, коли той його до своєї доньки за весільного батька кликав? «Я, каже, людина не товариська, дика, словесністю не володію, ні в кого не буваю; гроші в мене, звичайно, є, та це ж про чорний день—щоб було з чим і очі закрити. От, каже, недавно сестра пише, корова там у неї здохла — п'ять карбованців послав; там брат отой, що священником, погорів — йому двадцять п'ять послав; ні, ні, брат, краще й не проси!» З тим Черніщев і від'їхав. Одно слово, погань — погань і є. Господи! в інших начальники як начальники, а в нас, що називається, ні з очей, ні з плечей. Я вже надумав до Порфирія Петровича.

Г і р б а с о в. А не піде Порфирій Петрович — міського голову за боки тягни!

Д е р н о в. І то правда. Та що, брат! нині вже й вони рило вернути стали. Тільки слава, що столоначальники, а хоч би тобі одна свиня головою цукру поклонилася; нас, мовляв, Федір Герасимович захистить, він наш по всій губернії купецтву родак і благодійник. Оце недавно до відкупщика послав, щоб, принаймні, хоч відро горілки дав, та де там: «ми, каже, до правління і діла ніякого не маємо, а от, каже, хіба що пляшку пива на бідність»... Така, справді, бестія! Не знаєш, що його й робити — такі часи настали. Начальство не то щоб тебе захистити, а й собі чорнильним кодлом обзиває, платню всю на чоботи переведеш, а роботи як на каторзі. Вже й справді, мабуть, нас як бліх розплодилось. Виганяють-виганяють нашого брата, виганяють, здається, так, що й посади ніде не знайдеш, а дивишся: все-таки місце святе порожнім не буде; куди! на одну посаду чоловік двадцять лізе.

Гірбасов. Еге ж, велику спритність треба мати, щоб нині нашому брату на світі вік прожити. За старих років цієї еквілібристики і знати не хотіли.

Дернов. От хоч би про столоначальника! Ти гадаєш, задарма мені ця посада дісталася — де там! Іду я ото до секретаря, кажу йому: «Іване Микитовичу! перебуваючи на службі п'ятнадцять років, я хоч не маю ні жінки, ні дітей, але буди, так би мовити, спонукуваний... насмілююсь»... ну, і так далі. А він, ти думаєш, що мені у відповідь? Ти! каже, та я! каже. Пустив я сльозу, та з тим і пішов від нього, з тієї причини, що він був тоді напідпитку, — ну, а в цьому вигляді від нього ніяких резонів, окрім лайки, не почувеш. Ось вибрав я другий день, знову йду до нього. «Іване Микитовичу, — кажу йому: — згляньтеся, адже я десять років уже в помічниках знемагаю; зволите ж знати, сам столом заправляю; підохотьте!» А він: «це, каже, нічого не значить, десять років; і ще десять років просидиш, і все нічого не значить». — Та що ж, кажу я, треба зробити, я на все готовий. — «А чи знаєш ти, каже, еквілібристику?» — Ні, мовляв, Іване Микитовичу, не вивчав я цих наук: самі зволите знати, що я за третім розрядом. — «А еквілібристика, каже, ось яка наука, щоб перед начальником завжди по ниточці ходити, щоб ноги в тебе були не мляві, що коли начальство тобі каже: «кривляйся, Сашко!» — ну, і кривляйся! а «сиди, Сашко, смирно» — ну, смирно й сиди, жодною кісточкою не ворухни, а то ще, бува, в начальства голівка заболить. Я, каже, всю цю механіку наскрізь пройшов, то й знаю. Та вважай ти себе ще й щасливим, коли тобі кажуть: «кривляйся!» Це, значить, увагу на тебе звертають». От і виходить, значить, що кривляк отих стільки розвелосся, що й для того, щоб падлючити тобі дозволили, потрібна нагода, протекція потрібна; інший би з дорогою душею, та нагоди, бач, немає.

Гірбасов. А розумний чоловік цей Іван Микитович, хоч і шельма.

Дернов. А ти слухай. Висловив він мені все це, та й дивиться просто у вічі, наче совість навиворіт вивернути хоче. От і поклявся я йому коритися; і мучив же він мене, мучив, аж поки його самого, собаку, за нетверезу поведінку із служби не вигнали — хай йому всячина! Нап'ється бувало п'яний, та й посилає за мною. «Танцюй, каже, Сашко», або «співай, каже, Сашко, пісень». Нічого не вдієш: і танцюєш і співаєш, а він, із своєю розпусною компанією, над тобою збиткується. Одного разу розчинив ото двері

на балкон, а жив на другому поверсі. «Стрибай», каже. Я було навколішки, та де там? «Стрибай, каже, а то вб'ю». А очі в нього, як у бика, кров'ю налилися — червоні-пречервоні. Нічого не вдієш, стрибнув я, та на моє щастя, грязь тоді була, то тим і відбувся, що весь як свиня вимазався. То ось, брат, яких трудів доклав! А ще кажуть: щастя; без року тиждень, мовляв, служить, а вже столоначальник!

Гірбасов. Це правда, що бестія цей Іван Микитович: ніякої людяності в ньому не було. І от диво! здається, сам через усю цю напасть пройшов; сам, значить, знає, як ото зносити оцю еквілібристику.

Дернов. Ото ж бо й є, що наш брат хам уже з природи такий: спершу з нього глумляться, а потім, як вийде на рівну дорогу, ну, й намагається над іншими за все помститися. Я, каже, танцював, то потанцюй же тепер і ти, а ми, мовляв, ось посидимо, та подивимось, та чарочку перехилимо, поки ти отам штуки всілякі витинати будеш. *(Входить сторож.)*

Сторож. Пане Дернов, звольте йти до його високо-родія.

Дернов. А чого?

Сторож. Звідки ж мені знати?

Дернов. А є хто в нього?

Сторож. Була їхня економка, а потім старик з бабою приходили, з ними дівка була, дочка, чи що,— хто їх знає?

Дернов. А чого приходили — не знаєш?

Сторож. А господь їх відає!

Дернов. Ну, а як він?

Сторож. Звісно, лається.

Гірбасов *(до Дернова)*. Одначе, прощай: забіжи до нас завтра, розкажеш, як у вас там усе буде; а Раїса Петрівна горілочку піднесе — у нас, брат, некупована.

Дернов. Ага, я й забув тебе спитати про Раїсу Петрівну, як вони себе почувують?

Гірбасов. Звісно вже, які в неї почуття; у мене ці почуття ось де сидять *(показує на потилицю)*. Що не дев'ять місяців — дивись, уже й пищить в кутку благословення боже, наче долею приречене, чи наслання якоесь. Хочеш не хочеш, а не відкрутишся. *(Виходить.)*

СЦЕНА II

Театр являє собою кімнату з претензіями на розкіш. Меблі розставлені симетрично; посередині диван, перед ним стіл і обабіч крісла; диван і крісла оббиті ясноголубим штофом, але спинки у них обтягнуті коленкором під той же колір. У простінках, між вікнами, дзеркала, на столах недорога бронза: лампи, свічники та ін. Петро Петрович Змеїщев, старик років шістдесяти, в завитому парикі і з повними рядами зубів, як у щуки, сидить на дивані; збоку, на другому кріслі, на самому його краєчку, притулився Федір Герасимович Крестовоздвиженський. Глибоко розчулений з того, що розмовляє з Петром Петровичем, Крестовоздвиженський виявляє великий неспокій в усіх кінцівках свого тліного тіла, раз у раз підскакує і потягує носом повітря.

Крестовоздвиженський. Насмілюсь запевнити ваше високородіє, найпустіша тобто він людина, просто справді найпустіша людина!

Змеїщев (позіхаючи). Ну, а коли так, розуміється, чого ж нам дивитись на нього, вигнати, та й годі. Вам, панове, вони ближче відомі, а моя думка така, що скарати ніколи не зашкодить; принаймні, іншим наука. Що, він смертовбивство, здається, приховав?

Крестовоздвиженський. Ні, ваше високородіє, смертовбивство — то інший, то Гранілкін. А Овчиніну було доручено виконати присуд над одним там міщанином, різками відшмагати, то він, замість того міщанина, відшмагав просто-таки зовсім іншого. Звісно, він виправдується тим, що помилка вийшла, бо, мовляв, прізвища їхні схожі, і притягнутий, під час езекуції, не суперечив. Справді, що схожі, таж, звольте самі погодитися, це і до начальства дійти може... Хто його знає? може, він навмисне й не суперечив, щоб потім скаржитись. У нас уже був такий випадок, коли ми обмежились тільки напоумленням, щоб надалі був обережніший, не шмагав би марно, то нас самих трохи під суд не віддали, а писанини тут скільки було! цілий рік під страхом ходили.

Змеїщев. Ну, звичайно, звичайно, вигнати його; та напишіть це так, щоб енергії, знаєте, більше, а то у вас усе якось безбарвно виходить — тарà та барà, нічого і не второпаєш більше. А ви напишіть, що от, мовляв, так і так, порушення святості судового вироку, невинна жертва службової неухважності, нерозуміння всієї ваги обов'язку... розумієте! А потім і повісьте його!.. Ну, а того, хто приховав убивство... (Крестовоздвиженський опускає очі.) Одначе?..

Крестовоздвиженський. Воно, звісно, ваше високородіє, упушення немаленьке.

Змеїщев. Яке ж тут упушення, даруйте! Адже отак і на великих шляхах грабуватимуть... адже він, мабуть, хабар з убивці взяв.

Крестовоздвиженський. Та де йому, ваше високородіє, хабар! просто іменно через невідання і простодушність; я його особисто знаю, він у мене ще писцем служив: прекрасний чиновник, тільки смирний дуже; його б, ваше високородіє, куди-небудь, де спокійніше, перевести, от хоч би в засідателі. *(Входить лакей.)*

Лакей. Пан Дернов прийшов.

Змеїщев. Нехай зайде. *(Дернов заходить і стає біля стіни.)*

Змеїщев *(устаючи і підходячи до нього)*. Ну, то ти все ще одружитися хочеш?

Дернов. Маючи намір узяти законний шлюб з дочкою колезького реєстратора...

Змеїщев. Знаю, знаю; я сьогодні бачив твою наречену: гарненька. Це ти добре робиш, що одружуєшся з гарненькою. А то ви, под'ячі, про те тільки думаєте, щоб баба була; ну, і наплодите там чорт зна якої погані.

Крестовоздвиженський *(услесливо посміхаючись)*. Це справедливо, ваше високородіє, зволили зауважити, що приказні більше з нудьги, або ще через те одружуються, що рік годувати їх обіцяють чи там сюртук справлять.

Змеїщев *(сміється)*. Еге ж, еге ж! Ти ж дивись, мене запроси на весілля; я теє... а ви, Федоре Герасимовичу, звеліть йому на весілля видати... знаєте, з тих сум. *(Дернов низько вклоняється.)*

СЦЕНА III

Кімната у квартирі пана і пані Рибушкіних. Марія Гаврилівна *(вона ж і наречена)* сидить на дивані і курить цигарку. Вона висока на зріст, блондинка, з дуже розвиненими формами; трохи підбілена, взагалі побудована так, що особливо має подобатись старичкам, які ще збереглися, і юнакам із згаслими серцями.

Марія Гаврилівна. Господи! що це за життя таке! інші, дивись, то по гостях, то до клубу, а ти ось тут цілісінський день дома сиди. Тільки й утіхи, що цигарку-другу викуриш. Куриш-куриш, аж в очах потемніє. А все Мішель

привчив! Дивно, однак, що він зі мною не одружується. Виходьте, каже, заміж за Дернова, тоді й нам вільно буде. Вільно? а хто його знає, чи вільно? в душу ж до нього ніхто не ходив. Ось торік Варенька виходила заміж, теж думала, що буде хазяйкою в домі, а вийшло зовсім навпаки. Замкнув її, та ще й лупцює. А яка мука — плюгавого отакого цілувати — аж збоку дивитись гидко. Та хоч би цей швидше женився вже — усе б якийсь кінець, а то тепер сиди дома, слухай усі ці неподобства, та ще себе пильнуй. Усі кажуть: красуня, красуня, а що з того! І які, справді, ці чоловіки кумедні! Вчора увечері була я в Марії Петрівни; ну, звичайно, декольте; підходить ото Трясучкін, ніби розмовляє, а сам аж тремтить, і очі такі масні-премасні, аж перекошилися. Змеїшев теж: дивився-дивився, мені аж смішно стало. «Ви, каже, окраса Крутогорська; Дернов не годен володіти такою трояндою». Ага, троянда, — наставляй кишеню! Нині, певно, не троянда потрібна. Ось теж позавчора сиджу я увечері біля вікна, ніби погодою цікавлюся, а сама так ото в кофточці і волосся розпушене. Підходить цей прапорщик — як пак його! ну, та однаково. «Які ви, каже, чарівні, добродійко». — А вам яке діло? кажу я. — «Я, мовляв, не можу без хвилювання дивитися». — А коли не можете, то женіться, кажу я. Та де тобі — накивав п'ятами, тільки й бачили... Господи! нудьга яка! хоч би скоріше все це скінчилося. (Входить Бобров, дуже молодий чоловік, високого зросту і квітучого здоров'я; на ньому коротеньке сіре пальто, яке в приказному побуті має назву зефірки; жилет і панталони дивовижної строкатості. Під пахвою в нього папери.)

Бобров. Ви самі, Машенько?

Марія Гаврилівна. Авжеж, сама; насилу ти прийшов.

Бобров. Не можна було — справи; а справи — це найважливіше; я і так уже від начальства догану дістав; оце недавно секретар каже: «в тебе, каже, на думці тільки панталони, ти гляди мені». Он купу яку переписати загадав.

Марія Гаврилівна. Ну, а Дернова бачив?

Бобров. Бачив, як же; у нього все скінчено; на весілля п'ятдесят карбованців дали; він мене і за боярина кликав; я, каже, все зроблю найліпшим маніром.

Марія Гаврилівна. Авжеж, діждешся від нього. Ну, а тобі, певно, і не жалко, що я за Дернова йду.

Бобров. Посудіть самі, Машенько, чи можлива річ

мені женитися. Платні я одержую всього вісім карбованців на місяць... це ж, виходить, зовсім діло нікчемне, не стільки радощів, скільки болящів.

Марія Гаврилівна. Дивуюсь я, справді; такий ти молодий, а говориш — наче сорок років тобі.

Бобров. Нічого тут немає дивного, Марія Гаврилівно. Я вам ось що скажу — а втім, це по секрету — я ось дав собі обіцянку, хоч би там що вибитися в люди. У мене щодо цього і план свій є. То воно й виходить, що дружина в такому ділі тільки камінь на шії. А любитися нам ніхто не перешкоджає, аби було на те ваше бажання. (Подумавши.) А я, Машенько, маю вам щось сказати.

Марія Гаврилівна. Що там ще?

Бобров. А ви поцілуйте мене.

Марія Гаврилівна. Ах ти, дурнику! а я думала, він і справді щось путне скаже. (Цілюються.)

Бобров. Ох ти, господи! (Зітхає.)

Марія Гаврилівна. Ну, чого ж зітхаєш?

Бобров. Та як же; ось так, здається, цілий вік і сидів би тут біля вас та цілувався.

Марія Гаврилівна. В тебе губа не з лопуцька. На словах усі ви так, а от коли до діла піде, то й нема вас. (Зітхає.) А що ж ти, справді, сказати мені хотів?

Бобров. А ось що. Прийшов я сьогодні до присутствія з паперами, а там Змеїшев розповідає, як ви вчора в нього були, а в самого аж слинка котиться, коли про вас говорять. Біла, каже, повна, знаєте, і руками розводить, хоче показати, які ви повненькі. А Федір Герасимович сидить проти них, та не то щоб сміятися, а наче колишется весь, і очі в нього так і світяться, та маленькі такі зробилися, немов щілинки або от як у того підсвинка.

Марія Гаврилівна. Ну, то й що?

Бобров. А я ще до того, Машенько, кажу, що коли ви не будете огинатися, то і Дернову, і мені добре буде. Адже він закоханий, справді закоханий; не махав би він отак руками, та й Дернову дозволу не дав би... (Ластиться до неї. Марія Гаврилівна задумується.)

Марія Гаврилівна (томно). Одначе ти добра мене тут навчаєш.

Бобров. Адже воно тільки попервах страшно здається, а потім і в звичку ввійде... Чого ж ви так задумалися, Машенько?

Марія Гаврилівна. Ах, відчепись, прошу тебе!

Бобров. Он ви які! а ще кажете, що любите.

Марія Гаврилівна. Ну, ну, годі-бо дурниці верзти; а ти розкажи ліпше, що ти вчора робив, чому тебе цілий день не видно було.

Бобров. Зранку, звісно, у присутств'ї був, а ввечері до міського саду з Трясучкіним ходив. Ідемо ми, Машенько, по алеї, а попереду нас Змеїшева економка з квартальною жінкою. Ідемо ми по алеї, а економка раз у раз озирається, все на мене поглядає, та й каже квартальній: «хто ж це такий красивий молодий чоловік?», а жінка квартальною: «це, каже, Бобров; він у вас служить».— «А, мабуть, інтересний чоловік,— каже економка:— і як себе добре тримає». А Трясучкін злиться; от, каже, щастя тобі! завтра ж наберу, каже, собі нової матерії на штани.

Марія Гаврилівна. А ти вже й зрадів! *(Входить Рибушкін напідпитку; за ним Дернов.)*

Рибушкін *(співає)*. Ко-о-оло річки, коло мосту жив старий... із сстаррою... Ттак; із сстаррою... і ця старра, чорти б її взяли... *(До Боброва.)* Гей ти, забирайся звідси!

Дернов. Та ви, татоньку, не побивайтеся так. Маріє Гаврилівно, дозвольте ручку?

Марія Гаврилівна. Це ви його так накачали? нічого сказати... Господи! та коли вже всьому цьому край буде? *(Дає Дернову руку, яку той цілує.)*

Дернов. Що ж мені, Маріє Гаврилівно, робити, коли татусь просять; вони ж ваші родителі. «Ти, каже, сьогодні п'ятдесят карбованців одержав, а мене, каже, від самого тобто народження спрага мучить, наче жаба в мене там у шлунку сидить. Тільки й замориш її, кляту, як півпляшки вихилиш». Що ж мені робити? адже я не сам собою, я як є в своєму вигляді.

Марія Гаврилівна. Добре, добре; бешкетуйте з ним!

Рибушкін. Цить, Машко! я тобі кажу цить! Я тебе знаю, я тебе он як знаю... ти вся в матір, у Палажку, хай їй всячина! заїла вона мене, відьма!.. Ти, мабуть, думаєш, що ти моя дочка! ні, ти не моя дочка; я колезький реєстратор, а ти титулярного радника дочка... От мені його й жалко; я йому це й кажу... що не бери ти її, Сашко, бо вона як є всім еством страмна, вся в Палагею... в ту... А ти, Машко, горлянки не дери, бодай я з цього місця не зійшов — уб'ю, як муху, як міль уб'ю...

Марія Гаврилівна (до Дерноса). Хоч би вивели ви його!

Рибущкін. Вивести! мене вивести! Сашко! дивись на нього! (Показуючи на Боброва.) Це ти знаєш хто? не знаєш? Ну, то це той самий титулярний радник... тобто для всіх він пишець, а для Машки титулярний радник. Не зв'язуйся ти, Сашко, з нею... ти на мене подивись: ось я гуляю, і ти гуляй теж. (Співає.) Ко-о-оло річки...

Марія Гаврилівна. От стривайте, я матусі скажу; вона вам дасть титулярного радника... Та виведіть же його, Олександрє Олександровичу.

Дернов. Годі вам, татоньку, ви краще засніть...

Бобров. Та ви чого на нього дивитесь, Олександрє Олександровичу? Звісно, п'яний чоловік; він, може, і при-б'є чим-небудь, нічого з нього не візьмеш.

Рибущкін (майже засипає). Авжеж... ттак! І вб'ю! ну що ж, і вб'ю! У мене, брат Сашко, в шлунку жаба, а в серці рана... і все через нього... через цього титулярного радника... так от і смокче, так і смокче... А ти на неї не дивись... частіше бий... щоб пам'ятала, що то чоловік є... а мені... із служби мене вигнали..., а я, ваше високо... ваше високопревосходительство... ач довгий який — їй-богу, не винен — це вона все... все Палажка!.. відьма ти! ч-ч-ч-орт! (Засипає; Дернов виводить його.)

Марія Гаврилівна. І отакі штуки кожного дня слухати!

СЦЕНА IV

Квартира Дернових; після весілля минуло два тижні. По кімнаті розкидані спідниці та інші речі жіночого туалету. Скрізь безладдя.

Дернов (сам). Ну, от і одружився. Замість того, щоб устати раненько та на базар піти, вона й досі ще в постелі вилежується! я, каже, не куховарка тобі, от і поговори з нею. Мені б теперечки на службу вже пора, а й досі самовара немає; видно, і без чаю піти доведеться. (Замислюється.) А яка вона, одначе, біла та повна, я й не сподівався. Воно, звісно, з першого разу було видно, що не сухар, а все-таки... Тільки не подобається мені той Бобров; ну, і чого він сюди щодня лазить! Попросити хіба Івана Васильовича, щоб арештував його доби на три. От і його високородіє теж

на весіллі сконфузили: сіли біля Маші, та й не відходять... А оті всі, дурні, і з кімнати геть повиходили, а коли й трапиться котромусь по кімнаті пройти, то все намагається по-під стінкою, немов вони зачумлені. А втім, і самому мені ніби совісно стало; думаю, неввічливо його високородіє самих лишати, а підійти не смію. Та і його високородіє побачили, що я все біля дверей стою: «іди, каже, голубе, я тебе не затримую». Так і просиділи вони цілий вечір удвох. А вже татусь, Гаврило Осипович, що воно й за людина така! не встигли ми з церкви приїхати, а він уже налигався, і кричить тут! І не диво, коли б пляшку, а то одну чарку вип'є, і вже не годиться. Добре, що матінка їх до комори замкнули, а то, здається, вони й шибки тут усі повибивали б! *(Входить купець Скопищев, людина літня. Під час усієї розмови він часто і протяжно зітхає.)*

Дернов. А, Єгоре Івановичу! милості просимо! сідай, брат, гостем будеш!

(Скопищев зітхає.)

Дернов. Та ну, сідай! чого зітхаєш!

Скопищев *(сідає)*. Ох!.. чого там сідати! я за ділом.

Дернов. Знаю, що за ділом, та не стоячи ж нам розмовляти. **Що** ж ти скажеш?

Скопищев. **Що** ж сказати? ти скажи спершу сам.

Дернов. Доброго, брат, мало; адже він прохання подав...

Скопищев. Ну?

Дернов. Скидає проти тебе сто карбованців...

Скопищев. Ну?

Дернов. Чого ж тобі ще? виходить, залишити за тобою не можна ніяк.

Скопищев. А торги?

Дернов. Мало чого, що торги! тут, брат, казенний інтерес. Я поткнувся був доповісти Якову Астафійовичу, що для користі служби за тобою лишити треба, але він каже: «ти, мовляв, голубе, хочеш мене запевнити, що склянка, чоботи і масло це однаково, то я, брат, хоч і дика людина, а арифметику ж учив, чотири від двох відрізнити вмію».

Скопищев. Ох!.. то як же?..

Дернов. Нічого не вдієш, подавай і ти прохання; скинь хоч полтину проти його ціни — ну, і залишимо за тобою.

(Мовчання, протягом якого Скопищев підраховує і тяжко зітхає.)

Скопищев. Ну, а прохання, мабуть, на гербовому?

Дернов. Вже ж не на простому! Ех, ти! тут тисячами пахне, а він про шість гривеників балакає! Дармоїди ви всі! Ти на нього подивись; ось він учора приходить, діла не бачить, а вже сто карбованців у руку суне — пообіщай тільки, та будь ласкавий. Ех, здається, коли б тільки не зв'язався я з тобою! А ти хотів би діло за дві голови цукру зладнати. А хочеш, не буде по-твоему?

Скопищев (злякано). Що ти? що ти? а хто ж тобі ліжко подарував до весілля?

Дернов. Велике діло ліжко! подарував ліжко, та й кричить, що йому місяць з неба здійми, та на блюді подай. Всі ви, тутешні жмикрути, тільки кляузи та ябеди вам би складати... голь нещадима! А ти почав діло, то й веди його ділом, широкою тобто рукою. (Входить Марія Гаврилівна заспана й розпатлана, в самій кофті.)

Марія Гаврилівна (до чоловіка). Ти ще не пішов на службу? а-а-а! (Повіхає й потягається.)

Дернов. Коли б же я пішов; я чаю хочу.

Марія Гаврилівна. Ну, ну, будь ласка, комедій тут не грай! Ач який граф знайшовся! без чаю він жити не може! (До Скопищева). А ти, борода, яке ліжко прислав?

Скопищев. Яке? звісно, яке!

Марія Гаврилівна (передражнюючи). Звісно, яке! Поворухнутись не можна, на весь дім рипить.

Дернов. Це правда, що рипить.

Марія Гаврилівна. Катерино, агов, Катерино! (З'являється куховарка.) Приготуй горілки та закуски подай, баличку, чи що.

Дернов. Це навіщо?

Марія Гаврилівна. А в мене Бобров буде.

Дернов. Ні, це вже тее... я чаю не пив, то ви ці закуски до завтра облиште... Я цього Боброва втришия випхаю, я йому ребра потрощу... та що тут? я й тебе, сльота ти отака, так відчухраю, що ти... (Запалюючись.) Та ти що думаєш? ти що думаєш? я мовчатиму?..

Марія Гаврилівна. А ти не храбрись! дуже я тебе боюся. Ти думаєш, як чоловік, то й управи на тебе немає... наставляй кишню! Ось я до Петра Петровича піду, та й розкажу йому, як ти над жінкою збиткуєшся! Ач ти! ребра

йому потрошу! Так він тобі й стоятиме, поки ти їх трошитимеш!

Ск о п и щ е в. А ти, Олександрє Олександровичу, перше б її саму трохи пом'яв... У мене от жінка небіжчиця така сама була, так я її бувало, голубоньку, візьму, та всю в кісточках і розімну... (зітхає). Там така шовкова зробилася! Ліжко, бач, рипить! а де ж ви бачили, щоб ліжко не рипіло, на те воно й ліжко!

Д е р н о в (до жінки). Чуєш ти в мене! щоб тут бобровським духом і не пахло... чуєш! а то я тебе, бачить бог, задушу! своїми руками задушу! (Входить сторож.)

С т о р о ж. Ваше благородіє! ідіть, Яків Астафійович до присутствія кличе.

Д е р н о в. Чого там йому ще треба?

М а р і я Г а в р и л і в н а. Добре, добре, іди! ще побачимо, як це ти мене задушиш! Ач який хоробрий! звідки це виїхати зволили! (До Скопищева.) А ти, бородо, у мене згадаєш, згадаєш, згадаєш!

СЦЕНА V

Квартира Змеїщева. М а р і я Г а в р и л і в н а стоїть біля вікна.
З м е ї щ е в входить у халаті і з шапочкою на голові.

З м е ї щ е в. Ну, от ви'ї прийшли, серденько...

(Завіса падає.)

ЩО ТАКЕ КОМЕРЦІЯ?

СЦЕНА I

Дія відбувається в повітовому місті Полорецьку. Театр являє собою загальну залу в трактирі. За одним столом сидять трое купців і п'ють чай. Купці: Палахвостов, Іжбурдін і Сокуров. Палахвостов — старик сивий і похмурий; п'є чай мовчки і хреститься двома перстами. Іжбурдін — середніх років, вдачі надзвичайно компанійської, говорить багато, але часом якось неприємно розмазує. Сокуров — молодий купчик, який ще не відділений від «родителя» і плекає мрію про можливість стати згодом «негоціантом». За окремим столом сидить П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я, неспівного вигляду пан, що зай-

мається почасти вивченням торгівлі і промисловості, а почасти компонуванням статейок à la Тряпичкін, що описують побут і звичаї. Під час розмови купців він спочатку прислухається, а потім непомітно сам до неї приєднується.

І ж бур д і н. А дозвольте спитати, чому зволили, Саво Семеновичу, хлібець купувати? Гей, хлопче! окропчику! (Стукає ложкою об склянку.)

Палахвостов. Та по півкарбованця пуд.

І ж бур д і н. Так, це справді, ціна підхожа; а от недавно мені вотячок по сорок копійок лантухів з п'ять у комори скинув... отак воно буде, мабуть, ще авантажніше...

Палахвостов. А ти хіба в хлібній галузі торгуєш, чи що?

І ж бур д і н. Аякже; наше, Саво Семеновичу, діло маленьке; капіталів великих не маємо, по крихтах, можна сказати, свої достатки збираємо... І коли б та не здержливість наша та не труди — виходить, були б ми теперечки й зовсім без капіталу... Ми справді завжди всім торгуємо; головна у нас стаття, звичайно, ліси, бо нам по цій галузі спідручніше...

Палахвостов. Красти, тобто.

І ж бур д і н. Навіщо ж ображати, Саво Семеновичу? Лісну справу ви, певно, самі зволите знати, чи можливо там без спритності? Нам, Саво Семеновичу, без баришів неможливо бути, наше діло комерційне: з того тільки й живеш, що обернешся не стільки капіталом, скільки меткістю. Ну, а в лісному ділі самі частування чого коштують! Був час, що й горське пили, а тепер йому горського і напідпитку не подаси, давай, каже, шинпанського, та ще й за бороду вхопити тебе цілиться. Самої образи та наруги скільки на твою голову впаде! з пристані вийдеш наче обстріляний. От хоч би недавно. Пили вони ото, пили; здається, нічого не шкодував, аби тільки пельку його паскудну залити — так ні ж, ще йому цього мало. В нутро вже йому не лізе, то він — що б ти думав — устругнув? «Ну, каже, ми теперечки п'яні; давай, каже, теперечки річку шинпанським поїти!» Я був йому в ноги: «за що ж, мовляв, над моїм добром збиткуватися хочеш, ваше благороддіє! змилуйся!» — І слухати не хоче... «Давай, кричить, шинпанського! дюжину! мало дюжини, цілий ящик давай! а то, каже, цю ж мить усі твої плоти конфескую, і підеш ти в Сибір гусей пасти!» Нічого не вдієш; звелів я принести ящик, то він покликав, антихрист, робітників, та й наказав їм оте вино в річку кинути. Ви посудіть,

Саво Семеновичу, як ото мені було дивитися на своє добро... А він тільки гикає: «Оце, каже, тобі, значить, тресировка, щоб ти знав, що я властен і по шерсті тебе погладити, і чуба нам'яти... весь ти, каже, в моїх руках, і ти і потомство твоє!» То ось вона яка, наша комерція!

Палахвостов (сміється). Це правда, що комерція погана, коли мордою відповідати доводиться.

Іжбурдін. А не дав би я йому цього ящика, то й не знати якої капості він мені тоді накоїв би! Тут, Саво Семеновичу, вже ні за чим не ганяйся, нічим не гребуй. Дивишся тільки йому в зуби, як він над тобою коверзує, немов жінка вагітна: те йому подай, або ні, не треба, подай інше. Один тільки й клопіт у нього — що б йому таке вигадати, аби зовсім тебе осоромити.

Сокуров (стукає об склянку). Генерифу пляшку! та архангельського, чуеш!

Палахвостов. Це, брат, навіщо?

Сокуров. Будь ласка! ваше здоров'я! (Подають пляшку вина; Праздношатаючийся помітно присуває свій стілець до стола співрозмовників.)

Іжбурдін. Отак день у день ми й колотимось: де полтина, де карбованець. А ви от, Саво Семеновичу, кажете, щоб тее, одним товаром торгувати! Оце недавно і Порфирій Петрович теж. Прийшов я до них на торги по арештантській лінії: «щось, каже, тебе, Павле Прокопійовичу, немов шакала на всі боки нечистий носить; ти, каже, знав би свою ділянку, а то від тебе тільки казенному ділу наруга!..» Та куди ж я з одним предметом поткнусь! Ниньки ось пішли скрізь вигадки — нічого й зміркувати не можна. Ціна сьогодні полтина, а завтра карбованець; ти сподіваєшся собі зиску, а виходить, тебе ж потиличниками нагодують: от і торгуй! Теперечки, приміром, шевський товар у ходу, сукно теж потрібне — ну, ми й сукно потроху скуповуємо, і шкіри продаємо: все це нашої совісті справа. Недавно, скажу я вам, був я в Лежньові на ярмарку — і що вже туди комісіонерів наїхало, наче зір небесних: все шевський товар купувати. Звісно, їхнє діло просте. Казна їм, приміром, хоч карбованець відпускає, то йому треба, щоб у нього полтина чи там сорок копійок баришу лишилося. А з мужиком йому діло мати не з руки! Цей хоч, може, й більший зиск дає, та воно неспокійно; часом слідство чи інша яка напасть — усім рота не затулиш. Знов-таки й звітністю вони заплутані: ану спробуй кожного розписуватись примусити, та

умовляй, щоб він тобі, замість полтини, карбованець написав. А як з оптовим діло заведе, воно і тишком-нишком; перше діло, клопоту ніякого нема, а друге, що зради тут бути не може, бо ж купець кожний знає, що за таку механіку і йому заодно з комісінером не минути лиха. Ця штука для нас найвигідніша; тут, можна сказати, не то що за труди, а більше за честь зиск береш.

Сокуров (поважно). Так, з казною справу мати найвигідніше; вона, можна сказати, всім нам годувальниця... (Наливає вино в бокали. До Праздношатающогося.) Чи не бажаєте? не маємо щастя знати на ім'я й по батькові.

Праздношатаючийся. З охотою. (П'є.) А де це ви, панове, такий тенериф тут дістаєте?.. чудовий! І пече і дере... славно! наче горілка.

Іжбурдін. З Архангельська; ми теж і тамечки справи маємо.

Праздношатаючийся (до Сокурова). От ви зволіли сказати, що з казною справу мати вигідно. Чи не дозволите спитати, на підставі чого ви такий висновок робите?

Сокуров. Так, це справді; самі зволіте знати... казна... вигідно...

Палахвостов. Ото ж бо, молодче! брешеш: вигідно, а чому, пояснити не вмієш.

Іжбурдін. А от дозвольте... ви, мабуть, комісінер?

Праздношатаючийся (ображаючись). Чому ж комісінер?.. Я просто для свого задоволення... бажано, знаєте, отак по торговій лінії зайнятися...

Іжбурдін. Так ви приказний? розуміємо! Це правда, що нині багато приказних до торгівлі беруться—капітали завелися... То ось, бачите, з казною через те нам мати справу природніше, що тут, можна сказати, ризику зовсім не буває. На строк, чи не на строк приставиш—казна все зглине. Звичайно, тут не без витрат, а зате й ціни зовсім інші, не супроти звичайних. Ну, і знов-таки через те для нас це діло спідручне, що приймають там усе, можна сказати, по-божому. От недавно я кожушки в казну постачав; хіба що кислятиною від них тхне, а то й нічого схожого на кожушки немає — справжнісіньке тісто; поткнувся б я з такими кожушками не тільки що до торговця порядного, а на ринок — на сміх би підняли! Ну, а в казну все піде, з тієї причини, що споживання там велике. Ось теж довелося мені якось борошно в казну постачати. Я був тоді й барки вже навантажив: спливти б тільки, та й годі. А тут саме нагодився прикажчик

від купців закордонних — ціну дає добру. Думає я, думає, та, перехрестившись, і віддав увесь хліб прикажчикові.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. А як же з казною?

І ж б у р д і н. З казною б то? А от як: пішов я, спродавши хліб, до писаря станового, то він мені, за четвертак, таке свідоцтво написав, що я аж сам здивувався. І повідь і мілководдя тут; тільки навали ворожої не було. (*Всі сміються*). То воно й справді скажеш, що казна-матінка всім нам годувальниця... Це правда. З тієї причини, що якби не казна, куди б же нам з торгівлею діватися? Це все одно, що гроші в ланбарт покласти, та й сидіти самому на печі, згорнувши руки.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я (*глибокодумно*). Справді, це так... брак заповзятливості... Це, так би мовити, хвороба російського купецтва... Це, знаєте... (*Палахостов усміхається*.) Ви смієтесь? Але скажіть, чому ж? Чому ж англійці, наприклад, французи...

І ж б у р д і н. А тому це, батечку, що на все свій резон є. Скажемо, ось хоч я, заповзятлива людина. Спорядив я, приміром, кораб, чи там підрядився до якогось іноземця постачити стільки-то тисяч лантухів борошна. От, і скупив я борошно, скупив дешево — нічого сказати, це все в наших руках, — навантажив його на барки... Ну, а потім куди ж я з ним подінусь?

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Як то куди?

І ж б у р д і н. А так. Дозвольте поцікавитися, чи зволили ви Волгою плавати? Ні? То це точно, що ви відносно цього сумнів мати можете; а от як ми коло цього діла, можна сказати, змалечку виростили, то й знаємо, що то за річка. Це річка, скажу я вам, капосна, пробачте на слові: сьогодні вона ось тут, а на другий, добродію, рік у цьому місці вже пісок, а вона он куди побігла. Ніяк тут і не вгадаєш. Повзеш-повзеш ото з вантажем, аж злість тебе бере. До Пітера з наших місць і за два роки не доїдеш, та ще й слава богу, коли угодники тебе доїхати допустять. А то от чи не хочеш на міліні посидіти, або й зовсім затонути; чи от робітники в тебе з барок повтікають — ну, і плати за все втридорога. Яка ж тут, добродію, ціна? Чи можу я теперечки досконально себе в отакому ділі розрахувати? Ось, мовляв, купив я за стільки-то, провіз коштуватиме стільки-то, продам по такій і такій ціні? А неустойка? Адже англієць то не казна; йому немає діла ні до мілководь отих, ні до пошестей, йому давай, і квит. Ні; наша торгівля ще, можна сказати,

в руках божих перебуває. Вивезе Волга-матінка — ну, і з капіталом; не вивезе — зуби на полицю клади. (*Звертаючись до Палахвостова*). А от ви ще, Саво Семеновичу, кажете, щоб одним предметом торгувати!

П а л а х в о с т о в (*самовдоволено*). А так, воно звісно; тут великий капітал треба мати, щоб не тріснути.

І ж б у р д і н. От зі мною випадок був. Сплавляли ми лляне сім'я до Архангельського; річка ота — Луза прозивається — прекапосна: днів вісім чи десять тільки й судноплавство по ній, а пливти доводиться до Устюга цілий тиждень: пропустив тут годину, ну, і бідуї. Та й не пропустиш свою пору, так і то пливти по ній чиста кара; затопить ото навкруги верст на п'ять — і не знаєш, де береги. Плив я, здається, щасливо; ще б трошки, вплив би в безпечне місце. Так ні ж; наскочив я, пане, на таку колоду, що ні сюди, ні туди. Що ти вдієш! А повз мене, знаєш, пропливають барки інших торговців, і хоч би тобі один оком змигнув. Я був до них: допоможіть, мовляв, люди добрі! — та де там! Тільки сміються... Мусив шукати робітників вільних, а там же й людей зовсім нема. Скільки ж би ви думали взяли з мене ці зиряни? Та по три карбованці на день кожному, та днів зо три тут і проробили. Ось тобі й бариш.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Та чому ж, одначе, вам не допомогли товариші?

І ж б у р д і н. Які вони, батечку, товариші? Ось випити, в три листики зіграти — тут вони справді товариші, а допомогти в комерційній справі — це, виходить, інша річ. З тієї причини, що їм же вигідніше, коли я спізнюся до строку, а як зовсім затону — то ще й ліпше. Виходить, щоб комерція, щоб війна — це сюжет один і той самий. Тут кожен не то щоб допомогти, а ще всіляко намагається тебе згубити, щоб йому просторіше було. (*Зітхає*.)

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Як же це по-вашому називається?

І ж б у р д і н. А як би вам пояснити, ваше благородіє! Називають це і шахрайством, називають і просто розрахунком — хто як на це дивиться. Воно, звісно, як тонеш, то добре, коли б тобі хто допоміг, а як з іншого пункту на діло подивився, то не кожному ж тонути доводиться. Інший двадцять років плаває, і все йому щасливо минає: то з якої ж речі йому тут втрачати? Це ж бо справа не взаємна.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Ну, а скажіть, будь ласка, от ви почали говорити про судноробітників: як ви їх наймаєте?

І ж бур д і н. За контрактами, батечку, за контрактами: нині без контракту й по землі, добродію, ходити неможливо.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Яким же чином і з ким укладаєте ви ці контракти?

І ж бур д і н. А з поміщиком або, найчастіше, з начальством. З начальством, знаєте, для нас вигідніше, бо хоч і витрачаєшся там, але зате вони народ надто вже дешево продають. Даси писареві сто карбованців, то він хоч усю волость за тобою закріпить. Ну, і виходить, що сам ти над ними ніби поміщик. Нічого бога гнівити, тягаря нам не скільки! А все тому, насмілюсь вам сказати, що начальство вигід наших достеменно визначити собі не може. Якби знало воно їх, сотнею карбованців тут би не відбувся, а ось теперечки, з невеликого розуму, йому і сто карбованців за ведмедя здаються. Воно, звичайно, добродію, чого б інколи й не набавити, та спробували ми вже на собі цю штуку; дав ти йому нині півторака, він на майбутній рік уже двісті заправить, та так розбеститься, що кожної зими цю статтю збільшуватиме. А як призначено йому споконвіку, наче та заповідь, сто карбованців, то вони в нього уже наперед у прибуткову книжку так записані.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Ну, а що ви думаєте, наприклад, з приводу залізниць? це ж, на мою думку, могло б значно посунути вперед нашу торгівлю... (*Палахвостов хреститься.*)

І ж бур д і н (*набик*). Е, брат! та ти, видно, он з яких країн виїхав!

С о к у р о в (*поважно і спроквола*). Так, це правда... чавунки, можна сказати, нині по Росії перший сюжет... Насмілюсь вам сказати, їздили ми з татоньком торік до Пітера, то вони до самого тобто Волочка мовчали, а як приїхали ми туди через дев'ять годин, то вони немов захлинулися сміючись. Я був до них: Христос, мовляв, з вами, татоньку! — та де там! «Ой, кажуть, помру! ото штука: було за два дні до Волочка не доїдеш, а тепер, гляди, за дев'ять годин он скільки проїхали!» А вони, смію вам сказати, старої віри тримаються!

П а л а х в о с т о в. Так, це правда, що батько твій старої віри; ну, а ти, щеня, якої?

С о к у р о в. Що ж, Саво Семеновичу, ми, звичайно, люди молоді; нам бажано в освіченому товаристві перебувати — от хоч би, приміром, з їх благородним сіятельством... Бо як нам їхній сюжет дуже інтересний. Ми, Саво Семеновичу,

хвалити бога, завжди благородних ділов не цураємось, а на- супроти того з превеликою охотою до них прихильність ма-ємо... От хоч би відносно родителя: звісно, вони нам батько, одначе, супроти нас уже не прийдуться. Коли б та не влада їхня, що вони нас, можна сказати, на табаку стерти можуть, що ж би вони проти нас могли вдіяти?

П а л а х в о с т о в. Знаю, брат, знаю. Знаю, що хай би помер сьогодні твій батько, то ти б і прах його завтра за вітром розвіяв. А ось позбавить він тебе батьківського благословення!

С о к у р о в. Благословення він нас не позбавить; це ви даремно, Саво Семеновичу, турбуватися зволите. За свої гріхи вони тепер зір уже втратили, то їм теперечки саме бо-гу молитися, а не то що діла робити. А вже коли ви нас, Саво Семеновичу, неповагою докоряєте, то вам самим, сподіваємось, відомо, яким чином наш родитель свій капітал нажив. Коли б не спалив він на ту пору шинок з усім, і з шинкарем, та не скористувався б тутечки виручкою, який же він був би тепер капіталіст? За це, може, і зір у них бог відібрав. Яку ж тут, Саво Семеновичу, пошану в серці пле-кати можна, коли він змалечку таким ділом займався? а ми і то завжди до них з нашим шануванням.

П а л а х в о с т о в. Стривай-но! ось тобі чорти на тім світі язика витягнуть! (Кілька хвилин мовчання.)

І ж б у р д і н. От, ваше благородіє, і все отак у нас нині на розлад пішло.

П р а з д н о ш а т а ю щ и с я. Ну, а що ви з приводу поліпшених шляхів сполучення гадаєте? (І ж бурдін мовчить.) А все-таки?

І ж б у р д і н (рішуче). Для нас, ваше благородіє, ці ча-вунки все одно, що розорення. Ось що я вам скажу.

П р а з д н о ш а т а ю щ и с я. Чому ж? ви ж самі зараз підраховували, які маєте збитки від тисячі незручностей, що їх зазнає кожна ваша операція саме через погані шляхи спо-лучення.

І ж б у р д і н. Так, це точно; я казав. Та ми до цього ді-ла, добродію, споконвіку привичні; для нас коли діло обі-йшлося без вибоїн та без бурлаків, то наче воно й не діло. Це однаково, що без блощиць спати, без тарганів щі сьорбати. На все на це резонт є. Давно ось, здається, пошту завели, а наш брат і досі її обминає, все старається на вільних про-їхати. Ці вільні з нас три шкури луплять, а везуть так, що, здається, душу всю витягнуть, прокляті! Минулого літа

їздив я з хлопцем до Нижнього, то ямщик став на півдорозі до станції і далі не їде: «накиньте, каже, хазяї, три карбованчики, то поїду». Ну, і накинули. А чому ми, добродію, поштою не їздимо? Через те все, що не нашого то малого розуму діло, а то діло дворянське. Та й чиновник там такий є, що на кожній тобі станції немов у зуби тиче: «ти, мовляв, за честь вважай, що сподобив тебе творець поштою їхати!» Почнеш ото з кіньми квапитися, ну, тільки й чуеш одну відповідь від усіх: «заждеш, мовляв, борода, невелике цабе». Ну, і стоїш коло призьби. Виходить, зовсім ми наполохані, з тієї причини, що кожен на тебе гримає: куди ти лізеш? Вже чого, здається, гроші за повісткою одержати — а й тут, добродію, змучишся, чекаючи в прихожій; не пускають далі, та й годі. Полтинник тобі коштує, щоб перед лицем поштмейстерським стати, а він тобі теж: «невчасно, приходь завтра». І хоч би з усіма вони отакечки—все не так досадно було б, а то ж під носом у тебе гроші видають, під носом сторонні люди через прихожу проходять... А про мужичків і говорити нічого; траплялось мені самому бачити, як інший по місяцю ходить за яким-небудь карбованцем, і все рішення одержати не може. З цієї самої причини й капітал свій бережеш, навіть від сім'ї ховаєш, бо всяко буває — на гроші ж кожне ласе. Як у такій, добродію, халепі побуваєш, то й не до чавунок тобі; це перше діло. А друге діло буде те, що для нашого брата купця, що чавунки завести, що гільдію зовсім зняти — це все один сюжет, все навколо одного пальця крутиться. Коли б ото хоч тепер хто сказав, що нема, мовляв, гільдії, кожному, мовляв, вільно торгувати чим і як схоче — хіба можна було б лишатися купцем? Це ж для нас було б однаково, що в петлю лізти, бо в той час усяка, можна сказати, щілина тобі сотню супостатів виставить: «сам, мовляв, я хоч і проторгуюсь, та принаймні всю торгівлю перепаскуджу». Ну, і чавунки те саме. *(Тяжка і довга мовчанка.)* Це, ваше благородіє, все вороги нашої вітчизни видумали, щоб нас якось із колії вибити. А за ними і наші туди ж пнуться — оця голо-та, що неогоціантами себе прозиває. Солідний торговець ніколи в таке діло не встряє, навіть і розмовляти про нього не буде, з тієї причини, що це все одно, що проти себе говорити.

П а л а х в о с т о в. Це точно, що ці перодряпи *(показує на Сокурова)* на всю нашу операцію мораль напустили.

І ж б у р д і н. Нині от молодість усіма, добродію, ділами заволодіти хоче. Воно б і нічого: що ж, коли олія в голові є,

та руку собі набив — орудой на здоров'я. Так ні ж: він усе намагається з тебе глузувати, не то щоб тебе уважити, а більше в бороду тобі наплювати бажає. «Я, каже, негоціант, а не купець; ми, каже, з Пітера від Руча комзоли собі виписуємо — ось, мовляв, ми які!» Ну, а батькам, звісно, і прикро на нього дивитися, як він бороду собі голить та в купцю каптанчику перед людьми коверзує. От і мудрують старики, як би добро своє теж даремно порозтринькувати. А котрий не встиг до смерті розтратити капіталу, молодці вмить цьому ділу підсоблять. Так воно і йде все колесом. Ось торік помер у нас купець, то синок його — що б ви думали? — тільки-но встиг старика поховати, першим ділом насмоктався, як чіп, на завод поїхав і перебив тамечки всі шибки: «я, каже, давно цю думку в голові держав». Та відтоді і йде у них дебош: то жіноцтво збере, у світлиці натопить, та в чому є й бешкетує, або закличе до себе приказного якого-небудь нікчемного: «от, каже, тобі сто карбованців, дозволь, мовляв, тільки себе відшмагати!» Нещодавно один п'яничка й погодився, та тільки-но вони його, добродію, випустили, він став на воротях та й кричить караул. Насилу вже городничий діло зладнав, що на п'ятох сотнях помирилися: «не хочу, каже, давай тисячу; у мене, мовляв, і поличне завжди при собі». Або ось виїхав він позавчора п'яний-п'янісінький у саночках; сидить собі один та сам і коня поганяє. А в очах у нього, прости господи, видно, вже чорти скачуть: тільки йде він сам один, а попереду йому Ванька-кучер ввижається: от він і покрикує: «паняй, Ванька», «мовчи, Ванька негідник!»... Подивувались ми тільки в ту пору, як його бог помилював, що кінь на смерть не розбив. (Всі сміються.) То невже ж оці шибеники кращі за нас, стариків! (До Сокурова.) Отак-то й ти, хлопче, коли батьківським благословенням гребуватимеш, піде на вітер усе твоє багатство.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Та від чого ж небудь і походить цей розлад між старим і молодим поколінням? Виховання тут, чи що?

І ж б у р д і н. Яке тут, батечку, виховання? От він бороду собі поголив, то хіба цим тільки супроти нас кращій буде, а грамота і в нього не бозна-яка! аз-ангел-ангельський-архангел-архангельський-буки-бабаки... А то ще виховання захотіли! Ні, тут, одверто сказати, іншого сорту є причинність. Старим порядкам кінець приходить, а нові у нас ще не вистигли. От хоч би їхній татусь; гріх сказати, вони чоловік статечний, а тільки це чиста правда, що вони шинкаря

спалили та з того часу й жити зачали. Раніш як ми торгували? Привезе бувало тобі мужичок вівса лантухів з десяток або рогожі сот п'ять, ну, і скинеш, а по гроші приходь, мовляв, через тиждень. А прийде він через тиждень — і знати не знаю, і відати не відаю, хто ти такий. Піде, бідолаха, і управи на тебе ніякої нема, бо і градоначальник, і вся под'яча братія за тебе руку тягнуть. Отак і наживали капітали, а на старість гріхи перед богом замолювали. Та знов-таки, навіть серед самих себе простота була: ні рахунків, ні книг ніяких; по душі кожен торгував — хто кого, можна сказати, переторгує. (Зітхає.) А тепер, добродію, всьому цьому, видно, кінець приходить. Не тому, щоб менше тут від начальства привільності для нас було — на це нарікати гріх, а так, знать, більше свій же брат, ось отакий пройдисвіт куций, намагається привселюдно тебе зганити. Його самого обскубуть геть чисто, то він і сподівається на стариках злість зігнати! «Ви, мовляв, багатієте через те, що шахраї, а я от чесний, то й бідний»...

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Дивно, одначе...

І ж б у р д і н. Як отаку мораль він пустить, то воно й правда, що обома дивитися будеш... Ну, а йому теж пуття від цього мало: старих він обпакостив, а сам видумати нічого не видумав. От воно й виходить, що старим порядкам кінець прийшов, а нові у нас ще не вистигли. З тієї причини, що видумувати ми ще не вміємо, не набралися ще того розуму. А приходиться, видно, своєю головою жити. (До Сокурова.) Ану лишень, хлопче, ось ти меткий дуже; ти б нам розказав, як ото нам з тобою, в малих літах, без батька-неньки вік прожити, в чужих людях гіркий хліб споживаючи, рукавом сльози витираючи?.. (Палахвостов сміється.)

С о к у р о в (з досадою). Звісно, ми тепер в руках божих, по стопах батьківських, можна сказати, ходимо... От інша річ, коли б ми своїм капіталом розпоряджалися...

І ж б у р д і н. От яка, подумаєш, трапилася з нами штука! жили ми досі наче дівували, горя не відали, а тепер он куди діло пішло! Років з п'ятнадцять тому, як пливе бувало по річці кінна машина, то дива скільки! А нині виїжджаєш з нею на Волгу, то кожен намагається тебе оконфузити: «ех, каже, куди тебе запроторило; верст, мабуть, з десяток, дячечку, за добу в'їдеш!» Завелися скрізь проплави — просто хоч торгівлю кидай, а тут ще про якісь чавунки торочать! А ми, добродію, цього діла й зрозуміти не можемо, бо воно для

нас наче забава. Ну, і заволодіють нами німці заїжджі... мабуть, і справді кінець світу скоро настане!..

Сокур о в. Татонько кажуть, що бути цьому ділу в 1860 році; йому, бач, дід якийсь говорив, з Чердинських пустинь цими днями приходив.

І ж бур д і н. От, добродію, самі посудіть, яка тут може бути комерція, коли ми антихриста щогодини дожидаємо.

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я. Ви змалювали мені досить дивну картину. Признаюсь вам навіть, я тут мало що розумію. З одного боку, стара система торгівлі, побудована, як ви самі казали, на шахрайстві і різних випадковостях, далі існувати не може; з другого боку, проведення шляхів, звільнення торгівлі від стримуючих її обмежень, за вашими словами, неминуче поведе за собою зубожіння цілого стану, в руках якого перебуває тепер уся торгівля... Як погодити це? як допомогти тут?

І ж бур д і н. А хто його знає! ми про таке діло хіба думали? Ми ось бачимо тільки, що наше діло нанівець сходить, а як воно там далі вийде — все це в руці божій... Наше теперечки діло про те тільки думати, як би самим нам на світі прожити, без клопоту перебути. (*Встає.*) Одначе, ми з вашим благородієм тутечки забавляємось, а нас, мабуть, і жінки, гляди, чекають давно... Бувайте здорові (*Всі встають і виходять.*)

СЦЕНА II

П р а з д н о ш а т а ю щ и й с я (*в роздумі*). Чого він мені тут нагородив, нічого й не розбереш!... ба! думка! (*виймає з кишені записну книжку й пише*) шахрайство... обман... кабарі... неуцтво... тупоумство... загальне неподобство!... що вийде, не знаємо, а подамо з вогнем!

НУДЬГА

«Нудно! великі краплі дощу стукають у вікна моєї квартири; на вулиці холодно, темно і грязько; осінь давно уже вступила у права свої, і яка осінь! Погана, гнила, з тією вогкістю, що проймає наскрізь, і вічним туманом, який густою запоною звисає над містом...

«Свічка тоскно і якось підсліпувато освітлює кімнату; обстановка її бідна й гола: дюжина стільців базарної роботи, та диван, на якому страшно сидіти — оце й усе. Як собі

хочете, а комфорт слава річ! Ось тепер би м'яке крісло, та камін, та добру сигару — забув би і грязюку і дощ. Уява розпалася б, змалювала б картинки принадного характеру; в струмочках сигарного диму явилися б німфи, генеральські еполети, зірки, купи золота, загальна пошана і так далі; одним словом, усе, що тільки може вмістити в собі тоненький струмочок тютюнового диму... А потім? потім сон, солодкий сон наклав би на все це свою всесильну руку; повногруді німфи пішли б у найспокусливіший танець з генеральськими еполетами, зірки — із загальною пошаною; тільки купи золота лишалися б весь час нерухожими, іронічно поглядаючи на всю цю метушню.

«А сон велике діло, особливо в Крутогорську. Сон і горілка — от справжні друзі людства. Але горілка потрібна така, щоб відразу забирала, підкоряла собі всю людину; що називається лиходійка-горілка, така, щоб спочатку взагалі всі твої суглобики наче перебило, а потім перемлів би кожен з них окремо. Саме така горілка подається в мого доброго знайомого, голови. Ходять чутки, нібито і всякий крутогорський чиновник має право одержувати таку горілку. Треба довідатися: нема нічого дивного, що підступний відкупщик зловживає моєю молодістю і недосвідченістю.

«Одначе, дивна річ! Вважався я, здається, колись порядною людиною, горілки в рот не брав, не наїдався до знемоги, після обіду не спав, одягався пристойно, був бадьорий і свіжий, працював, надіявся, і все чогось ждав, чогось прагнув... І от за якихось там п'ять років яка зміна! Обличчя обрешло й одрябло; в очах світиться ссбача старість; рухи мляві; словесності, як каже приятель мій, Яків Астафійович, зовсім немає... погано!

«І як скоро, як безперешкодно відбувається процес цього перетворення! З якою дивовижною швидкістю оселяється в серці в'ялість і байдужість до всього, гасне вогонь любові до добра і ненависті до неправди і зла! І те, що колись здавалося і потворним і мерзенним, виглядає тепер так гладенько і пристойно, немовби все це так і годиться, так воно й повинно бути.

«Це примирення відбувається взагалі дуже просто. Оглянешся навколо себе, придивишся до людей, які тебе оточують, і мимоволі усвідомиш, що всі вони, справді, непогані хлопці. Вони недурні — і це перший пункт; вони гостинні й товариські, отже, й добрі — це другий пункт; вони бідні і до того ж обтяжені родинами, і тому саме почуття само-

збереження змушує їх дбати про засоби до існування, які б не були ці засоби — це третій пункт. Розум легко приймає ці причини і задовольняється ними. Бо що сказати проти них? Хоч би які ви були красномовні, хоч би які були озлоблені проти хабарів і зловживань, вам завжди готова дуже проста відповідь: людина є такою твариною, що без одягу та їжі ні в якому разі існувати не може. Зрозуміло? Отже...

«Чому ж, незважаючи на переконливість цих доводів, усе-таки відчувається якась ніяковість у той самий час, коли розум сприймає їх з такою ясністю? Безперечно, що ці люди праві, кажете ви собі, а проте дійсність являє собою таке різноманітне сплетіння мерзоти і неподобства, що мимоволі вам стає дуже важко на серці... Хто ж винен у цьому? Де причина цього явища?

«— У повітрі,— відповідає мені найщиріший мій друг, Яків Петрович, той самий, що винайшов *хвещів* і мазь для виросування кінського волосся на людських головах.

«У повітрі! та не може ж бути, щоб усе повітря було до такої міри заражене гнилими міазмами, щоб не було ніяких способів очистити його від них. Геть їх, ці випари, які не дають дихнути вільно, які заражають навіть найздоровішу людину!

«— Е, батечку, нам з вами вдвох усього на свій лад не переробити! — відповідає мені той же винахідник виросувальної мазі: — а ось краще випиймо лишень горілочку, закусімо оселедчиком та зіграймо пулечку у вістик: сум отой як рукою зніме!

«Ну, і вип'ємо...

«Сьогодні вранці приніс до мене секретар папера. Треба, каже, зажадати на нього додаткових відомостей.

«— А навіщо? вони ж усі є у вас під руками?

Є.

«— То що ж?

«— Та змилуйтесь, за що ж я знову під відповідальність потрапити маю?

«— Як під відповідальність?

«— А точно так. Тепер кінець місяця, а самі ви зволите пам'ятати, як його високородіє ще в минулому місяці ляв мене за те, що в мене багато паперів до звітності лишається, та пообіцяв ще із служби за це вигнати. Ну, а коли ми цей папір почнемо розв'язувати, то розв'яжемо його не раніше наступного місяця, а як додаткових відомостей зажадаєш, то хоч і не розв'язаний він досконально, а

все-таки начебто виконаний: його високородіє й будуть задоволені.

«Нічого не вдієш, здійснив я бажання Івана Микитовича: не потрапляти ж йому, справді, під відповідальність через якусь незрозумілу педантичність.

«— Це вже в них, у каналіїв, так здавна заведено,— відповів мені Яків Петрович, коли я розказав йому цей анекдот: — цього, батечку, нам з вами й селітряною кислотою не вивести!

«Випили ми по чарці, і справді, я прозрів.

«А в усьому винна моя самовпевненість... Я думав, у чванливій самоомані, що немає тієї сили, яка може зломити енергію думки, енергію волі! І от виявляється, що якомусь неохайному, далекому містечку дано здійснити цей подвиг знищення. І так просто! майже без боротьби! бо яка ж може бути боротьба з явищами, що мають у собі лише суто-негативні риси?

«А чи мені ж не твердили з дитячих літ, що покірністю квітнуть міста, благоденствують села, що вона дає силу і міць недужному на смертному ложі, бадьорість і надію знеможеному працею й голодом, розм'якшує серця великих і сильних, розчиняє двері темниці забутому в'язневі... та хто перелічить усі твої благодіяння, всі твої зцілення, о мати всіх доблестей?

«— Загляньте в скрижалі історії,— говорив мені вихователь мій, студент т—ської семінарії: — загляньте у скрижалі історії, і ви переконаєтесь, що тільки той народ благоденствує і процвітає, який не заноситься далеко, не поривається, не дерзає до питання. Процвітають у нього мистецтва і науки: звичайно, і ті і другі становлять здобуток тільки небагатьох обранців, але він, поринаючи в темряві, не знає, як і намиливатися, як напишатися тим, що ці обранці — громадяни його країни: «це, каже він, мої мистецтва, мої науки!» Вироби його фабрик, його промисловості — перші на всіх ринках; дарма що він сам одягнений у лахміття: він бачить тільки, що його торгівля оволоділа цілим світом, всі йому дивуються, всі заздять, і ось, у пориві законної гордості, він вигукує: «о, який я багатий, задоволений і благоденствующий нарсд!»

«Подивіться на цього юнака: він щойно покинув шкільну лаву; вигляд його скромний, щоки рожеві, хода плавна і благонаравна, очі опущені вниз... Він одержав чудовий атестат від своїх наставників і вихователів; успіхи його були

відмінні, моральність безприкладна; немає того бала, немає тієї цифри, якою можна було б виразити задоволення начальників. Де ж ключ до всього цього? де, як не в тому, що цей юнак — покірний юнак? Він беззаперечно вивчав напам'ять задані сторінки, від «минулого разу ми сказали» до «про це ми скажемо наступним разом»; він акуратно о дев'ятій годині скидав з себе курточку, і хоч не завжди мав бажання спочивати, але в усякому разі благонравно заплющував оченята і затамовував своє рівеньке диханнячко, щоб воно, часом, не образило делікатного слуху його наставника... О, це добропристойненьке дитя, найпокірніше дитя на світі! Для нього не існувало ні стола, ні стільця, ні книги, а було: «стілчик» «столик», «книжечка»; він ніколи не бігав, не метушився, його не бачили ні спітнілим, ні розчерво-нілим... В очах його, правда, не видно блиску, не видно вогню молодості... але зате яка покірність! Боже, яка покірність! О, дайте мені розцілувати його, дайте обняти його, це миле, покірне дитя!

«Та ось він став чиновником; з якою увагою, з якою простодушністю вислуховує він напучення начальника і благодійника! Як дивується з його проникливості, глибокодумності, широти погляду! Чи не недостойний, чи не мізерний він сосуд... пробачте, сосудик! — а тимчасом, його вважають гідним — так, гідним! — вміщати в собі всі премудрості бюрократії! І зате з яким трепетом бере він в руки папірець, загострює ножичком перце, як працює його мініатюрна уявочка, як трудиться його крихітна думка, добираючи кожне слово, кожний вираз закрутистого відношеннячка, в якому мають бути вміщені найграндіозніші помисли, найвеличніші починання, найнеосяжніші плани!

«— Головне, будь стислим,— каже йому начальник: — тільки у висловленні почуттів відданості і покірності стислість непристойна і навіть шкідлива; в усьому ж іншому стислість, стислість і стислість!

«І він сліпо виконує це напучення: викладає справу стисло, шанує багатослівно. І після цього чи можна дивуватися, що цей маленький, чистенький, ретельненький чиновничок стає в свою чергу джерелом помислів, починань і планів!

«Ні, покірність не значить підлість, не значить запобігання і низькопоклонство, не значить слабоумство і апатія; покірність не нашіптування, не лукавство нишком, не лицемірство... Це особлива, своєрідна доброчесність, за

допомогою якої людина багато виграє і нічогосінько не програє.

«Тепер все це уявляється мені ясно, як двічі по два; дивно навіть, що я коли-небудь міг мислити інакше.

«Коли я їхав до Крутогорська, то мені здавалося, що і я повинен на ділі принести хоч частинку тієї користі, яку кожний громадянин зобов'язаний покласти на олтар вітчизни. Думалося мені, що в самій випадковості, яка закинула мене в цей край, гаїться свого роду присуд долі... Юнацькі мрії! марні мрії! скільки в них, одначе, свіжості й чистоти, скільки прагнення добра і істини!

«Що ж я зробив, які подвиги вчинив?

«О, провінціє! ти розтліваєш людей, ти глушиш усяку самодіяльність розуму, охолоджуєш пориви серця, знищуєш усе, навіть саму здатність бажати! Бо чи можна називати бажаннями ті дріб'язкові жадання, спрямовані виключно до матеріальної сторони життя, до забезпечення крихітних вигод, які мають те неоціненне достоїнство, що усувають всякий привід для тривог душі і серця? Яка є можливість розвиватися, коли горизонт мислення так прикро звужується, яка є можливість мислити, коли навкруги нема нічого, що будило б думку? Коли людина терпить гірку нужду, коли, разом з тим, усе навколо неї свідчить про блага життя, все закликає до нього, тоді не може не прокинутися навіть найбільш сонна натура. Уява працює, самолюбство страждає, заздрість кипить у серці, і от вершаться ті великі подвиги розуму і волі людської, з яких так щиро дивується покірний генієві юрба. Дарма що підготовчі роботи до них зрошені сльозами і кривавим потом; дарма що не один, може, прокльон зірвався з уст трудівника, що гіркі були його шукання, гіркі злидні, гіркі ошукані надії: він жив у цей час, він почував себе людиною, хоч і страждав...

«Так; жалюгідним, справді жалюгідним є становище молодого чоловіка, закинутого до провінції! Непомітно, малопомалу, загрузає він у твань дрібниць і, захоплений легкістю цього життя, яке не має ні вчорашнього, ні завтрашнього дня, сам несвідомо стає мовчазним поборником його. А там підкрадеться матінка-лінь, і так міцно стисне в своїх обіймах новобранця, що й опам'ятатися ніколи. Глянеш навколо: живуть же он добрі люди, і живуть весело — ну, й сам станеш жити весело.

«О, ви, що живете іншим, широким життям, ви, яких

лишають жити і які лишаєте жити інших,— заздрю вам! І якщо коли-небудь вам прийдеться гірко, і ви поставите під сумнів ваше щастя, згадайте, що є інший світ, світ смороду і болотних випарів, світ пліток і жирних кулеб'як — і горе вам, якщо ви зразу ж не поспішите підписати задовольняючу відповідь вічному позивачеві вашого життя — громадянству!

«А все-таки дивно, що я сьогодні цілий вечір сиджу дома і сам. Де б вони всі могли бути? У Порфирія Петровича — це неможливо: він такий милий і люб'язний; що завжди мене запрошує; Олександр Андрійович теж душі в мені не чує: «ти, каже, тільки програвай, а то хоч щодня приїди».

«Мабуть, у князя Льва Михайловича! Дивна людина цей князь! Розсердився на мене не в жарт за те, що я сказав, нібито він, у зручній для полювання час, відряджає свого секретаря, мовби в справах службових, а насправді стріляти дичину для столу його сіятельства. «Що ж, каже, тут поганого? Хіба це хабар? ви мені скажіть, чи хабар це? Хіба я вимагав, учинив якусь підлоту, хіба це гроші? Чи ж дичина то гроші, питаю я вас? І чи мав він право, цей молокосос, засуджувати дії начальства, підривати довір'я до нього, він, який щонеділі обідає в мене?»

«Князь взагалі знаменитий непохибністю своєї логіки, і Порфирій Петрович дуже сміявся, розказуючи мені про обурення його сіятельства.

«Взагалі я знаю дуже багато прикладів такого роду логіки. Є в мене приятель суддя, дуже хороша людина. Прийшла до нього економка із скаргою, що такий-то пищець її образив: зустрівшись із нею на вулиці, картуза не скинув. Економка — молодичка здорова, кров з молоком; суддя чоловік древній і економок любить страшенно.— А подайте-но сюди пищеця.

«— Ти з якої це речі не вклонився Онисії?

«— Та змилуйтесь, ваше високоблагородіє...

«— Ні, ти відповідай, з якої ти речі не вклонився Онисії?

«— Та змилуйтесь, ваше високоблагородіє...

«— Ти мені кажи: відпадуть у тебе руки? га? відпадуть?

«— Та змилуйтесь, ваше високоблагородіє...

«— Ні, ти не крути, а відповідай прямо: відпадуть у тебе руки чи ні?

«La question ainsi carrément posée¹, пишець мовчить і переступає з ноги на ногу. Приятель мій — в усьому блиску заслуженого торжества.

«— Чого ж ти мовчиш? ти кажи: відпадуть чи ні?»

«— Ні,— відповідає підсудний з якимось злобним шипінням.

«— Ну, отожд...

І логіка, як і завжди, вийшла переможцем анархії.

«А може, «вони» і в доктора. Дуже милий чоловік цей доктор і предотепний. Коли прийде до нього селянин або міщанин «у своїй потребі», або простіше — з приводу рекрутчини, і принесе всі потрібні в справі документи, він ніколи відразу не почне *справи*, а спочатку примусить прохача побожитися перед образом, що інших документів у нього нема, і коли той забожиться, «щоб мені й очі повилазили» і «бодай мені нутро зогнило», велить йому скинути чоботи і пильно огляне їх. Понеже доктор навчений багаторічним досвідом і практикою, що в мужика чоботи все одно, що ломбард.

«І поза всім тим доктор пречудесна людина. Чи то випити, чи то зіграти в «любиш не любиш» — на все це він справді душа. Особливо, як на ту пору підійде рекрутський набір.

«Були, одначе, і в мене інші часи, оточували мене інші люди — все інше! Були глибокі вірування, палкі переконання, було і гаряче прагнення добра... куди все це поділося?»

«Де-то ви, друзі й товариші моєї молодості? Чи провадите, як і я, безрадісне мандрівне життя, чи потонули у відзнаках, погрязли в почестях і з усмішкою самовдоволення позираєте на бідних трудівників, що боязко проходять мимо вас із похнюпленими головами? Чи багато з вас бадьоро витримали злигодні життя, не скорились перед гнітючою силою обставин, не пройнялись духом неробства, нудьги і владолюбності?»

«Господи! невже треба, щоб обставини вічно гнітили і шпигали людину, щоб не дати заснути в ній енергії, щоб не дати завмерти тій пристрасності прагнень, яка горить на дні душі, підтримувана якимсь негасним вогнем? Невже вічно потрібні будуть страждання, вічно зойки, вічно скорботи, щоб зберегти в людині чистоту думки, чистоту вірування?»

¹ На запитання, так прямо поставлене.

«Пам'ятаю я й довгі зимові вечори, і наші дружні, скромні розмови, що тривали далеко за північ. Як легко жилося тоді, яка глибока віра в майбутнє, яка єдність надій і думки живила всіх нас! Пам'ятаю я і тебе, вельмикоханий і незабутній друг та вчитель наш! Де ти тепер, яка залізна рука скувала твої уста, з яких лилися на нас слова любові й сподівання!

«І чому всі ці спогади так ясно, так виразно воскресають передо мною, чому серцю робиться від них моторошно, а очі заволікає якась запона? Невже я ще недосить убив у собі всяке відчуження життя, що воно так настирливо нагадує про себе, і нагадує саме в такий час, коли одно тільки уявлення про нього може вселити в серце розпач, близький до думки про самогубство!

«А потім фантазія непомітно переносить мене до далеких часів мого дитинства. Постають передо мною і сільський наш дім, і тополі в саду, і церква на невеликому горбку, і фруктовий сад, про який ми, діти, говорили не інакше, як «той сад», бо він був розведений окремо від садиби, і нас пускали до нього дуже рідко. І як тихо ставало в усьому домі по суботах, після всеношної, коли священник, покropивши святою водою всі кімнати і давши всім нам благословення, йшов додому! Гомін і шум вщухали і в дівочій, і в дитячій, і скрізь, де цілий день було так метушливо й людно; все немовби зосереджувалось і заглиблювалось у себе; все чекало наступного свята.

«Пам'ятаю я і школу, але якось похмуро й непривітно воскресає вона в моїй уяві... Ні, я сьогодні настроєний так лагідно, що все хочу бачити в рожевому світлі... геть школу!

«Але чому ж раптом наче тьохнуло в грудях моїх серце, чому я сам чую прискорене биття його?

«Там, оддалік, бачу я, промайнули два сіренькі платтячка... Боже! та це вони, вони, мої дівчатка, з їхнім дзвінким сміхом, з їхньою невимушеною веселістю, з їхніми кучерявими чорними локонами! Які гарні вони і скільки запалили сердець, дарма що їм тільки по чотирнадцять років; вони ще носять коротенькі платтячка, вони можуть ще голосно говорити, голосно сміятися; їм не заборонені ще ті трохи різкі, незграбні рухи, які надають такого милого, оригінального змісту кожному їхньому слову! А особливо ви, моя маленька, миленька Бетсі, ви, радість і втіха всього живущого, хвилюєте всю кров юнакові, що з усієї сили

поривається до вас... Але що ж я бачу? Здається, ви почервоніли і навіть мало не спіткнулися на рівному місці; і у вас засвітились оченята, і вся ваша мініатюрна фігурка раптом набрала якогось томного і трохи лінивого характеру?

«То було перше, свіже кохання моє, то були перші солодкі тривоги мого серця! Ці глибокі сірі очі, ця кучерява голівка довго бентежили мої юнацькі сни. Все думалося: «як добре було б погладити її, яке щастя припасти до цих оченят, та так і лишитися там жити!»

«Навколо мене мла і туман; Порфирії Петровичі, Якови Астафійовичі, Федори Герасимовичі пожадливо простягають до мене голодні руки і не дають мені дихнути...

«Де я, де я, господи!»

С В Я Т А

ЯЛИНКА

Надворі дуже холодно; мороз міцно скував і пригладив дорогу і тепер щосили стукає у двері й вікна мирних жителів Крутогорська. Надійшов уже вечір, і на вулицях стало безлюдно й тихо. Повний місяць дивиться з надхмарних висот, дивиться добродушно й весело, і світить так ясно, що на вулицях немов день стоїть. Біжить віддалік маленька конячка, прудко тягнучи за собою санки, в яких сидить губерньський аристократ, що поспішає на званні вечір, і далеко лунає стукіт копит конячки. У вікнах більшості будинків за-свічуються вогні, що спочатку якось тьмяно горять, а потім поволі розростаються в пишні ілюмінації. Я йду вулицею, вдивляюсь у вікна і бачу цілі снопи світла, біля яких сновигають туди й сюди милі голівки дітей... «Ба! та сьогодні ж святій вечір!» — вигукую я в думці.

Освіта проникає все більше і більше на схід, завдяки ретельності панів чиновників, що озброїлись на борню з варварством та нещастям. Не знаю, чи є ялинка в Туруханську, але в Крутогорську вона в загальній пошані — це факт для мене безперечний. Принаймні, чиновники, які в Крутогорську плодяться непомірно, вважають за неодмінний обов'язок купити на базарі ялинку і, оздобивши її нехитрими доморобними сюрпризами, презентувати численним Ванічкам, Машенькам, а іноді й просто Ванькам та Машкам.

Іду я вулицею і мимоволі заглядаю у вікна. Там цілі виводки милих пташенят, думаю я, там любляча подруга життя, там чадолюбний батько, там так тепло й затишно... а я! Я один як перст у цілому світі; нема в мене ні жінки, ні дітей, нема ні кола, ні двора, ніхто не пригорне, не приголубить мене, ніхто не скаже мені «татоцку», ніхто не назве

мене «пузанчиком»; у квартирі моїй холодно й непривітно. Гриша вічно чоботи чистить або цигарки набиває... Господи, як нудно!

І яюсь інстинктивно я спиняюсь перед кам'яними хоромами одного крутогорського негоціанта, що випиє собі «камзоли» від Руча. І тут теж ялинка, яка відрізняється від чиновницьких тільки тим, що пишніше прибрана і що заради неї зібралася в домі сила-силенна як великого, так і малого люду. У просторій залі сєє це миле дерево, яке змушує так солодко битися маленькі серця. Я застаю ще ту хвилину, коли діти статечно походжають по залі, тільки здаєка поглядаючи на золоті яблука й горіхи, якими рясно обвішані всі гілки, і неквапливо очікуючи знаку, за яким ялинку віддадуть їм на пограбування. У боковій кімнаті зібралися дорослі чоловіки; незважаючи на те, що на соборній дзвіниці тільки-но вибило шість годин, круглий стіл, який стоїть перед диваном, угинається під вагою закусок і фіалів з горілкою й тенерифом. У Крутогорську це називається «не втрачати золотих хвилин», і панове негоціанти справді не втрачають їх, бо я бачу, як вони раз у раз підступають до круглого стола і, зрозуміло, не на те, щоб марнувати час. У залі панує хазяйка; у вітальні — хазяїн. Я бачу з вулиці, як він підходить навіть до знайомого мені прикажчика, що скромно стоїть біля вікна, заклавши руки назад і не наслідуючись сісти при «хазяях». Хазяїн, простягаючи длань у напрямі до закуски, спочатку словесно умовляє його вкусити від плоду хлібного, алє прикажчик, мабуть, опирається, бо негоціант бере його за руку й силоміць підводить до стола.

Але поки я спостерігаю дорослу компанію, поряд зі мною непомітно стає інший спостерігач, в особі маленького і прєворного хлопчача, що підскакує з ноги на ногу в своєму дубленому кожушку.

— Мабуть, скоро й валити почнуть! — несоромливо звертається він до мене.

І знову починає пританцьовувати на одному місці, з усіх своїх дитячих сил ляпаючи рученятами, що заклакли на морозі.

— Диви, диви! бач, як Оську он одлупили! — каже він далі немов сам до себе.

Я дивлюсь уважніше у вікно й бачу, що справді якісь два хлопчики побилися, і один з них, як можна гадати з його скривленого обличчя, пронизливо верещить.

— Ти знаєш цього хлопчика? — питаю я мого маленького товариша.

— Це Оська рядський, — відповідає він мені: — ач пащеку роззявив, смерд отакий! Я б тебе ще й не так почаствував!

— А той хлопчик, що побив Оську?

— Це син їхнього хазяїна, він завжди його так б'є, — відповів хлопчик, схлипуючи від сміху: — оце недавно піском так очі заліпив, що насилу відмили... Ото рева! недотепна! — додав він з якоюсь зневагою, побачивши, що Оська не вгаває.

Коло скривдженого хлопчика клопоталась якась жінка в хустці, одягнена простіше за інших дам. Це була, мабуть, Осьчина мати, бо вона не стільки заспокоювала його, скільки намагалася припинити його схлипування новими штурханями. Очевидно, вона хотіла цим догодити хазяям, які зовсім не бажали, щоб Оська ображався на невинні пустощі їхніх дотепних діточок. Кривдник, тимчасом, почувавши свою безкарність, походжав по залі й гордо позирав на всіх.

— От коли б така ялинка... — замислено промовив мій співбесідник.

Мабуть, він хотів сказати «у нас», але затнувся, не докінчивши фрази, як це часто буває з дітьми, коли вони що-небудь серйозно задумуються.

— Диви! диви! валять! ламають! — скрикнув він раптом таким неприродним голосом, що я здригнувся. — Ох ти лишенько! диви-но, Оська, Оська!

У вікнах, справді, наче потьмяніло; ялинка вже впала, і десятки дітей лізли одне на одного, щоб добути собі хоч що-небудь з тих чудових речей, які так довго манили собою їхню розтривожену уяву. Оська теж поліз слідом за іншими, забувши враз усі заподіяні того вечора кривди, та йому не судилося взяти участь в загальній дільбі, бо тільки-но угледів його хазяйський син, як умить збив бідолаху додолу розмашистим лящем.

Почалась та сама сцена умовляння і стусанів, і мені стало нестерпно тяжко.

— Я б тобі ще й не так пику розмалював! — промовив мій товариш із дзвінким реготом, радіючи з поразки, якої зазнав Оська.

— Чому ти не любиш Оську? — спитав я.

— А чого ж його любити? бач, як він губи розквасив... плюгавка отака!

— А коли б тебе отак побили?

— Ну, це, певно, буде, як рак свисне! я сам здачі дам. А от, їй-богу, я тут лишусь... хоч із-за рогу цього плаксія торохну.

Проте він не лишився і, постоявши ще кілька хвилин і глибоко й зосереджено зітхнувши, почав відходити од вікна. Я теж пішов з ним поруч.

— А ти чий? — спитав я.

— Коваля Потаповича син.

Я знаю Потаповича, бо він кує і часто навіть заковує моїх коней. Потапович старик дуже суворий, та надзвичайно бідний, перебивається з дня на день мізерними заробітками своїх дужих рук. Хатина його стоїть на самому краю міста; в ній тулиться численна сім'я, для якої він єдина підпора, бо інші члени одне одного менше.

— А тобі таки далеченько йти, — кажу я.

— Та не близько! тільки от татко безпремінно лягатиме.

— За що?

— А я ще вранці з дому подався, ніби в ряди, та ось і не приходив з того самого часу... тобто з раннього ранку, — додав він і раптом, на мій превеликий подив, пискливим дискантом заспівав: *На заре ты ее не буди...*

— Хто тебе навчив цієї пісні?

— А що, пісня ловка! наш учитель парафіяльний тільки те й робить, що мугиче її.

— Невже ти з самого ранку по місту вештаєшся?

— А то ж як? кажу: з раннього ранку... не вже ж пропустити отаке свято?

— А дома у вас хіба нема ялинки?

— Яка там ялинка! В нас і хліба, певно, нема... чим ото ще розговіємось завтра!

Маючи душу чутливу, я раптом проймаюсь жалем до бідного хлопчика, якому, може, завтра й розговорітися нічим. Якщо я чому-небудь у світі заздрих, то це становищу герцога Герольштейна, який, не шкодуючи, можна сказати, своєї делікатної особи, заходив у *Paris Grand*¹ і запанібрата розмовляв з шуринерами. Але Крутогорськ не дає ніякого поля для моєї філантропічної діяльності, і я марно шукаю в ньому *Fleur de Marie*², бо міщанки, які проходять повз

¹ Трактир.

² Флер де-Марі — героїня романа Ежена Сю «Таємниці Парижа».

мене, виглядом своїм більше нагадують тих повногрудих німф, що про них говорить Гоголь, описуючи загальну залу провінціального готелю. Розумове око моє раптом звертається на хлопчика, що біжить поруч мене, і я починаю вбачати в ньому придатну жертву для своїх благодійних вигадок.

— Хочеш до мене піти? — питаю я хлопчика.

Він запитливо дивиться мені в очі.

— Я тобі пряників дам,— говорю я далі.

— Що мені пряники! — каже він: — я й вино п'ю.

Ця одвертість і такий ранній розвиток трохи бентежать мене; але я дав собі слово провести цей вечір не на самоті, і наполегливо прямую до своєї мети.

— Що ж, я й вина дам,— кажу.

Хлопчак з хвилину вагається, але потім слухняно йде за мною.

Нас зустрічає Гриша, якому теж, мабуть, нудно сидіти самому, бо він злобно дивиться то на мене, то на хлопчика.

— Це там кого привели? — сердито бурчить він.

Треба сказати, що я трохи побоююсь Гриші, по-перше, тому, що я людина надзвичайно лагідна, а по-друге, тому, що сам Гриша такий бездоганний і некорисливий добродій, що до нього не можна ставитись інакше, як з цілковитою пошаною. Уже дорогою я роздумував над тим, що скаже про мій вчинок Гриша, і поривався навіть утекти від мого супутника, але не зробив цього тільки через слабкість мого характеру.

— Чи є в нас пряники, Гришо? — питаю я.

— Які в нас пряники! хіба до нас мужики ходять? До нас, добродію, великі пани їздять! — каже він мені повчальним тоном, немов хоче дати мені відчутти: «ех ти, простота! не знаєш сам, хто в тебе буває!»

— Ну, то чи нема хоч яблук, винограду? — кажу я, трохи зніяковілий.

— Щоб ото цьому слинькові я винограду дав? — вигукує Гриша, витріщивши на мене очі, і, крутнувшись усім губом, швидко виходить у передпокій, причому з силою грюкає дверима.

Хлопчак дивиться на мене і тихенько посміюється. Я почувую себе ніяково, але в душі обурююсь на Гришу, який зовсім уже в опіку мене взяв. Я хочу йти в його кімнату і суворістю досягти того, чого не міг досягти ласкою, але в цей час він сам заходить до вітальні з тарілкою в руках

і з найзухвалішим рухом — не кладе, а якось непристойно соває цю тарілку на стіл. На ній лежить великий шматок чорного хліба, густо посипаний сіллю.

— Буде з нього, що й хліба потріскає, не великий пан! — каже Гриша: — а то ще винограду видумали!

— Одначе, принеси ж, братіку, яблук і винограду, коли я цього вимагаю, — кажу я твердим голосом і не втрачаючи своєї гідності.

— Та вже й вина заразом подай, хлопе! — додає від себе хлопчик, який виліз тимчасом на диван і вмовився на ньому з ногами.

— Ах ти ж, поганець отакий! — кричить Гриша, схвилюваний самовпевненим виглядом маленького нахаби: — чи ти ба, скажіть на милість! на диван з ногами вібрався! брись, сльота!

Мені самому і смішно і досадно, але я поклав витримати характер.

— Я тобі сказав, принеси винограду і яблук, — кажу я, підвищуючи голос.

— Ну, що ж! — відповідає Гриша: — хай так! примушуйте мене кожній плягавці служити! звісно, ви пани, а ми холопи!

Я бачу, що самолюбство мого дядьки вражене, і поспішаю заспокоїти його.

— Та й ти з нами посидиш, Гришо; знаєш, завтра свято яке!

Чоло його, при слові: «свято», справді прояснюється, і я бачу, що примха моя буде задоволена.

Через п'ять хвилин з'являються на столі яблука і виноград і пляшка тенерифу, того самого, від якого і пече і дере в горлі. Хлопчик, не доторкаючись до ласощів, наливає чарку вина і одним духом випиває її.

— Ну, і шельма! — зауважує Гриша.

Я придивляюсь, тимчасом, до хлопчика. Обличчя його дуже рухливе і світиться кмітливістю й зухвальством; карі і, певно, дуже зіркі очі такі бистрі, що з першого погляду здається, ніби вони розбігаються на всі боки; він дуже худорлявий, і всі риси його обличчя надто дрібні й гострі: сама шкіра, тонка й ніжна, ясно говорить про надзвичайну вразливість і сприйнятливність хлопчика. Я бачу, що він починає подобатись навіть Гриші, бо той, поглядаючи на нього, час від часу вигукує: «ач, шибеник!», і це доводить, що він перебуває в доброму настрої.

- Чого ж ти не береш яблук? — питаю я.
- Навіщо мені?.. Хіба що сестрам узяти?
- А багато в тебе сестер?
- Та хто їх знає? я не лічив...
- Ач, шибеник! — озивається Гриша.
- Як же вони тепер свято зустрічають?
- Сплять, мабуть... Учора татко казали, що свиню колоти треба...
- Ну, а великі в тебе сестри?
- Одна є велика, а то все дрібнота.
- І мати у вас є?
- Аякже! цього цвіту по всьому світу! тільки, мабуть, татко скоро їй кінець зробить... надто вже він нині випивати почав — це вже й негаразд буде!
- За що ж він її б'є?
- За що б'є! прийшла — не так, і пішла — не так! от і б'є!

Мені стає сумно; я сподівався потішити себе чим-небудь патріархальним, і раптом натрапив на таку ранню зіпсованість. Хлопчак майже п'яний, і Гриша починає дивитись на нього, як на чудову для себе розвагу.

— Звели запрягати швидше коней, — кажу я Гриші.

— А що? видно, надокучили ми вашому благородію? — питає хлопчак.

— Скажи, будь ласка, звідки ти навчився називати мене «благородієм»? звідки перейняв усі ці романи?

— Хіба ж ми освіченого товариства не знаємо?

— Скажіть на ласку! теж мені про освіту заговорив! — дивується Гриша.

Через чверть години доповідають, що коні готові, і я лишаюсь сам. Мені страшенно совісно перед самим собою, що я так погано зустрів велике свято. Зате Гриша дуже веселий і весь час сміється, приказуючи: «ах ти, шибеник отакий!» Я певен, що в його серці не лишилося й тіні претензій на мене і що, навпаки, він дуже мені вдячний.

Я лягаю спати, але й уві сні мене переслідує хлопчак, і разом з тим якийсь таємний голос говорить мені: «Слабумна і пуста людина! ти пустоту і слабкість свого серця вважаєш за любов до людини, і з цими даними хочеш знайти добро навкруги себе! Зрозумій же, нарешті, що любов милосердна і вибачлива, що вона все прощає, все вигоює, все очищає! Проймись цією діяльністю, розумною любов'ю, збагни, що в найбільш спотвореному людському образі

просвічує подоба божа — і тоді, тільки тоді дістанеш ти право проникнути в потаємні глибини його душі!»

Душа моя раптом освіжається; я почуваю, що дихання рівно й легко вилітає з грудей моїх... «Господи! дай мені сили не бути бездіяльним, не бути лінивим, не бути суєтним!» — кажу я в думці і прокидаюся у той самий час, коли веселий день нагадує мені, що настало «велике» свято і що треба швидше поспішати до обідні.

«ХРИСТОС ВОСКРЕС!»

Скажіть мені, чому цієї ночі повітря завжди таке тепле й тихе, чому в небі горять мільйони зірок, чому природа огортається радістю, чому серце наче щемить від повноти веселощів, що охопили раптом мене, чому кров приливає до горла, і я почуваю, що мене немовби підіймає, немовби несе якась невидима хвиля?

«Христос воскрес!» звучать дзвони, що раптом загули в усіх кутках міста; «Христос воскрес!» гомонять струмки, що збігають з гори в балку; «Христос воскрес!» гукають шпилі церков, раптово залиті вогнями; «Христос воскрес!» привітно шепчуть вічні вогні, що горять у глибокому, темному небі; «Христос воскрес!» озивається до мене далеке моє минуле.

Я ще вчора ясно чув, як жайворонок, тільки-но прилетівши з півдня, жваво й солодко проспівав мені цю славну звістку, від якої серце моє завжди билось якоюсь чутливою надією. Я ще вчора бачив, як добра купчиха Пелагія Іванівна клопоталась і поралась, виготовляючи безліч пасок і баб, фарбуючи сотні яєць і запікаючи в тісті десятки окороків.

— Навіщо вам так багато пасок, Пелагіє Іванівно? — спитав я її.

— Е, батечку, все піде для «нешасненьких!» — відповіла вона, побожно кладучи на себе хреста.

Страх як люблю я Пелагію Іванівну. Це справді вельмишановна жінка! «Нешасненькими» вона називає арештантів, і, здається, все життя своє присвятила на те, щоб як-небудь скрасити тісноту й суворість їх ув'язнення. Вона не питає, хто той в'язень, якому рука її подає милостиню христовим ім'ям: чи розбійник він, чи злодій, а чи просто «причетний».

В очах її всі вони просто «нешчасенькі», і от кожної неділі посилаються з її дому цілі в'язки калачів, пуди м'яса або риби, і «нешчасенькі» благословляють ім'я Пелагії Іванівни, називають її «магінкою» і «годувальницею»... І я тієї думки, що коли хто-небудь на цьому світі заслужив царство небесне, то, звичайно, Пелагія Іванівна найбільше.

Ще вчора звечора я почував, що в місті діялося щось незвичайне. О-пів на дванадцяту в усіх вікнах замигтіли вогні, і слідом за тим потягнулися по всіх вулицях люди, і загуркотіли різномасті екіпажі крутогорської аристократії.

І я теж з якимсь особливим, давно забутим почуттям радості вислухав утреню і вийшов з церкви, несучи в собі невідоме і світле почуття дружелюбності, милосердя і вибачливості.

«Христос воскрес!» — думав я. — Він воскрес для всіх; великі і малі, іудеї і елліни, ті, що прийшли рано, і ті, що прийшли пізно, мудрі і юродиві, багаті і убогі — всі ми рівні перед його воскресінням, перед усіма нами стоїть трапеза, яку приготувала перемога над смертю.

Недарма існує в народі повір'я, що душа грішника, який помер на великдень, очищається від гріхів і лине в райські обителі.

Чи може бути допущена ідея про смерть у той день, коли все говорить про життя, все закликає до нього? Я люблю ці народні повір'я, бо в них, крім поетичного почуття, завжди розлито багато світлої, заспокійливої любові. Не знаю чому, але коли я гляну на юрби трудящих, що здобувають у поті чола хліб свій, мені завжди спадає на думку: «як славно було б померти в цей великий день!..»

Для всіх воскрес Христос! Він воскрес і для тебе, похмурий і понурий хабарнику, для тебе, чиє заскніле серце перестало битися для всіх радощів і втіх життя, крім утіх надбання і неправди. У цей великий день і твоя душа звільняється від нечистих помислів, що тяжіли над нею, і ти робишся добрим і милосердним, і ти розкриваєш обійми для брата свого.

Він воскрес і для вас, бідолашні в'язні, нещасні, невпізані мандрівники моря житейського! Христос, що сходив у пекло, зійшов і у ваші серця і очистив їх у горнилі любові своєї. Немає татів, немає душолюбів, немає перелюбців! Усі ми браття, всі ми невинні й чисті перед голосом любові, яка все прощає, все спокутує... Обіймемо ж один одного і всім єством своїм виголосимо: «друзі! браття! воскрес Христос!»

Він воскрес і для тебе, бідний трудівниче, сумирна жертво лютої бюрократії! Добрий начальник Сергій Олександрович звелів видати всім чиновникам допомогу на свято з «решточок» — і ось з'являється в тебе на столі рум'яна паска, а поруч з нею красується добра чверть телятини. Не просторий твій куток, не тішить нікому ока твоя бідність, але в цей день і твоя убога кімнатка вимита й прибрана по-святковому, діти одягнені в чистенькі ситцьові сорочки, а дружина гордо походить в неймовірно накрохмаленій спідниці. Діти твої раз у раз підходять і до рум'яної паски і до принадної телятини: вони ждуть не дждуться, коли вже всі ці чудові речі можна буде скуштувати. Але ти ласкаво стримуєш їх нетерпіння; ти знаєш, що в цей день прийдуть до тебе розговітись такі ж трудівники, як і ти сам, яким не припало, можливо, нічого з «решточок»; серце твоє в цей день для всіх розкривається; ти любиш і журишся тільки тим, що не можеш усіх наситити, усіх нагодувати в ім'я Христа спасителя.

Він воскрес і для тебе, сірячино! Він сугубо воскрес для тебе, бо ти цілий рік, зрошуючи потом годувальницю-землю, славив ім'я його, бо ти цілий рік робив, ждав і все думав: «от прийде великдень, і я відпочину в святому с'яві його!» І ти відпочинеш, бо в полі біжать ще веселі струмки, бо земля-матінка тільки-но парувати почала, і ніщо не кличе ще в поле ні твоєї сохи, ні твоєї невсипущої праці!

Для всіх воскрес Христос! Всі ми, великі і малі, багаті й убогі, іудеї і елліни, всі ми встанемо і від щирого серця обіймемо один одного!

Коли я прокинувся, сонце стояло вже високо, але як ясно воно світило, як тепло воно гріло! На вулицях було сухо; недарма ж кажуть старожили, що хоч яка буде негода на шостому тижні посту, страшний тиждень все діло поправить, і на великдень буде сухо й тепло. Мені зробилося тоскно в кімнаті самому, і я вийшов на вулицю, щоб на людей подивитися.

— Христос воскрес! — кричить мені Порфирій Петрович, їдучи мимо парюю буланеньких коненят: — там буде?

І, не дочекавшись моєї відповіді, додає:

— Ото ж бо! сьогодні гріх! сьогодні не такий день, щоб у карти грати! Сьогодні, за старим звичаєм, раніше спати лягти треба.

Я йду далі і незабаром рівняюся з будиночком «матін-

ки» Пелагії Іванівни, в якій всі вікна, з нагоди великого свята, навстіж.

— Ну, що, як «нешчасенькі»? — питаю я в цієї милої жінки, лагідне обличчя якої відрадно й освіжливо впливає на мою душу.

— А що? все слава богу! мало не затермосили мене, стару, зовсім! Та не погордуй, пане ласкавий, завітай до мене розговоріться! Певно, тобі, сердешному, самому в таке свято сумно!

І мені дійсно робиться раптом так сумно й гірко, що я почуваю, як сльози душать і давлять мене. Я справді пригадую, що мені чогось бракує, що я начебто зайвий на білому світі, що я самотній, завжди самотній. І я вдвоє більше починаю любити цю милу Пелагію Іванівну за те, по-перше, що вона назвала мене «сердешним», а, по-друге, за те, що вона від усієї душі мене обігріла і привітала на великдень. Невідомо чому, але Пелагія Іванівна завжди якось особливо зітхає і похитує головою, коли зі мною розмовляє. Інколи мені трапляється помітити її погляд, звернений на мене в той час, коли я розмовляю з її племінниками і племінницями, з її сирітками, яких у неї повен дім, і погляд цей завжди буває сповнений якоїсь тихої, люблячої журби. Немає сумніву, що вона і в мені бачить одного з юрби «нешчасеньких», що вона охоче полюбила б мене, як любить своїх сиріток, коли б я, на своє лихо, не був чиновником. Чиновницький віцмундир у багатьох випадках позбавляв мене змоги втішатися силою приємних речей. Пелагія Іванівна висока й повна жінка; слід гадати, що замолоду вона була красунею, тому, по-перше, що риси її обличчя ще й досі свідчать про колишню красу, а, по-друге, тому, що жінка із справді добрим серцем, на мою думку, мусить, неодмінно мусить бути красунею.

Тимчасом я заходжу на подвір'я, де навзаводи веселиться і розважається молоде покоління. Пелагію Іванівну ці забави дуже тішать. Як жінка справді добра, вона сама дуже весела, і тому любить, коли інші веселяться. З тієї хвилини, як я заходжу на її подвір'я, моя хандра вмить зникає. Малолітні племінники і племінниці з усіх боків обступають мене і вихваляються передо мною своїми обновками, бо Пелагія Іванівна всіх заради свята наділила. Остеронь, біля паркана, лежить колода, впоперек якої перекинута дошка, і двоє дівчаток, років по дванадцять, що є сили намагаються підскочити якнайвище. Коло надвірних будівель мирно

пасеться табун індичок, і кілька хлопчаків настирливо дратують величезного індика, який з усієї сили надимається, а часом і швидко наскакує на кривдників, що вмиль кидаються врозтіч.

— Ваню! агов Ваню! нащо індика, голубчику, дражниш? — кричить Пелагія Іванівна, що вийшла назустріч мені на ганок.

Але діти так тісно обступають мене, що я не маю ніякої змоги пробратися до моєї хазяйки. Вони голосно і деспотично вимагають гривеника на пряники, який і одержують при загальному гучному вдоволенні.

— Бач, шибеники, як пана обступили! — каже Пелагія Іванівна, але слово «шибеники» звучить у неї якимось зовсім не лайливо.

Я, нарешті, звільняюсь і входжу до світлиці, в якій зібралась уже велика компанія. На покуті сидить дідусь Іван Гаврилович; він уже років з десять нічого не бачить і не чує, і обличчя його від старості взялося якимсь мохом. Одначе, Пелагія Іванівна і досі ніякого діла не розпочинає, не попросивши заздалегідь його благословення, і мені напевно відомо, що ключі від скриньки з грішми досі зберігаються в «дідуся», який видає гроші з надзвичайною скупістю. Поруч з ним сидить стара жінка, свекруха хазяйчина, і ця поважна постать нагадує мені про чоловіка Пелагії Іванівни. Чоловік цей ще живий, але його кудись вислано за погані діла, і немає сумніву, що ця обставина багато важить у тому співчутті, яке виявляє Пелагія Іванівна до «нещасеньких». Тут же сидить і приказний Трохим Миколайович, що зовсім спився; він бачив колись кращі дні, тому що був і справником, і засідателем, і знову справником, і просто вільнонайманим писцем у земському суді, аж поки, нарешті, пройшовши крізь усі мідні труби, не влаштував собі постійного присутствія в шинку, де, за шкалик «оковитої», може нашкрябати про що завгодно, куди завгодно і яке завгодно проханнячко захмелілому мужичкові. Але в це велике свято і Трохим Миколайович вважає за гріх іти в шинок і ходить поздоровляти різних благодійників, яких у нього дуже багато серед купецького і міщанського стану. Він, проте, дуже рідко підходить до великого стола, на якому стоять паски та інші великодні страви, а здебільшого навідується до малого стола, який стоїть біля стінки і на якому красуються чарки й графини з горілкою. Кілька молодичь і хлопців доповнюють картину.

— Будь ласка! просимо уклінно на бесіду! — каже Пелагія Іванівна, заводячи мене до кімнати. — Тату! Микола Іванович прийшов!

Але «дідусь» не чує і тільки плямкає.

— Ви старому моему вже пробачте, пане ласкавий, — каже далі Пелагія Іванівна: — що він через старість пошану вам віддати не в силі.

Мене садовлять біля діда, хоч я скоріше волів би побути з молодичками; з другого боку, молодички, мабуть, помітили мою кислу фізіономію, бо я бачу, як вони сміються нишком.

— Призволяйся, батечку, призволяйся! — каже Пелагія Іванівна приказному, який, піднявши чарку, вже не може висловитись і тільки втупає в неї довгий, благальний погляд.

Розмова, що урвалась, коли я прийшов, відновлюється, але дуже стримано.

— Отак-о, — шамкотить дідусь: — отак-о, діточки, старий, старий, а все пожити хочеться... Коли б ще хоч років з десяток протягнути, їй-право!

Молодиці сміються.

— Та тобі, дідусю, хоч і женитися, — каже одна з них, меткіша: — не такий ти вже й старий!

— Га? — питає дід.

Пелагія Іванівна підходить до нього і на вухо, якомога голосніше, пояснює, що от Варвара від живого чоловіка за нього, старого, заміж збирається.

— Ага, ага, — відповідає дід: — я ще старик здоровенний... здоровенний старик, тільки от ніженьки погано ходять... погано, ой як погано ходять ніженьки...

Молодички сміються ще дужче.

— А що, як торгівля, дідусю? — питає свекруха, нахилючись до самого дідового вуха.

— Погано, матінко, погано! зовсім нині погано стало; сам я от недочуваю щось, а Пелагіюшка в мене ще молода... Часом так нездужається, наче й справді старість прийшла. А найгірше ніженьки! крутить ото, знаєш, крутить, наче ось гвинтом тобі кістку гвинтить!

Трохим Миколайович підходить, заточуючись, до дідуся, і, нахилившись до його вуха, хоче, мабуть, побажати йому доброго здоров'я, але тільки гикає і якось малопристойно сопе, що страшенно смішить молодичок; а дідусь, почувши носом сильний дух сивухи, відхиляється ближче до стінки.

— Батечку! Трохим Миколайович доброго здоров'я тобі бажає! — кричить Пелагія Іванівна і, звертаючись до приказного, додає: — призволяйся, батечку, призволяйся на здоров'я!

— Хіба! — шамкотить старий: — а я думав, що з сусіднього шинку двері відчинилися... їй-право! А як же ти там, криса приказна, віку доживаєш, горілочку попиваєш?

— С-с-с-лав-ва вввсе-ввишньому! — щастить, не без великих зусиль, вимовити Трохимові Миколайовичу.

— Чого там «слава всевишньому», — зауважує Іван Гаврилович: — мабуть, днів зо три не їв, голубе! все на горілці та на горілці, а горілку ж хлібом заїдати треба.

— Це п-п-правильно! — вимовляє Трохим Миколайович.

— Ото ж бо! а ще й благородним називаєшся!

— Та що ж ви, голубчику, нічого не їсте? — звертається до мене Пелагія Іванівна: — хоч би генерифцю випили, або ось горішками з молодичками розважились! А може, вам і нудненько із старими? Заходьте, пане, хоч до тієї світлиці: там наші молодичці сидять!

Я виходжу до другої кімнати, але й там мені невесело. Є якийсь поганий черв'як, який точить мені груди і заважає віддаватися загальним веселощам. Я сиджу ще з чверть години і йду від Пелагії Іванівни.

Уже дві години; рух на вулицях помітно поменшав, але біля воріт скрізь збираються гуртки купчих і міщанок, що вже пообідали і вийшли на вільне повітря в святкових убраннях. Пісень не чути, бо в таке велике свято співати гріх; видно, що все, що тільки є перед вашими очима, віддається не стільки веселощам, скільки відпочинкові і якійсь щасливій безтурботності.

— Чого ви все самі та самі! заходьте хоч до нас, пообідаємо разом! — каже мені мій щирий друг, Василь Миколайович Проїмін, той самий, якому поміщик Буєракін у велику заслугу ставить його наївне «хоч куди!»!

І я прямую до нього, дуже щасливий, що мені є з ким поділити трапезу цього великого дня. Василь Миколайович остаточно розганяє мою хандру своєю добродушністю, якій «пальця в рот не клади»; дружина його, дуже жвава й балакуча дама, справді потішає мене оповіданнями про не-

Див. «Волод. Кост. Буєракін». (Прим. австра).

давній прийом князя Льва Михайловича; дітки їхні, що жвавiстю й вертлявiстю вдалися в папап, а добродушнiстю і тонкою спостережливiстю в рара, вилазять мені на плечі і дуже серйозно упевнюються, що я конячка, а зовсім не надвірний радник.

Я щасливий, я їм з таким апетитом, що стара економка Варвара з жахом дивиться на мене і думає, що я, принаймні, цілий страсний тиждень нічого не їв.

Ю Р О Д И В І

НЕВМІЛІ

Якось трапилося мені бути в Полорецькому повіті на одному дуже важливому слідстві. Через те, що до справи було багато причетних з осіб міського стану, то до мене командирований був депутатом міщанин Голенков, який служив ратманом у місцевому магістраті. Між іншим, Голенков виявився пречудесною людиною. Це був один з тих розумних і смирних стариків, яких нині мало зустрічається; тримався він якось осторонь повітової аристократії, робив виключно своє маленьке діло, додержувався старовини, і в цьому останньому був начебто з норовом. Під час наших частих переїздів з одного місця на інше ми мали цілковиту можливість зблизитися, і, само собою зрозуміло, розмови наші переважно торкалися тих самих витязів повітового правосуддя, про яких я мав честь розповідати в попередніх нарисах. Особливо ж невичерпним джерелом для різного роду міркувань був знайомець наш Порфірій Петрович, швидко звеличення і збагачення якого було в той час притчею і наукою мало не для цілої губернії.

— Воно правда,— говорив мені якось Голенков: — правда, що Порфірій Петрович не то щоб сказати зовсім хороший чоловік, та з ним, принаймні, хоч діло мати можна, бо він резонний, і напрямки тобі скаже, коли діло твоє сумнівне. А от, я вам скажу, горе, коли бачиш, що чоловік-от і чесний і хороший, а геть ні до чого приступитися не може — все в нього з рук валиться. З таким зв'язатися — не доведи господи! Почнеш йому резон доповідати, то він не то щоб тобі вдячним бути, а наче теля всіма чотирма ногами брикається. «Ви, мовляв, бидло, що ви розумієте! Не тяміте, як і поводитись, а ти ось на мене подивись — чи бачив

ти отаких молодців?» І знаєте, ваше благородіє, словами то він, може, й не говорить, а так усією фігурою в лице тобі тиче, що от він чесний, та освічений, то йому за ці чесноти мольбні правити слід. Ось, мовляв, до чого ви, тварюки, дожилися, що чесна людина у вас немов жар-птиця!

Микола Федорович зітхнув.

— А вся ця їхня фанаберія,— казав він далі:— насмілюсь, ваше благородіє, висловитися, саме від цієї їх зарозумілості йде. Виходить, по-їхньому, що вони нас рятувати, приміром, прийшли; хочемо, мовляв, чи не хочемо, а робити нічого — рятуєся, та й годі! Якби ж він забув бодай на хвилинку, що він кращий від усіх, якби менше нас рятував — може, й міг би він діло робити.

— Про кого ж це ви говорите, Миколо Федоровичу?

— А я, ваше благородіє, так, до слова; одначе, не потую, що ось нині пішов зовсім інший сорт чиновників: все більше молоді, але ж, істинно вам кажу, дивитися на них — сама тільки прикрість. На словах він усе тобі, мов на пальцях, перелічить, почне ото до всяких хитрощів поліцейських удаватися, і отаку, мовляв, він штуку утне, і отак він шахрая обкрутить,— а як дійде до діла,— і червоніє, і блідне, і зовсім розгубився. І не диво, коли б законів не знали чи там форм яких; усе, батечку, в нього в пам'яті, та от як стане перед ним жива людина — де воно й поділося! «теє» та «теє» та «гм» — нічого від нього й не доб'єшся більше. Звольте ви знати Михайла Трохимовича?

— Як не знати.

— Ну, от, послушайте. Їздили ми з ним ото на слідство. Гаразд. Ідемо ми отак, розмовляємо проміж себе, от хоч би, приміром, як оце з вами.— «Цих, каже, старих мерзотників та кляузників усіх давно б уже перевішати треба. Від них, каже, і на уряд тінь; уряд, мовляв, їх, нероб, поїть-годує, а вони тільки мерзоти тут коять!» І знаєте, все так ото гаряче та озартно вигукує, а мені, признатися, й любо такі слова слухати, бо воно хоч не то щоб зовсім нестерпно, а таки правда, що трошки двозначності в усіх цих поліцейських є. От і кажу я йому: якась же, мовляв, причина цієї справи та є, що вся вона через пень-колоду йде, не по-божому, можна сказати, а більше проти всякої природності?— «А через те, каже, всі ці мерзоти, що ви, каже, самі бидло, все це терпите; якби, мовляв, ви розуміли, що негідник негідником і є, що його негідником і називати треба, то не смів би він пику свою паскудну й на світ божий показувати.

А то, мовляв, ви, барани, того й не розумієте, що не ви для нього тут живете, щоб черево його богопротивне напихати, а він для вас від уряду поставлений, щоб вам добре було!» Гаразд. Дав я йому заспокоїтися—бо він аж себе не тямив — та й кажу потім: «Адже ось ти, ваше благородіє (я йому й ти говорив, бо надто вже він смирний був), кажеш, що, мовляв, негідника негідником називати, а це, кажу, і по християнству не можна та й начальство, мабуть, не дозволить. Отак ти з свого розуму, може, й мене негідником назвеш, а я й не негідник зовсім, то на що ж це буде схоже? Та й негідник, коли вже він, тобто, справжній негідник, за лайку зайву на тебе й не полізе: це йому однаково, що кухлик води випити. А ти мені ось що скажи: говориш ти, що не ми для нього, а він для нас поставлений, а самих же ти нас, ваше благородіє, і бидлом і баранами обзиваєш,— як же це так? Теперечки я, приміром, так міркую: коли в скотської, тобто, череди пастух, то хай він пастухом і буде, і хай не питає в барана, коли йому на водопій заманеться, а веде, коли сам знає. Якщо ми ті ж барани, то, виходить, і нам у цю справу встрявати не слід: веди, мовляв, нас, куди надумав!» — Що ж би ви думали, ваше благородіє! уткнувся він у кибитку, та лиш надувся, мов індик, почервонів увесь — не сподобалось, мабуть, що «баранами» докорив. Вже ж і як вони всі не люблять, коли їм у чомусь перечити станеш: «Ти, мовляв, бидло, то ти й слухай, поки я там говоритиму». Сидів він отак уткнувшись і мовчав усю станцію; ну, і я нічого, навіть совісно стало, що боже дитя наче скривдив. Однак, через скільки там часу, знову повеселішав, немов і забув зовсім. Їдемо ми другу станцію, діло було вночі, от візник наш і задрімав трохи на козлах. «Поганяй!» — кричить Михайло Трохимович. Та де там! поворушив віжками і знову плентається тюп-тюп. «Поганяй!» — кричить, чую, знову Михайло Трохимович, а сам уже і в озарт увійшов, і рученята в нього немов сучаться, а кулачок такий ото мініатюрненький, немов ось картоплина; вдарити до смерті хочеться, а сміливості немає! Совісно йому, чи що, чи боїться він — і сам не розберу. Тільки як ото закричав диким маніром, то і ямщик, скажу вам, обернувся до нього, наче здивувався, а лакей їхній сидить теж на козлах, похитується, та й каже йому: «ви, Михайле Трохимовичу, не зволіли б ручок своїх трудити». Справжня потіха була!

Голєнков засміявся; я теж не міг не усміхнутися.

— То ось воно як! — казав він далі: — а розберіть,

ваше благородіє, це діло як слід, то чим же він від інших різниться? Ні, мабуть, так уже вони всі сформовані, що в кожного, тобто, природне бажання є руками вперед совати, а котрий же тиче, то не тому, щоб він зрозумів, що це не християнських рук діло, а тому, що сили бракує. Гляди, так ударить, що й не почувеш, — ну, і вийде самий тільки сором! Я, ваше благородіє, знав таких, що руки їм уже й дуже свербіли; а от як силюнки в нього нема, то він і цілиться вибрати таке місце, щоб дошкульніше, приміром, хоч у зуби, чи там в очі... Ну, цей народ уже зовсім злющий, таких небагато. Цей як б'є, весь побіліє, наче мертвий, і зуби зціпить, і дихає якомсь важко... А більшість б'ється одверто, без злоби, з розмаху, куди попало... так, тільки для порядку.

— То ви приходите до того висновку, що Михайло Трохимович гірший за якого-небудь Фейєра або Порфірія Петровича? Так, чи що?

— Ні, я цього не скажу, щоб він сам по собі гірший був, бо й сам розумію, що Михайло Трохимович все-таки хороша людина, а от зволите бачити, ваше благородіє, не вмю я цього пояснити вам, а є в ньому щось неладне. Наче ото як у нас жінка дитини не доносить: таке слабе та хирляве ходить, ніби воно наполовину тільки живе, а другою половиною вже мертво. Живого матеріалу вони, добродію, не розуміють! їм усе б ото за книжкою, або ще краще за балачками: це їхня нива; а як дійде діло до того, щоб пеньки рахувати,—у нього, бач, і ніженьки заболіли. Візьметься він завзято, і рве і мече, а потім, дивись, уже й притих, та так притих, що все й покинув; усе тільки й говорить про те, що, мовляв, як це його, з такими, бач, здібностями, та грязь вигрібати запрягли; це, мовляв, діло чорноробів, станових, чи що, а його діло сидіти там, високо, та тільки колеса всієї цієї механіки змащувати. А про те й не догадається, що коли всі таку думку в голові триматимуть,—адже звідки знати! може, і всі коли-небудь освічені будуть! — то хто ж пеньки лічитиме?

Микола Федорович розчулився.

— От і приїхали ми з ним на слідство. А слідство було важливе. В поміщицькому маєтку управителів син на масницю з п'яною компанією розважалися, та хто їх знає? ненароком, чи що, або й для сміху, може, тільки забили вони одну дівку аж до смерті. Проте, хоч які були п'яні, а вчинивши таке діло, отямилися; взяли й вивезли тіло на легких

саночках та край дороги й поклали. Звісно, наїхало. Відділення; туди-сюди — частування, звісно; мало тут і другої дівки не вбили. Виявилось, що змертвлення тут нема ніякого, а сталася смерть від стужі, а рана на голові через те, мовляв, що впала дівка в ожеледь і розбила собі голову. Тільки чудно, що вона ото немов навмисне самісінькою, тобто, скронею впала. Воно б так і скінчилося, та був тоді із справником не в злагоді писець один, так собі, ледащо. Доніс. Прислали іншого чиновника, вже з губернії; виявилось, що смерть сталася дійсно від змертвлення і що в змертвленні підозрівають управительського сина. Одначе стривай! був же тутечки лікар і говорить, що змертвлення знов-таки немає, а просто смерть як смерть. Цього чиновника відкликали, прислали іншого; той подивився-подивився, пише: справді — смерть. Думали тут, гадали, кому тут вірити: один каже: смерть, другий каже: змертвлення; от і прислали до нас Михайла Трохимовича, гіршого, мабуть, не знайшли. Приїхав він до нас чванливий такий; звісно, іграшки; мало не наперед радіє, що йому начальство хрест за таку справу вишле. А виїхав він теперечки з тим, щоб за змертвлення, бо, каже, що це вже так і повинно бути. От, і приїхали ми на місце, і кажу я йому, що ці діла треба, Михайле Трохимовичу, з обачністю робити; не кричи, ваше благородіє, а ти потихеньку, та з терпінням.— «Як же! як же!» каже. І справді, бачу я, дістав він сіряк собі, бороду приклеїв, парик надів і пішов — куди б ви думали? — пішов у шинок! Ну, розуміється, мови в нього селянської все-таки немає; як він там не прикидався, а впізнали його; паричок ото і всю одягу скинули, та так як був, по морозу й пустили. Йй-право. Навіть бити не били, бо до отакого мізерного і доторкнутися нікому неохота; хіба, може, ляща легенького дали, щоб справа зовсім у порядку була, не без хліба-солі додому відпустити. Прийшов він на квартиру: і плаче, і лається. Проте не вгамувався. Чув він ще в школі, мабуть, що серед народу різні забобони велику роль відіграють: бояться ото привидів, і всяка там у них нісенітниця. Взяв він та й напнув на себе біле простирало; дав, знаєте, куховарці управителевій три карбованці, щоб пропустила, куди йому треба, та й пішов уночі в світлицю до обвинуваченого. А той лежить собі, ніби нічого й не знає. Виліз Михайло Трохимович весь у білому з-під ліжка, та й каже йому басом: «говори, мовляв, як ти вбив Акулину?» Тільки ж той шахрай спочатку вдав ніби й справді переля-

кався, кинувся приви́дові в ноги. «Я, каже, убив, я! грішний чоловік!» — «Покайся ж,— каже Михайло Трохимович: — розкажуй, як ти її вбив?» Коли той як схопиться: «ось як бив! ось як бив!» — та такого йому, пане, прочухана дав, що той і життя не радий. «Коли ти, каже, не тямиш, то не в своє діло не лізь!» А за перегородкою сміх, і найдужче від усіх заходиться та сама куховарка, якій він свої власні три карбованці дав. Хотів був він і скаржитися, та вже я насилу відговорив, бо ж він сам не в законі діло робив, а тільки начебто бавився. Коли б узявся за це діло інший — вся ця штука безпремінно вдалася б якнайкраще, бо інший знає, до кого звернутися, з ким діло мати, — і люди такі в околиці є; ну, а він до всіх з довірою лізе, навіть жалю вартий. Ну, і морочилися ми з ним, з убивцею отим; Михайло Трохимович йому запитання, а він йому два, та вже не то щоб Михайло Трохимович убивцею, а убивця той ним же й командує. Почне ото нісенітницю йому верзти, той стане його спиняти, та куди тобі! «Ви, каже, ваше благородіє, повинні дати мені всі засоби для виправдання». Або от свідків привели: того не допускає через хлібосо́льство, того через ворожнечу — навіть уже й свідки сміються, як він ним коверзує! Так і не допустив нікого до присяги, хто потрібніший, а ось, каже, допитай такого-то: він у той самий час на селі був. І привели до нас діда старезного, сліпого й глухого; ну, того про що не питали, опріч «га» та «що» нічого не добилися. А Михайло Трохимович отаким маніром опитавши всіх: «Ну, каже, тепер справу, слава богу, здається, закруглено!» Сів він писати донесення, закінчив і мені прочитав. Ну вже й чудо, ваше благородіє! такого я й не бачив! Усе він туди понаписував: і переодягання свої, і історію з привидами! і як же це в нього там гладенько вклалося — читати дивно! Здається, так би й розцілював його: там такий він хитрий та кмітливий з папера того дивиться! — Однак,— кажу я йому: — коли б тобі отак, ваше благородіє, бога не прогнівити! — «Хіба що?» — Та так, дуже вже ти добре себе описав, а як роздивитися, то ти ж справу зіпсував тільки.— «Нічого, каже, все буде гаразд!» І справді! убивця й досі живий та здоровий!

— Що ж це доводить, Миколо Федоровичу? Це доводить тільки, що Михайло Трохимович дурний або до поліцейської служби нездатний — от і все.

— Ні, це, я вам скажу, не через нездатність і не через дурість, а просто від сумнівів, та від того ще, що терпіння

в нього, старанності в справі немає. Все думає, що діло то жарт, що йому смажені рябчики самі в рот полетять, усе хоче на свій кшталт світ перекрутити! Ба, брешеш! ти спочатку повчись, та сам до ества підладься, та потім і володій ним на здоров'я; тоді, як отаким маніром з ним упораєшся, воно й само від тебе не втече. Ви думаєте, Михайло Трохимович поїде вдруге на слідство? Ні, його вже на сто верст туди не заманиш! Він і перший раз ото поїхав, бо не знав, що воно за штука така; думав, що буде свої фантазії там розігрувати, а вбивця, мовляв, слухатиме його, та мовчатиме. Аж воно, виходить, що в усякому ділі мало самої чесності та доброї волі: потрібна теж сумлінність, потрібне знання. Гряззю ото не гребуй, а розгреби її, та, розгрібши гарненько, і стромляй тоді туди свого носа. А то, бач, ручки в тебе дуже білі, в рукавичках ходиш, та кирпу високо держ — ну, і ходи в рукавичках.

Останні слова Микола Федорович промовив з якоюсь люттю.

— От,— говорив він далі: — цей самий Михайло Трохимович приїхав до нас іншим разом думу ревізувати. Зібрав він усе наше товариство, та й давай нас чесати: все ото в нас погане та паскудне! Затіяв, бач, торгівлю перевіряти, усі крамнички виходив, навіть розписників усіх обшарив і все, каже, не так. Тобі, каже, слід торгувати голками, тобі благовонням, усіх розписав. По заводах пішов — число робітників став перевіряти, чани перелічив, і скрізь, пане, знайшов, до чого присікатися. «Ти, каже, міщанин, то в тебе робітників повинно бути менше». — Та змилуйся, ваше благородіє, адже з меншим числом робітників такого діла й починати не можна! Та де тобі, і слухати нічого не хоче: мене, каже, це не стосується. От і виходить, що в такому ділі й Фейера добром пом'янеш. Той, хоч і наказ матиме, та коли він бачить, що й справді торговцеві скрутно, то і в наказі знайде такий м'якуш, що все піде наче по-старому. А цей просто ніяких резонів знати не хоче. І все вони отак! Обступили нас кругом, що й дихнути не можна: туди йди, або брешеш, не йди, а сиди, або брешеш, не сиди... зовсім ми розгубились. Галявинки у нас які були — позабирали: бери, мовляв, з торгів, а нам під вигін дали згарище — немов твоя голомозина. ну й ходить худоба голодна. Лісок який є, і в той не пускають, отакісінької трісочки не дадуть; та оце недавно ще запитують, чи не можна, мовляв, ще й за воду гроші брати!.. А воно ж діло наше, кровне наше — чого б іще, здається!

Ну, й виходить, що тут уже не служба, а просто бешкетництво якесь, прости господи!

Микола Федорович плюнув.

— Як же ви гадаєте, чому все це робиться, Миколо Федоровичу?

— А ось, пане, чому. Перше діло, багато ви про себе думаєте, а про інших — хоч би про нас, грішних — то й зовсім нічого не думаєте: так, мовляв, дрібнота все це, скотина нечиста. Друге діло, зовсім не з того кінця починаєте. Ти, коли хочеш служити вірою, то по верхах не лазь, а держись більше коло землі, коло земства тобто. Коли бачиш, що погано — ну і виправ, наведи його на дорогу. А то приїде оце весь як гармата заряджений, та й стріляє в нас своєю чесністю, та благонаміреністю. Ти благодіяння нам чини — що й казати! — та в міру, пане, в міру, а то ж нам і гірко, може, буде... Ти от краще попусти трохи, дай дихнути! Може, вона й пішла б, машина!

БЕШКЕТНИКИ

*Vir bonus, dicendi peritus*¹.

«Якщо ви гадаєте, що ми маємо справу з цим брудом, avec cette saпaille, то дуже помиляєтесь. На це є писарі, ну, й інші там; це їхній обов'язок, на те вони й створені... Ми всі надто добре виховані, ми навчалися різних наук, ми мріємо про те, щоб у нас усе було чисто, у нас такі охайні погляди на адміністрацію... погодьтесь самі, що навіть само *compte il faut* не дозволяє нам бруднити руки. Який-небудь Іван Петрович або Фейер — це зрозуміло: вони там народились, там і виростили; ну, а ми — зовсім інша річ. Ми хочемо, щоб і формуляр наш був чистий, і репутація не заплямована — *vous comprenez?*²

«Повторюю вам, ви дуже помиляєтесь, коли думаєте, що ось я покличу мужика, та так і почну його власними руками обдирати... фе! Ви забули, що від нього там бог знає чим тхне... та й не хочу я зовсім завдавати собі цього клопоту. Я просто викликаю писаря чи там кого іншого, *et je lui dis:*

¹ Муж доброчесний, що володіє словом.

² Ви розумієте?

«mon cher, tu me dois tant et tant»¹ — ну, і ділу кінець. Як уже він там робить — це мене не обходить.

«Я сам терпіти не можу хабарництва — фе, гидота! Хабарі знов-таки беруть тільки Фейєри та Трясучкіни, а в нас на це зовсім інший погляд. У нас не хабарі, а адміністрація; я вимагаю тільки *належного*, а як воно гам з них виходить, про це мені байдуже. Мій обов'язок тільки перелічити статті: ямська їзда там, чи що, шляхова повинність, рекрутство... Tout cela doit rapporter.

«Je suis un homme comme il faut»²; я дитя нинішнього часу; я хочу мати і хорошу сигару, і склянку доброго шатодікему; я повинен — ви розумієте? — *повинен* бути пристойно одягненим; мені *необхідно*, щоб у мене в домі все було комфортабельно — le gouvernement me doit tout cela»³. Я людина холоста — j'ai besoin d'une belle»⁴; я людина з вищими, освіченими поглядами — треба, щоб думка моя була спокійна і щоб її не бентежили ні бідність, ні будь-які нестатки — інакше який же з мене буде адміністратор? Яким чином розроблятиму я всякі філантропічні проекти, якщо голова в мене не вільна, якщо я мушу весь час про те тільки й помишляти, щоб як-небудь наповнити свій шунок? Для того, щоб давати справжню користь, я повинен бути веселим, бадьорим, свіжим і безтурботним — все це дуже-просто і зрозуміло; і якщо доля закинула мене в якийсь мерзенний Полорецьк, то з цього зовсім не випливає, що я повинен зробитися Зеноном.

«Ні, Dieu merci, нині на Зенонів поглядають скося. Це все люди жовчні і неспокійні; хворіють, знаєте, на печінку; ну, а я, слава богу, просто благонамірена людина — та й годі. Entre nous soit dit»⁵, я навіть трошки епікуреєць. Я переконаний, що без матеріальних вигод життя не може являти собою нічого привабливого. Добрий обід, добре вино проливають у душу спокій, схиляють її до дружелюбності, дають думці ясність і прозорливість. Самі погодьтесь, чи могли б ми з вами так добре розмовляти, якби ми донесхочу понаїдались, як візники в заїзді, щів і каші? Та тут сама

¹ І я йому кажу: «дорогий мій, ти мені винен стільки-то і стільки-то».

² Все це має давати прибуток. Я людина порядна.

³ Уряд повинен забезпечити мене всім цим.

⁴ Мені потрібна вродлива жінчина.

⁵ Між нами кажучи.

тільки печія такого гармидеру наробила б, що й не розв'язався б з нею. Здається, це ясно.

«Через це я й не люблю нічого такого, що може мені зіпсувати настрої або перешкодити моєму травленню. А тимчасом — що ви поробите! — без кінця трапляються такі випадки. От хоч би сьогодні. Прийшов до мене вранці мужик: у нього там рекрута, чи що, взяли, ну, а вони самовільно розділені...»

— До речі, скажіть, будь ласка: я так часто чую про цей розділ — що це таке?

«— Самовільний розділ? ну, це значить, що вони там розділилися, чи то брат з братом, чи батько з сином, бо є в них на це свої мужицькі причини, *des raisons de moujik*. Поб'ються там баби між собою, або свекор заїде в надто приємні стосунки з невісткою — от і почнуть ділитися... Ну, а цього не можна, бо вищі господарські міркування вимагають, щоб робочі сили були якомога більше зосереджені. Мужик, звичайно, не розуміє, що бувають же на світі такі речі, які самі для себе є метою, самі собою задовольняються; він дивиться на це із своєї матеріальної, вузької, так би мовити, гноярської точки зору; він думає, що тут ідеться про його безладні наміри, а не про робочу силу — ну, і лізе... Та не в цьому річ. Прийшов до мене мужик і просить, щоб я зглянувся на його становище. «У тебе, братіку, своє там начальство є, — відповідаю я йому, — сход там, чи що, голова, писарі». *Tout cela est fait pour leur bien*¹. Що ж би ви думали? повалився мені в ноги, цілує їх, плаче — аж совісно, *parce que c'est un honnre pourtant!*² «Скрізь, каже, був; на вас уся надія; ніде суду немає!» Ось, бачите, він навіть не розуміє, що я не для того тут сиджу, щоб оті їхні дрібні чвари розбирати; моє діло управляти ними, проекти складати, *pour leur bien*, стежити, щоб ця машина як-небудь не зійшла з рейок — ось моя адміністративна місія. А що мені до того, чи там Кузьомка чи Прошка піде в рекрути: хіба для держави це не однаково, *je vous demande un peu?*³

— Однак, що ж ви зробили з мужиком?

— Звичайно, прогнав... Але ви зверніть увагу, які вони ще малорозвинені, *comme ils sont encore loin de pouvoir*

¹ Все це зроблено для їхнього блага.

² Тому що це ж все-таки людина.

³ Я вас питаю.

jouir des bienfaits de la civilisation¹. От їм дали сход, дали свій суд це вже майже selfgovernment², а він все-таки лізе. А чому він лізе? питаю я вас: чи не тому, що він хоч інстинктивно, але розуміє, що він ніщо, що і сход його ніщо; що тільки освічений погляд може прояснити цей хаос, цю, так би мовити, яечню, якої всі ці Прошки там наробили.

«Ви, можливо, спитаєте мене, чому ж я не розглянув його просьби, якщо тільки за собою визнаю можливість і право зробити належне розпорядження для найкращого влаштування всіх цих справ? Mais entendons-nous, mon cher³. Немає сумніву, що я не люблю цих сходів; немає сумніву, що там тільки руками махають, а говорять так грубо і незрозуміло, що аж неприємно слухати. Але, з одного боку, я насамперед і над усе поважаю форму, і тоді тільки, коли вона постане перед моє лице, озброєна всіма підписами, печатками і скріпами, я дозволяю собі дати їй легенького щигля по носі, щоб знала форма, що вона все-таки ніщо перед моїми вищими міркуваннями. І до того ж у мене там є такі особливі ліліпути, які дивляться на все моїми очима і все чують моїми вухами; мушу ж я і їм що-небудь залишити! Ці ліліпути — народ дуже крихтний, як шпилькова головка, але вельми кмітливий. Вони з таким успіхом розбирають усіх цих Прошок, що аж дивитися любо.

«Взагалі я стараюся тримати себе якомога далі від усякого бруду, по-перше, тому, що я по натурі охайний, а по-друге, тому, що гордовита постава неодмінно викликає повагу і певний страх. Я знаю дуже багатьох, які далеко пішли, не маючи нічого, крім гордовитої постави. І до того ж, скажіть, будь ласка, що може бути спільного між мною, людиною добре вихованою, і цими мужиками, від яких так погано тхне?

«Коли я був дуже молодий, то мав на свою майбутню діяльність досить наївний і оригінальний погляд. Я мріяв про якісь патріархальні відносини, про якихось дітей, що їх треба іноді напоумляти, іноді навколішки ставити. Гарні діти! Погодьтеся, принаймні, що коли і є тут діти, то в усякому разі, ce ne sont pas des enfants de bonne maison⁴.

¹ Які вони ще далекі від можливості користуватися благами цивілізації.

² Самоврядування.

³ Але давайте порозуміємось.

⁴ Це діти не з хорошої сім'ї.

«Тепер, при більш зрілому розумі, я дивлюсь на цей предмет дещо інакше. В моїх очах цілий світ є не щс інше, як речовина, що, в руках умілого майстра, повинна набирати тих чи інших форм. Я поважаю тільки чисту ідею, яка нічому іншому підлягати не може, крім законів строгого, логічного розвитку. Чиста ідея — це щось існуюче *an und für sich*¹, поза всякими умовами, поза простором, поза часом; вона може жити і розвиватися сама із себе; скажіть, будь ласка, навіщо їй, за таких умов, що цілком забезпечують її існування, натикатися на якого-небудь бридкого Прошку, який може навіть засмутити її своєю бридкістю? Чиста ідея — щось настільки дивне своєю інтимною властивістю все приймати, все переробляти, що розум губиться і меркне від самого тільки уявлення про цю всесильну могутність. Немає тієї комашки, немає того атома в цілій природі, який не зазнав би впливу її. Вона все в себе вбирає і *ote все*, пройшовши крізь негасні і жорстокі вогні чистої творчості, виходить звідти очищене від усього випадкового, «прошкуватого» (похідне від Прошки), вигладжене, вичищене, невпізнання. Яким чином, або, краще сказати, якими чарами відбувається там ця робота, ця чистка — нікому не відомо, але не підлягає ніякому сумніву, що робота і чистка існують, що машина без перепочинку діє своїми колесами, і ніякі людські сили не спинять її...

«Кажуть, ніби необхідно вивчити потреби і особливості краю, щоб уміти ним управляти з користю. *Mon cher, je vous dirai franchement que tout ça c'est des utopies*². Які можуть бути тут потреби? Ну, я питаю вас? Чи знає він, для чого йому дано життя? Чи може він зрозуміти, *se faire une idée*³ про те, що таке призначення людини? *Non, non, non et cent fois non! Je vous le donne en mille*⁴, зберіть ви тисячу людей і перепитайте в кожного з них по одинці, що таке держава? — жоден вам не відповість. Вони знають там своїх корів, своїх жінок, свій гній. Які ж тут потреби, які тут особливості краю!

«Кажуть також деякі любителі освіти, що треба поширювати грамотність, заводити школи, учити арифметики *Et bien, je vous dirai*⁵, що коли ми їм дамо освіту, навчимо

¹ Само по собі і для себе.

² Дорогий мій, я скажу вам одверто, що все це — утопія.

³ Скласти собі уявлення.

⁴ Ні, ні, ні і сто раз ні. Я ручусь вам за тисячу.

⁵ Так ось я вам скажу.

арифметики, кінець нашим вищим міркуванням, c'est sûr et certain comme deux fois deux font quatre¹. Тут наплодиться ціле стадо ябедників, з якими і ради собі не даси, чого доброго. Entre nous soit dit², як людина молода, я майже зобов'язаний співчувати à toutes ces idées généreuses³, але — скажу вам по секрету — в них сила-силенна помилок. Цивілізація — це така тонка, ніжна речовина, якої не можна свавільно кидати в грязь; грязь від цього не висохне, а тільки дасть шкідливі випари, qui empesteront le monde entier⁴. Це все звідти, із Заходу, всі ці вигадки до нас прилазять, а те й невтямки нікому, що грамотність ще не для нашого шлунку страва. Є розумне російське прислів'я: «що росіянинові здорово, те для німця смерть». При потребі, це прислів'я і навпаки повернути можна. Я, знаєте, люблю іноді вдаватися до російських приказок, бо вони якось до всього пасують. Звичайно, є й інше прислів'я: «вчення світ, а невчення тьма», але тут, очевидно, говориться про справжнє вчення, тобто про таке, що vous concevez?..⁵ Я знов-таки не обскурант; я бажаю, я з усіх сил вимагаю вчення й освіти, але справжньої освіти, тобто такої, про яку йдеться у вищенаведеному прислів'ї.

«Ви мені скажете, що грамотність ніхто і не думає вважати за остаточну мету освіти, що вона є тільки засіб; але я насмілююсь думати, що цей засіб нікуди не годиться, бо веде тільки до того, щоб породити цілі легіони ябедників і глитаїв. Тільки справді освічений тесляр може користуватися сокирою, справді освічений кухар ножем, бо, якщо вони не матимуть цієї «справжньої» освіти, вони неодмінно заріжуться цими корисними інструментами. Слюсар, душі якого торкнулася справжня освіта, зрозуміє, що замок і ключ винайдені для того, щоб законний власник шухляди, шафи чи скрині міг замикати і відмикати ці скарбосховища; навпаки, слюсар-грамотій дивиться на цю справу із своєї оригінальної точки зору: він бачить у ключі і замку лише спосіб відмикати скарбосховища, які належать його ближньому. Отож, перш ніж поширювати грамотність, треба поширити «справжню» освіту. Вам, може, дивним здається, що тут справа нібито з кінця починається, але іноді цей, так би мовити, зворот-

¹ Це твердо і вірно, як двічі по два чотири.

² Між нами кажучи.

³ Всім цим благородним ідеям.

⁴ Які заразять весь світ.

⁵ Ви розумієте?

ний похід необхідний і цілком підтверджується російським прислів'ям: «не хвались, ідучи на рать...»

«Але досить про грамотність, повернемося до попереднього предмета. Багато хто повстає проти принципу чистої творчої адміністрації за те, що вона прагне проїняти собою всі життєві сили держави. Але, питаю я вас, що ж тут поганого, яка від цього кому шкода, і чи може, нарешті, бути інакше, щоб принцип, загальний і енергійний, не підкорив собі явищ випадкових і минутих? Повставати проти цього чи не значить волати проти історії, відмовлятися від свого минулого, від свого сучасного? Погляньте навколо себе — все, що ви бачите, все це плоди адміністрації: обласні установи — плід адміністрації; община — плід адміністрації, торгівля — плід адміністрації, фабрична промисловість — плід адміністрації. Як з'єднаєш, знаєте, все це в один фокус, то воно стає видніше. *Vous allez me dire que c'est désolant*¹, а я вам скажу, що зовсім навпаки. Все це йде, і йде досить струнко; отже, все має свій *raison d'être*². Якби ми самотньо розвивалися, бог знає, як би воно пішло; може, праворуч, а може, і ліворуч.

«Взагалі в нас модно висловлювати різні припущення, міркувати про підкорення й покликання та ін... Ось і ви тепер вийшли із школи, так теж, мабуть, думаєте, що все це питання першорядної ваги!

«Та ви зрозумійте, зрозумійте ж нарешті, що нічого міркувати про те, що було б, якби ми догори ногами, а не головою ходили! А тому всі ці безглузді балачки про самотній розвиток надзвичайно хвилюють мене.

«Треба пожити між ними, серед цього неподобства, от як ми з вами живемо, побувати на всіх цих сходках, скуштувати цієї яєчні — тоді не тієї заспіваєш. Самобутність! освіта! Скажіть, будь ласка, навіщо нам тривожити їх? І якщо вони так люблять відпочивати, то чи не означає це *que le sommeil leur est doux*³.

Що й казати, треба серед них впроваджувати які-небудь новини, щоб вони бачили, що тут є турботи, піклування, і все це, знаєте, невсипує — але які новини? Ось я, наприклад, подав проект освітлення хат дешевими лампами. Це і само по собі корисне, і разом з тим відповідає вищим міркуванням, бо *l'armée, mon cher, demande*

¹ Ви мені скажете, що це сумно.

² Підставу.

³ Що сон їм солодкий.

des soldats bien portants¹, а вони там цією лучиною та димом бог знає як очі собі псують.

«Mais vous n'avez pas l'idée², як у них все це тупо прищеплюється. Згадайте, наприклад, про картоплю. Погодьтесь, що це в селянському побуті підмога! Чи підмога це, питаю я вас? А якщо підмога, значить — річ корисна; а якщо це корисно, то треба її впроваджувати — est-ce clair, oui ou non? Et bien, je vous jure sur mes grands dieux³, у нас було стільки tracas⁴ з цією картоплею! наче ми їх до язичеської віри навертали.

«І після цього кажуть і хвилюються, що чиновники хабарі беруть! Один якийсь навіжений пан нахвалявся навіть гаркнути про це на всю Росію. Звичайно, я цього не виправдую: c'est vilain, il n'y a rien à dire⁵, але чому ж вони беруть? Чому вони беруть, питаю я вас? Чи не тому, що чиновник все-таки вищий організм порівняно з усією цією масою? Адже як ви собі хочете, а якби було в ній щонебудь живе, спроможне, то не могли б існувати і робити фурор наші приемні знайомці: Фейєри, Техоцькі та ін., та ін. Отже, все те, що існує, виправдується і історично, і фізіологічно, і етнографічно... tout va pour le mieux dans le meilleur des mondes⁶, як запевняє наш спільний приятель, доктор Панглосс.

«Повірте мені, я багато думав над цим предметом і не на вітер вам кажу. Все це точнісінько так, як я вам говорю, і якщо хто-небудь запевнятиме вас у протилежному, кланяйтесь йому від мене.

«А втім, чи не розпити нам пляшечку старенького? у мене є таке, що пальчики оближеш!»

НАДІРВАНІ

«Коли ви захочете дізнатися від крутогорських жителів, що я за людина, вам, напевно, скажуть: «о, це собака!» І я не тільки смиренно схилиюсь перед цим прізвиськом, але, коли хочете, навіть трохи пишаюсь ним.

¹ Армії, друже мій, потрібні здорові солдати.

² Але ви не уявляєте собі.

³ Ясно це чи ні? Так ось, я клянусь богами.

⁴ Клопоту.

⁵ Це гидко, що й казати.

⁶ Все йде на краще в цьому найкращому із с

«Ця репутація до такої міри закріпилася за мною, що коли моєму начальникові не подобається фізіономія якогонебудь смертного, він нікого іншого, крім мене, не закликає знищити цього смертного! «Любий Філоверитов,— каже він мені: — в такого-то пана NN ніс дуже довгий; це порушує симетрію адміністрації, а тому чи не можна, *carissime*...»¹ І я лечу виконувати наказ мого начальника, я впиваюсь кігтями й зубами в ненависного йому суб'єкта і доти не залишаю його, поки жертва не падає до моїх ніг, погрижена і бездиханна.

«М'якість серця не становить моєї характерної риси. Скажу навіть, що в той час, коли я зацьковую, пан NN, який, власне, є для мене особою зовсім сторонньою, негайно стає особистим моїм ворогом, ворогом тим більш для мене ненависним, чим більше він вживає засобів, щоб оборонитися від мене. Я раптом проймаюсь усіма намірами мого начальника: погляд мій мутніє, біля рота виступає піна, і я гризу, гризу аж поки сам не падаю у знеможі й шаленстві... Погодьтеся самі, що в цьому повсякчасному, неприродному напруженні всіх струн душі людської є теж своя поетична сторона, яка, на жаль, випадає з уваги небезсторонніх спостерігачів.

«І не то щоб я був, справді, таким уже озлобленим, щоб нещастя ближнього давало мені невимовну втіху... зовсім ні! Але я строго відрізняю мою повсякденну, звичайну діяльність від діяльності службової, офіційної. В першій сфері я — раб свого серця, раб навіть своєї плоті, я захоплююсь, я розчулююсь, я роблюся негодящою людиною; в другій сфері — я скидаю з себе ветху людину, я зрікаюсь видимого світу і підношусь до ясновидіння. Якщо злоба і жовч недостатньо смокчуть моє серце, я напружую всі сили, щоб штучними засобами викликати в собі хворобу печінки.

«Здебільшого я досягаю цього. Я стільки зазнаю щодня образ, що стан озлоблення не міг не зробитися нормальним моїм станом. Крім того, платня моя така маленька, що я не маю найменшої змоги розпливитися в матеріальних насолодах. Будучи завжди напівголодним, я з гордістю усвідомляю, що совість моя вільна від усяких сторонніх впливів, що вона не підкуплена черевом, як у тих «бешкетників», які дивляться на світ з висоти гастрономічної величі.

«Прізвище моє Філоверитов. Це досить пояснює вам, що я не народився ні в оксамиті, ні в золоті. Нинішній начальник

¹ Мій любий.

мій, шукаючи для своїх домашніх потреб таку собаку, яка мала б за втіху загризти до смерті інших шкідливих собак, і спостерігши, що колір мого обличчя винятково жовтий, а живіт завжди підібраний, звернув на мене увагу.

«— Чи почуваш ти в собі стільки сили, — сказав він мені: — щоб бути завжди озлобленим, завжди готовим бадьоро і злосливо прямувати за вказівками перста мого?»

«Я заглянув у свою совість і пересвідчився, що можу справдити покладені на мене надії. Я з допомогою цілого ряду ясних і строгих силогізмів дійшов переконання, що людина офіційна не вправі мати жодного з п'ятьох почуттів, які становлять невід'ємну ознаку звичайної людини. Що я таке і що я важу в цьому громадді адміністрації, яке лякає очі, вражає розум складністю і чіпкістю всіх частин свого механізму? Я не більше, як мізерний атом, який фаталістично приречений на ті чи інші функції і який ні на п'ядь не може вийти з зачарованого кола, накресленого для нього невидимою рукою! Яке право заявлю я, щоб мати своє переконання? І кому воно потрібне, це переконання? Яюсь насмілився я заїкнутися перед моїм начальником, що на мою думку... то він тільки глянув на мене, і відтоді я більше не заїкався. І він мав рацію...

«З тієї пори все в нас іде добре і гладко. Не потаю від вас, що ця постійна замовлена злоба інколи стомлює мене. Часом почуваш, що хребет у тебе наче перебитий, і ходиш весь згорблений... Але, це тільки до певного часу: відчується в повітрі гіркота, надійде новий наказ, що кличе до діяльності, і я, мов поштовий кінь, випростую розбиті ноги і скачу по камінню й щебеню, через гори і провалля, по багнах і баюрах. Ноги в мене скривавлені, дихання стає швидким і переривчастим, як у спійманого щура, але я все-таки зупиняюсь лише для того, щоб знову скакати, не вводячи духу.

«Ця скачка дуже корисна; вона підтримує в мені життя, як чарка горілки підтримує життя пропащого п'яниці. Подивися на нього: і руки, і ноги тремтять, немов весь він ртуттю налитий, а випив чарку-другу—і знову почав ходити, мов нічого й не було. Так само і я: знаю, що на мені лежить обов'язок, і при одному цьому слові відчуваю себе завжди готовим і бадьорим. Не з дрібної корисливості, не з підлоти дію я таким чином, а цілковито розуміючи свої обов'язки, як людини і громадянина.

«Діяльність моя була найрізноманітніша. Був я і слід-

чим, був і суддею; отже, мав справу і з живим матеріалом, і з мертвою буквою, але і в тому і в другому випадку завжди лишався вірним самому собі або, краще сказати, ідеї об'язку, служителем якої я себе зробив.

«Слідчу справу ви знаєте: в ній виникає стільки спокус, коли не для кишені, то для серця, що важко опанувати себе належним чином. І я вам одверто признаюсь, що ця справа не до смаку мені; взагалі, я не люблю живого матеріалу, не люблю цих зітхань, цього стогону: вони обмежують мені свободу думки. Розкажу вам два випадки з моєї поліцейської діяльності, — два випадки, що дадуть вам уявлення про те, з якими труднощами доводиться іноді боротися непідкупному слідчому.

«Перший випадок був у Чорноборському повіті. У селі Березині сталася пожежа; причина пожежі — підпал, ознаки якого були надто очевидні, щоб допустити хоч би найменший сумнів. Лишалось розкрити, хто був винуватцем підпалу, і чи був він умисний чи неумисний. Під час розслідувань моїх у цій справі з'являються до мене чоловік і жінка, обоє дуже молоді, і обвинувачують себе в підпалі хати. При цьому розповідають мені і всі найменші подробиці підпалу з найбільшою ясністю і повнотою.

«— Що ж спонукало вас зважитися на цей підпал?

«Мовчанка.

«— Ви чоловік і дружина?

«Виявляється, що вони одне одному люди сторонні, але що обоє вже невільні: він одружений, а вона заміжня.

«— Чи знаєте ви, що вас чекає за підпал?

«— Знаємо, батечку, знаємо, — кажуть обоє, і кажуть досить весело.

«Одно тільки здалося мені дивним: з якої причини жінка й чоловік, зовсім чужі одне одному, разом учиняють такий тяжкий злочин. Якби не цей сумнів, то лишалось б тільки повірити їх зізнанню і відіслати справу до судової установи. Але я не можу заспокоїтися доти, поки не розберу справу від а до з. І справді, після перевірки зізнання, виявилось, що воно цілком відповідає обставинам, в яких стався підпал, але коли я приступив до з'ясування спонукальних причин злочину — що б ви думали я виявив! Виявив я, що два згадані суб'єкти давним-давно перебувають в інтимному зв'язку.

«— При чому ж тут підпал? — питаю я обвинувачених, перед тим викривши недозволенний зв'язок між ними.

«Обоє мовчать. Я умовляю їх, пояснюю, що спонукальні причини часто мають вплив на пом'якшення міри покарання.

«— А яка нам буде кара? — питає чоловік.

«Я пояснив йому, і бачу, що обоє похнюпили голови. Після довгих наполягань виявляється, нарешті, що вони кохали одне одного і, мабуть палко, бо замислили свій злочин, сподіваючись, що їх вишлять за це на поселення в Сибір, де вони й повінчатися можуть.

«Треба було бачити їх розпач і стогін, коли вони довідалися, що злочин був вчинений ними даремно. Мене самого вразило моє відкриття, бо замість приводу до пом'якшення кари воно давало лише привід до посилення її...

«Признаюсь вам, мені було важко боротися з совістю: з одного боку, здавалось мені, що підпал тут обставина зовсім стороння, що самий злочин, хоч який він великий, має в собі стільки наївних, стільки симпатичних сторін; з другого боку, волав інший голос, — голос обов'язку і служби, який доводив мені, що, як слідчий, я не маю права розумувати і ще менше — співчувати...

«Що б ви зробили на моєму місці? Можливо, виправдали б винних, або, принаймні, придумали для них такий вихід, який значно полегшив би їх долю? Я сам був на волосинку від цього, але восторжествував...

«Другий випадок був в Оковському повіті. Жили чоловік з дружиною, жили років п'ять у мирі й злагоді. Дітей у них не було; одначе, незважаючи на це, в родині чоловіка невістку любили, а чоловік бувало душі не чує в красуні-жінці. Раптом, ні сіло ні впало, перестала жінка свого чоловіка любити. То перечить чоловікові без причини, то погрожує його із світу звести. Дуріє баба, та й годі. Згодом я дуже старався розкрити цю обставину, одначе, з якого боку не брався за діло, не міг вияснити нічого навіть приблизного. Закидав я й на те, що який-небудь таємний зв'язок у жінки був, однак і сімейні, і вся громада засвідчили, що жінка в усіх відношеннях поводитись зразково; закидав і на те, що, може, ревності жінку мучили — і це виявилось безпідставним. Сам навіть чоловік, коли вона погрожувала звести його із світу, тільки сміявся, все думав, що молодиця завагітніла, от і вередує від цього. Тільки рано, чи пізно, а це вередування почало набирати серйозного характеру. Думали-думали сімейні — почали жінку лікувати від «урокув ока». Шептали на воду, сипали в страву порошок з якогось коріння. А молодиця все просить: «зв'яжіть мені, рідненькі, рученята, страх як кортить

забити Петруню». Проте вони застережних заходів особливих не вжили, і ось, одного чудового ранку, молодичка, знаючи, що чоловік на подвір'ї криницю копати почав, підійшла до самої ями і почала його гукати. Тільки-но встиг він висунути з ями свою голову, як вона що є сили полоснула його вістрям коси по голові. На щастя, удар був скісний, і чоловік відбувся тільки глибокою раною та переляком.

«Коли я провадив це слідство, чоловік в ногах у мене валявся, прохаючи помилювати жінку; вся родина стояла за неї; поголовний опит також висловився за неї. Але чим же пояснити цей злочин? Божевіллям? Але де ж той авторитет, на який я міг би спертися?

«І я сприйняв цю справу в такому вигляді, як мені малювали її факти. Я не розумував і не заносився вдалину... Я просто розкрив, що злочин вчинено, і вчинено умисно. Я не послухав голосу серця, яке говорило мені: «помилуй бідолашну жінку! вона сама не знала, що робить; чи ж винна вона, що ти не спроможний визначити душевну недугу, на яку вона була хвора?» Я не послухав цього голосу з тієї простої причини, що я тільки слідчий, що я *tabula rasa*¹, яка повинна бути байдужою до всього, що на ній пишеться.

«Згодом я побачив цю жінку на майдані, і, признаюся вам, серце здригнулося-таки в мені, бо в приватному житті я все-таки лишаюся людиною і з охотою співчуваю всім можливим нещастям...

«Але я вам сказав уже, що слідчої справи не люблю, з тієї головної причини, що тут живий матеріал є. Інша річ судейська справа! Тут маєш діло тільки з папером; сидиш собі в кабінеті, ніхто тебе не турбує, ніхто не заважає; сидиш і дієш відповідно до здорової логіки і суворої законності. Якщо силогізм побудований правильно, якщо всі потрібні посилки зроблено — значить, і справа правильна, значить, ніхто в світі касувати її не може.

«Я не заглядаю в свою совість, я не раджусь з моїми особистими переконаннями; я дивлюсь на те тільки, чи дотримано всіх формальностей, і в цьому суворий до педантизму. Якщо є в мене в руках два зізнання свідків, належним чином оформлені, я задоволений і пишу: є; якщо нема їх — я теж задоволений і пишу: нема. Яке мені діло до того, чи вчинений злочин насправді, чи ні! Я хочу знати, чи *доведений* він, чи не *доведений* — і більше нічого.

¹ Чиста дошка.

«Кабінетно-силогістична діяльність дає мені невичерпну насолоду. В неї можна втягнутися так само, як можна втягнутися в пияцтво, в куріння опіуму і т. ін. Пригадаю я одну ніч. Обвинувачений вислизав уже з моїх рук, але якесь чуття говорило мені, що не може цього бути, що мусить же ця справа мати таке болото, в якому суб'єкт неодмінно повинен загрузнути. І справді, хоч довго я бився, проте відкрив це болото, і ви не можете уявити собі, яка насолода раптом розлилася по моїх жилах...

«Ви можете тепер багато зустріти людей однакового зі мною напрямку, але навряд чи зустрінете іншого мене. Є багато людей, переконаних, як і я, що поза адміністрацією в світі все хаос і анархія, але це здебільшого або горлодери, або епікурейці, або такі немовлята, які приступитися ні до чого не можуть і не вміють. Жоден з них не піднісся до поняття про обов'язок, як про щось серйозне, що не терпить суєти, жоден не спромігся умертвити своє я і принести всього себе в жертву своїм обов'язкам.

«Дорікають мені, що манери мої трохи жорсткі, що весь я немов збитий з одного куска, що вигляд мій не викликає довіри і т. ін. Дивна річ! від чиновника вимагати граціозності! Яка з того користь, що я буду милий, привітний і чемний? Чи не краще, навпаки, якщо я стоятиму трохи віддалік, щоб кожен дивився на мене коли не з страхом, то з почуттям непевності?

«В губерніях чиновництво і так уже дійшло до якогось дивного панібратства. Для того, щоб випити зайву чарку горілки, з'їсти зайвий шматок ласої страви, а головне — наситити свій ніс зловонними випарами лестошів і підлабузництва, готові лізти мало не на злочин. «Це не хабар», кажуть. Так, це не хабар, але гірше, ніж хабар. Хабар бере чиновник з обачністю, а часом і з мимовільним докором совісті, а їдучи на обід, він не відчуває нічого, крім задоволення. Посудіть самі, чи можете ви відмовити в чому-небудь людині, яка робила вам тисячу люб'язностей, тисячу маленьких послуг, які ціняться не на гроші, а серцем? Ні, і тисячу раз ні. Гроші можна й назад віддати, якщо справа виявляється занадто непевною, а невагомі, моральні хабарі лишуються повік на совісті чиновника і рано чи пізно вилізуть з нього чи підлотою, чи казнокрадством.

«А тимчасом подивіться ви на наших губерньських і повітових аристократів, як вони вередують, як вони бундуються на обіді в якого-небудь негодіанта, що тільки тому й годув

їх, аби казну обікрасти делікатніше. Тьху ти, ну й картина! Сидить індик і хвоста розпустить — ну, не підступишся до нього, та й годі! Отже ні! поки він там розпускає хвоста, у голові в нього вже зріє канальська ідея, що як, мовляв, не накинати по копійчині такому милому, відданому негоціантові!

«Скажіть на ласку, як же тут не зробитися жовчною людиною, коли навколо себе бачиш тільки зловживання або таке нахабне самовдоволення, від якого в грудях серце верне!..

«А втім, знаєте, і мене починає вже втомлювати моє власне озлоблення; я відчуваю, що в грудях у мене діється щось недобре: то ніби ядуха схопить, то почне щось шпигати, наче свердлом свердлить... Як ви гадаєте, чи доживу я до літа, чи разом із зимовими оксвами річки Крутогорки, рушить, почувши весняне тепло, і душа моя?..»

ТА Л А Н О В И Т І Н А Т У Р И

КОРЕПАНОВ

У провінції печорінство набуло зовсім своєрідних форм; воно втратило свій демонічний характер, свою прозорість і ніжність, якими особливо привертає до себе симпатії дам, і огорнулося в своє буденне, плотське вбрання, цілком відповідне до нашого північного клімату, що, як відомо, нічого прозорого і легкого не терпить. Провінціальних Печоріних так багато різних сортів і видів, що дуже важко вичерпати цей предмет докладно. Одні з них тільки те й роблять, що походжають у халаті по світлиці і знічев'я посвистують; другі сповнюють жовчі і стають губернськими мефістофелями; треті баришують кіньми або пересмикують в карти; четверті випивають величезну кількість горілки; п'яті перетравлюють на дозвіллі своє минуле, і з горя протестують проти сучасного... Спільне у всіх цих панів: по-перше, «черв'як», по-друге, те, що на «життєвому бенкеті» для них не знайшлося місця, і, по-третє, незвичайна розмашистість натури. Але головне — черв'як. Цей безглуздий черв'як є причиною того, що наші Печоріни тиняються з кутка в куток, не знаючи, куди прихилити голову; він же познайомив їх якнайближче з поміщиками: Полежаєвим, Сопиковим і Хроповицьким. На жаль, я мушу сказати, що Печоріни водяться виключно між молодими людьми. Старий, зашкарублий чиновник або поміщик не може стати Печоріним; він на життя дивиться з практичного боку, а на терни або невгоди його як на неминучі і непоправні. Це блохи і блощиці, які так часто й багато його кусали, що зробилися не ворогами, а швидше добрими знайомими його. Він не вдумується у причини речей, а приймає їх так, як вони є, не замислюючись над тим, якими б вони могли бути, якби... і т. д. Молодий

чоловік, навпаки, починає вже невиразно розуміти, що навколо нього є щось неладне, порізане, розклеєне; він бачить себе в дивній суперечності з усім, що його оточує, він хоче протестувати проти цього, але, не маючи ніяких живих начал, потрібних для примирення, лишається при самому тільки зубоскальстві або псевдотрагічному обуренні. Коли хочете, тут і справді є черв'як, але про властивості і родопоходження його досі не викладали ще в жодному університеті, а тому і я, автор цих рядків, полишаю іншим, краще за мене обізнаним, і в іншій, зручнішій для того формі, визначити причини його зародження і засоби для лікування.

У княжни Анни Львівни був дитячий бал, в якому, однак, дорослі брали далеко більшу участь, ніж діти. Останні були тут, очевидно, заради самої вистави, яка могла дати найбільше задоволення дорослим. Тут були діти всіх можливих сортів і видів, починаючи від замурзаних і слинявих і кінчаючи так званими «душками», що є гордістю і втіхою батьків. Замурзані веселилися досить шумно, нерідко навіть билися між собою; вони спочатку довго сиділи біля матусиних спідниць, не наважуючись виступити на арену веселощів, але, раз зважившись, одверто відчули себе в князівському залі як на скотному дворі, і зовсім розперезалися, давши волю своїм поривам; навпаки, «душки» поводитися смирно, граціозно розшаркувалися спершу однією ніжкою, потім другою і навіть досить пристойно лепетали французькі фрази. На цьому ж балі зустрівся зі мною незнайомий молодий чоловік (я тоді щойно прибув до Крутогорська), Іван Павлович Корепанов, який тримався якось осторонь від дорослих і переважно розмовляв з молодим поколінням. Він був високий на зріст, носив окуляри і довге волосся, яке в нього кучерявилось і спадало на плечі. Обличчя в нього було досить дивне; незважаючи на те, що його не можна було назвати негарним, воно якось нагадувало про мавпу, і через те швидше відштовхувало від себе, ніж приваблювало. А втім, може, так здавалося ще й тому, що всі мускули цього обличчя були до такої міри рухливі, що воно ні на секунду не лишалося в спокійному стані. Я помітив, що матусі, сидячи попід стінами зали, з тривогою стежили за Корепановим, тільки-но він підходив до їхніх дітей, і користалися з першої ж нагоди, щоб відірвати їх від товариства людини, яку вони, очевидно, вважали небезпечною.

— Ви не знайомі з мсьє Корепановим? — спитала мене княжна, помітивши, що я придивляюсь до нього: — хочете, я вас познайомлю?

Через хвилину ми вже були знайомі і розмовляли.

— Отже, ви теж удостоїлись побувати в Крутогорську, — сказав він мені: — поживіть, поживіть у нас! Це, знаєте, вас трошки розхолодить!

— А ви давно тут?

— Та що про мене говорити: я людина пропаша!.. А от вас жалко!

— Ви говорите про Крутогорськ, наче це й бог знає яке страховище!

— Страховище не страховище — немає в нього достатніх даних, щоб навіть порядним страховищем бути, — а помийна-таки яма чимала!.. І які зловонні випари від неї підіймаються, коли б ви знали!

— Що ж ви тут робите?

— А в мене заняття дуже дивне... це навіть, коли хочете, вже й не заняття, а майже офіціальна посада: я крутогорський мефістофель...

— Справді, це дивно.

— Ви дивуетесь, але це тільки тепер, поки ви не обжились у нас... Поживіть, і побачите, що тут кожна людина змушена носити раз накинуту на себе ліврею незмінно і незаперечно. В нас усе так наперед визначено, так розраховано, такий скрізь фаталізм, що кожний член громадянства безпомилково знає, що думає в дану хвилину його сусід... Ось я, наприклад, напевно знаю, що Анфіса Іванівна — ота дама в смугастій шалі, яку вона торік змайструвала із старих панталон свого чоловіка — цілком певна, що я зараз дочиста перемиваю з вами кісточку наших ближніх...

— Тільки вже не зі мною, бо я тут ні при чому...

— Ну, припустімо, хоч і ні при чому, а все-таки вона вас уже вважає моїм співучасником... Подивіться, які благальні погляди вона кидає на вас! Так, здається, і каже: не вір йому, цьому злому чоловікові, шаль моя воістину нова, взята в презент... тьху, пак! куплена в магазині почесного громадянина Пазухіна!

— Я думаю, ці ближні не повинні почувати до вас особливого сердечного потягу?

— Не скажу цього; вони знають, що лаяти їх — моє призначення, моя служба, так би мовити... Звісно, часом не без того, щоб посередитись, але ж ми свої люди і діємо за при-

слів'ям: «милі посваряться — краще помиряться». Я певен, що якби я облишив своє ремесло, вони перестали б поважати мене; мало того, вони б занудились! Інколи мені трапляється на якийсь час виїжджати в справах служби — не цієї, а дійсної служби — то, вірите, багато хто навіть плаче: чи скоро ж наш Іван Павлович повернеться? питають.

— Одначе, цього не видно, бо вас, здається, тут оминають.

— Це тільки здається, а по суті, вірте мені, всі серця до мене линуць... Вони тільки побоюються моїх розмов з дітьми, бо діти — це така невичерпна скарбниця для спостережень за батьками, що людині досвідченій і благонамірній досить тільки злегка запустити руку, щоб добути звідти цілі пригорщі найщирішого золота!.. Іване Семеновичу! Іване Семеновичу! а йдіть-но сюди!

До нас підбіг хлопчик років п'яти, весь завитий, в оксамитовій зеленій курточці і таких самих панталончиках.

— Рекомендую вам! Іван Семенович Фурначов, син статського радника Семена Семеновича Фурначова, який двадцять років живучи з дружиною, не мав дітей, поки, нарешті, шість років тому, не догадався поїхати на нижегородський ярмарок. Через це саме Івана Семеновича і називають тут більше антихристом... А що, Іване Семеновичу, підглядів ти сьогодні після обіду, як татко гроші лічить?

— Не можна, — відповів хлопчик.

— Чому ж не можна? я ж тебе вчив: сховатися під крісло, що в кутку, і звідти підглядіти... Як ви насмілились мене не послухати, шановний добродію?

— Не можна; татко бачив.

— Виходить, ти сховався?

— Сховався.

— Виходить, ти все-таки щось бачив?

— Спочатку татко виїняв багато паперів, і все лічив, тоді виїняв багато грошей — і все лічив!

— А потім, мабуть, і тебе побачив, та за вуха з-під крісла й витяг? Ну, тепер відповідай: яка на тобі сорочка?

— Батистова.

— Добре. А яку сорочку носив твій татко тоді, коли в свого батька гусей пас?

— Плоскінну.

— А звідки взяв татко гроші, щоб тобі батистову сорочку пошити?

— Украв.

— Жан, ходімо зі мною, — сказала пані Фурначова, підходячи до нас: — він, мабуть, надокучає вам своїми дурницями, панове?..

— Що ви, Настасіє Іванівно, хіба може така чудова дитина надокучити?.. Він такий схожий на Семена Семеновича!

— Скажіть, одначе, невже у вас не знайдеться іншого діла? — спитав я, коли від нас відійшла пані Фурначова.

— А чим моє діло погане? — спитав він у свою чергу: — навпаки, я вважаю, що воно у найвищій мірі моральне, бо мої одверті бесіди з молодим поколінням вселяють в нього огиду до тих мерзот, в яких закореніли їхні милі батьки... Та дозвольте поцікавитися, про яке це «інше» діло ви говорите?

— Та ви ж де-небудь і чого-небудь та навчалися?

— Навчався, це правда, тобто був у виучці. Та ось уже п'ять років, як вийшов з науки і оселився тут. Оселився тут я з багатьох причин: по-перше, тому що хочу їсти, а в Петербурзі чи в Москві цього добра не знайдеш одразу; по-друге, у мене тут рідні, отже, вони вже насиділи місце й для мене. В Петербурзі і в Москві добре, але для тих, у кого є бабусі й дідусі, та крім того родове або нажите. А в мене нічого цього немає, і я ще дуже добре пам'ятаю, як у роки навчання доводилось мені бігати по гостиному двору, і з двох печених на черені пирогів, що їх продають на лотках офіціанти в білих галстуках, складався весь обід мій... Звичайно, як згадка, це ще може мати свою приемність, але смію вас запевнити, що тепер я не маю найменшого бажання, навіть ні на одну хвилину, жити впроголодь... І що то були за пироги, якби ви знали! честю вас запевняю, що вони відгнали більше чобітьми, ніж пирогами!

— Але хіба і в провінції не можна знайти для себе більш путнього діла?

— На це запитання я вам зараз відповім, а поки що дозвольте мені познайомити вас ще з одним милим молодим чоловіком... Миколо Федоровичу! а підійдіть-но, шановний добродію, сюди!

Микола Федорович хлопчик роком семи, і власне досить схожий на Івана Семеновича, тільки одягнений простіше: без оксамитів і батисту.

— Дозвольте мені вас спитати, Миколо Федоровичу, яке найбільш золоте правило на світі?

— Не одвідуй злодіїв, бо сам незабаром можеш зробитися таким, — пролепетав скоромовкою хлопчик.

— Чудово; ось вам за це цукерка. Цим мудрим висловом, почерпнутим з прописів, зустрів мене Микола Федорович одного разу, коли я відвідав його татка, вельмишановного і найдобрішого Федора Миколайовича, — сказав Корепанов, звертаючись до мене.

— Тепер продовжимо з вами перервану розмову, — сказав він, коли хлопчик пішов: — ви почали, здається, з запитання, чи навчався я чого-небудь, і я відповів вам, що справді був у виучці. Яка була тому причина — цього я вам пояснити не можу, тільки наука не йшла мені на користь. Я, шановний добродію, людина не проста; я хочу, щоб не я прийшов до знання, а воно мене знайшло; я не люблю гнути спину над книжкою і клаювати по зернятку, але був би не від того, коли б знайшлась людина, яка влила б мені знання в голову ковшем, і зробився б я після того мудрим, як Мінерва... Все, що я в молоді роки мої від розумних людей з кафедри чув, все це тільки розібрало мене або, краще сказати, чуттєво розтривожило мої нерви... Потім, як я вам уже говорив, залишив я храм наук і оселився, з необхідності, в Крутогорську... І ви не можете собі уявити, в якому я був оп'янінні тут на початку! Молодий чоловік, що скінчив курс наук, приїхав з Петербурга, отже, одвідував і аристократичні салони (чого на світі не буває!), надивився на італійську оперу — цього аж надто досить, щоб викликати загальний фурор. І жінота оця справді до такої міри мене обпала, що аж згадати огидно! І от, сів я в цю милу колясочку і катаюся в ній і досі... Що раніше знав, усе забув, а знову братися за черепок слов'я — голівка болить.

Сказавши це, він глянув на мене якось особливо виразно, так що я міг ясно прочитати на обличчі його запитання: «а що! мабуть, ти не сподівався зустріти в глушині таку розумну людину?»

— Знаєте, — казав він далі, помовчавши з хвилину: — дивна річ! ніхто мене тут не зачіпає, всі до мене ласкаві, а тимчасом у серці моєму кипить якийсь страшний, невичерпне джерело злоби проти всіх них! І зовсім не тому, щоб я вважав їх огидними або неморальними — в такому разі я зневажав би їх, і мені було б легко й спокійно... Ні, я злобую тому, що бачу на їхніх обличчях усмішку і веселість, тому що знаю, що в серцях їхніх панує те вдоволення, та безжурність, яких я, при всіх благонамірених і високоморальних поглядах,

досягти ніяк не можу... Мені здається, само це вдоволення є доказом, що життя їхнє все-таки не минуло марно, і, навпаки, біснування і вічна помисливість, як от у мене, — ознака натури найдрібнішої, найнікчемнішої... ви бачите, я не щаджу себе! І я ненавиджу їх, ненавиджу всіма силами душі, бо хотів би відняти для себе те вміння користуватися дарами життя, яким вони цілком володіють...

— А мені здається, ви все це напустили на себе, — відповів я: — а по суті, коли захочете, можете зробити і ви багато корисного в тій маленькій сфері, яка призначена для нашої діяльності.

— Коли ви поживете в провінції, то зрозумієте і цілком переконаєтесь, що найбільша користь, яку можна тут зробити, полягає в тому, щоб робити її якнайменше. З першого разу це здається вам парадоксом, але це справді так.

— Доведіть же мені це, бо я не можу і не маю права вірити вам на слово.

— Докази дасть вам за мене саме життя, а я, сказати вам правду, навіть неспроможний правильно побудувати вам який-небудь силогізм... Для цього потрібно міркувати, а я давно вже цього не робив, так що і звичку навіть втратив.

— Ну, тепер, завдяки мсьє Корепанову, ви, мабуть, уже досить знайомі з усім крутогорським товариством? — перебила княжна Анна Львівна, сідаючи біля мене.

— Ні ще, княжно, — відповів Корепанов: — Микола Іванович поки що більше познайомився зі мною, ніж з тутешнім товариством... А втім, тутешнє товариство відчутно змалювати не можна: в нього треба самому вrostи, треба самому пожити його життям, щоб пізнати його. Тутешнє товариство має свій запах, а властивість запаху, як ви знаєте, не можна пояснити людині, що ніколи його не чула.

— Ви зла людина, мсьє Корепанов!

— Це мій обов'язок, княжно. І до того ж ви не дуже вдячні; якби мене не було, хто б міг вас так розважати, як розважаю, наприклад, я своїм лихослів'ям? Погодьтесь самі, це послуга неабияка! Звичайно, я досі ще не приніс ніякої безпосередньої користі: я не викопав криниці, я не випалював цегли, не спік жодної хлібини, але натомість я пом'якшував звичаї, я проганяв меланхолію з сердець і схилив їх на добрі подвиги... ось прямі заслуги моєї гумористичної діяльності!

— А що він про мене сказав, мсьє Щедрін?

— До вас ще не дійшла черга, княжно... Досі ми з Ми-

колою Івановичем про те тільки говорили, що світ сповнений нудьги і що порядній людині нічого іншого не лишається... але вгадайте, що ми вирішили?

— Вмерти?

— Далеко простіше: піти додому й лягти спати...

І він справді встав, позіхнув, подивився ліниво навколо і побрів із зали.

— Дивна людина! а проте з великими здібностями!.. une bonne tête!¹ — задумливо сказала княжна, проводячи його очима.

ЛУЗГІН

Господи! як час біжить! чи давно, здається, чи давно! Чи давно в трактирі точилися палкі суперечки про мистецтво, про Мочалова, про Гамлета? чи давно незабутня С*** доводила до шаленства молоді серця? чи давно перед нами тремтіла поліція?

Лузгін! мій любий, неоціненний Лузгін! яким я застану тебе? чи й досі так само кипить у тобі кров, чи так само ти безоглядно добрий і великодушний, чи й досі буває в тобі твоя молодість, яку марно силкувався ти розтратити так і сяк: такий щедрий, такий невичерпний був животворний струмінь її? Чи був кінь, та з'їздився? чи ти... та ні, не може того бути!

Так, або майже так думав я, підїжджаючи до садиби друга моєї молодості Павла Петровича Лузгіна. Минуло вже років п'ятнадцять з того часу, як ми не бачились, і я зовсім випадково, перебуваючи в справах служби у Піщано-ліссі, довідався, що Лузгін живе верст за двадцять від міста у своєму власному маєтку. Признаюсь одверто, при цій звістці щось м'яке огорнуло мою душу, немовби так війнуло туди весною, що навіть ніс мій цілком ясно чув цей милий весняний запах, який завжди веселить мене. Весна і молодість — ось ті два блага, які творець природи дав у нагороду людині за всі прикrostі, що трапляються на життєвому шляху. Навесні співають по деревах пташки; в молодості ці самі пташки оселяються на постійне проживання в серці людини і співають там найрадісніших своїх пісень; навесні сонечко ле на землю життєдайне проміння своє, немовби викликаючи з її надр усю її розкіш, усі її скарби;

¹ Розумна голова.

в молодості це саме сонечко просвітає все ество людини, воно, так би мовити, оселяється в ній і будить до життя й діяльності всі ті багатства, які заховані глибоко в незримих тайниках душі; навесні джерела викидають з надр землі найкращі, могутні струмені свої; в молодості джерела ці, без угаву, киплять у жилах, в усьому організмі людини; вони вічно кличуть її, вічно поривають вперед і вперед... Чудово, що весна кожного року вертається і з кожним роком начебто все кращає і кращає, але погано, що молодість уже ніколи не вертається. Чи то самий процес життя нас заморює, чи то обставини розтрясуть дорогою кістки, тільки серце раптом виявляється таким дрябленьким, таким полохливеньким, що як почнеш самому про себе одверто доповідати, так і виступає на щоках, ні з того ні з сього, дівочий рум'янець... Та це добре, коли є рум'янець; погано, що іноді і його вже немає.

Коли я увійшов до зали, Лузгін та сім'я його сиділи вже за обідом, хоч була тільки перша година пополудні.

— Щедрін!

— Лузгін!

Ми кинулись один одному в обійми; але тут я ще більше переконався, що молодість моя минула без вороття, бо, незважаючи на радість побачення, я дуже добре помітив, що губи Лузгіна були в чомусь масному, щоки місцями лисніли, а в ріденьких бакенбардах заплуталися шматочки січеної капусти. Немає сумніву, що якби я був молодший, це зовсім не привернуло б моєї уваги.

— По кутках, бісенята! — закричав він на дітей, які, побігавши з-за столу, обступили нас: — жінко! рекомендую: Щедрін, друг дитинства і товариш по чарці!

Я глянув на його дружину; це була молода й свіжа жінка, років двадцяти п'яти; очевидно, вона належала до породи тих жінок, які ніколи не старіються, ніколи не задумуються, дивляться на життя одверто, не перебільшуючи в очах своїх ні благ, ні зол його. Погляд її був привітний, довірливий і ясний; він світився якоюсь лагідною, майже материнською турботою, коли звертався до Лузгіна; голос був свіжий і дзвінкий; в ньому чути було ще ту повноту звуку, яка найкраще свідчить про незіпсовану і нестомлену натуру. Вона ніколи не сиділа без роботи, і кожному рухові своєму вміла надати того милого відтінку дбайливості, який жінці, а особливо матері сімейства, надає якоїсь особливої привабливості. Взагалі такі жінки становлять справжній скарб для талано-

витих натур, які в родині люблять відігравати, переважно, роль трутнів.

— Дуже рада,— сказала вона, простягаючи мені маленьку ручку:— Поліньці дуже приємно буде провести час із старим товаришем!

— Поліньці! Скільки разів просив я тебе, Анно Іванівно, не називати мене Полінькою! — зауважив він напівжартома, напівдосадливо і, звернувшись до мене, додав:— Ось, брат, ми як! у Поліньки потрапили!

Тут я вперше глянув на нього уважніше. Він був у широкому халаті, майже без всякого одягу; розхристана на грудях сорочка відкривала цілий ліс волосся і голе тіло червонуватомідного кольору; голова була непричесана, очі сонні. Очевидно, що він перейшов до розряду тих людей, які, крім лазні, про інший туалет не здогадуються. Він, здається, помітив мій погляд, бо злегка почервонів і начебто інстинктивно запнув і халат і сорочку.

— А ми тут по-сільському,— сказав він, звертаючись до мене:— сонечко полудне — і ми за обід, сонечко на спочинок — і ми хр-хр...— додав він, ласкаво поглядаючи на старшого сінка.

Діти разом пирснули.

— Ей, швидше! подавати з початку! — наказав він.— Правду кажучи, я подвійно радий твоєму приїздові: по-перше, ми побалакаємо, згадаємо наші добрі часи, а по-друге, я ще раз пообідаю... ага, до речі! і ще третє — головне я й забув! — ми добре вип'ємо! Ех, шкода, нема в нас шампанського!

— Ах, Полінько, тобі це вадить, — сказала дружина.

— Ну, на сьогодні, Анно Іванівно, подружні поради відкладемо набік. Вадить чи не вадить, а я, значить, був би свиня, коли б не напився заради приятеля! Полюбуйся, брат! — говорив він далі, показуючи на стіл: — порожньо! п'ємо, добродію, воду; в товариство тверезості вступив! Гей ви, йолопи, вина! Та скажіть ключниці, щоб не лукавила, подала б усе, що є найкращого.

— Скажи, Миколо, Маші,— додала від себе Анна Іванівна: — щоб вона те вино подала, яке на Михайликові хрестини куплено.

— Михайлик — це п'ятий,— сказав Лузгін: — тут четверо, а то ще п'ятий... сосуночок, знаєш.

Діти знову пирснули.

— Ви чого смієтесь, бісенята? Женись, брат, женись!

Коли хочеш як сир в маслі купатися, і коли почуваш у собі здатність бути сиром, то це якраз масло — подружнє життя! Бачиш, яких бісенят викохали, та на цьому ще й не спи- нимось!..

Він узяв старшого сінка за голову і подивився на нього з особливою ніжністю. Анна Іванівна усміхалась.

— А татко вчора додому п'яний прийшов! — поспішив повідомити мене другий син, хлопчик років п'яти.

— Еге ж, п'яний був татко вчора! — відповів Лузгін:— свиня вчора татко був! Від цих бісенят нічого не сховаєш! У сусіда вчора на іменинах був: ну, дома ж нічого не дають, то мимоволі після другої чарки звалився!

— Ай, татко! сам сказав матері, що дві пляшки випив! — озвалась дівчинка років трьох, що сиділа біля Анни Іванівни: — татко завжди додому п'яний приїжджає! — додала вона, зітхаючи.

— Женись, брат, женись! Ось така ходяча совість завжди перед тобою буде! Зробиш свинство—так не минеться! Тільки результати досі щось погані! — додав він, усміхаючись якимось непевно: — не впливає! Чи вже надто ми розумні зробилися та вирости, тільки совість якимось ковзає по нас: «свинство!» — скажеш собі, та й почав знову красуватися по-старому.

— А головне, що це тобі, Полінько, нездорово, — сказала Анна Іванівна.

— Ну, а ти як?

— Та нічого, служу...

— Чув, братіку, чув! Тільки не знав напевно, чи це ти: адже вас, Щедрих, як собак на білому світі розплодилося... Ну, тепер, принаймні, в мене протекція є, становий спокій дасть, а то такий став свавільник, що просто не доведи господи... Недавно град у нас випав, то він, братіку ти мій, приїхав про це слідство робити, та ще коли б сам приїхав, все б не так прикро, а то писарчука свого прислав... Чи не можна, друже, якимось так зробити, щоб йому сюди не їздити зовсім?

Принесли холоднику; Лузгін попросив собі цілу тарілку й почав знову обідати.

— Ти, брат, їж, — сказав він мені: — на селі як поживеш, то шунок такою діяльною bestією робиться, просто навіть змагає... Встанеш отак рано-вранці, по хазяйству підеш...

— Ах, який татко брехун став! — зауважила дівчинка.

— От, друже, навіть збрехати не дадуть — що то значить совість перед собою мати! У мене, серце моє, просто;

я живу патріархом; у мене кожен може говорити все, що на язик спаде... Анно Іванівно! частуй же гостя, матінко! Та ти до нас погостювати, чи що?

— Ні, я на слідстві в Піщаноліссі, мушу сьогодні ж бути там...

— Ну, значить, ночувати в нас все-таки можеш. Я ж, брат, знаю оці слідства: це якраз та сама річ, про яку склалось російське прислів'я: *діло не вовк, у ліс не втече*... Так, брат, ось ти в чини поліз, згодом, може, справником у нас будеш...

Зовсім проти мого бажання при цих словах Лузгіна на губах моїх з'явилася зрадлива усмішка.

— А що, видно, нам з тобою цього вже мало! — сказав він, помітивши мою усмішку: — лізь, лізь і вище; це похвально... Я назвав посаду справника через недосвідченість свою, бо в моїх очах немає вже вищої за цю людину... Я, брат, селюк, відносин ваших не знаю, я Цінціннат...

— А давно вже ми не бачились, одначе? — перебив я.

— Та п'ятнадцять років! це в житті людському теж щось важить!

— Ви, мабуть, не сподівались побачити Поліньку таким? — спитала Анна Іванівна.

— Еге ж, були, були наші часи... І ми були молодими, і ми гори вернули!.. Певно, пам'ятаєш?

— Як не пам'ятати! добрі були часи!

— А втім, і тепер жару ще сила лишилась, тільки нікуди його подіти... сфера в нас вузька, розгулятись ніде...

Розійдись, плече!
Розмахнись, рука!

ось, брат, чого б нам треба!

— От Полінька все нарікає, що для нього простору нема, а я йому вказую на сім'ю, — перебила Анна Іванівна.

— Сім'я, Анно Іванівно, це святиня; сім'я — це така річ, до якої моїми нечистими руками навіть і доторкатися не слід... я не про сім'ю говорю, Анно Іванівно, а про життя...

— Та це ти так тільки, Полінько, говориш, щоб скинути з себе, а по-моєму і сімейне життя — чим же не життя?

— Розміри не ті, матінко! Розміри нас душать, — казав він далі, звертаючись до мене: — природа в нас широка, хотів би захопити і вздовж і впоперек, а розміри маленькі... Ти, Анно Іванівно, цього розуміти не можеш!

— Правду кажучи, і я щось мало розумію це.

— Та ти, братіку, чиновник, ти, виходить, задовольнився — це знов інше питання; ти себе звузив, черево своє підкупив, серце своє посоловив, прокоптив і розміняв на кредитні білети...

— Однак, ти не шкодуєш-таки висловів!

— Інша річ ось ми, грішні, — казав він далі, не слухаючи мене: — в нас лишилась натура первобутна, незіпсована, в нас кипить, добродію, це непочате джерело життя, в нас нове слово зріє... То яким же ти чином отаку широку натуру хочеш втиснути в свої мізерні, зашкарублі форми! адже це, брат, означає намагатися протягти канат у голчане вушко! Ну, само собою розуміється, або вушко прорве, або канат не влізе!

— Одначе, треба ж мати який-небудь вихід з цього!

— Шукайте ви! Наша хата скраю; ми люди непричетні, ми сидимо та дивимось тільки, як ви там стараєтесь і як у вас нічого з того не виходить!

— І я от часто кажу Поліньці, щоб він до чого-небудь узявся... предводитель наш дуже нас любить... скільки разів на службу запрошував!

— Ну, Анно Іванівно, це не про нас; ти мені про це не говори...

— Однак, можуть же бути й інші заняття?

— А які б то, дозвольте спитати? до торгівлі вдатися — на це є поважний купецький стан; землеробом бути — на це існують мирні селяни... Література! наука! а дозволь, брат, спитати, чи багато чого ми з тобою вивчилися? Та припустімо, що й вивчився я чого-небудь, то тут же мало ще самого знання, потрібен і талант... А коли в мене його немає, то не падлюка ж я, справді, щоб для мене через це вже й місця на світі не було... ні, любий друже, тут куди не кинь, то все клин! тут, брат, черв'як такий є — он як!

— А що, який у вас предводитель? — спитав я, щоб змінити розмову.

— Та що, любий друже, людина він хороша: свічок лойових не їсть, їздить часто до Крутогорська, там з ким слід нюхається... хороша людина! Тільки ось тут (він показав на лоб), вибачайте!

— Ну, годі-бо, Полінько! Олексій Петрович такий привітний до тебе, а ти ще його завжди лаєш!

— Це б пак він не був привітний! він знає, що в мене горлянка є... а дивна це, справді, річ! — звернувся він до мене: — подивисься на нього — ну, людина, як людина! І го-

ворити почне — теж цілі потоки виливає: і до ладу, і граматичних помилок нема! Тільки, брат, безбарвність яка, прісність, благонаміреність!.. Ну, не можу я! так, знаєш, і сверблять руки, щоб з лиця землі його стерти... А жінкам подобається!.. Втім, я завжди спати йду, коли він до нас приїжджає.

— Ось бачиш, який він добрий! адже він знає, що ти його не любиш і не хочеш навіть розважати його, а тимчасом усе-таки навідує нас!

— А знаєш, чому він приїжджає до нас, чому він пробає мені мою зневагу? — сказав Лузгін, звертаючись до мене: — він же мене за нижчий організм вважає!... так, мовляв, мужик якийсь! Він, бачте, людина освічена, з вищими поглядами, а я так собі, неук, не можу навіть зрозуміти, що предводителі з пшеничного борошна печуться! І треба бачити, як він береться інколи повчати мене — ну, точнісінько ніби він патріарх, а я мала дитина, яка, крім «тата» й «мами», говорити нічого не вміє... так, знаєш, ласкаво, не сердячись.

— І ти вислухуєш?

— Ні, братіку, набридло. Раніше ще забавлявся, навіть сам його на повчання під'юджував, а тепер ні — вже надто він дурний! Остогид.

Обід кінчався; ми випили-таки чимало, і треба сказати правду, що вино було непогане. Почали подавати солодке.

— Ну, це не про нас! — сказав Лузгін: — ходім до мене в кабінет, а ти, Анно Іванівно, на сьогодні вже залиш нас. Легко може статися, що ми щось і таке скажемо, що для твоїх вух не годиться... хоч, по-моєму, незручних речей у природі й не існує,— звернувся він до мене.

Ми прийшли в кабінет. А втім, я й досі не можу собі пояснити, чому приятель мій, говорячи про цю кімнату, називав її кабінетом. Тут не було нічого такого, що є звичайно ознакою кабінету: ні письмового стола, ні бібліотеки, ні чорнильниці. Попід стінами стояли дивани, звані турецькими, які, мабуть, більше служили для спання, ніж для розмови, так що і кімнату швидше можна було назвати опочивальнею, а не кабінетом. В одному кутку стирчала етажерка з безліччю люльок, а в другому шафа, але і в ній зберігались не книги, а розбиті пляшки, свічки, щітка для взуття, бозна-звідки занесена, синя помадна банка і взагалі всякий мотлох.

— Тут моє царство! — сказав Лузгін, садовлячи мене на диван.

— Гей, Ларивоне! скажи пані, щоб прислала нам пляшечки зо три шипучки... Пробач, брат, шампанського немає. Отак-то, друже! — казав він далі, сідаючи біля мене і пле-скаючи мене по коліну: — ось я й жонатий... А хто б це по-думав? хто б міг передбачити, що Павлушка Лузгін оже-ниться і споважніє?.. А добрі-таки ми були з тобою гульвіси в свій час!

— Одне, розкажи, будь ласка, як ти оженився?

— Та як, братіку, дуже простим маніром. Вийшов я тоді, як у нас кажуть, з науки, поїхав, розуміється, до бать-ків, до татуса, до матінки... Батько почав набридати мені службою, мати каже: коло мене посидь; ну і сусіди теж хвацькі знайшлися — от я й лишився на селі. Саме батько помер... а втім, славне, брат, життя на селі! я хоч на вигляд і тютій і до лінощів з юних літ сердечний потяг почувую, однак, на все це законні причини є... Приїдеш іншим разом до міста — ну, така, братіку, там мерзота і сморід, що аж з душі тобі верне! Кляузи, та плітки, та франтівство якесь тупоумне!.. А повернешся на село — яка раптом божа благо-дать все твоє нутро просвітить! вийдеш собі на галявинку, чи там у гайочок зайдеш — так ото добре, і ясно, і затишно, що навіть і йти нікуди не хочеться! Сядеш під дерево, вгорі тобі пташка пісеньку проспівас, по траві мурашка повзе, і почнеш стежити за мурашкою...

— Проте все це не пояснює мені, яким чином ти оже-нився?

— А оженився я, братіку, ось яким чином,— сказав Лузгін скоромовкою: — жила в сусідів гувернантка, дівчинка років сімнадцяти; ну, життя її було гірке: хазяйка вередли-ва, хазяїн дуже хтивий, діти тупоголові... Оця гувернантка і є дружина моя... розумієш?

«Шлюб з жалю!» — подумав я і сказав голосно:

— Невже ж ти з того часу, як ми розстались, жив усе на селі?

— Де там, братіку! їздив, їздив і до Петербурга, тільки все це якось не по мені! У мене натура цільна, груба,— ну, а там усе виморозки... ти давно звідти?

— Та років з вісім.

— І не їдь туди ніколи. Там і людей немає, а так, знаєш, щось холодне, осклизле — візьмеш в руку й кинеш: така це погань! Ходять, братіку, тиняються цілий день, наче той час у них на золотники продається, а виявляється, що в та-кому-то місці години три прождав, щоб мати щастя пре-

паскудно скривити рот в усмішку, побачивши потрібну особу, в іншому місці дві години простояв, та й цього щастя не діждався. А провінціальна простодушність дивиться на цю метушню, та тільки рота роззявляє: ось, мовляв, яке ділове місто! А як же!

Виголошуючи цю філіппіку, Лузгін так широко обурювався на Петербург, що мені й самому раптом почало здаватися, що в руках у мене якийсь слиз і перед очима дерев'яні люди на пружинах ходять.

— Пам'ятаєш ти Проніна? на що вже, здається, славний хлопець був! Ну, то слухай же. Приїжджаю я до Петербурга; туди-сюди, довідатись, відшукати старих знайомих — між іншим, знайшовся і Пронін. Приходжу до нього — він одружений, проте змінився мало і зустрів мене з розкритими обіймами. Я, розуміється, дуже радий, ну, і кажу: хоч одна людина! Проте, що б ти думав? говорив він, говорив зі мною, та раптом, так, знаєш, в дужках, і дав мені відчутти, що йому такий-то дійсний статський радник Стрекоза троюрідним братом доводиться, а княгиня, мовляв, Оболдуй-Тараканова друг дитинства його дружини, а вчора, мовляв, у них раут був, баронеса Оксендорф приїжджала... І все, знаєш, так ото в дужках: ти, мовляв, не думай, любий друже, що це для мене велике діло, а так, треба ж зв'язки підтримувати! То ось якими там прихвоснями найпорядніші люди робляться! Ну, з того часу я й не їздив...

Принесли шипучку.

— Пані звеліла сказати, — звернувся флегматично Ларивон до Лузгіна: — що вам, пане, пити не велено.

— Ну, піди скажи пані, що я саме через те й питиму, що не велено... От, братіку, панькається зі мною, наче з малою дитиною...

— Та якщо і справді тобі вадить?

— Забобон, любий друже! заглянь в російську історію, і побачиш, що не тільки бояри, але й боярині наші вино пили, і від цього тільки в тілі роздавалися, а ніякої іншої шкоди для здоров'я свого не відчували... вип'ємо!

Ми випили.

— Пом'янемо, брат, свою молодість! Пом'янемо тих, хто в наші молоді душі зерно добра заронив!.. Адже ти не зрадив себе, друже, не продав себе, як Пронін, баронесі Оксендорф і дійсному статському радникові Стрекозі, ти лишився все той самий урвиголова, якому море по коліна?

Мені здалося, що останні слова він промовив з легким відтінком іронії, і я несподівано відчув якусь незручність в усьому естві, немовби раптом чимсь завинив перед ним.

— А втім, як би там не було, а це безперечно, що Лузгін Павлушка лишився тим самим, чим був завжди,— казав він далі: — тобто душевно... Ну, звичайно, в інших відношеннях трохи, може, й відстали — що вдієш! кожному своя лінія на світі вийшла...

— Так, добре було раніше, — сказав я, позбувшись своєї ніяковості.

— Та вже ж так, брат, добре, що й згадати сумно. Кипіло тоді все це, земля бувало під ногами горіла! Чи пригадуєш, наприклад, Катю — от красуня була! а! як циганських пісень співала! або оцю: *Чи пам'ятаєш, мій любий друже? Душу виплакати можна було!* вже на що оселедець — статський радник Кобильников з Петербурга приїжджав, а і той двадцять п'ять карбованців викинув — каміння волає!

— Еге ж, Катя справді чудова була дівчина.

— А пам'ятаєш Мочалова в «Гамлеті»? *«Умерти — це заснути... і черевиків навіть не стоптала...»* І цей регіт, від якого глядачеві в грудях дух перехоплює... Оце життя, це сфера безмежна, як само мистецтво, різноманітна, як природа!.. А що ми тепер!.. вип'ємо!..

Він поринув у думки, уперся руками в коліна і хвилини зо дві мовчав.

— Чого ж тобі тепер бракує? — спитав я: — ти, здається, щасливий, у тебе сім'я...

— Так, брат, я щасливий, — перебив він, встаючи з дивана і починаючи ходити по кімнаті: — ти правду кажеш! я щасливий, мене люблять, дружина в мене добра, гарненька... одно слово, не кожному дає доля те, що вона дала мені, а й при всьому тому, все-таки... я свиня, брат, я гидкий з верхнього волоска голови до нігтів ніг... я це знаю! чого мені це треба! насущний хліб у мене є, горілка є, спати можу вволю... занепав я, брат, дуже занепав!

— Від тебе залежить і знову піднятися...

— Ні, не кажи цього! Пробував я — і не виходить. Хто звик щодня пшеничні пироги їсти, тому житній хліб тільки оскому наб'є; хто звик на пуховиках спочивати, той на голій підлозі цілу ніч перевертатиметься, а не засне! я звик уже до неробства, я в'ївся в нього до такої міри, що навіть і думати ні про що не хочеться, наче, знаєш, усі розумові здібності запоною якоюсь заволокло: не можу, та й годі! І якщо я з

тобою тепер розговорився, то це якраз окремих випадок! Та що про це говорити! видно, є якийсь норів у нас, що всі люди, як люди, тільки чорт у ковпаку... Молодість свою ми погано провели! Не лекції в голові були, а все бешкети та гульня — адже пом'янути, брат, її нічим, молодість нашу! Satis!¹. Вип'ємо!

Ми випили.

— Ні, — почав він знову: — тут щось та є таке, якась та трапилася тут помилка, що ось немає та й немає тобі місця на світі! Я, здається, чоловік і чесний, і не то щоб зовсім дурний — навпаки, добрі люди ще «головою» звать, — а ні до чого-таки взятися не можу. Почнеш отак інколи сам із собою розмовляти, то аж у роті погано робиться: як не повернеш ділом, а все виходить, що тільки чужий вік заїдаєш. І хай би жару, завзяття, любові не було — є, братіку, є все це! та так, видно, і судилося цьому вогневі перегоріти в грудях, не вилившись ні в чому... Ні, ти скажи: хто ж винен, хто винен у цьому?

— Я гадаю, це через те, що ти уявляєш собі життя в надто рожевому світлі, що ти чекаєш від нього неодмінно чогось хорошого, а тимчасом у житті потрібна праця, і воно дає не те, чого від нього вимагають вередливі діти, а тільки те, що беруть у нього з бою люди мужні й наполегливі.

— Це почасти правда; але питання в тому, чому ж природа не зробила мене Зеноном, а дала нахили сибарита, чому вона не загартувала моє серце для боротьби з тернами суворой дійсності, а, навпаки, розм'якшила його і зробила здатним відкликатися тільки на добре і прекрасне? Чому, одно слово, вона зробила мене артистом, а не трудівником?.. Природа ж дурна, виходить!

Я згадав те, що слово «артист» було завжди коньком Лузгіна, на думку якого «артистична натура» не тільки становила щось всеосяжне, але й усе виправдувала. Артистичній натурі, на підставі цього своєрідного кодексу, дозволяється сидіти, згорнувши руки, і провадити розмови скільки душа бажає, дозволяється вирішувати безапеляційно питання першорядної ваги і навіть провіщати майбутнє будь-якого народу. Артистичній натурі відпускаються наперед усі гріхи, всі помилки, бо чи можуть бути доступні розумові простих смертних ті тонкі, майже ефірні мотиви, якими керуються природи геніальні, виключні, і чи можна, виходить, до них застосо-

¹ Годі!

увати принцип осудності? Артистична натура має право бути неуком: à la figure¹, вона може, навіть нехтувати самим процесом мислення, бо її призначення не мислити, а пророкувати, що є незрівнянно вищим і глибшим. Отже, слова Лузгіна не тільки не були для мене новиною, а навіть нагадали мені цілу низку бурхливих і нескінченних суперечок, які скрашали мою молодість; але, незважаючи на це, якимось дивно вплинула на мене ця згадка. Чи то звичка мати справу переважно з явищами світу дійсного, чи то сердечна сухість, наслідок тієї ж таки практичності, яка приковує людину до факту і змушує вважати нісенітницею все те, чого не сприймає простий, чуттєвий дотик, — як би там не було, але в усякому разі мені здалося, що я несподівано опинився в зовсім іншій атмосфері, в якій не мав найменшого бажання лишатися далі. Лузгін, мабуть, помітив це, бо поспішив змінити розмову.

— Ну, а ти як? — сказав він.

— Та от служу, як бачиш.

— Служи, брат, служи. Дослужишся до високих чинів, не забудь і нас, грішних.

— А хіба ти теж бажав би служити?

— Ні, брат, куди нам! А все, знаєш, якимось воно краще, коли є протекція, якимось легше на світі дихається.

В цю саму хвилину почувся гуркіт екіпажа, що підїжджав до будинку.

— Василь Іванович' приїхали, — доповів Ларивон, і слідом за тим ввалилась до кабінету товста й незграбна постать якогось добродія, одягненого в сіре пальто.

— От вчасно! — сказав Лузгін, кинувшись назустріч прибулому.

— Чесній компанії миру й благоденства бажаємо, — відповів Василь Іванович, витираючи піт, що котився по обличчю. — Мир у вас, і ми до вас!

— Рекомендую! мій щирий приятель, Василь Іванович Кречетов, — сказав Лузгін, звертаючись до мене, і потім відрекомендував Кречетову й мене.

— Багато чув, — зауважив Кречетов.

— Ну що, як справи? що в Крутогорську робиться?

— А, як би вам сказати, благодійнику? грошей розтрусив багато, а пуття не добився.

— А що ж вони кажуть?

¹ Власне.

— Та просто ніякого пуття немає. Навіть і не кажуть нічого... Пішов я ото спочатку до столоначальника, кажу йому, що ось так і так... ну, він було і вислухав мене, та коли скінчив я: а що ж, каже, далі? я кажу: «далі, кажу, нічого немає, бо я все розповів». — А! каже, коли нічого більше немає... добре, каже. Та й пішов з цим, і з того часу я вже й спіймати його ніяк не міг.

— Ах ти, голова капустиана! Та хіба в тебе грошей з собою не було?

— Даруйте, Павле Петровичу, як не було. Звісно, до губернського міста без грошей не можна. Тільки дуже вони вже мудровано говорять, що і не второпаєш, чого їм треба.

— Допоможи, брат, ти йому! — звернувся до мене Лузгін.

— А в чому справа?

— Держав я тут на річці, на Піщанці, казенний млин, держав його дванадцять років... Тільки стараннями своїми довів його, можна сказати, до найкращого стану і капітал тут свій вклав...

Ну, капіталу ти небагато вклав, — зауважив Лузгін.

— Ні, Павле Петровичу, вклав, як перед богом кажу, вклав, — це правда. Тільки ось кінчається тепер дванадцятий рік... мені б зиск почати одержувати, аж тут торги нові призначають. То мені б, ваше високоблагородіє, бажано, щоб без торгів його як-небудь...

— Тобто, вам бажано було б, щоб на вашу користь змалювали?

— Е, брат, як ти гостро висловлюєшся! — сказав Лузгін з явним невдоволенням: — хто ж тут говорить про махлярства! а тебе просять, чи не можна *скерувати* справу.

— Та що ж я можу тут зробити?

— А ти зваж, — що то за людина! золото, а не людина! для такої людини душу заставити можна, а не то що млин без торгів віддати!

— Та я ж усе-таки тут нічого не можу.

— Е, голубе! погань ти після цього!

Він одвернувся від мене і промовив до Кречетова:

— Кинь, братіку, ти всі оті млини і переїжджай до мене! Тобі чого треба? щоб був для тебе обід, та була б подушка під голову покласти? ну, це все в мене знайдеться... Гей, Ларивоне, горілки!

Минуло кілька хвилин важкої мовчанки; всім нам було якось незручно.

— А які, Павле Петровичу, нині жита вродили! — сказав Кречетов: — просто на диво...

— Гм... — відповів Лузгін і кілька разів пройшовся по кімнаті, а потім машинально спинився перед Кречетовим і подивився йому в вічі.

— То ти кажеш, що жита добрі? — промовив він.

— Пречудові. Вірите, навіть людини не видно — така солома...

— Може, колосом не вдалися? — спитав Лузгін.

— Ні, і колос добрий, і зерно дорідне.

Принесли горілки; Лузгін почав якось похмуро вихилати чарку за чаркою; навіть Кречетов, який мав звикнути до такого роду сцен, дивився на нього з прихованим острахом.

— А ти не питимеш? — спитав мене Лузгін.

— Ні, я не п'ю.

— Авжеж, авжеж — куди ж пак тобі пити? П'ють тільки свині, як ми... вип'ємо, брат, Василю Івановичу!

Мені було страшенно ніяково. З одного боку, я почував себе зовсім зайвим, з другого боку, мені було якось неприємно так разуче помилитися в своїх сподіваннях.

— Мені треба б до міста, — сказав я.

Лузгін пильно подивився на мене.

— Ти, може, думаєш, що я п'яний бешкетувати почну? — сказав він: — а втім... Гей, Ларивоне! коней ланові Щедріну!

Через півгодини ми розсталися. Він спочатку холодно потиснув мені руку на прощання, а потім не витримав і обняв мене дуже міцно.

Я поїхав курним і вузьким шляхом до міста; жита були, справді, навдивовижу.

ВОЛОДИМИР КОСТЯНТИНОВИЧ БУЄРАКІН

— Дома? — спитав я, вилізаючи з кибитки біля під'їзду сіренького дерев'яного будиночка, де жив мій добрий приятель, Володимир Костянтинович Буєракін, власник села Завражжя, яке мальовничо розкинулося за півверсти від панської садиби.

— Дома, дома! — відповів Буєракін, власною особою з'являючись у вікні.

Але перш ніж я введу читача в кабінет мого знайомого,

вважаю за обов'язок сказати кілька слів про особу Володи-мира Костянтиновича.

Буеракін син багатих і благородних батьків. Батько його був справжнім поміщиком, але разом з тим ні зовнішнім виглядом, ні цивілізацією нітрохи не нагадував того лінивого і трохи заспаного типу поміщика, що його, невідомо чому, найчастіше малює собі наша уява. Ні, старик вважав себе одним з передових людей свого часу, любив повільно-думувати на дозвіллі і взагалі був скептик і вольтер'янець. Помітно було, однак, що всі ці аналітичні прагнення становили в житті старика не серйозне переконання, а рід забави або відпочинку, або, краще сказати, гру *casse-lête*¹, яка не мала нічого спільного з його життям і ніколи не застосовувалася на практиці. Ще менше їх можна було не тільки застосовувати, а навіть висловлювати при Володі. Перед сином старий Буеракін являвся в шкурі старого грішника, який раптом збагнув, що грішити і не час і не личить. Тому, якщо коли-небудь і прохоплювалось у нього при Володі щось сумнівне, він негайно поспішав виправити свій промах. Взагалі Володя виховувався в правилах субординації і довіри до татуньового авторитету, а про старі гріхи шановного батька не було й згадки, бо на старість він і сам почав усвідомлювати, що вольтер'янizm і вільнодумство не що інше, як дворянська забава.

Незважаючи на це, з Володею сталася дивна річ. Слухаючи лекції в школі, далеко від батьківського ока, він хоч твердо пам'ятав поради й напучення, якими настигали його юну голову, однак, на превеликий свій подив і зовсім непомітно для себе, пішов іншим шляхом. Не то щоб у голові його виробились які-небудь позитивні результати, а просто йому подобалась атмосфера, що панувала в аудиторії, подобалися слова, виголошені в нецеремонних товариських розмовах, та мало ще що! Вертаючись додому пізно увечері, він починав зводити в одне ціле все сказане і чути на протязі дня, і хоч не досягав цього, але почував себе якось напрочуд добре і легко. В чому саме полягало це добре і легке, він визначити не міг, а просто добре, і край.

Кожному з нас пам'ятні, мабуть, ці дні навчання, коли ми не стільки вчимося, скільки любимо поговорити, а ще більше послухати, як говорять інші, про різні погляди на науку і особливо про те, що треба хоч би там що йти вперед

¹ Головоломка.

і розвиватися. Під словом «розвиватися» маються на увазі часто речі дуже невизначені, але завжди привабливі для молоді. Якщо, внаслідок цих розмов, мало хто здобуває справжній смак до науки, зате дуже багато хто стає дилетантами і до глибокої старості стоїть за освіту і за *comme il faut*, що їх вони згодом починають не в жарт плутати з освітою.

— *C'est un homme si savant, si instruit!*¹ — кажуть звичайно панночки, злегка при цьому здригаючись і зщулюючись.

— *Et si comme il faut!*² — додають дами.

— *O, c'est une tête bien organisée!* — зауважують мужчини, набираючи дипломатичного вигляду: — *ça fera son chemin dans le monde... surtout si les dames s'y prennent...*³

І от пішов дилетант гуляти по світу з готовою репутацією!.. Але до діла.

Як дитя добре виховане і благородне, Володя, незважаючи на захоплення, якому піддався нарівні з іншими, не міг, однак, не згадувати батьківських напучень, тим більше, що батьки поводитися з ним не стільки як з рабом, скільки як з милою дитиною, наділеною чулим серцем. Це дало їм право на цілковиту вдячність і прив'язаність з його боку. Йому було завжди так приємно, що батьки в нього такі миленькі, чистенькі батьки, що папа трохи навіть вольтер'янець *un tout petit peu*⁴, і взагалі співчуває поривам, а мама завжди так гарно вдягнена, *toujours causante, affable*⁵. Тим-то він з усіх сил клопотався і бився над тим, щоб як-небудь узгодити дещо старечий татунів скептицизм, що якимсь дивним чином легко мирився і з авторитетом і з субординацією, з автономічними прагненнями шкільного гуртка, в якому він мимоволі обертався.

Тоді стався у Володі той розлад, який неминуче відбувається в дітях добропорядних, що мають нещастя довгий час тертися між дітьми шевців та інших людей скорботно-знедоленого середовища.

З одного боку, не було сумніву, що в душі його вкоренилися ті загальні і трохи невиразні засади, які змушують людину з повагою дивитися на всякий подвиг добра й істини,

¹ Це така учена, така освічена людина!

² І така порядна!

³ О, це добре організована голова! він проб'є собі дорогу в світі... особливо коли за це візьмуться дами.

⁴ Трошечки.

⁵ Завжди говірка, мила.

на всяке прагнення загального блага. Але, з другого боку, поряд з цими переконаннями виховалося в нього й інше почуття — почуття виключності, яке змушувало його думати, що цивілізація, з усіма її благами і плідотворними наслідками, може бути в повній власності лише його та інших Буеракіних. Отож, коли він і ладнав із шкільною молоддю, що, як звичайно, густою юрбою оточувала благовидного й багатого панича, то таємні, живі його симпатії линули зовсім не до неї, а до панів Буеракіних, близьких його серцю і вихованням, і тими прагненнями загальнобуеракіньського оновлення, яке вони вважали необхідним, щоб поправити буеракіньські обставини. По суті, Володимир Костянтинович був дуже близький до свого папа́ за прислів'ям: «від свині не будуть ведмежата, а ті ж поросята». В ньому гніздився той самий дилетантизм, те саме безсилля до чогось певного і позитивного; тільки форми були трохи м'якші і загальнодоступніші.

В той час, коли я познайомився з ним, йому було вже років з тридцять, і він мав пристойну для поміщицького звання огрядність. Папа́ його давно вже лежав у могилі; папа́ теж незабаром пішла слідом за своїм чоловіком. Обоє вони спочивали рядочком під розкішними пам'ятниками на кладовищі села Заображжя. Не можна сказати, щоб Володимир Костянтинович, взявши в свої руки кермо влади, не старався зробитися корисним для своїх селян, але роль благодійного і освіченого поміщика не далась йому. Чи сам він мав ваду, чи селяни в нього були бовдурами — невідомо; але він змушений був облишити адміністративні заміри свої. В результаті виявилось, що, живучи на селі, він досяг тільки того, що обрєзк і страшенно розледачів, цілими днями не скидаючи халата.

— Насилу вас занесло в нашу сторону, — сказав він, протягаючи мені обидві руки: — а я був не в жарт починав думати, що станові поводяться зразково.

— Який же зв'язок має мій приїзд до вас з поведінкою станових?

— Ну, не хитруйте, не таїться ж, любий мій Немвроде, велій ловець станових перед губернатором! хіба ми не знаємо, чого ви до наших країв завітали!

І він почав походжати по кімнаті, поглядаючи на мене і усміхаючись трохи іронічно.

— Ну, слава богу! здається, все іде по-старому! — казав він далі, весело потираючи руки: — Немврод у русі — отже,

хижі звірі не облишили каверз своїх... Ну, а скажіть правду, ви певно, на влови зібралися?

Я признався.

— Ото ж бо! вже в мене щодо цього око... А знаєте, ви ж пречудесна людина... Це я вам кажу без компліментів.

Я подякував.

— Тільки шкода, що донкіхотствуєте, — додав він.

— Це чому?

— А тому, що ось задумали всіх бліх переловити... Самі погодьтесь, що на це ж порошок такий потрібен і що з самими пальцями, хоч би які вони були прудкі, тут не заїдеш далеко... Ану, покажіть мені ваш порошок!

— Я роблю, щб́ можу, — відказав я.

— Ото ж бо щб́ можу! ось ви одну якусь крихітну блошинку впіймаєте, та й кричите на весь голос, що от, мовляв, одним блошищем поменшало, а того й не бачите, що на те саме місце сотні інших бліх з нечистоти вискакують... таке вже, батечку, вигідне для цієї тварі місце...

— Погодьтесь, одначе, що коли б усі дивилися на це так само байдуж, як ви дивитесь; коли б ніхто не починав, а всі обмежувались тільки балачками, то куди ж би подітися від бліх?

— Так ви серйозно вірите у злочинців, вірите у зловживання? — спитав він, спиняючись передо мною.

— Цілком серйозно.

— І гадаєте, що всі ці дії, які ви називаєте злочинствами і зловживаннями, що вся ця нісенітниця, одно слово, проїпята якою-небудь ідеєю, що до неї можна застосувати принцип «осудності»?

— Звичайно.

— Та це ж сміхота, і ви справді наївний молодий чоловік! Я дуже хотів би, щоб ви ближче познайомилися з нашим наймилішим Іваном Дем'яновичем, щоб ви самі пере-свідчилися, як він лагідно п'є горілку, як благодушно з вами розмовляє, як він не знає, чим пригостити, де посадовити вас... А тимчасом добре відомо і вам, пане губернський чиновнику, що той же самий Іван Дем'янович залюбки і з цілком спокійною совістю обдере як липку добродушного суб'єкта, який попадеться йому у вершу... І ви називаєте злочинцем цього чудового батька родини, цього доброчесного громадянина?

— То чого ж він ставить верші?

— А ставить він їх тому, що так інстинкт йому вадить: ставить тому, що він тварина м'ясоїдна... Чи чули ви коли-небудь про танок, що зветься «камаринською»?

— Чув.

— Це такий, добродію, танок, де ні зв'язку, ні системи, ні змісту ні в якому разі добрати не можна. Хіба можете собі здати справу, чому його танцюють так, а не інакше? Зовсім так само тече й життя Івана Дем'яновича; він не розумує, не зансється, танцює собі камаринської, поки ноги носять. І яким чином, питаю я вас, припините ви цей танок, якщо він зайшов у звичай, коли в повітрі є щось таке, що вабить до нього! Ну, припустімо, ви його спинили, ви розім'яли йому як слід руки й ноги, навчили ставати в п'яту позицію, робити *chassé en avant, pas de côté* та ін. Та що ж з того? Випустили ви його з-під вашої ферули, дивитесь, — а він знову витанцьовує камаринської... Так-то, мій любий!

Розмова ця, одначе, гнітила мене.

— Ну, а ви що поробляєте? — спитав я після деякого мовчання, щоб змінити тему.

— Та ось як бачите. Лінуюсь і почасти мрію про те, як ви, бідолахи, люди молоді й завзяті, бажаєте місяць з неба селітряною кислотою звести, душу станового навиворіт вивернути, як ви чорненьке хочете зробити сіреньким і як це чорненьке з усіх сил протестує проти ваших адміністраторських замірів...

— Це заняття дуже миле, — сказав я: — справді, воно легше, коли я в халатику походжатиму та показуватиму добрим людям, які в мене зуби білі, ніж діло робити.

— А що ви думаєте? і справді, показувати зуби весело, особливо, коли вони білі та гострі... Всі дивляться на тебе і думають: о, цьому добродієві на зуби не попадайся: якраз розкусить! Це я на собі спробував! чи знаєте ви, що мене тут вважають за дуже злу, отже, за дуже розумну людину?

— Знаю... що ж, це й справедливо... почасти...

— Ви мене перехвалюєте. Я вам скажу, навпаки, що я дуже добра, і хоч справді не зовсім дурна, але цілком нездатна людина... чи знаєте ви, чим я займаюсь?..

— Ні, але догадуюсь...

— Наприклад?

— Та ось походжаєте з кутка в куток і думаєте, що навколо вас усе таке погане, таке розтлінне, таке неохайне, що ніяка панацея цього ні змінити, ні виправити не може...

— Вгадали. Але з вашої уваги випали деякі подробиці, які я й постараюсь пояснити вам. Перше моє заняття — це щире бажання бути благодійним поміщиком. Це річ не важка, і я досягаю досить задовільних результатів, коли якомога менше втручаюсь у справи управління. Ви, одначе, не думайте, щоб я робив так з безтурботності чи злочинних лінощів. Ні, я так глибоко переконаний у цілковитій непотрібності втручання, що й управитель мій існує тільки про людське око, для заспокоєння совісті, щоб не сказали, що вівці без пастиря ходять... Зрозуміли ви мене?

— Ну, тут ще небагато роботи...

— Більше, ніж ви гадаєте... Одначе, годі про це. Друге моє заняття — це лінощі. Ви не можете собі уявити, ви, людина діяльна, ви, наш Немврод, скільки страшної, різноманітної діяльності таять у собі лінощі. Вам ото здається, що я, в халаті, ходжу знічев'я по кімнаті, інколи насвистую італійську арію, інколи поплывовую, і що все це, взяте в сукупності, є той стан душі, який ви, профани, називаєте неробством.

— Майже так, — зауважив я мимохідь.

— Ви мені пробачте, але ви глибоко помиляєтесь. Все це походить від вашої короткозорості, від того, що ви, панове Немвроди, не вмієте читати між рядками, що вас вражає тільки те, що б'є вам прямо в очі. Ви не спроможні розуміти, що ніколи діяльність душі не буває такою напруженою сильною, як у той час, коли я спльовую або мугичу під ніс арію: *oh, perchè non posso odiarti!*¹ Ви не можете збагнути, яка напружена робота відбувається тоді в мені, які сміливі утопії, які дивовижні панатеї народжуються в моїй збудженій уяві. Ви люди практичні, отже, обмежені; вам би ось тільки блоху впіймати та й спалити її на свічці; ви навіть не хочете подивитись, як вона дригає ніжками, пряжена на вогні, бо вдалині мигтить перед вами друга блоха, яку ви теж конче маєте зловити... Ну, а ми, люди мислі, люди вищих поглядів і загальних міркувань, ми дивимось на цю справу інакше: нас цікавлять світові завдання... отак-то!

Останні слова він промовив не без іронії.

— І ви не можете собі уявити, — казав він далі, — яку всмоктуючу, майже одурманюючу силу мають у собі ці лінощі! Ходиш отак по кімнаті, ходиш цілий день, а думки найприємніші, найрізноманітніші так і роються, так і роються в

¹ О, чому не могу я ненавидіти тебе!

голові... Інша навіть якось особливо причепиться до тебе, немов бджола дзижчить, та так солодко, так заспокійливо. Ну, і задоволений, та ще такий задоволений, що на приїзд стороннього — я не кажу цього про вас — дивись наче на якусь кару... Знаєте, я все добиваюсь, чи не можна як-небудь до такого стану дійти, щоб всередині мене все зовсім заспокоїлось, щоб і кров не хвилювалась, і душа щоб перетравлювала тільки ті милі образи, ті лагідні відчуття, які вона самодіяльно виробила... ви розумієте? — щоб цього зовнішнього світу з його прикростями не існувало зовсім, щоб я сам був автором усіх своїх радощів, усього свого внутрішнього життя... Як ви гадаєте, чи досягну я цього?

— Але дозвольте мені зауважити, — сказав я: — блаженство, якого ви так прагнете, доступне дуже багатьом...

— Божевільним, хочете ви сказати?.. договориюте, не червонійте! Але хто ж вам сказав, що я не хотів би не то що збожеволіти — це неприємно, — а бути божевільним? На моє щире переконання, смерть і божевілля дві найзавидніші речі на світі, і коли-небудь я почастию себе цими ласощами. Смерть я не можу уявити собі інакше як у вигляді стану солодкого марення, стану мріяння і непорушного задоволення самим собою, що триватиме цілу вічність... Я розумію іноді Вертера.

Приятель мій почав ходити великими кроками по кімнаті, і обличчя його справді набрало якогось хворобливо-вдоволеного виразу.

— Чи знаєте ви, про що я думав перед вашим приїздом? — спитав він, спиняючись передо мною: — б'юсь об заклад — ні за що в світі не вгадаєте.

— Дуже можливо.

— Еге ж; а тимчасом річ дуже проста. Ось тепер у нас кінець лютого і починається відлига. Я ходжу по кімнаті, поглядаю у вікно, і раптом думка осягає мою голову. Що таке відлига? питаю я себе. Завдання не хитре, а забирає в мене цілу добу.

Відлига — кажу я собі — відродження природи; відлига ж — оголення всіх гнойових куп.

Відлига — з гір струмки біжать; біжать, за висловом народним, чисто, непорочно; відлига ж — стікають із задніх дворів усі нечистоти, вся гидота, що їх приховувала зима.

Відлига — повітря напоєне пахощами весни, ароматами всіх злаків земних, які весело прокидаються до життя від піврічного заціпеніння; відлига ж — усі міазми, всі гнілі

випари, що підіймаються від помийних ям... І все це: і мізми, і пахощі — все це лине вгору до одного й того самого неба!

Відлига — сповнений солодкої знемоги спів солов'я, задумливий свист іволги, пробудження всіх звуків, якими виповнюється божий світ, начебто прагне і рветься природа вся вилитися звуками після довгого вимушеного мовчання; відлига ж — крякання ворони, яка нарівні з солов'єм радіє теплу.

Відлига — пробудження в самій людині всіх солодких тривог її серця, всіх найкращих її поривів; відлига ж — збудження всіх тваринних її інстинктів.

Та це ж, батечку, майже вірші виходять!

Ви скажете, що мене цікавлять пусті питання, але поясніть мені, будь ласка: а ви, ви які світові завдання розв'язуєте? Я, принаймні, вдосконалюю свої діалектичні здібності, отже, в мене є самостійна діяльність; ну, а ви що? Шкрябаєте папери, їздите по губернії, ловите бліх, але хоч як ви там розводьтесь про всякі вищі погляди, а все це робиться у вас без будь-якої участі думки, машинально, зовсім незалежно від ваших переконань. Для вас чи це робити, чи в карти грати — однаково! Ну, чи не в сто, чи не в тисячу раз моя доля завидніша, ніж ваша, а моя діяльність корисніша за вашу? Я, принаймні, ходжу, дивлюсь у вікно, розчулююсь, розмішляю... От недавно так само я розв'язував питання про те, що було б, якби замість болота, — воно тягнеться, як ви знаєте, за моєю садибою, — та простелився раптом зелений луг, вкритий запашними й соковитими травами?.. І вийшли міркування досить оригінальні і навіть, можна сказати, філософічні...

— Цікаво було б знати їх.

— Тепер не час, а згодом я не відмовлюсь пояснити їх вам... Тепер я хотів вам довести тільки ту істину, що, незважаючи на мої уявні лінощі і безтурботність, я працюю аж ніяк не менше, ніж ви, люди практичні, і якщо результати моїх скромних робіт непомітні, то й ваші зусилля не дають плодів рясніших... Хочете горілки?

— Не завадило б.

— Гей, Павлушо! Чого ти горілку не подаєш? Хіба не бачиш, чиновник наїхав!

Павлуша засміявся.

— Чого ти смієшся?

— Та хіба вони чиновники?

— Ти нерозвинений ще, Павлушо! Ти думаєш, що чи-

новник неодмінно мусить бути дикобраз... Ви йому про-
бачте!

Павлуша вийшов.

— А чудний народ оці чиновники! — провадив він далі, знову звертаючись до мене: — недавно прийшов до мене наш справник. Став я з ним говорити... от як з вами. Слухав він мене, слухав, і все не відповідає ні слова. Подали горілки; він випив; закусив і знову випив, і раптом його осяяла на-
тхненна думка: «Яка ви, каже, розумна людина, Володимире Костянтиновичу! чому б вам не служити?» От і ви, як вип'єте, може, те саме запитання поставите.

— Ну, а без жартів, чому ви не служите?

— А дозвольте вас запитати, чому ви так сміливо вважаєте, що я не служу?

— Та тому, що не служите — от і все.

— А в такому разі дозвольте вам довести зовсім проти-
лежне. По-перше, я щомісяця посилаю становому чотири вози сіна, дві четверті вівса і лантух борошна — отже, служу; по-друге, я щороку жертвую десять карбованців на купівлю підручників для повітового училища — отже, служу; по-тре-
тє, я щороку годую крутогорське начальство, коли воно зволить заїжджати до мене з нагоди ревізії — отже, служу; по-четверте, я ніколи не дозволяю собі сказати панові справ-
нику, коли він узяв хабар, що він хабара цього не взяв — от-
же, служу, по-п'яте... але як можу я пояснити докладно всі способи, якими я служу?

— Однак, це легкий спосіб служити...

— Ви гадаєте? Це все залежить від погляду. Я сам певен, що легкий, але не для кожного. У вас, у Крутогорську, є добродій — він теж чиновник, — фізіономія якого нагадує мені добродушно-насмішкувате обличчя Крилова. Вся служба цього чиновника або, принаймні, найкорисніша частина її полягає, здається, в тому, що коли повз нього проходить хто-не-
будь з ваших губернських аристократів в усій величі, вла-
стивій індікові, він півголосом кидає йому вслід тільки два слова: «хоч куди!» — але цими двома словами він робить суспільству неоціненну послугу. По-перше, ці слова очищають повітря від згубних випарів, які лишає за собою губернський аристократ, а по-друге, вони приголомшують самого аристо-
крата, який поспішно підгортає розпущений хвіст і з нахаб-
ного індика стає хоч на якийсь час скромною індічкою... Одним словом, це справді найкорисніший сорт чиновника, бо дійсно і безперечно пом'якшує звичаї і викорінює

дикість!.. Отже, за здоров'я крутогорського Крилова та всіх чиновників, що так само, як він, служать суспільству некорисливо і безсторонньо! — казав далі Буеракін, випиваючи чарку горілки.

Я теж випив.

— Цю фанаберію, тобто жадобу практичної діяльності,— провадив він далі: — довго носив і я в своїй голові — і покинув. Такий уже в мене погляд на речі, що я не хочу нічим журитися і прагну проводити дні свої в спокої. Інший на моєму місці помчав би по першому сніжку до Петербурга, а я сиджу в Заовражжі, і зовсім не тому, що хочу наслідувати Юлія Цезаря; інший читав би книжки, а я не читаю; інший узявся б до господарства, а я не берусь; інший женився б, а я не женюсь... А я ж таки не зовсім ще старий, щоб уже тее...

— Ет, напустили на себе дурість, — зауважив я: — вигадали, що вам набридло, та й годі.

— Можливо, можливо, пане Немвроде! Це ви справедливо зауважили, що я вигідав. Але якщо вигадка моя така вдала, що точка в точку приходитьсь по мені, то думаю, що не позбавлений же я на неї права авторської власності... А! Пашенько! і ви теж вийшли подихати весняним повітрям! — додав він, відчиняючи квартиру: — *звать, забило серденько тревогу!*

Я теж підійшов до вікна. На ганку флігеля сиділа дівчинка років п'ятнадцяти, але така гарненька, така розумниця, аж завидки мене взяли, що якийсь дряблій Буеракін може кожного дня милуватись її веселим, розумним і свіжим личком, а я не можу.

— Ваша? — спитав я.

— Донька мого кучера. Хочете познайомитися? З цього приводу я вам спочатку анекдот розкажу. Був у мене товариш, на прізвище пан Крутіцин, добряга страшений, але простуватий, до непристойності бридкий і до того ж влюбливий, як жаба,— все б ото крутився коло спідничок. От і встругнув же з ним штуку інший товариш, Прозоров, теж хлопець простодушний, але трохи меткіший. Запевнили Крутіцина, що до Прозорова приїхала сестра, багата спадкоємиця, яка так закохалася в нього, Крутіцина, що увісні тільки його й бачить. Влаштували навмисне обід, щоб дати нагоду закоханим побачитися, і одягли дівку-кріпачку Прозорова як панночку. Треба було бачити, як розсипався перед нею Крутіцин! Ця комедія тривала з годину, і коли вже всім надокучило забавлятися, серед найкрасномовніших освідчень

Крутіцина раптом почувся голос хазяїна: — «Ну, годі, Акулко! марш у дівочу!» Запевняю вас, що на наших очах Крутіцин подурнішав на піваршина...

— Еге ж, анекдот непоганий.

— А що ви думаєте? Ви не ображайтесь, а, справді, і з вами можна було б таку штуку встругнути, хоч ви й не Крутіцин... Пашенько! Біжіть-но сюди мерщій: я вам жар-птицю покажу!

Минуло кілька секунд мовчання.

— А знаєте, чудова річ бути поміщиком! — звернувся він до мене: — як подумаєш отак, що в тебе всього вдосталь, всякого, що називається, злаку, то аж ослабнеш весь — так воно приємно!

І він справді опустився у вольтерівське крісло, ніби ослаб.

— А втім, і те сказати, які ми поміщики! От у вас, у Крутогорську, я бачив добродія — оце поміщик! коли хочете, кріпаків у нього немає; стане він отак біля віконця — а в нього в садочку арештантики роблять: грядки полють, альтанки будують, доріжки чистять, квіточки садять... Подивиться він на цю ідилію і зажуриться. Підійде до нього дружина, приповзуть дітки, одне від одного менше... «Який хороший і ясний божий світ!» — вигукне Михайло Степанович. — «І який гарний буде наш садочок, серденько!» — відповідає дружина його. — «А в татка глосики все складені!» — кричить старший синок, рід *enfant terrible*¹, що його якийсь жовчний добродій навчив повторювати цю фразу. — «Цить, шибенику!» — гримає Михайло Степанович, раптом прокинувшись від ідилічного сновидіння... А от він і не поміщик!

В цей час Пашенька вбігла до кімнати, і, мабуть, соромливість не була однією з її звичайних якостей, бо вона, не чекаючи запрошення, вместилася в кріслі з тією ж невимушеністю, з якою сиділа на ганку.

— Пашенько! — сказав Буеракін; — чи відомо вам, чому у нас надворі сьогодні пташки співають, а із стріх вода капле? Невідомо! то знайте ж: від того так тепло на світі, від того пташки радіють, що ось пан Щедрін приїхав, той самий пан Щедрін, який серця станових розм'якшує і вселяє в неодмінного засідателя раптову огиду до чарки!

— Які ви все дурниці верзете! — сказала Пашенька: — які там ще станові!

¹ Жахлива дитина.

— Але треба ж вам знати, Пашенько, хто такий пан Щедрін... посудить самі!

— Звісно, чиновники...

— Звичайно, чиновники; але різні бувають, Пашенько, чиновники! Ось, наприклад, Іван Дем'янович¹ чиновник і пан Щедрін чиновники. Тільки Іван Дем'янович у прихожій горілці п'ють і закушують, а пан Щедрін задовольняє цю потребу у власному моєму кабінеті. Зрозуміли ви, Пашенько?

— А чого ж ви їх пускаєте, якщо вони чиновники!

— Не можна, Пашенько! Вони ось до Крутогорська поїдуть, його превосходительству наплетуть, що от, мовляв, ваше превосходительство, живе на світі пан Буєракін — дуже небезпечна людина, то непогано було б пана Буєракіна хапнути-лапнути. «Що ж, скаже його превосходительство: — якщо він справді небезпечний, то хапнути-лапнути його теперечки можна».

— Та вже й пора б: усе дурниці говорите.

— Ну а ви, моя розумнице, що сьогодні робили?

— А які в мене діла? Встала, на кухню побігла, з тіткою Онисією полаялась; потім на конюшню пішла — не можна: Ваньку-тетерю шмагають...

— Ви, здається, забрехалися, серденько?

— А нащо мені брехати? звісно, шмагають...

— І у вас, здається, свій enfant terrible є, як у Михайла Степановича! — сказав я.

Буєракін сконфузився.

— Потім додому пішла, — казала далі Пашенька: — на ганочку посідала, та й до вас прийшла... та чого ти мене все розпитуєш?.. ти краще пісеньку заспівай. Заспівай, голубчику, пісеньку!

— То ось ви які, Володимире Костянтиновичу! — сказав я: — і пісеньки співаєте?

Буєракін почервонів ще більше.

— Та ти либонь засоромився, пане? — все чіплялась Пашенька

Але Буєракін мовчав.

— А ще кажеш, що любиш! Ні, от наша Арапка, то вона справді мене любить!.. Арапко! Арапко! — гукнула вона, висовуючись у квартиру.

Арапка замахала хвостом.

¹ Дяв. нарис «Порфирій Петрович». (Прим. автора).

— Любиш мене, Арапко? любиш, чорноморда? ото я вже хлібця Арапці дам...

— А хочете, я вам заспіваю пісеньку? — спитав я.

— Та співайте, як хочеться! що мені до того!

— Як що до того! Ви ж тільки-но просили Володимира Костянтиновича заспівати пісню...

— То ж пан! він нікому ось пісень не співає, а мені співає... Пан пісень співає!

Сцена ця, видно, гнітила Буєракіна.

— Ну, годі ж, годі, дурненька! — сказав він, намагаючись усміхнутися, а насправді лиш кривив свої уста в гримасу досить кислого характеру.

Павлуша зайшов доповісти про прихід старости і виручив його із скрутного становища.

— А! здрастуй, брат! здрастуй, Абраме Семеновичу! давненько не зволили до нас заглядати! ну, як діла?

Пашенька зникла.

— Та що, батечку, зовсім нам тутечки жити стало неможливо.

— А що?

— Та дуже вже німець лютує: шмагає всіх до одного та й годі! «на те, каже, і сидіння в тебе, щоб його стьобати»... Змилуйтесь!

— Дивно!

— Я йому казав теж, що, мовляв, нас і пан ніколи з своїх ручок не частував, а ти, мовляв, ковбаса, он яке діло завів, над християнським тілом наругу чиниш! То він ще більше розгнівався, мене за бороду при всій громаді тягав: «я, каже, з усіх вас шкури поздираю! мені, каже, твій пан не укажчик! пан, мовляв, у вас наче дитина мала, нічого не тямить!»

— А він не п'яний, Абраме Семеновичу?

— Якби ж то п'яний! Тільки тим і п'яний, виходить, що ручиська свої придержати не може... зовсім уже мужикам несила!.. чого доброго, заб'є кого-небудь ненароком: із справником тоді й не розв'яжешся.

— Ну, гаразд, Абраме Семеновичу! це я тобі вдячний, що ти до мене одверто... Іди, пошли за Федором Карловичем, а сам зажди у прихожій.

— Як же ви кажете, що у вас управитель тільки про людське око? — сказав я, коли Абрам Семенович вийшов з кімнати.

— Еге ж; я з тим і наймав його... та що вдієш? самолюбний, каналія. Безперестанні ці... перевищення влади— так це, здається, у вас називається?

— Так.

— То відшмагає, що називається, впритул, скільки влізе, то зуби повибиває... Так і дивись, що поліція пронохає— ну, і знову витрачайся... ах, ти, господи!

Кажучи це, Володимир Костянтинович справді озирався, начебто поліція гналась по п'ятах за ним і от-от мала наздогнати.

— Я вже йому кілька разів повторював,— говорив він далі стурбованим голосом:— щоб обережніший був, особливо щодо мордобою, а він усе своєї: «По-перше, каже, в мужичка сидіння виснажене і геморой, якщо не тее... а по-друге, каже, я вже двадцять років маєтками управляю, і без цього діло не обходилося, і вам учити мене нічого!...» Справді, саме так і говорить у вічі! Така груба шельма!

— Чого ж ви його не звільните?

— Кілька разів пропонував, та не йде! То в нього, як на те, Амальхен на останніх днях ходить, то з діток хто-небудь... ну, і залишиш з жалю... Ні, це вже, певно, судилося так!

Буеракін махнув рукою.

— А вже там мізерний який! Я одного разу, знаєте, на власні очі з вікна бачив, як він порядкувати зволив... Привели до нього мужика мало не на сажень зростом; а він дістати до нього не може, то аж підскакує від злості... «Нагинайся!» кричить. Насилу його вгамували!..

— А староста у вас який?

— Він у мене виборний...

— Чому ж ви не доручите йому управління, якщо він людина хороша?

— Та все, знаєте, як то кажуть, своє око потрібне... от і нав'язали мені цього німця.

— Федір Карлович прийшли! — доповів Павлуша.

Увійшов маленький чоловічок, дуже лисий і, як видно, дуже наївний. По-російськи висловлювався він досить грамотно, але ніяк не міг впоратися з буквою лі, крім того, *наперсника* називав *суперником*, і навпаки.

— А! Федоре Карловичу! — сказав Буеракін: — ну, як, мейн Негг, поживаєте, як ся маєте? Як Амалія Карлівна в їхньому здоров'ї?

— Gut, sehr gut¹.

— Це добре, що гут, а от було б погано, якби ніхт гут... Правда ж, Федоре Карловичу?

Буеракін, видимо, вагався приступити до справи. Я взявся був за картуз, щоб залишити їх удвох, але Володимир Костянтинович кинувся затримувати мене.

— Ні, ви вже будь ласка! — шептав він мені квапливо: — ви не залишайте мене в цю критичну хвилину.

Я лишився.

— Ну, то як же, Федоре Карловичу? кофейок попиваємо? га?

— На все свій час,— відповів Федір Карлович.

— Так, так; це правда... Німці, знаєте, народ пунктуальний; в усьому їм порядок потрібний...

— Ви хотіли мене бачити? — перебив Федір Карлович сухо.

— Так; знаєте, Абрам Семенович, ваш суперник...

Абрам Семенович, якому надокучило чекати в прийомній, увійшов у цей час до кімнати.

— Я вже розпорядився,— сказав Федір Карлович.

— Тобто, як же ви розпорядилися?

— Він дуже хоче різка,— відповів Федір Карлович хлоднокровно: — різка й дістане...

— Ні, це вже, мабуть, передумати доведеться,— зауважив Абрам Семенович, злісно мотаючи головою, але якось непевно усміхаючись.

— Різка й дістане! — повторив Федір Карлович твердим і ясним голосом.

— Проте за віщо ж? — промовив Буеракін, видимо збентежений рішучим тоном німця.

— Він мене «ковбаса» сказав! — похмуро відповів Федір Карлович.

— Це вже занадто щось того, — міркував Абрам Семенович: — розмашистий став дуже... Це, брат-ковбаса, дуже вже велика сваволя твоя буде, коли начальників шмагати почнеш.

— Він дістане різка,— повторив Федір Карлович.

— Одначе, погодьтесь самі, вельмишановний! — сказав Буеракін: — хіба приємно було б, наприклад, вам, коли б, за чим-небудь крайнім розумінням, різка ця належала вашій особі?

¹ Добре, дуже добре.

— О, якщо я заслужив — дуже приємно!

— Que voulez-vous que je fasse! — звернувся до мене Буєракін: — ce n'est pas un homme, c'est une conviction, voyez-vous!¹

Федір Карлович стояв зовсім байдуже, не ворущаючи жодним мускулом.

— Ні, це вже щось дуже розмашисто буде! — повторив Абрам Семенович, але якимсь слабким голосом. Очевидно, гіркий сумнів уже починав закрадатися в його душу.

— Він заслужив і дістане! — сказав Федір Карлович.

— А якщо я попрошу вас залишити мене!.. — висловився раптом Буєракін.

— О, я залишу, але він все-таки різка дістане: заслужив і дістане!

— Але я вас прошу залишити мене зараз же... ви розумієте? тобто не кімнату цю залишити, а мій дім, мій маєток... чуєте!

Німець глянув з подивом.

— О, цього не може бути! — промовив він через секунду зовсім байдуже: — Абраме! марш!

Абрам Семенович нехотя скорився; Федір Карлович повільно пішов за ним. Буєракін довгий час стояв вражений з розчепіреними руками.

— Ну, що ж тут накажете робити? — сказав він, звертаючись до мене.

ГОРЕХВАСТОВ

Горехвастов спокійнісінько розкинувся на дивані, тимчасом як Рогожкін і я скромно сиділи проти нього на стільцях.

Горехвастову років під сорок; він, що називається, показний мужчина, з тих, що виглядом своїм вкидають у знемогу організм сорокалітніх капіталісток і вбогих удів-лихварок. Зростом він мало не на дев'ять вершків, обличчя біле, одутле, прикрашене чималим носом і величезними, старанно закрученими вусами; будова така, про яку кажуть: «на одну долоньку посадить, другою накрие — в результаті мокренько буде»; голос густий і гучний; очі, як водиться, свинячі. Взагалі помітно, що тут матерія переважає над духом і що при-

¹ Що ти будеш робити! це не людина, це переконання, як ви бачите.

страсті й надмірні звеселяння плоті, висловлюючись мовою старовинних російських романів, «лишили на ньому свої глибокі бразди». Він помітно любить франтити; на ньому надіте щось кругле: сюртук не сюртук, пальто не пальто, фрак не фрак, а щось середнє, те, що в провінції називають «обіднім фраком»; чоботи лакові, рукавички пальові, жилет кашеміровий, сліпучо-барвистий; на сорочці стільки складок, що голова обертом іде. Але, незважаючи на все це, незважаючи на безліч перснів, що прикрашають його пухкі руки, і на ньому самому, і на його одязі лежить якась печать поношеності, немовби і сам він, і все, що на ньому, злиняло і вицвіло. Коли я дивлюсь на нього, мені, не знаю чому, завжди здається, що ось передо мною людина, яка три ночі підряд не спала і не скидала з себе ні «обіднього фрака», ні сорочки. Складки на сорочці зім'яті і на згинах вкриті якоюсь підозрілою тінню, одяг на швах витерся, самі щоки одрябли і якимось неприємно, хрящувато білі. Словом, це один з тих суб'єктів, які називаються «жуїрами»: жили і в розкошах, жили і в злиднях, примушували інших з вікна стрибати, але й самі з нього не раз стрибали.

У моральному відношенні він має багато неоціненних якостей: чудово пересмикує карти, уміє підписуватись під усяку руку, готовий пити-гуляти з ранку до вечора, і робить це без будь-якої шкоди для голови, хвацько співає і танцює по-циганськи, і з усім цим поєднує найдобродушнішу й найвеселішу одвертість. Одно тільки в ньому не зовсім приємне: він любить іноді впадати в якесь своєрідне, удаване захоплення, і в цьому стані бреше і хвастає немилосердно.

До Крутогорська потрапив він зовсім випадково, і хоч це сталося недобровільно, але він не виявляв ані найменших ознак суму чи розпачу.

— Трапилося це діло ось яким чином, — розповідав він мені одного разу, в хвилину одвертості, коли я попросив його пояснити, завдяки яким комерційним чи службовим ділам він ошчасливив наше місто: — затіяли ми отаку штуку, знаєте, en grand¹. Зібралась нас ціла компанія, все народ голодний, і до того ж сповнений жадоби діяльності, життєвих бур... Зібралися ми й почали серйозно обмірковувати своє становище... А треба вам сказати, що до цього часу ми велику гру вели, а потім якимось раптом так вийшло, що ніхто з нами грати не став. «Ні, чорт забері! — сказав (як зараз

¹ У великому розмірі.

це пам'ятаю) Петро Бурков, бравий хлопець і щирий мій друг: — у такому становищі нам, воля ваша, лишатись не можна: ми, панове, люди освічені, маємо смак розвинений; ми, чорт забери, любимо вино і жінок!» У цей час — може, чули? — мав у Петербурзі резиденцію якийсь Размахнін, негодіант найтупоумніший, але мільйонер. Був у нього син — ну, цього ніколи тверезим ніхто не бачив; навіть уві сні, коли можна так висловитися, п'яний був, бо спав усе уривками, і не встигне бувало ще проспатися, як уже й знову, дивись, п'яний. Пробували ми його до своєї компанії залучити, проте користі з нього не мали ніякої; перше діло, що батько видавав йому дуже мізерну суму, всього тисяч десять сріблом на рік, і, отже, готових грошей у нього не було; друге діло, що хоч він позичкові листи і з охотою давав, але виплати по них доводилось чекати до батькової смерті, а це в нашому колі не зиск; третє діло, честі в нього зовсім не було ніякої: інший, коли тицьнути його кулаком у пику чи назвати при всіх негідником, то з шкури буде пнутися, щоб дістати гроші і заплатити, а цьому байдуже, тільки сміється. Отже, треба було впливати на батька. А старий хоч і тримав свого сина в чорному тілі, одначе любив його, але любив, коли можна так висловитись, утробою. Ось цю утробну любов і вирішили ми експлуатувати. Одного чудового вечора двоє з нас переодяглися в офіціальну форму і, перехрестившись, подалися до Размахніна. Старий перелякався, особливо, коли ми йому пояснили, що мета наших одвідин полягає в тому, щоб сина його за такі-то й такі-то deboширства взяти й одвезти до такого місця, куди, можна сказати, ворон і кісток не заносив... Проливає сльози, валяється в ногах: «Голубчики, каже, що хочете візьміть, тільки Альошку мого не чіпайте! я, каже, його цю ж хвилину через чухонських контрабандистів за кордон відправлю». І зглянулись ми над бідолашним старцем — взяли сто тисяч і пішли. Тільки тут трапилася з нами препогана штука: виходимо ми на під'їзд, нишком навіть посміюємось, коли раптом перед нами, наче з-під землі, виростили три кавалери страхітливих розмірів... Вже мене, здається, не можна назвати слабонервним, а навіть і мені млосно зробилося... І от, як бачите, я в Крутогорську, решта в інших тихих містах перепливають бурхливе хвилясте житейське море... **Що вдієш!** il faut que jeunesse passe!¹

¹ Треба, щоб молодість минула!

Такого роду добродушна одвертість робила взаємини з Горехвастовим надзвичайно легкими і приємними. У крутогорських салонах було вирішено, що молодий чоловік «захоплювався»—хто ж не захоплювався замолоду?—але що в усякому разі не можна ж захоплення вважати за порок. І на раді губернських аристократів було вирішено Горехвастова приймати, але в карти з ним не грати, і взагалі тримати більше коло дам, яким він своїми талантами може дати приємну розвагу. А що я також (кажу це не без деякої гордості) був завжди одним з найретельніших одвідувачів крутогорських салонів, то, наслідуючи загальний напрям думок, теж незабаром зійшовся з Горехвастовим, і він навіть дуже полюбив мене.

— *Entre nous soit dit*¹, — говорив він мені з цього приводу: — тільки ми з вами і можемо розуміти один одного. Погляньте навколо: що це за диваки, що за пики, що за костюми! Один із свого фрака наче з брочки визирає; другий курить сигари, від яких тхне печеними раками; третій вдається до носової хусточки тільки для того, щоб витерти нею пальці; четвертий, коли карти здає, обидва пальці спершу в рот засуне... Господи! яка гидота! Тому ви не дивуйтесь, Миколо Івановичу, якщо я волю бути з вами.

І я, справді, через природжену мені скромність, терпляче ставився до його візитів, які часом дуже мені бридали.

Щодо Рогожкіна, то це маленький чоловічок, зовсім кругленький. Він колись перебував на військовій службі, але незабаром визнав, що тут тільки здоров'я збавляєш, вставати треба рано, потім годин з п'ять ходити, а куди йдеш — невідомо, і тому вирішив шукати притулку по цивільній лінії, де, принаймні, хоч виспатися вволю дають. Тепер він має той трохи томний вигляд, якого мимоволі набувають шукачі посад, не забезпечені досить переконливими рекомендаційними листами. Але коли мова заходить про яку-небудь посаду, то в очах його раптом загоряється плотоядний вогонь і на устах з'являється слинотеча. Говорить він досить врозумливо, але багатослівно, і запобігливо сміється, коли того вимагають обставини, або коли бачить, що інші сміються. А втім, він хлопець добрий і відданий, а на Горехвастова дивиться як на вищу істоту, і охоче виконує його дрібні доручення, як-от: набиває і запалює йому люльку, розпоряджається щодо питного й їстівного і супроводить його скрізь, де тільки може. Голос у нього тоненький, можна сказати, дитячий, очиці

¹ Між нами кажучи.

маленькі і з глянцем, наче в пшеничних жайворонків, яким вставляють замість очей ялівцеві ягідки.

Того ранку, коли починається моє оповідання, Горехвастов був якось особливо балакучий. Він розлігся на дивані, закуривши одну з чудових сигар, які я випишував для себе з Петербурга, і ораторствував. Перед диваном, на круглому столі, стояла закуска, херес і горілка, і треба віддати належне Горехвастову, він не обминав ні того, ні другого, ні третього, і хоч хвалив більше херес, але насправді давав перевагу любистковій горілці. Рогожкін, з свого боку, не стільки пив, скільки, як то кажуть, «цмулив» горілку.

— А скажіть, будь ласка, Миколо Івановичу, — сказав мені Горехвастов: — звідки у вас беруться всі ці милі штуки: копчені стерляді, індича шинка, оленячі язички... і ця незрівнянна горілка! — горілка, від якої, я вам скажу, аж слюза проймає! Та ви Сарданапал, Миколо Івановичу!.. ні, ви просто Сарданапал!

Я дав йому, як умів, потрібні відомості.

— А що не кажіть, — говорив він далі: — життя — чудова річ, особливо коли є людина, яка тебе розуміє, з ким можеш сказати слово до душі! Я вам скажу про себе, Миколо Івановичу: я вік свій прожив жартома... Бували в мене, звичайно, пригоди, бували неприємності — ну, бували! що ж з того? хіба слід від цього занепадати духом, вдаватися в розпач? Жив я і в Петербурзі, їздив і в каретах, і сотнями тисяч ворочав, і гру вів, і французенок утримував — ну, було, було все це! Ну, а тепер живу в Крутогорську, їджду на потворній довгій бричці, граю по копійці в ералаш і, одержуючи від казни всього шість карбованців на місяць утримання, задовольняюсь, замість французенки, бабкою-повитухою! А проте, як бачите, не тужу і навіть не втрачаю віри в своє майбутнє!

Він підвівся на дивані і налив собі чарку любисткової.

— А все через те, що ось тут, у цьому серці, жар палає! все через те, хочу я сказати, що в оцій голові світло є, що всяку річ розумієш так, як вона є — ну, і спокійний! Я, Миколо Івановичу, патріот! я люблю росіянина за те, що він не роздумує довго. Інший ото, німець або француз, над кожною річчю спиниться, аж дивитись на нього тоскно, наче родити хоче, а наш брат тільки підійшов, очима позирнув, руками розвів: «щоб цього та не подолати, каже: та з нами хрест святий! та ми тільки оком змигнемо!» І справді, як почне сокирою рубати — тільки тріски летять; геніальна, можна ска-

зати, натура! без науки всі науки пройшов! Люблю я, знаєте, інколи подивитися на нашого мужичка, як він там орудує: пролежить собі, здається, цілий день, та зате вже як візьметься, то в нього немов горить у руках робота! де воно й береться!

— Так... це правда... приємне видовище! — пролепетав Рогожкін: — ось я одного разу...

— Геніальна натура, скажу я вам, — перебив Горехвостов: — науки не потребує, бо до всього власним розумом доходить. Спитайте, наприклад, мене... ну, про що хочете! на все відповідь дам, бо це в мене російське, природжене! А тому я ніколи й не знав, що таке горе!

Він задумався. Рогожкін у цей час розчулено позирав на нього і виявляв свою насолоду тим, що старанно терся спиною об спинку стільця.

— А бували-таки в мене випадки — таке сплетіння, що навіть описати варто! Треба вам сказати, що статки в мене були невеликі; батько і мати мої, безперечно, були благородного звання, але при сучасному розвитку цивілізації, при колосальності нашого кругозору, це благородство, можна сказати, тільки плутає. Виховання дістав я щонайкраще; в закладі, який плакав мою юність, переважно звертали увагу на приємність манер і на те, щоб вихованці дивилися привітно і могли розмовляти — *causer* — про все. Виховувались зі мною разом і графи і барони; отже, ми в самому закладі жили весело; їздили, знаєте, кожної неділі до французенок, і там засвоїли помалу справжній погляд на життя та його блага. Отже, можете уявити собі моє становище, коли я, вийшовши з закладу, змушений був забратися десь на четвертий поверх, де ворони мало не на самих сходах гнізда мостять! Звичайно, як водиться, влаштувався я й на службу, але, між нами, це матерія нудна. Я розумію, що можна служити, як служать, наприклад, князі Патрикееви, Щенятеви, Іжеславські, Оболдуї-Тараканови. Вони, я вам скажу, почисляться трошки, а потім і катають зразу в державні мужі. Отак служити приємно, *il n'y a rien à dire*¹. Але сидіти щодня сім годин в якійсь душній конурі, і облизуватися на посаду помічника столоначальника — *ce n'est pas son genre*...². Інших кар'єр теж не передбачається, тобто, коли хочете, вони і є, але все це нудна матерія, черепослов'я,

¹ Що й казати.

² Це не мій жанр.

а я, ви розумієте, слов'янин, хочу жити, хочу жуїрувати: *homo sum et nihil humani a me alienum puto*¹. Становище моє було, виходить, препогане... І от зустрічається зі мною одного разу на життєвому шляху той самий Петро Бурков, що про нього я вже вам якось говорив. Зустрічається і звертається до мене з такими словами: «Грегуар, каже він мені, я бачу по твоїх очах, що ти жадаєш фортуна зробити!» Я йому признався, і признався з усією одвертістю. Я був честолюбний, Миколо Івановичу! я почував, що стою вище загального рівня. Я усвідомлював, що тут, у цьому серці, є досить жару, щоб зробити з мене і поета, і літератора, і прожектера і капіталіста — *que sais-je enfin!*² Лишалось тільки вибрати поприще, бо, як я вам уже сказав, росіянин до всього здібний. Поетом або літератором стати легко, але не вигідно — це народ усе молокоживний; прожектером бути теж не важко, але тут знову треба чекати, товктися, знаєте, в передпокоях... Я вирішив бути капіталістом. І ось той же самий Бурков познайомив мене з людьми... але що це за народ був, Миколо Івановичу! просто я не можу навіть висловити... Ах! та що про це й згадувати — тільки себе дражнити!

Він одним духом випив чарку хересу і так ударив нею об піднос, що ніжка відбилась.

— Я вам скажу, наприклад, Флоранс — що то за жінка, що то за вогонь був! Згоряла, шановний пане! згоряла і знову відроджувалась, і знову згоряла! одного разу приїжджаю до неї, і бачу, щось тут негаразд; губки бліді, брівки, знаєте, зсунуті, а в очах вогники горять.

— Ah, c'est toi, monstre! — каже вона, побачивши мене: — *viens donc, viens que je te tue!*³ Повірите, насилу навіть заспокоїти зміг — так і кидається! І вся ця тривога тільки через те, що я на якомусь балі дозволив собі сказати кілька привітних слів Кароліні! Оце то жінка! А! Миколо Івановичу! адже в Крутогорську таких не знайдеш, принаймні?

Я змушений був погодитись.

— Еге ж... апетитна штучка ця Флоранчик була!.. хе-хе! — промовив Рогожкін. — А що, Григорію Сергійовичу, якби цей Флоранчик... так би мовити, на місце Марини Ферапонтівни... хе-хе! сюжет був би тее... підходящий!

¹ Я людина, і ніщо людське мені не чуже.

² Та чи знаю я що, зрештою!

³ А, це ти, чудовисько! іди-но, іди сюди, я тебе вб'ю!..

Горехвастов люто подивився на нього.

— А втім, Григорію Сергійовичу, вам бога гнівити нічого, — казав далі Рогожкін: — Марина Ферапонтівна теж... дама огрядна... хе-хе!..

— Ну, що ти розумієш!

— Що ви, Григорію Сергійовичу! як не розуміти: це й мала дитина розуміє... щасливчик ви, Григорію Сергійовичу!.. одначе, пробачте, розкажіть далі, будь ласка.

— Були в мене тоді гроші, — почав знову Горехвастов: — кемерсан такий нагодився, якого ми, можна сказати, без найменшого напруження м'язів обібрали — гроші були, виходить, великі. Ну, що таке гроші? питаю я вас — що таке гроші, як не нікчемний метал? ну, і справді, кидав я тоді цей метал пригоршамі, так що у Флоранс бувало тільки оченята світяться. В мереживах її утопив, меблі *incrusté* завів; на столах бронза, фарфор, на стінах — Тінторетт, Поль Поттер, Ван-Дейк. Одно слово, *en grand*¹ жили, чорт забери! Приїдеш бувало вночі з роботи додому, змучений, і прямо до її постелі. А вона, знаєте, рученята простягає, оченята розплющує, і оченята, знаєте, томні, вогкі: «*Eh bien, mon farceur d'homme, as-tu beaucoup gagné ce soir?*»² — Виграв, серце ти моє, виграв, тільки люби ти мене! любиш, чи що? — А вона, знаєте, як кішечка, потягнеться отак у постілоньці: «*liobliou*» — каже... ах! та ви зрозумійте, як це ніжно, як це ефірно *liobliou*!.. А знаєте, чорт забери, чи не випити нам з горя по бокальчику!

— Ах, будь ласка, — сказав я, зніжковівши трохи від моєї недогадливості: — Петре Васильовичу! розпорядіться, прошу вас.

— Та ти, братіку, скажи слугі, щоб завертів гарненько! — додав від себе Горехвастов: — а то вони його так теплим і подають — *vous n'avez pas l'idée comme ils sont brutes, ces gens-là!*³ Признаюсь вам, я, грішний чоловік, люблю отак і попоїсти і випити — в міру, знаєте, в міру... Якби ви зробили мені честь, побували в мене в Петербурзі у той час, коли мені щастило, я почаствував би вас таким винцем, перед яким і ваше, мабуть, сконфузилося б. В горлі воно, знаєте, наче атлас, а проте у ніс б'є! Але повернусь до Флоранс. Я прийняв її в барона Оксендорфа — знаєте, відомий магнат

¹ Широко.

² Ну, милий мій пустуне, чи багато ти виграв за цей вечір?

³ Ви не можете собі уявити, які тупі ці люди!

є, на острові Езелі. Біловолосий син Естонії спочатку був закомизився, почав був там свої *was soll das heißen*¹, але я показав йому кулак такого колосального розміру, про який на острові Езелі зовсім не мають уявлення. «Барон, сказав я йому, у мене тече в жилах кров, а у вас лімфа; і до того ж, чи бачите ви цю машину?» — Бачу, сказав він мені. «А коли бачите, сказав я йому, то знайте, що ця машина має властивість, в одну мить і без будь-яких допоміжних знарядь, повертати в ніщо людську голову, яка, подібно до вашої, схожа на яйце! *Heer Baron!* розійдімось!» — Розійдімось, *Heer Graf*, сказав він мені, хоч я і не граф. І ми розійшлись... розійшлись, бо барон зрозумів, що ще одна хвилина — і острів Езель втратив би найліпшу свою окрасу...

Горехвастов самовдоволено оголив свою жилаву волохату руку і простягнув її, наче хотів, щоб ми понюхали, як вона пахне.

— Еге ж, будова благонадійна, — пролепетав Рогожкін.

— І треба було бачити, як вона любила мене! так можуть любити тільки французенки! обів'ється бувало навколо мене — і не випускає...

— Ех, канальство! — сказав Рогожкін, і, сказавши це, якось хтиво хихикнув і, невідомо внаслідок яких міркувань, заспівав: «*Ой ви, улани!*»

— Або на дивані розкинеться...

— Ні вже, Григорію Сергійовичу, зробіть таку ласку, — перебив Рогожкін, квапливо розливаючи в склянки принесене вино: — адже ми теж люди, теж грішні... почувати можемо...

— Майстерно теж вона гривуазних пісень співала. *Un soir à la barrière*² виходило в неї так, що пальчики облизати можна... Ось таке життя я розумію, бо це життя в повному розумінні цього слова! Треба народитися для нього, щоб утішатися ним як слід... А то ось, може, і він каже, що живе! — додав він, показуючи на Рогожкіна.

Рогожкін образився.

— Що ж ви, Григорію Сергійовичу, справді ображаєте? — сказав він. — Звичайно, нам до вас далеко, бо і розмір у нас був не такий, одначе, коли в полку служили, теж свої розваги мали...

— Ну, які твої розваги! мабуть, кішку каменем на вулиці підбити!..

¹ Що це означає?

Якось увечері біля застави.

— Отже й ні, не кішку підбити, а теж жидів собаками цькували... Капітан Полосухін у нас в роті був: «ходімо, каже, панове, шинок розбивати!» — і розбивали.

— Ну, це ще туди-сюди...

— Або ось той-таки капітан Полосухін: «полюбилась, каже, мені Маша Циплятева — треба, каже, її викрасти!» А Марія Петрівна були теж дружина поміщика... І одначе ми її викрали... То це вам не кішку забити... Ні! щоб одну тільки цю справу замазати, Полосухін вісімсот душ продав!

— Ну вже й вісімсот! певно, вдсятеро прибрехав! ну, звідки ж армійському офіцерові, та ще й піхотинцеві, вісімсот душ мати?

— Ні, Григорію Сергійовичу, не кажіть цього! Цей Полосухін, бачите, спочатку в гвардійській кавалерії служив, але за буйну поведінку переведений у тому ж чині до армійської кавалерії; там теж не заслужив; ну і притулився в нас... То це була людина справді жахлива! «Мені, каже, однаково! Я, каже, і по шляхах розбійничати ладен!» Звичайно, відтоді багато десятків років минуло...

— Ну, а як же Флоранс? — спитав я.

Горехвастов, який зовсім уже й забув про Флоранс, подивився на мене очима трохи запаленими, на мить задумався, провів якимось розлючено рукою по лобі й по волоссю і, нарешті, вдарив кулаком по столу з такою силою, що кілька чарок полетіло на підлогу, а вино розхлюпалося на підносі.

— Пробачте, — сказав він похмуро: — та-ак... Флоранс... гм... Флоранс...

На кілька хвилин запанувала мовчанка, під час якої Горехвастов то безперестанно і важко зітхав, то судорожно стискав між пальцями яке-небудь бідолашне пасмо свого власного волосся, то кривив свої губи в гірку й презирливу усмішку. Очевидно, що він готувався справити ефект.

— Обманула! — схоплюючись з-за столу, закричав він, нарешті, верескливим голосом, що виходив за всякі межі природності: — ви це розумієте: обманула! Обманула, бо я в той час був бідний; обманула, бо в той час якась каналія обіграла нашу компанію дощенту... Обманула, бо без грошей я був тільки шулер! я був тільки гадина, яку треба було топтати, топтати і...

Він розлючено рвав на собі волосся і, нарешті, впав у знеможі на диван.

— Нехай відпочинуть, — шептав, тимчасом, Рогожкін: — прецікавий їхній роман!

І справді, хвилин через десять Горехвастов уже заспокоївся: кров, яка прилила була до голови, знову дістала природний обіг, і хвилиenne роздратування зовсім зникло. Взагалі він не витримував своєї гри, бо грав якомсь не нутром, а шкірою; але для гальорки це був би актор неоціненний.

— Одного чудового ранку, — провадив він далі: — я опинився без хліба, без грошей і без коханки. Я вийшов на вулицю, вигнаний з власної моєї квартири, з тієї самої квартири, де ще напередодні якийсь жартівник, бажаючи запобігти моєї ласки, написав на стіні: *ману-текел-фарес*. Ніч була зимова й морозна, але я нічого не почував, нічого не розумів. Передо мною все мигтіла бліда усмішка банкомета, який бив карту за картою і поступово відбирав у мене життя... Ця усмішка затемнювала всю мою думку; вона заважала опам'ятатися! Я міг тільки з подивом спостерігати цю уявну посмішку і несвідомо стежити за білими худорлявими руками, що якомсь бездушно ляскали по столу, висмоктуючи щомиті все моє ество... Цю хвилину я був близький до відчаю, я готовий був стати посеред вулиці навколішки і просити пробачення. Я був схожий на того жалюгідного п'яницю, який, пробешкетувавши цілу ніч у задимленій і душній кімнаті, вибігає вранці, в самому легенькому пальтечку, на морозне повітря і поспішає додому, несвідомо озираячись навколо і не маючи жодної думки в голові... Але я, може, надокучаю вам, панове, своїми пригодами?

— Даруйте, як то можна! — поспішив я сказати.

— І якби не Бурков, то хто знає, чи мав би я тепер приємність розмовляти з вами, панове. Наше нещастя було спільне; я йшов до нього, твердо зважившись стерпіти всі удари, всі лайки, бо показав себе в цій справі не тільки необачним, а навіть дурним, і, отже, заслуговував найтяжчих докорів і катувань. Але він учинив інакше... він переміг мою покірність своєю великодушністю. Він не тільки не побив мене, як я був того вартий, але й поділився зі мною тією невеликою сумою, що в нього залишилась.— Будемо жити en artistes!¹— сказав він мені. І ми справді найняли скромну квартиру і почали жити en artistes... Так ось які зі мною бували переходи, панове! Життя моє подібне до петербурзького клімату: сьогодні відлига, з дахів вода капає, на вулицях наче повінь, а завтра двадцятиградусний мороз креше... І однаке живуть, ухитряються люди!

Як художники.

— Так, це суцільна істина, що живучішої за людину немає на світі істоти,— встрияв у розмову Рогожкін.— Ось хоч би той же капітан Полосухін, про якого я вже мав честь вам оповідати: застав його одного разу якийсь ревнивий старець... а старець, знаєте, не покладається на свою силу, іде і на всякий випадок по пістолету в руках держить. Ну, капітан, щоправда, сконфузився і мерщій під ліжко поліз. «Виходь, негіднику!» каже старець. — Не вийду, кричить Полосухін. І справді, три дні там лежав, поки старець сам, що називається, плюнув. Потім ми його питали, як він отаку муку витерпів? «Нічого, каже, одлежався»...

— А коли хочете,— казав далі Горехвастов, розпливаючись і впадаючи в сентиментальність: — коли хочете, і життя еп артистес — славне життя. Звичайно, тут трюфелів не шукай, але зате є ця безжурність, *cet imprévu*¹, цей спокій совісті, який, погодьтесь самі, дорожчий за всі земні блага...

Рогожкін підморгнув мені оком, немовби хотів сказати: «знаємо ми цей спокій совісті!» Але поза всім тим у цьому підморгуванні відбивався не осуд, а, навпаки, безмежно-ніжне співчуття до подвигів Горехвастова.

— Оселилися ми на четвертому поверсі, у дворі... Звісно, і височенько воно... ну, і запах, знаєте... одним словом, недобре, дуже недобре. Але щастя не в кам'яних палатах живе, сказав якийсь філософ, і цей мудрий вислів справдився на нас. Буркова покохала Саша, а мене покохала Катя. Немудрі були ці дівчатка — *il n'y a rien à dire*², однак, в них був той запах дикої, неплеканої рослини, який на любителя, мабуть, солодше від будь-якої оранжерейної квітки впливає. І до того ж, знаєте, ця відданість, ця готовність на всякого роду жертви... Погодьтесь, що в нашому сумному становищі така знахідка була просто безцінна. Звання наші коханки були невисокого: всього лиш покоївки якихось паній, що жили в одному з нами будинку. Ходили вони до нас уривками, але про ці уривки я й досі згадую з насолодою. Я навіть гадаю, що той, хто хоче пізнати всю силу палкого кохання, той повинен кохати саме уривками: це зосереджує силу пристрасті, дає їй ті жагучі тони, без яких кохання є не що інше, як сумний філософічний трактат про безсмертя душі.

¹ Ця несподіваність.

² Що й казати.

— Чиста правда! — перебив Рогожкін: — от у нас у полку служив поручик Живчиков, то він як залучить бувало метреску, та почне вона йому свої резони розказувати: «ти, каже, мені *момо* не говори, а подавай справжнє діло!»... Згубники ви! — казав він далі, звертаючись до Горехвастова і ляскаючи його по стегну.

— Одного разу приходять Катя й каже, що її пані дуже зацікавлена мною. Хоч яка мила ідилія, хоч які прекрасні «струмочки й моріжок зелений», але для широких натур існує на світі свого роду фатум, який мимоволі виносить їх з тісних сфер на інше, блискуче поприще. Коли хочете, я освоївся із своїм скромним існуванням, тобто схилив голову перед долею, але все-таки почував, що місце моє не тут, не на цій маленькій тісній арені, де я мав вигляд риби, викинутої бурєю з води. Одним словом, я задихався на четвертому поверсі, я прагнув блиску й світла, мене гнітила ця обмеженість, з якою можуть ужитися тільки убогі, рядові натурі... Був у нас сусід по квартирі, якийсь Дремилов: цей, коли не подивився бувало, — все корпить за паперами; питаєш його іноді: «що ж ви, пане Дремилов, висиділи?», то він тільки почервоніє, та й біжить швидше знов до папірця. Ну що це за життя? питаю я вас, і чи може, чи має людина право віддавати себе в жертву геморою? І чого, кінець кінцем, вона досягне? «Я, каже, буду вченим, хочу дати користь науці!» Хороший учений, що не має уявлення про життя! Та я на першому ж слові доведу йому, що всі його затії не що інше, як сумне черепослов'я, бо нам, кінець кінцем, не змогляди ці тьмяні потрібні, а життя, ви розумієте: ж-ж-иття!.. Телемахідисти вони всі!..

Вся постать Горехвастова під час цієї вихватки виявляла таку повну, глибоку зневагу до бідолашного Дремилова, що мені, сторонньому, зробилося навіть совісно за нещасного трудівника.

— Та ви, Григорію Сергійовичу, до діла ближче, — сказав Рогожкін, притупуючи ногою.

— Треба вам сказати, *messieurs*, — оповідав далі Горехвастов: — що пані, якій я мав честь сподобатись, була дуже потворна... Правду кажучи, я навіть трохи завагався... Однак, Бурков і тут мене виручив. «Що ж, сказав він мені, треба бути вибачливим до людських вад: адже ця мила капіталістка є для нас єдина надія вийти з кепського становища... Пожертвуй собою ради священних уз дружби!» І я пожертвував. Прийшов я до неї, на запрошення, увечері; вона

сиділа, як зараз пам'ятаю, на дивані, в усій величі своєї повторності, і коли я увійшов, то оглянула мене в лорнет з голови до ніг, як товар. Мабуть, я дуже їй припав до смаку, бо вона раз у раз повторювала: «charmant! charmant»¹. Але я був нестерпно дурний того вечора; серце в мене не то щоб билосся, а якось, знаєте, неприємно калатало в грудях. Одним словом, я був несміливий, соромливий, недотепний. Однак, це їй, як видно, ще більше сподобалось, бо слово «charmant» не сходило з її язика. І справді, без хвастощів скажу, я був дуже непоганий на вроду. В той час, знаєте, все це було не пом'яте, кров оберталася швидко... А старенькі жінки всі ці подробиці розбирають по-аматорськи: їх сентиментальничанням і томними поглядами не здивуєш... Звичайно, я й тепер можу подобатись, але все, знаєте, нема того вогню, який за одну мить запалює пожежі...

— Знають собі ціну! — перебив Рогожкін: — годі, Григорію Сергійовичу, скромничати! про це треба спитати Марину Ферапонтівну, як у вас вогню нібито немає.

— Одного чудового ранку я побачив себе власником невеликого капіталу і визнав уже можливим покинути тяжкий спосіб життя, який просто-таки розладнував моє здоров'я. «І справді! — сказав Бурков, якому я розповів про свої наміри: — ну, потішив стару — і чорт з нею!» Лишалось вирішити, як використати набутий капітал. «Знаєш, топ шер, — сказав Бурков, — мені обрид уже Петербург; все туг якесь холодне, непривітне, немає тієї поезії, тієї милої простоти, якої просить душа... Після життєвих тривог нам треба заспокоїтись, освіжитися на лоні природи — будемо їздити по ярмарках!»

— От молодець Петька Бурков! — вигукнув Рогожкін, пирснувши зо сміху: — знайшов же природу... чуєте, де? на ярмарку! Ах, ти, шельма!

— По-перше, така тварюка, як ти, — відповів Горехвастов суворо: — повинна висловлюватись про геніальних людей з пошаною; по-друге, слід було б тебе за твоє зухвальство викинути з вікна, а по-третє, якщо тобі й прощається твій вчинок на перший раз, то тільки зважаючи на слабкість твого розуму... Цить! мовчати!

Рогожкін хотів був виправдуватись; він уже белькотав, що слово «шельма» вжите ним не на осуд, але Горехвастов глянув на нього так грізно, що він присів.

¹ Чарівно.

— Проте ми не знайшли спокою, якого шукали,— казав далі Горехвастов трохи сентиментально: — одного разу я метав банк, і метав, як звичайно, досить щасливо, коли раптом один з понтерів, незнайомець вершків отак на десять, схопив мене за руки і стиснув їх так міцно, що кістки хруснули. «Ви, пане, падлюка», сказав він мені. Я образився; але він так стиснув мені руки, що я почував себе зовсім як у лещатах. «Ви падлюка,— говорив він далі: — і я зараз це доведу». Ну, і довів... «Ви, каже, повинні зараз же вийти геть звідси, через це вікно». Діло було на другому поверсі, а в цих проклятих провінціях другі поверхи бозна-як високо від землі будуються. Я був запротестував, але тут зчинився такий дикий галас, що я раптом змерз, незважаючи на те, що в кімнаті було навіть душно. «Викинути його, каналію!» — кричали вони. «Та головою вниз, а руки ззаду зв'язати!» — пропонували інші.— Ні, панове,— заперечив незнайомець: — таке важливе діло треба до ладу влаштувати: спочатку заберемо всі капітали у пана промисловця, а потім запропонуємо йому вистрибнути з вікна самому...

Горехвастов спинився і поринув на хвилину в гіркі думки.

— Вина, Рогожкін! — сказав він, немовби прокидаючись від неприємного сновидіння і впадаючи в штучний азарт:— вина, чорт забері, вина!

Рогожкін заметушився.

— І така є несправедливість долі, — продовжував Горехвастов: — що мені ж наказано було виїхати з міста.

— Сс,— промовив Рогожкін, хитаючи головою.

— Що вже зі мною після цього було — справді, і не скажу вам. Різноманітність дивовижна! Був я і актором у мандрівній трупі, був і повіреним, і знову картярем... Аж дивис, справді, яка природа невичерпна! Ось, здається, упав і так упав, що розбився вщент — отже ні, дивись, знову підвівся і рушив, та ще бадьоріше, ніж досі.

— Ні, Григорію Сергійовичу, воля ваша, а ви розкажіть про Машеньку! — сказав Рогожкін.

— Так, це була чудова, неземна істота! — відповів сентиментально Горехвастов: — вона кохала мене, кохала так, як ніхто нікого не кохатиме... Була вона купецька жінка... Здавалося б, «купецька жінка» і «кохання» — два поняття несполучні, а тимчасом, знаєте, в цьому народі, в цих gens de bien¹, є багато хорошого... справді! Бідолашна Мері! вона

¹ Мізерних людяк.

пожертвувала для мене всім: «ти і хатина на березі моря!»— казала вона мені, і я певен, що вона була щира, і в крайньому разі могла б навіть обійтись і без моря. Я в той час належав до мандрівної трупи акторів, і ми бачились досить часто. Але що то були за побачення, Миколо Івановичу, я навіть приблизно не можу описати вам! Це було щось пекуче, душе, болюче... майже нестерпне! Я блаженствував. Проте, одного чудового ранку, вона приходить до мене зовсім розгублена. «Знаєш, каже, мій ідоле, нас викрито!» Виявилось, що її огидний чоловік, ця сива борода, помітив її одвідини і теж надумав ображатися! Я задумався. «Мері, — сказав я їй: — хочеш навіки бути моєю?» Ну, розуміється, клятви, запевнення; поклали на тому, щоб вона захопила якомога більше грошей і втекла зі мною... Але ні, я не маю сили говорити далі...

Горехвастов похилив голову і почав гірко посмикувати губами, а через кілька хвилин приглушеним і тремтячим голосом промовив:

— І я її залишив!.. я забрав усі її гроші і покинув її на першій же станції!

Він схопився з дивана і, охопивши обома руками голову, почав ходити по кімнаті, безперестанку повторюючи:

— Ні! я падлюка! я не вартий бути в товаристві порядних людей! Я повинен просити пробачення у вас, Миколо Івановичу, що насмілювався осквернити ваш дім своєю присутністю!

В цей самий час мій камердинер шепнув мені на вухо, що мене чекає в передпокої поліцеймейстер. Хоч я мав душу і серце завжди відкритими, отже, не знав за собою ніяких провин, які давали б привід до знайомства з поліцейськими властями, одначе мене стурбувала таємничість прийомів, ужитих в даному випадку, тим більше, що Горехвастов раптом зблід і почав тремтіти.

— Пробачте, Миколо Івановичу, — почав пан поліцеймейстер, — але у вас зараз перебуває пан Горехвастов.

— Точно так, — відповів я, мимоволі торопіючи: — але яке ж відношення між паном Горехвастовим і вашими одвідинами?.. ах, та чи не бажаєте закусити?..

— Красно дякую, я не голодний... У мене до пана Горехвастова є дільце... Вчора виявилась в одному місці пропажа значної суми грошей, а що пан Горехвастов перебував

у недозволенному зв'язку з жінкою, на яку падає підозріння в крадіжці, то... Пробачте мені, Миколо Івановичу, але я мушу вам сказати, що ви дуже нерозбірливі в своїх знайомствах!

Я похилив голову.

— Я кажу вам це, як батько, — говорив далі пан поліцеймейстер (мені навіть здалося, що в нього сльози навернулись на очі): — ви-бо людина молода ще, недосвідчена, ви не знаєте, як багато важать погані приклади...

— Даруйте, адже і князь Лев Михайлович приймає пана Горехвастова! — зважився я сказати.

— Князь Лев Михайлович особа похилого віку; вони, так би мовити, загартовані в горнилі досвідченості, а у вас душа м'яка!.. Ви все одно як діти на вогонь кидаєтесь, — додав він, ласкаво усміхаючись.

— То ви хочете...

— Так, я бажав вчинити арешт... Пане Горехвастов! — сказав він, входячи до кімнати: — ви обвинувачуетесь у крадіжці казенних грошей... прошу йти за мною!

Горехвастов не перечив; він раптом занепав духом до такої міри, ніби втратив усяку свідомість. Мені навіть жалко було дивитись на його пожовкле обличчя і на мляві, ніби машинальні рухи його тіла.

— А! і ти тут, Рогожко! — казав далі пан поліцеймейстер, помітивши Рогожкіна, який забився в куток і трусився всім корпусом.

Рогожкін почав збентежено тупцювати на одному місці.

— Взяти заодно і його, — сказав пан поліцеймейстер, звертаючись до передпокою, з якого вилізли два кавалери колосальних розмірів.

Я мимоволі пригадав повернення від Розмахніна.

В О С Т Р О З І

ОДВІДИНИ ПЕРШІ

Вигляд міської тюрми завжди справляє на мене сумне, майже болісне враження. Високі білі мури будівлі з її нечастими вікнами під залізними ґратами, з її двором, обгородженим тином, з плацформою і похмурою кордегардією, яку тубільці величають *карегардією* і *калегвардією*,— все це може навести і на зовсім байдужу людину те тоскне почуття невдоволення, яке раптово і позасвідомо викликає мимовільну дрож в усьому її естві.

Що привело сюди їх, оцих мандрівників моря житейського? чи поступово, з юних років розбещувана і, нарешті, до отупіння розбещена воля, чи просто жагуче почуття особистості, яке, довго не визнаване, довго стримуване в роз'їдаючій боротьбі з самим собою, нарешті, розірвало всі перепони і, як ріка, що вийшла з берегів, нестримним потоком понесло все — навіть бідолашного свого власника? Ми, люди перехожі, народ благодушний і добрий; ми, по натурі своїй, схильні більше виправдувати, ніж обвинувачувати, швидше прощати, ніж карати; до того ж діла ми не робимо — то чи дивно, що такі питання натовпом лізуть у наші дозвільні голови?..

Нам вчуваються з тюрми голоси, сповнені сили й моти, перед нами навіч розгортаються драми, одна від одної заплутаніша, одна від одної хитромудріша... Що не кажіть, а свобода все-таки найкращий здобуток людини, і тому, хоч би який великий був злочин, вчинений нею, але втрата, що його супроводить, така тяжка і протиприродна сама по собі, що й найстрашніший лиходій викликає в нас жаль, коли ми бачимо його в одежі і кайданах в'язня. Нам діла нема до того,

що таке ця людина, яка стоїть перед нами, ми не хочемо знати, яка чорна хмара тяжить над її совістю; — ми бачимо, що перед нами в'язень, і цього слова досить, щоб підняти з дна душі нашої всі її найкращі інстинкти, всю цю жадобу співчуття й любові до ближнього, яка в найбільш розбещеному і бридкому суб'єкті змушує нас угадувати брата й людину з усіма її прагненнями життя людського та його радощів і втіх.

Часто стикаючись, з обов'язку, з цим темним і безрадіним світом, в якому, здається, сама ідея надії і примирення втратила всяке право на існування, я ніколи не міг звикнути до нього, ніколи не міг подолати той невиразний трепет, що, як вогкий осінній туман, проймає людину до кісток, тільки-но хоч здалека почується глухе й розмірене бряжчання залізних кайданів, що раз у раз лунає по довгих і темних коридорах з'амка. Атмосфера арештантських камер, незважаючи на часте провітрювання, важка й задушлива; сірувато-жовті обличчя в'язнів здаються суворими й непохитними, хоч, по суті, вони здебільшого виявляють тільки тупість і байдужість; одноманітність і вузькість форм, в які насильно втиснуте тут життя, давить і гнітить душу. Почувається, що тут кінець усьому, що тут не може бути ні протесту, ні боротьби, що тут царство агонії, але агонії мовчазної, без хрипіння, без стогнання...

А тимчасом там, за цими важкими залізними засувами, в цих кам'яних мурах, куди не доходить жоден звук, жоден промінь веселого божого світу, є теж свого роду життя; там теж встановлюються своєрідні стосунки, заводяться сильні і слабкі, складається своя загальна думка, свій суд — сильніший і дійовіший від суду наглядачів. Проникнути в це життя, освоїтися з його маленькими інтересами майже немає ніякої змоги. Треба бути або дуже благодушною, або дуже хитрою людиною, щоб завоювати довір'я людей, які мають свої причини на кожную такого роду спробу дивитися підозріло, як на спробу скористатися цим довір'ям на шкоду їх інтересам. Дивна річ! ці люди, для яких злочин є звичкою, з надзвичайним інстинктом уміють відрізнити справжню благодушність від хитрості й лукавства і навіть від звичайної пустої цікавості!

У мене був у Крутогорську добрий знайомий, — назвемо його хоч Яковом Петровичем, — який умів викликати особливе довір'я арештантів. Зобов'язаний відвідувати тюрму майже щодня, він знав не тільки історію злочину, але і вдачу, і

навіть звички кожного арештанта. Чоловік він був простий і малограмотний до наївності; певен був, що Лондон стоїть у гирлі Волги, і що є на світі народ, званий *хвещи*, який тільки виробляє мазь для вирощування волосся. За його словами, він сам мастив свою лисину цією сполукою, і волосся справді виросло, але таке грубе, як у кінському хвості, і дуже багато натерпівся він, поки насилу їх звідти повисмикував. Незважаючи на це, він усе-таки був пречудова людина: в ньому в найвищій мірі була розвинена та висока благодусність, яка робить чиновника людиною, яка, непомітно для них самих, проводить живий і нерозривний зв'язок між суддею і підсудним, між суворим виконавцем закону і тим, хто, кажучи абстрактно, становить лише казус, до якого той чи інший закон застосувати можна. Тому не здається дивним, що і між арештантами він мав свого роду фаворитів, які викликали в ньому коли не співчуття, то, принаймні, живий інтерес до їх становища.

Його послужливе сприяння й дало мені змогу поділитися з читачем оповіданнями, які рекомендуються тут до його ласкавої уваги.

Арештанта, що стояв перед нами, був невеликий на зріст і досить сухорлявий; але широкі груди і надзвичайно розвинуті м'язи свідчили про його фізичну силу. Обличчя в нього було молоде, розумне і навіть лагідне; високий лоб і запалі, та ще блискучі очі говорили про життя думки, про можливість прекрасних і благородних поривів душі; тільки кутки губ були трохи опущені, і це ніби порушувало гармонію цілого обличчя, надаючи йому відтінку хтивості і любоврастя. Він взагалі поводився скромно і ніколи не нарікав, але часті зітхання і завжди сумний вираз очей показували, що становище, яке випало йому на долю, важким камнем лягло йому на серце.

«А потрапив я, пане, — почав він: — сюди ось як. Жив я до того часу в своїй сім'ї і нічим по селянству від бога скривджений не був. Сторона наша лісиста, болотиста і непривільна; куди не глянеш — усе ліс, та вода, та тундра непрохідна; одначе, кращої за цю сторону, здається, на цілому світі не знайдеш: усе там добре. Звісно, до чого хто змаку звик, те й любе, особливо нашому брату, мужикові. Візьмімо, приміром, хоч службу солдатську — чим не служба? — а йти туди мало охочих знайдеш, хіба вже в кого ні роду, ні

племені. Лихого мені в ту пору й уві сні не снилося, не те що наяву; однак, ось тепер я в острозі. Воно й виходить, що кому яка доля судилася, тієї й не минути. Мене й на селі знали; і не п'яниця я був, і не злодій, а от учинив же таке діло... ну, та вже бог з ним! з казки слова не викинеш...

«Жила в нас на селі солдатка, Паранькою звали. Жіночка вона була молода, з себе вродлива, білолиця, міцненька. От і полюбилася вона мені. Село, звісно, не місто: і біля криниці, і в полі, і в лісі — скрізь зустрічаєшся; там слово скажеш, там оком моргнеш — ну, і зрозуміло. А я, коли побачу бувало її, то наче в мене всередині все холоне; схопив би, здається, її на оберемок, та так би й завмер увесь. Це, пане, буває. А бувало й так, що під вікном хати цілий вечір сидиш та все тільки чекаєш, чи не пройде Параня вулицею. А пройде, то і в очах немов посвітлішає... Невеселе, я вам скажу, це життя, з тієї причини, що й говорити ніби зовсім забув, і робити не хочеться, а як згадаєш минуле, то й тепер би, мабуть, хоч трошечки так пожив. Виходить, що кожній людині такий час буває, що от, здається, пройде та тільки сарафаном тебе зачепить, то наче в дрож тебе всього кине. А самі знаєте, який у наших жінок сарафан!

«Стрілись ми з нею попервах біля криниці; сільські були всі на роботі; отже, нікого при цьому й не було. Як тепер бачу: опустила вона в криницю цebro, а витягти й не під силу.

«— Що, кажу, Параню, хіба важко?

«— А так, каже, важко.

«Тільки й розмови у нас того разу було. Хотів я підійти до неї ближче, та боязко: і хочеться, а не смію. Проте вона, виходить, запримітила, що в мене серце за нею в'яне: на другий день знову до криниці прийшла. Прийшов і я. Звісно, стою біля цямрини та мовчу, навіть і слова мовити не можу: так, наче дух зовсім забило, тремчу весь — та й годі. Цього разу вона вже сама зачепила.

«— Чого ти, каже, такий кумедний ходиш, чи тебе хто скривдив?

«Ну, а я все мовчу.

«— Ти, каже, мені говори, коли в тебе що болить: я ж лікарка.

«А сама нахилється, щоб узятися за коромисло, а груди в неї високі та білі, немов піна молочна: світ мені, пане, потьмарився. Кинувся до неї, вихопив коромисло з рук, а сам ніби оскраженів: уже не то що цілувати, а немов заду-

шити її хотів: здається, якби вона не пручалася, так і задушив би тут. Дуже для мене цей день пам'ятний.

«Не до вподоби їй, чи що, це припало, чи так уже всім еством жінка пагубна була — тільки стала вона мене стергтися. Чи на вулиці зустрине — до хати ховається, в полі забачить — назад до села біжить. Став я примічати, що й хлопці мене наче на сміх підіймають; ідеш ото селом, а позад тебе раз у раз сміх та перешіптування: «чуєш, мовляв, Гаранько, вночі Парашка з туги за тобою повіситись хотіла!» Ну, і я все терпів; терпів не з боязливості, а через те, що зважати на дурниці мені не хотілося.

«Одного разу, проте, перейняв-таки я її; перейняв та й кажу:

«— Чого ж ти, мовляв, Параню, до криниці ходити перестала? чи нелюбий став?»

«А вона, знаєш, лягла мені голівонькою на груди, очі заплаушила, вся немов помертвіла і не дихає.

«— Що ж, кажу, Параню! промов хоч словечко!

«А сам, знаєш, по голові її гладжу... Опам'яталась вона трохи, я знову до неї.

«— Полюби, кажу, мене, Параню; гірко мені без тебе й на світ дивитися.

«А вона — що б ви, пане, думали? — вирвалась у мене з рук.

«— Що, каже: на муки, на тиранство, чи що, я тобі дала, розбійнику ти отакий, що ти надо мною панувати задумав! Я, каже, хочу — люблю, хочу — не люблю.

«І втекла.

«Прийшов і я, ваше благородіє, додому, а там батько з матір'ю лаються: робити, бач, дома зовсім нікому; почалися тут гризота й докори всякі... Сам бачу, що за діло лають, а знести на собі не можу; окрім люті та досади, нічого собі на розум не візьму; так ото гірко стало, що взяв би, здається, всіх за одним разом зарубав і на себе ладен руку накласти тоді.

«Час був осінній; об цю пору наші мужички до заводів на заробітки йдуть: руду копати, вугілля випалювати, ліс рубати; майже цілу зиму в лісах живуть. А що я одинаком був у сім'ї, то на ці роботи ще не ходив, та й достатками, проти інших, ми були справніші. От і надумав я проситися в батьків на заводи. Відпустили. Припало мені вугілля випалювати; робота ця дуже важка; очі димом так і виїдає, а на обличчі не то що божого, а й людського образу

не побачиш. Взявся я гаряче, бо думаю, коли б мені хоч за роботою, чи що, свої дурощі забути. І справді, всю цю зиму я немов у раю блаженствував; тільки увечері, наробившись, як сядеш отак перед багаттям, то немов Параня з вогню тоненькими струмочками виходить... що ж? плюнеш, перехрестишся, і знов нічого.

«Настала знову весна, побігли струмочки з гір, заглянуло і до наших лісів сонечко. Я, ваше благородіє, дуже цей час люблю; здається, і не натішишся: скрізь капотить, скрізь вода — скрізь, виходить, гомін; у зовсім-таки порожньому місці ніби хтось тебе супроводжує, а не сам ти бредеш, як зимою, наприклад.

«Порозходились наші по домівках; почав і я збиратися. Збираюсь, та й думаю: Господи! що як торішня дурість знов до мене вчепиться? І тут-таки дав собі зарок, коли буде надо мною така пагуба — йти в ліси до старців душу спасати. Я було і взимку про це часто думав, та все батька-матері наче жалко. Прибився я додому, а на вулиці стрічає мене Паранька. Зустріла, а сама сміється. Я хотів був одвернутися, та ні, пане, так і тягне; підійшов до неї.

«— Здрастуй, кажу, Параню!

«— Здрастуй, а чи багато заробив?

«— Чого ж ти смієшся? — питаю я.

«— А чому б мені не сміятися? хіба вже й сміятися не можна? Ач суворий який!

«— Та ти не смійся, кажу я, а скажи мені без жартів: чи згодна ти мене любити — ось, мовляв, що!

«Сіла вона на лавочку і мовчить; тільки наче з-під хустини тихенько посміюється; сів і я тут-таки біля неї.

«— Годі, кажу я, не дурій, Параню; видно, не втечеш від цього, ось хотів себе перемогти, та ба!.. облиш же, Параню!

«— А хіба ти для того на заробітки ходив, щоб мене забути?

«— Так...

«— Ну, то й забувай же...

«Хотіла вона тут встати, та я не пустив; схопив її на оберемок, та й посадовив уже силоміць.

«— Ні, кажу, не піду, доки ти не скажеш, як мені бажано.

«— Та що ти, проспий! у мене ж чоловік є: що я тобі скажу?

«— Знаю я, що чоловік є! та він же солдат!

«— То що ж, що солдат! ось років через п'ятнадцять повернеться, стане питати, навіщо, мовляв, з Гаранькою водилася — дасть він тобі отоді прочухана...

«А сама все сміється та на мене очима косить, а в мені злість так і закипає: так би, здається, й розірвав її всю, та боюся справу зіпсувати.

«— А що, каже, либонь ти мене й справді любиш?

«Я було до неї, та де там? торочить знову своєї: чоловік та чоловік — тільки й мови.

«От і став я їй пригадувати, все пригадав: і Михейку рудого, і татарина-коробейника, і станового — всіх тут назвав... що ж, мовляв, гірший я за них, чи що?

«А вона, пане, хоч би тобі скривилася:

«— Ач, каже, скільки набрав!

«З тим я й пішов. Багато я сліз через цю молодичку пролив! І Христос її знає, що на неї найшло! Знаю я сам, що вона зовсім не така була, якою передо мною прикинулася; проте, і грошей їй обіцяв, і з світу звести присягався — ні, та й годі. Або візьме та дражнити почне: «дивись, каже, мені лісничий недавно хустину подарував!»

Дражнила вона мене таким маніром довго, і все я себе перемагав; проте бог попутав. Дізнався якось я, що Параня в ліс по гриби йде. Пішов і я, а за поясом у мене сокира; не то щоб у мене тоді замір який був, а просто тому, що мужикові без сокири бути не можна. Зустрівся я з нею, а вона — певно, забула, як я її біля криниці м'яв — знову з мене кепкує:

«— Що, каже, мабуть, у лісі тугу розвіяти прийшов...

«Як перед богом кажу, пане, не відав я тоді й сам, що роблю, не знаю й тепер. Пам'ятаю тільки, що вихопив я сокиру з-за пояса і бив нею, куди попало, бив доти, доки сам з ніг не звалився. Потемніло мені в очах, і вся кров у голову так і вдарила. Однак я тут заснув і спав щось з півдоби. Тільки виспавшись і побачивши біля себе Парашку вже мертву, я ніби отямився і почав тут пригадувати все, як було. Спочатку я був злякався і хотів тікати, а потім махнув на все рукою і об'явився становому. У нього, пане, саме в цей час лісничий у гостях сидів — той самий, що хустку ото їй подарував; почав був він мене бити, та вже мені що!.. Набили мені тут колодки і привезли сюди».

Арештант зітхнув.

— Що ж, розказував ти про це докладно при слідстві? — спитав я.

— А про що саме, ваше благородіє?

— Ну, та про те, як вона тебе майже сама до злочину призвела?

— Спочатку розказував, а потім кинув.

— Чому ж?

— Та становий каже, що все це зайве: «майже то, каже, до уваги не береться: ти, каже, діло показуй, а дурниць не плети!»

Арештант похнюпився.

— Що ж, — казав він далі: — винен я; правда, що винен... А коли по правді розсудити, то ж істинно, ваше благородіє, я не при своєму розумі тоді був; бо, коли б я був при своєму розумі, навіщо б мені отаке діло робити? Я ж знаю, що нашого брата за ці діла не похвалять... Ось їх благородіє добре мене знають; чи зробив я коли що погане? чи нагрубив кому-небудь? а ось уже п'ятий рік тут! Ну, і громада вся за мене стояла: кожному відомо, що я ніколи нікого не скривдив, сповняв своє по селянству, як слід — отже, не розбійник і не душогуб був! Однак, ось я в тюрмі, та й того, бачиш, іще мало, бо, кажуть, у тебе на душі вбивство! Воно, звісно, вбивство, та треба ж у ньому розібратися — у вбивстві тому!

На останніх словах голос його затремтів, і щоки помітно зблідли.

— Мені не те прикро, — казав він майже пошепки: — що мене зашлють — світ скрізь великий, отже, і тут і в іншому місці, скрізь жити можна — а ось те, що всяк тебе вбивцею називає, всяк пальцем на тебе показує! Інший, пане, змалку злодій, все життя по чужих кишенях лазив, а й той намагається в очі тобі наплювати: я, мовляв, тільки злодій, а ти вбивця!..

В сусідній камері було кілька арештантів; коли ми увійшли, вони всі підвелися з нар і обступили Якова Петровича.

Попереду всіх стояв молодий хлопець років двадцяти, не більше, на прізвище Колесов; він тримався дуже розв'язно, і тоді як інші арештанти під час розпитів більш або менш ніяковіли і взагалі відповідали не дуже охоче, він сам заходив у розмову і поводився як джентльмен бувалий, якому на все наплювати.

— Чи смирно він поводитьсь? — спитав Яків Петрович у наглядача.

— З того часу, як висидів у темній...

— Звичайно, — озивається арештант: — перебуваючи, можна сказати, в нещасті, від природи переслідуваний, від властей гнаний; зазнавши всіх корабельних аварій і бур життєвських і будши при всьому тому вихований батьками в міщанському стані, самотужки освіту здобув...

— А що у тебе в руках? — питає Яків Петрович, беручи в нього з рук книгу.

— Громадянські історії, пане. Почуваючи з малолітства жадобу до освіти і будши відлучений од світського товариства, єдину маю собі віраду в своїй невинності і в читанні повчальних історій:

Це був якийсь перекладний роман Дюма.

— Ну, а розкажи-но, за що ти тут сидиш?

— Вашому високоблагородію відомо, що власне через мою невинність; з тієї причини, що можна й голубицю обмовити, і через це позбавити товариства освічених людей... Проте, сам пан становий бачили мою невинність і виправдали мене, бо як я єдино за свою простоту страждаю...

— Авжеж; станового за це вже й до суду віддали.

— Звичайно, ми з ним їздили на човні, з хазяїном; це я перед вашим високоблагородієм як перед богом... А тільки яким маніром вони утонули, цього ні я, ні товариш мій пояснити не можемо, чи на те їхнє власне бажання було, а чи вони на мене злобу мали, то, може, через це саме хотіли мене під сумнів поставити, а я до цієї справи не причетний.

Товариш, на якого послався Колесов, стояв тут-таки і виявляв цілковиту байдужість. Він теж був міщанин, величезного зросту і, як видно, дуже сильний. Зрідка, прислухаючись до слів Колесова, він тупо усміхався, але разом з тим весь час уперто мовчав; з усього видно було, що він служив тільки знаряддям для вчиненого злочину, а душею й керівником був у цій справі Колесов.

— Ну, а чому ж це в утопленика були руки ззаду зв'язані?

— Нічого я про це, ваше благородіє, сказати не можу... Це точно, що вони перед тим, як з човна їм вистрибнути, звернулись до товариша: «зв'яжи мені, каже, Трохи-мушко, руки!» А я ще тоді й кажу їм: «Христос, мовляв, з вами, Агею Федотовичу, що ви над собою замишляєте?» Ну, а вони не послухали: «цить, каже, собако!» Що ж, звісно, їхнє діло хазяйське: хіба ми можемо перечити їм!

— Розуміється, розуміється... А справа ось у чому, — казав далі Яків Петрович, звертаючись до мене: — треба було їхньому хазяїнові з'їздити з міста на фабрику; поїхав він човном, а гребцями були оті два молодці. Хазяїн купець багатющий — от і задумали вони його втопити, і гроші, які при ньому були, пограбувати. Тільки ж, мабуть, купцеві помирати ще не дуже хотілося, то вони йому й руки зв'язали, щоб не борсався, та так у річку і кинули... Ну, розуміється, слідство. Що ж би ви думали? Становий визнав, що все це сталося дуже натурально — от хоч би таким чином, як він оце розповідав...

Колесов зітхнув.

— Воно звісно, — сказав він: — ваше високоблагородіє над нами владні, тільки це правда, що я перед богом до цього діла не причетний. Проти волі хазяйської хіба йти можна? самі ви звольте розсудити.

— Ну, а ти як? — звернувся мій провідник до маленького мужичка, що стояв тут же таки.

— Вельми задоволені, вельми задоволені, ваше благородіє! — відповів мужичок, безперестанку кланяючись і кваплячись говорити: — чи скоро, батечку, рішення вийде?

— А ти хіба давно сидиш?

— Четвертий рік, ваше благородіє! четвертий рік от після другого спаса пішов... чи не можна, ваше благородіє, швидше рішення? Недавно жінка з округи приходила — дуже бідкається: «ох, каже, Самсонушко, хоч би тебе швидше, чи що, звідсіль випустили: все б, мовляв, дома легше було». Бігме!

— Скоро, скоро буде й рішення; однак, навряд чи тебе додому відпустять...

— Ну! виходить, чуєш, до Сибірської губернії?

— Не знаю; тільки навряд чи додому потрапиш... А знаєте, за що він під суд попав? Справа дуже проста: мужичок він простуватий, некмітливий, і жив у великих злиднях...

— Суща це правда, ваше благородіє, правда, — заговорив арештант: — вже ж такі злидні, що й господи! в хаті отакісінької скориночки хлібця не знайдеш — суща це правда!

— Тимчасом надійшла пора подати за півріччя платити. Що його робити? грошей дома нема ні копійки, взяти ніде, а збирач усе править і править...

— Істинно так, ваше благородіє! — знову перебив арештант: — я, каже, тебе голяком у сніг посаджу, аж поки все

до копійки не заплатиш... і посадив би, ваше благородіє, таки посадив би...

— От і надумав він у бурлаки... а втім, розкажуй сам, коли перебиваєш.

«— Іду я, ваше благородіє, у волость — там, знаєш, усіх нас гуртом на роботу продають; і підрядчики такі є, — іду я у волость, а сам гірко-прегірко плачу: жалко мені, знаєш, з жінкою розлучатися. Добре. Коли чую я, наче ззаду хтось возом іде — дивлюсь, а то дядько Онисим. «Куди, каже, простуєш?»

«— Та ось, кажу, у волость.

«— Чого у волость?»

«— Продаватися в бурлаки; а ти, кажу, куди?»

«— А я, мовляв, в Опеніно, піввідра купити.

«А мені, ваше благородіє, всього тільки й грошей тих треба, що за піввідра заплатити слід... От і став мені ніби лукавий на вухо шептати. «Стій, гукаю, дядьку, підвези до управи!» А сам, знаєш, і камінець за пазуху сховав... Сіли ми ото вдвох на віз: він спереду, а я ззаду, і все в мене з голови не виходить, що якби мав я карбованець сімдесят, якби віддав він мені їх, замість того, щоб горілки купити, не треба було б і в бурлаки йти»...

Арештант затремтів і заплакав.

— Скінчилося тим, — договорив Яків Петрович: — що він жбурнув у дядька Онисима каменем і, взявши в нього не більше, не менше, як карбованець сімдесят копійок, з'явився до волосної управи і заплатив подать.

ОДВИДИНИ ДРУГІ

Цього разу камера, в яку ввів мене Яків Петрович, містила в собі осіб усе чиновної породи. Їх було троє, і ліжка їхні стояли по кутках. Один був у заяложеному форменому сюртуку, з червоним стоячим коміром, два інші — в халатах. Коли ми зайшли, формений сюртук і один з халатників підвелись, але другий халатник і далі лежав, розтягнувшись на ліжку. Формений сюртук мав досить примітну фізіономію. Він був міцної будови і невеликий на зріст; обличчя його не вражало з першого погляду ні надмірною дурістю, ні чим-небудь особливо порочним або злим; але, придивившись до нього уважніше, не можна було не здивуватися з тієї

гнітючої обмеженості, тієї байдужої до всього пошлості, про які свідчили: і вузький, спади́стий лоб, облямований коротко обстриженим, але густим і чорним волоссям, і понурі маленькі очі, де світилося щось хитре, але ніби недокінчене, недодумане, і, нарешті, вся його постать, трохи сутула, з однією рукою, відставленою від тулуба наче в задумі, і другою, завжди засунутою в застебнутий сюртук. Очевидно, то була, що називається, розсудлива людина, одна з тих, які ніколи не скажуть явної дурниці, але від яких, при кожному їхньому слові, віє нестерпною нудьгою й сумом. Зустріне́ться такий добродій з вами на вулиці, і якщо ви не належите до породи Дернових, Грібасових і т. п. і не заговорите до нього самі, то він зазирне вам, як собака, запобіжливо в очі, потупцює на одному місці, зітхне, потисне вам руку і піде собі. Але якщо ви називаєтесь Грібасовим, то розмові не буде кінця — і якій розмові!

— А що, брат, як справи? — питає вас формений сюртук.

— Нічого, брат, добре, — відповісте ви.

— Це гаразд, що добре, — скаже сюртук.

— Еге ж, брат; добре не погано, погано не добре...

І так далі. Можна списати цілі сторінки подібними повчальними розмовами. У цих людей завжди є готові афоризми, якими вони люблять при нагоді похизуватися, на зразок того, що «треба, брат, це діло вести з обережністю», або «ти коли чого схотів, так того вже й хоти». Такі екземпляри зустрічаються скрізь, в усіх верствах суспільства, тільки афоризми бувають різні. Божий світ кишить ними — це безперечно. Це люди обмежені, із сплюснутими черепами, прибиті з дитинства, одначе, це не заважає їм мати себе за стовпів суспільного благоустрою та спокою і оскажено гавкати на кожного, в кого лоб не сплюснутий. Я мав сумну нагоду познайомити читача з ними у вільному стані; тепер доводиться познайомити з ними ж у тюрмі.

Другий суб'єкт був молодий чоловік досить вродливий, високий і стрункий. Він носив вуса, що надавало йому вигляду відставного військового, і тримався навіть занадто привітно. З усього було видно, що на волі він користувався особливою прихильністю з боку дамської статі, стосунки з якою скрізь і завжди пом'якшують серця і звичаї. З другого боку, не можна було не помітити й того, що ці самі стосунки почасти шкідливо вплинули на здорову й могутню натуру суб'єкта, бо, незважаючи на його молодість, щокри

його трохи запухли і зробились уже дряблыми, а в очах про-
свічувало щось старече.

Третій суб'єкт був довгий і сухий пан. Його анітрохи не
стурбував наш прихід, і він усе лежав. Часом з грудей його
виривався стогін, супроводжуваний задушливим кашлем; так
кашляють люди, в яких, що називається, печінка луснула
від злості, а в жилах тече не кров, а жовч, змішана з оцтом.

— Ну, ти як, Пересечкін? — спитав Яків Петрович у
форменого сюртука.

— Нічого, ваше високоблагородіє, живемо помаленьку
вашими молитвами, — відповів він, тупо усміхаючись і від-
ставляючи руку, ніби декламуючи.

— Що їм робиться! — втрутився вусач: — вони цієї при-
кості й зрозуміти не можуть!

— Чи скоро вже цю каналію звідси виведуть? — озвався
жовчний пан: — я ж пана міністра турбуватиму, свині ви
отакі!

Ця апострофа, що збентежила мене своєю одвертістю,
не справила ніякого враження на Якова Петровича. Очеви-
дно, йому не вперше доводилось зазнавати такого роду
ласк.

— За що ви тут ув'язнені? — спитав я Пересечкіна.

Він мовчав і все тримав руку навідліг, немовби розмов-
ляючи сам із собою.

— Ну, говори ж, за що ти тут сидиш, — сказав Яків
Петрович.

Пересечкін зовсім несподівано пирхнув.

— Ач, тварюка! — озвався голос з ліжка: — аж самому
смішно... скотина!

— Що ж, розкажете! — спонукав усач.

Пересечкін з хвилину пом'явся і потім скоромовкою від-
повів:

— Статистику збирав...

— Як це статистику?

— Точно так, ваше високоблагородіє! від начальства
найсуворіше було наказано: тобто, щоб усе точно, скільки
в кого корів, курей; навіть рябчиків перелічити велено було...

— Та ти розкажи, тварюко, як ти збирав оту статистику?
а бджіл забув, поганець.

— Ваше високоблагородіє! — сказав Пересечкін, звер-
таючись до Якова Петровича: — от, zvolите самі теперечки
бачити, як вони мене, можна сказати, вдень і вночі обзи-
вають. Я, ваше високоблагородіє, чоловік смирний, я,

насмільоусь сказати, в скруті теперечки перебував і якщо со-
грішив, то знову ж таки не перед ними, а перед богом...

— Та не крути, скотино, а розкажуй, як ти статистику збирав!

Пересечкін знову зам'явся і через кілька секунд знову пирхнув. Видно було, що він сам в душі був цілком задоволений собою.

— Звісно, у мужичка був,— сказав він, нарешті,— про число бджіл належало дізнатися з усією достовірністю...

— Ну, кажи ж далі, кажи!

Але Пересечкін тільки пирхнув.

— Е, брат, та ти, мабуть, тільки на капості меткий,— озвався жовчний пан:— а діло дуже просте. Покликав він мужика: «Скільки, каже, в тебе бджіл?» Той показує йому вулики. «Ні, каже, мені начальство пише дізнатися, скільки саме в тебе бджіл — то ти, каже, не полілуйся, перелічи!» Мужик, пане, остовпів.— Де ж, мовляв, їх лічити? — «Знати, каже, нічого не хочу — лічи»... Ну, і взяв він з нього по карбованцю з вулика, а у відомості й настрочив: «такий-то, Пахом Сидоров, має коней двоє, корів три, баранів та овець десять, теля одно, свійських тварин шістдесят, курей сім, бджіл тридцять одну тисячу дев'ястот дев'яносто сім».

Мовчанка.

— А пика ж яка! — казав далі жовчний пан: — та й дурень який! а видумав! Тільки видумати видумав, а кінців схвати не зумів.

— Як же це виявилось? — спитав я.

— Справник лиходій! — наївно відповів Пересечкін.

— Це точно, що лиходій... І така ж ракалія, як і ти: тільки розумніший за тебе буде... Побачив, що ця скотина весь предмет таким маніром обробити хоче — ну й доніс, щоб самому не відповідати... Ото тварюка!

— А ви за що? — спитав я вусача.

Молодий чоловік, що дивився досі весело, в свою чергу опустил очі і почав обсмикувати пояс на халаті.

— Що ж, розкажуйте й ви,— зауважив Пересечкін.

Вусач глянув на нього люто.

— Ні, коли вже розказувати, то розказувати всім,— наполягав Пересечкін.

— З причини жіночої статі, ваше високоблагородіє! — відповів вусач догідливо: — як я до цього предмета з малолітства звичний.

— Та ви чиновник?

— Точно так: канцелярський служитель Боровиков.

— Що ж ви зробили?

— Зробив я, чи ні — на це ще певних доказів немає, а то правда, що тіло їхнє в яру знайшли безпам'ятне...

— А чие тіло?

— Їхнє, міщанина Затрапезникова...

— Ну, то й що ж?

— Їх благородіє, пан слідчий, наполягають, що нібито ми це тіло... тобто тілом їх зробили, а ніби доти вони були жива людина... а тільки це, ваше благородіє, якраз досі не викрито...

— Як же сталася ця пригода?

— Були ми, ваше високоблагородіє, в одному місці...

Боровиков потуdivся і потім розказував далі:

— Був з нами ще секретар із земського суду, та столоначальник з губернської управи... ну, і вони тут же... тобто міщанин... Тільки були ми всі напідпитку, і віддали їм перевагу... тобто не ми, ваше високоблагородіє, а Аннушка... Ну, з цієї причини ми справді їх ніби потовкли... тобто боки їхні — це й слідством доведено... А щоб ми чого іншого торкалися... цього, я, як перед богом, не знаю...

— А як же огляд тіла? — спитав Яків Петрович.

— Про це я вашому високоблагородію сказати не можу, а що він справді від нас пішов додому цілий-здоровий — на те свідки є... Може, вони по дорозі щось собі заподіяли...

— Та хто ж ті свідки?

— Звичайно, ваше високоблагородіє, свідки наші творець небесний... вони бачили...

— І тобі не соромно? — сказав Яків Петрович.

Боровиков зніяковів.

— Ось він самий, — казав далі Яків Петрович, — до тієї історії був у доброму товаристві прийнятий! у зібранні на балах танцював!.. зазирни ти йому в душу!

— До твоєї дочки сватався! — зауважив жовчний пан.

Яків Петрович плюнув.

— Ну, а по совісті, — сказав я: — признайтесь! чи справді ви Затрапезникова вбили?

Боровиков мовчав.

— Тут немає слідчого...

— Це єдиному богу відомо, — сказав він, кинувши на мене похмурий погляд.

— Де ж усі інші? — спитав я.

— А де! мабуть, у карти грають, горілочку попивають, —

обізвався жовчний пан: — Їх зробили тільки свідками: як же можна таку знатну особу, пана секретаря, в острог посадити... Антихристи ви! — додав він, глухо кашляючи.

— А то що за пан? — спитав я в Якова Петровича півголосом, показуючи на того, що говорив.

Яків Петрович смикнув мене за фалду фрака і не відповів, а якось дивно похнюпився. Я навіть помітив і раніше, що під час всієї нашої розмови він одвертав обличчя своє в бік від пана, що лежав, і коли той починав говорити, то дивився більше в стелю. Очевидно, Яків Петрович боявся його. Проте, смикання за фалду не минуло уважного погляду арештанта.

— Чого за фалду смикаєш? — спитав він злобно.

— Облиште... облиште... буйний чоловік... — прошептав Яків Петрович.

— Ото ж то буйний! — сказав арештанта, повільно підводячись на ліжку: — вашому братові, мабуть, не по шкурі прийшовся!

Яків Петрович хотів був вийти.

— Ні, ти мене вислухай, не крути хвостом! Прийшов, то слухай! Ви питаєте, пане мій, хто я такий? — казав він далі, звертаючись до мене: — Я, пане мій, поклонник правди і ненависник кривди! ось хто я — абищиця! Ім'я моє не легіон, як ось таким (вказівний перст спрямований на Якова Петровича, який зіщулюється), а Павло Трохимів син Перегори-ренської — не ський, а ськой — звання ж моє відставний титулярний радник. З юних літ, пане мій, я відчуваю пристрасть до істини, всмоктавши її, можу сказати, з молоком матері. Бувши ще секретарем у магістраті, винайшов такі науки: *правдистику, патріотистику і монархоманію*. Даремно я звертався до всіх властей земних, щоб допустили мене до викладання наук цих; даремно погрожував їм карою землею і небесною; даремно вказував на розтління, що панує в серцях чиновницьких, — даремно! Одні відповідали мовчанням, інші — зневагою і лайкою... Плоди моїх зусиль виявилися лише в гербових зборах, яких протягом двадцяти років виплатив до тисячі сріблом...

Він закашлявся.

— Що лишалося мені? Чим міг я наситити голод істини, що терзав мою душу? Лишалися справники, лишалися станові... ну, і ябедник.

Він намірився встати, і перед нами витяглося щось потворно-довге, подібне до удава.

— Ябедник, добродію мій! ви розумієте: ябедник!

— Та ви розкажіть, за що ви тут сидите? — несподівано перебив Пересечкін.

— Приступаю до найтяжчого моменту мого життя,— казав далі Перегоренський похмуро: — до історії переселення мого із світу вільного мислення у світ авторитету... Бо з чим можу я порівняти узи, в яких знемагаю? звіроподібні інквізитори гішпанські, і ті не вимислили б таких мук, які я терплю! Голод і спрага мучать мене; огидне товариство Пересечкіна вкорочує дні мої... Був я в селі Лекмінському, був для нагляду, і з цією власне метою відвідав шинок...

— Мабуть, скаргу нашкрябати,— сказав Пересечкін: — відомо, чого ваш брат...

— Зайшовши до шинку, побачив я видовище... видовище, яке стосується двох пунктів... Чи міг я, запитую вас, пане мій, чи міг я лишити це без наслідків? чи міг не довести до відома предержавної влади?

Загальна мовчанка.

— Але тут, саме тут і відкрилася світові мерзенність лиходія, який зарозумілістю своєю нас гнітить і нахабством обурює... Діставши моє повідомлення і маючи на мене, як споконвічний ворог роду людського, злобу, він, нітрохи не гаючись, повелів псам своїм поволокти мене в тюрму, доки не подам ясних доказів вигаданого нібито мною злочинного заміру... де й до днесь перебування маю...

— Що ж, так і по закону слід,— зауважив нерішуче Яків Петрович.

— Слід! а чи слід, питаю я тебе, раб лукавий і невірний, чи слід лишати страждених в'язнів у жертву лютому морозу і буйним стихіям?

Він показав на розбиту шибку. Діло було в липні, і дні стояли жаркі.

— Вони самі безперестанно у вікнах шибки б'ють,— сказав наглядач замка, що був з нами: — не встигнеш нової вставити, дивись, вона вже й розбита...

— А чи слід лишати в'язня босого й убогого? — казав далі Перегоренський, показуючи на свої ноги, на яких, справді, не було зовсім взуття.

— Вони вже треті чоботи навмисне кидають у сортир...

— А чи слід того ж в'язня лишати без їжі, мученого голодом і спрагою? — перебив Перегоренський.

— Вони вимагають вафель, а вафель у нас не можна... посудіть самі, ваше високоблагородіє! — відказав наглядач.

— Всі ці запитання і багато інших маю я твердий намір поставити панові міністру, і не далі, як з першою поштою... І тоді — тремти, лиходію!

— Ось така в нас цілий день каторга! — сказав наглядч, коли ми вийшли з камери: — хоч би вже вирішили його справу скоріше!

— А чого ж ви боїтесь? — спитав я Якова Петровича. Він махнув рукою.

— Ви ж людина чиста, — казав я далі: — навіщо ж ви дозволяєте арештантові, і до того ябедникові, щоб він говорив вам грубощі? хіба у вас немає карцера?

— І-і-і! — промовив тільки Яків Петрович і ще дужче замахав руками.

— Та як же тут зв'яжешся з отаким каверзником! — зауважив наглядч: — оце якось приїжджав до нас ревізор, тільки раз його в щоку ляснув, та й то легенько, — так він собі і пику всю роз'юшив і духовника викликав: «помираю, каже, вбив ревізор!» — та й годі. То пан ревізор і не раді були, що дали рукам волю... навіть зблідли весь і перепрошувати почали — так злякалися! А теж, як ішли сюди, похвалялися: я, мовляв, його вгамую! Ні, з ним зв'яжись...

— Мабуть, він з породи «хвещів», Якове Петровичу? — спитав я.

— Гірше!

— Здорові були, хлоп'ята! — гукнув Яків Петрович, входячи до просторої кімнати, де було чоловіка з тридцять арештантів.

— Здравія бажаємо, ваше високородіє! — закричали всі в один голос.

Яків Петрович усміхнувся. Він, видно, був задоволений, що між арештантами прищеплюється дисципліна і що вони скандують привітання не гірше, ніж в іншому гарнізонному батальйоні.

— Всім задоволені? — спитав він.

— Вельми задоволені! — відповіли голоси.

Один арештант виступив несміливо вперед із заялженим папірцем в руках. То був маленький, миршавенький мужичок, подібний до того, з яким я мав уже нагоду познайомити читача в першому острожному оповіданні.

— Ти в якій справі? — спитав Яків Петрович.

— Та ось про корову, ваше благородіє...

— Господи! невже ще не закінчена?

— Не закінчена, ваше благородіє, та от кажуть, наче й ніколи їй кінця не буде...

— А за що ти сидиш? — спитав я.

— А Христос його знає, за що! кажуть, як причетний, що, мовляв, бачив, як у сусіда корову з подвір'я виводили...

— Хіба ти не заявив кому слід?

— Чом не заявив! та от кажуть, навіть заявив, а чому корову із злодієм до поліції не приставив? А як його приставиш! Він, гляди, і трьох таких, як я, однією правицею придушить... звісно, злодій!

— А де ж злодій?

— А злодій, батечку, каже: і знати не знаю, відати не відаю; це, каже, він сам корівку забрав та на мене, мовляв, набріхує! Я йому кажу: Тимофію, мовляв, Савичу, бога, мовляв, ти не боїшся, коли я корівку забрав? А становий ото, ваше благородіє, замість того, щоб мене, знаєш, слухати, тільки глянув на мене та головою наче замотав. «Ні, каже, як подивлюсь я на тебе, то справді, що таки ти корову вкрав!» От і сиджу з того часу в острозі. А навіть б я її вкрав? Не бачив я, чи що, корови!

— А ти справді сам бачив, як Тимофій Савич корову виводив?

— Якби ж то не сам! Та ось немов лукавий, прости господи, мені в ту пору на язик сів: скажи та скажи... Ну, ось тепер і сиди та сиди...

Арештант зітхнув.

— І хоч би науки, пане, не було, а то ж і наука була. Вдруге зі мною отаке діло трапляється. Вперше ото, мабуть, що вже років з десятку тому буде, ішов, знаєш, нашим селом хлопець, а я собі на вулиці стояв... Ну, і інші мужички теж стояли, і всі на власні очі бачили, як він ішов... Тільки п'яний, чи що, той хлопець був, чи якась причина йому зробилася — гепнувся він, пане, на землю і простісінько навпроти моєї хати... ну, і вийшло в нас тутечки мертве тіло... Та коли б я хоч пальцем його торкнувся, все-таки легше було б — знав би, що в цьому я справді винен був, — а то й не підходив до нього: помирай, мовляв, Христос з тобою!.. Так ні, ваше благородіє, років зо три я тоді висидів в острозі, в цій же самій горниці... Яке ж тут буде хазяйство!

— Та вже й про нас теж пора б, здається, вирішити що-небудь,— сказав, виступаючи вперед, арештант, на вигляд не стільки лютий, скільки нахабний і задоволений.

— А ти хто такий?

— Та ми в справі про панночок... Жили в нас, ваше благородіє, в місті панночки, а ми в них кучерами найняті були; жили старенькі смирно, богу молилися, капітал склали... Як ми в цій справі вже й призналися, то чого нам критися?.. Тільки от і думаємо ми, що живуть, мовляв, оті панночки, а й душа, мовляв, у них куряча, а капіталами великими володіють. Коли б отакі капітали та в хороші руки — скільки тут добра зробити можна! Ну, і вибрали ми ото нічку, нічку темну, осінню... Ламаємо, знаєш, вікно, як водиться, а панночки й прокинулись... Бачать, що злодій до них лізе, схопилися з постельок, та тільки тремтять від страху... Ну, а ми, знаєш, і до кімнати: «здорові були, мовляв, панночки! Як поживаєте, як ся маєте! ну, і ми теж, мовляв, хвалити бога, вік живемо, хліб жуємо!» А вони, сердешні, стали навколішки та тільки наче хрестяться: помирати бач, дуже не хочеться... Ну, це правда, що ми їм богу помолитися дали та опісля й порішили разом обох... навіть не писнули!

Він оглянув нас торжествуючим поглядом.

— Тільки обдурили! як не бився шукавши, — більш як п'ять карбованців в усьому домі не знайшов!

АРИНУШКА

Іде-іде Аринушка, іде полем чистим, іде шляхом великим-битим, іде й доріженькою польовою, іде лісом дрімучим, іде трясовиною глибокою, глибокою несходимою, іде і по снігу сипкому, і по кризі дзвончастій, іде-іде, не охає...

Свищуть їй вітри просто в лице, віють буйні позаду й спереду... Іде Аринушка, не хитається, одежина на ній метляється, одежина стара-ветха, вітром підбита, злиднями пошита... Свищуть їй вітри: ходи, Аринушко, ходи, божа рабинько, не огинайся, з убожеством своїм звикайся; глянь, кругом добрі люди живуть, живуть ні погано, ні гарно, а хліб жують не марно...

Гомонять до Аринушки струмки весняні, весняні струмки непорочні, чисті: жалко нам тебе, божа бабусенько! одежина в тебе — решето діряве, ніженьки худі, заляклі; обмола їх ожеледь люта, застигла на них кровинка гаряча...

І все йде Аринушка...

Бачить вона: перед нею Єрусалим-град стоїть; стоїть град за морями синіми, за туманами великими, за лісами дрімучими, за горами високими. І перша гора — Арарат-гора, а друга гора — Фавор-гора, а третя гора — місце лобнеє... А за ними стоїть Єрусалим-град великий-пишний; багато в ньому добра всякого, багато понабудовано храмів божих, храмів божих християнських; турок пройде — хрест покладе, кизилбаш пройде — храмові кланяється.

«Ти скажи мені, зозуленько сива, ти повідай мені, божа пташечко! та коли вже я до свят-града дійду-доплентаюсь, біля престола біля спасового спочину-помолюся: ти почув, господи, моє уболіваннячко, вигой, спасе, мої ніженьки, вигой мою бідолашну голівоньку!»

Проміж усіх церков один храм стоїть, у тім храмі златокований престол стоїть, престол стоїть на весь світ краса, престол християнським душам радіння, престол — лихим жидовинам сухота. Стовпи у престола високі, ковані, ізумрудами, яхонтами прикрашені... на престолі сам спас Христос істинний сидить.

«Ти чого, раба, життям журишся? Ти згадай, раба, господи твого, господи твого самого Христа спаса істинного! як пречисті руці його гвіздками пробивали, як чесні нозі його до кипариста-дерева пригвождали, терновий вінець на голову надівали, як святу його кров лихі жидове проливали... Ти згадай, раба, і не журися; іди з миром, хресту потрудися; дійдеш до хреста кипарисного, знайдеш там обителі райські; візьмуть тебе, рабу, за руки ангели чисті, візьмуть рабу, понесуть на лоно Авраамлеє...

«Ти скажи мені, зозуленько сива, ти повідай мені, божа пташечко, божа пташечко-пташко віщая! Скільки йти ще мені до чесного деревця, чесного дерева — кипариста-хреста? Чи спочинуть тоді мої ніженьки, чи понесуть мене ангели чисті на лоно світлеє Авраамлеє!..»

Іде-іде Аринушка; іде полем чистим, іде шляхом великим-битим, іде й доріженькою польовою; іде лісом дрімучим, іде трясовиною глибокою; іде, костуром помахує, закликає ніженьками по кризі постукує...

«Було це, братіку ти мій, навесні; на селі в нас свято було велике; тільки прийшла вона, стала посеред самого села, белькоче: «ба» та «ба» — і всієї мови. Сидів я тоді в

себе в хаті біля самого віконця; дивлюсь, баба посеред дороги ревма-реве.

«— Глянь-но,— кажу жінці: — глянь, Василисо, либонь то ж баба реве?»

«— А й справді, каже, реве! А йди-но, мовляв, сюди, іди, бабусю! іди, крайчик подамо! змерзла, мабуть, сердешненька!

«Підійшла вона до віконця, взяла пирога кусень, а сама вся тремтить: холодним вітром її, знати, пройняло дуже. Тремтить і ні кроку навіть ступити не має силюньки.

— «Що ж, мовляв, — каже Василиса: — нічого тобі на морозі холонути, милості просимо до нашого хазяїна.

«Зайшла вона до хати, сіла в куток, і все зубами цокоче та собі під ніс щось бубонить, а що бубонить, господь її знає. Ніженьки в неї немов пошматовані, всі в крові, а одежа то й сказати страх! — де клапоть, де два! і як вона ото зовсім не замерзла — дивувались ми тутечки з жінкою. Василиса ж у мене, сам знаєш, жіночка милосердна; дивиться на неї на убогу, та тільки побивається.

«— Звідки йдеш, голубко? — питаю я.

«— З Воргушина,— каже.

«— Ну що, мовляв, як там ваша панійка ся має?»

«А пані їхня не справдешня була пані, а німцева, чуєш, управителева жінка. І чутка про неї була, що отаку бабу галабурдну та лиху вдень із свічкою пошукай — не знайдеш. Розігнала вона народ весь, годувати не годує, а роботи до знемоги всякої — з ранку раннього до вечора пізнього рук не покладай: звісно, не свої животи, а панські!

«Тільки як нагадав я їй про пані, то її немов затіпало всю; хапається швидше знову за костур, белькоче щось і поривається, знаєш, геть з хати.

«— Куди ж ти, бабусю? — каже Василиса.

«А вона собі прямує, і на нас не дивиться, наче, братіку ти мій, в тумані у неї голівонька ходить. Тільки взялася вона за двері, а відчинити їх і не здужає... Кинулась було моя жінка до неї, а вона тут-таки до ніг їй і звалилася, а сама все белькоче «пора» та «пора», та пані, чуєш, поминає... от оказія!

«— А ходи-но, Нилушко, поклади її на піч! — каже моя жінка: — диви, божа бабусенька: перемерзла вся.

«Покласти ото на піч я її поклав, а сам так і тремчу. Ось, думаю, яке нас лихо спіткало; мабуть, соцький давно дух носом чує та у стан лижви ладнає... Добре як оживе убога, а

не оживе — ну, і плач тутечки з нею за свою за добрість. Думаю я це, а хазяйка моя дивиться на мене, наче думки мої вгадує.

«— Перехрестись, каже, Нилушко! либонь ти щось задумав! Ти б ось краще приголубив її, сиротиночку: душа ж у ній християнська! а ти, замість того, не знати й що задумав!

«— Ну, кажу, жінко! хай буде по-твоему! а все-таки, кажу, піти б треба до сусіда (дід Влас у нас у сусідах жив, теж чоловік смиренний, боязливий): може, він і наставить нас на розум.

«— Піди, піди до Власа, голубчику!

«Іду я до Власа, а сам дорогою все думаю: господи ти боже наш! що ж це таке з нами буде, коли та не оживе вона? Господи! що ж, мовляв, воно буде! адже засудять мене на смерть в острозі живцем, мабуть, згинеш: навіщо, мовляв, мертве тіло в хаті держав! Може, винести її за околицю в поле — все ж легше, як цілою громадою перед начальством відповідати будемо.

«— Діду Власе! агов діду Власе!

«— Доброго здоров'я,— каже: — чи в тебе дома щось скоїлося?

«— А що?

«— Та так, мовляв; на тобі, дивись, наче аж лиця нема.

«— А й справді, діду, скоїлося.

«— Що таке?

«— Іди до нас, сам побачиш.

«Прийшов дідусь, і повів я його прямо на піч: дивись, мовляв, яке дітище бог на свято дав.

«— Ой! та це либонь, каже, Оринушка! та, чуеш ти, вона либонь уже й не дихає... Як же це вона, хлопче, на піч вилізла?

«— Де там вилізла! сам витягнув...

«Став я йому розказувати з початку до кінця, що і як.

«— Ну, кажу, виручай, дідусю.

«— Жалко мені тебе, хлопче! хлопець ти добрий, душа в тебе християнська, а диви яку біду сам на себе накликав! Мабуть, тепер і себе в полон віддай, так і то тутечки добром начальників не спекаєшся.

«— Що ж, по-твоему, занапастити, чи що, християнську душу? — закричала на нього Василиса: — старий ти, діду, аж білий, а які слова говориш!

«— Старий то я старий, дуже вже старий, через те, мовляв, і слова такі говорю... Ну, Нилушко, роби, як тобі розум каже, а моя вам порада така: як смеркне надворі, винесіть ви цю Оринушку нишком за околицю... однаково відходить їй, що тут, що в полі...

«— Чуєш,— кажу жінці: — чуєш, що старі люди кажуть!

«В цей час застогнала наша гостя на печі. Кинувся я до неї та й думаю: «тільки б ти, бабуню, до смерку дожила, а там помирай, як тобі потрібно».

«— Та хто ж вона така, оця Оринушка, звідки на нашу голову взялася? — питає моя жінка.

«— А Христос її знає! Каже, з Воргушина, від німкені від управительки з торбами ходить! Торік вона і до мене отак-о напросилася: «пусти, каже, рідненький, переночувати». Ну, і розказала ж вона мені про їхні розпорядки! Хоч вона й тоді на язик не дуже швидка була, а наслухався я.

«— А що?

«— Таке вже нестерпне в них життя, що й сказати страх! — Наче не християнський народ оті німці! Нехай уже дворові — цей народ справді бешкетний, — а то й мужички в них немов в'язні на місячині сидять: «отак, каже, буде для мене зручніше!..» Ач, поганець, худобу яку собі знайшов!

«— І-і, як, мабуть, мужички ото його лають!

«— Це б пак не лаяти! лаяти лають, а що його маєш робити! Та по правді сказати, і народ зрештою одчайдушний зробився! «Мені, каже, чого треба, я, мовляв, весь тут як є — хоч з кашею мене їж, хоч з борщем сьорбай»... А вже хазяйка в цього управителя, то, здається, від звіра всякого лютого лютиша. Визвіряться ото на бабу, то немов, прости господи, чорти за горло душать, аж знетямиться від злості!

«— А ти хіба її бачив, діду?

«— Бачив. Років зо два тому олію в них купував, то всього тамечки надивився. На моїх очах це було: розлютилась вона на цю саму на Оринушку... Ну, справді, жінка вона ні до якої роботи не здатна, з тієї причини, що убога — раз, та й розуму бог не дав — два, а все-таки християнська душа, не скотина ж... Так вона волочила-волочила її за коси, аж мене жаль узяв.

«— Та чого ж чоловік ото дивиться?

«— А йому що? Він в цю справу і втручати не хоче! Це, каже, діло жіноче; я її усіх баб і дівок припоручив;

з мене, мовляв, буде й того, що й об мужиків усі руки обидрав... справді! кумедна така німчура...

«— Та чого ж пани воргушинські на нього дивляться?»

«— А що пани! Пани в них, може, і добрі, та далеко живуть, чуєш. На селі їх уже, мабуть, років з двадцять не було; ну й коверзує німець, як йому заманеться. Років зо три тому, кажуть, ходили мужики скаржитися, і пани викликали теж німця — пани, що й казати, добрі! — та коли ж такий проноза винен буде! Наказав, мабуть, три мішки гречаної вовни; мужики, бач, і розбійники, і недбайливі! А хто, як не він, їх розбійниками зробив?»

«— А хіба й справді розбійники?»

«— Є таке діло. Двадцять років тому ця вотчина з усіх вотчин найперша була, ну а тепер дійсно... Такі навіть душогуби зробилися, що і проїжджати повз їхнє село небезпечно. А все цей управитель!»

«— Та управитель тут до чого?»

«— А як би тобі це розтлумачити, молодичко! Воно то так, що він наче тут ні до чого, а от як би хоч і тебе, приміром, сьогодні чоловік поволочив, та завтра поволочив, так і тобі певно, волочінка ота надокучила б... Отак і вони на все надивилися, та такі звірі поробилися, що хай бог милує! Велить йому управитель за провину сотню, чи що, вспати, а каральник уже від себе намагається півсотні додати! Кров ото їм за втіху стала — навіть свого брата не жалко... Та варвар же й мужик, як його розпалять — наче той звір!

«— Ну, а за що ж вони Оринушку мордували?»

«— А от бачиш, у них такий порядок, що кожна душа свою тобто тяготу справляти повинна; ну, а Оринушка яку тяготу справляти може — сам бачиш! От і надумали вони з чоловіком пускати її в жєбри; почепили на неї, знаєш, торбу, та від понеділка до понеділка й ходи-збирай шматки, а в понеділок безпремінно додому прийди та віддай, що назбирала. Як менше загаданого назбирає, — ну, і шмагають.

«— От, подумаєш, бувають же на світі лиходії! Ну, а як же ти, дідусю, надумав: як же нам ото з нею бути, щоб до відповіді мого чоловіка не потягнули?»

«— Я тобі казав уже, молодичко, що треба її, як смеркне, нишком за околицю винести, а втім, як собі хочете! Про мене! я вас же розуму навчаю, щоб шкоди вам якої від цього діла не було... Гляди, брат Ниле, коли б слідства якого не затіяли — не радий будеш і добрості своїй.

«Вже яка була лагідна моя жінка, а урезонилась. «Хай буде, каже, дідусю, по-твоему». А гостя знай на печі стогне.

«— А що, тітонько? — каже Василиса: — млосно тобі, чи що, пити хочеться? Може, пиріжка дати поїсти?»

«А вона все стогне. Дала їй жінка випити; полежала вона з годинку, ну, і очуняла наче трошки.

«— Що, тітонько, може полегшало?»

«Раптом вона, знаєш, заговорила, та так виразно, наче зовсім їй відлягло.

«— А що, — каже: — чи до Єрусалим-града далеко звідси буде?»

«— Що ти! Христос з тобою, тітонько. Який там Єрусалим-град, ми й не чували!»

«— А Єрусалим-град Христовий, — каже: — мені сьогодні надвечір безпремінно туди поспіти треба.

«І знов на печі витягнулась і знепритомніла. Губи в неї врущаються, а що вона ними бубонить — не розбереш! То Єрусалим знову називає, то управительку згадує, то «Христа ради!» закричить, і так братіку ти мій, жалісно, що мені з жінкою наче до серця щось підступило.

«— Ну, кажу, Василисонько, мабуть, кінчається.

«— А й справді кінчається, — каже.

«Помучилась вона, раба божа, отак з півгодинки і замовкла зовсім. Поліз я до неї на піч — не дихає... Ну, пропала, думаю, моя голівонька!»

«— А що, кажу, Василисо, — воно й справді стара зовсім завмерла.

«І кажу це, знаєш, не то щоб голосно, а потихеньку, наче здається мені, що за дверима хтось мене слухає! Кажу, а в самого серце так ото й тремтить у грудях. Поставила Василиса свічку до образу, почала над старою молитви читати, а мені наче не до того. І жалко ото мені і зло мене бере, а найбільше зло. «От, думаю, занесли тебе нечисті!» І знов-таки й те думаю, навіщо ж бабу вбогу кривдити... Сиджу, чуєш, на лаві, а перед очима в мене і становий мигтить, і острог, і всяка напасть. Пішов знову до діда Власа.

«— Либонь померла, кажу, діду!»

«— Ну, царство небесне, — каже: — багато убога хресту потрудилася!»

«— Що ж мені, мовляв, тепер діяти з нею?»

«— А віднеси, як казав, на тік! На лобі ж у неї не написано, де вона спала-ночувала! Заблудилася, та й годі...

«Прийшов знову додому; жінка обідати лагодить.

«— А щоб тебе, кажу, чи до обідів мені теперки! Ти мені цю петлю на шию накинула!

«— Бога ти не боїшся, Ниле Федотовичу! — каже жінка: — боже створіння прихистив-пригрів, а лаєшся, ніби на великий шлях на розбій ходив!

«Настали ото сутіночки; налагодив я санчата; обв'язали ми бабусю віжками, щоб не зсувалася, і рушив я з нею в поле. Біжу, знаєш, із санчатами, а сам усе оглядаюся. І якої я тоді муки зазнав — розказати не можу. З кожного ніби віконця голова виглядає, навіть місяць згори світить, і той наче дивиться: що, мовляв, ти, лиходію, робиш... Чоботята свої я перед тим скинув, у самих онучах пішов — і ті риплять, прокляті, наче дзвін вулицею гуде. Біжу я ото і не думаю нічого; все ото одна в мене в голові думка: «Куди ж, мовляв, це поле заподілося! було, здається, зовсім близьенько, а тепер ось наче годину біжу — не добіжу та й годі»... Проте прибіг-таки до токів, скинув свою ношу і драла до дому...

«Сиджу я дома, а мене наче пропасниці ламає: то морозить, то жаром всього обсипає; то зуб на зуб не попадає, то весь як вогнем горю. Цілу ніч надо мною дружина перемучилася, де там, і на хвилинку очей не стулив. На другий день, рано-пораненьку, щасть до мене в хату дядько Федот.

«— Чув? — каже.

«— Ні, мовляв, не чув.

«— У Кузьомки тіло, кажуть, за током знайшли.

«— Та невже? — кажу, а самого так і ломить лихоманка.

«— Авжеж, — каже, — тіло; соцький уже до станового помчав; та чого ти наче трусишся весь?

«— Та ось, кажу, лихоманка всього стіпала: цілісіньку ніч ні на хвилину не заснув... Та яке ж, мовляв, таке тіло, Потаповичу, знайшли?

«А бабуся якась, Христос її знає! Воргушинська, кажуть люди. Тільки ось що чудно, хлопче, що лежить вона, а руки-ноги в неї віжками перев'язані... Вже ми й хотіли розв'язати її та подивитися, чиї віжки, та соцький не пускає: без станового не можна, каже.

«А я, знаєш, тоді, як кинув її на току, то й розв'язати за поспіхом забув... Дивлюсь, до обіду і становий прикотив; потягли нас усіх туди громадою; зняли з неї віжки, із старої.

«— А чії то віжки, хлопці? — питає становий: — чи не пізнаєте?»

«Подивились хлопці на віжки, подивились на мене.

«— Нилкові віжки,— кажуть.

«Я було відмагатися — та де там! Той же Потапович дихнути не дав.

«— Ні, брат, це каже, вже діло негодяще, щоб кашу заварити, та потім на громаду звертати.

«Подумав-подумав я; бачу, справді мої віжки; ну, і громада, знаєш, на мене напалася: згадали тутечки, що якась баба напередодні по селу вешталася, що вона і в хату до мене заходила — як тут відможешся?»

«— Та ось відтоді й сиджу, братіку ти мій, у цьому місці, в острозі кам'яному за ґратами залізними, живу-поживаючи, хліб-сіль поїдаючи, про гріхи свої розмишляючи... А веселе, брат, наше життя — і справді-таки!»

КАЗУСНІ ОБСТАВИНИ

СТАРЕЦЬ

«Я старець. Старцем я прозиваюсь тому, перше, що гріховної суєти зрікся і оселився в пустині, а друге тому, що на писанні божественному знаюся краще, ніж інші християни. Інші християни в темноті ходять, бога тільки на ім'я знають; питаєш його «якої ти віри?» — він тобі відповідає «старої», а чого «старої», і в чому вона полягає, для нього це діло темне.

«Батьки мої здавна «християни» були; років із сотню буде тому, ще дід мій утік з Великої Росії і оселився в Пермській губернії на залізному заводі. Жалко, кажуть, було йому з рідною стороною розлучатися! Звісно, там наші батьки в землю лягли; там уся наша святина; там гроби чудотворців, гроби благовірних князів російських і первосвятителів православної церкви... Кому охота від таких святих місць іти в сторону глуху, невідому, дику! Та, певно, тіснота була велика, коли вже стерпіти не можна було.

«Тікали вони в ті часи цілими селами, хто до Помор'я, хто до Сибірського краю. Однак, хоч і дика була ця сторона, а наче господня благодать осінила її. Усього було доволі: і звіра лісового, і риби всякої, і землі — ні в чому нужди ми не знали. А найкраще те, що згода і дружба між селянами була. Ще за моєї пам'яті жили ми тут ніби в райських обителях. Не було ні розбрату, ні спокуси, ні пияцтва; шинок та інші там заклади завелись тільки в недавні роки. Правду кажуть: не зломила сила, не зломило слово, а шинок зломив — це так. Котрі села заможні були, в тих тепер немов руїна пройшла: все в шинок однесли.

«Пам'ятаю я своє дитинство, пам'ятаю й батька, мужа чесного і праведного; жив він років із сімдесят, жив чисто,

як дитина, мухи не скривдив і многая возлюбив... Тепер він бачить лице творця і молиться за нас грішних. Пам'ятний він мені так, немов зараз його бачу: сивий і суворий, а в очах лагідність і благодать господня. Як ви хочете розсудить, ваше благородіє, а яка-небудь причина тому є, що між «мирськими» таких стариків не буває. Весь він наче святий, і всяк, хто його бачить, мимоволі перед ним шапку скине й уклониться... Поважний був старик!

«Серце в мене змалку вже до бога лежало. Як став себе пам'ятати, як грамоти вивчився, тільки святе діло на думці й мав. Начитаєшся бувало проти ночі, як святії отці муки терпіли, які подвиги чинили, на серце ніби насолода якась проллється: наче ось пливеш або вгору линеш. І заснеш, то й уві сні бачиш усе, як вони, наші заступники, в лютих муках ім'я господне прославляли і на катів своїх боже милосердя прикликали. А іншим разом траплялось і так, що голова як у вогні горить, нічого навколо не бачиш, і все ніби неповинна кров перед тобою лється, і лагідна мова у вухах вчувається, а в кутку ніби сам Деоклітіян-цар сидить, і вигляд у нього звіроподібний, суворий.

«Ще тоді, скільки пригадую, тільки про те й думалося, щоб у пустинництві спасіння знайти, щоб уподібнитися древнім отцям-пустинникам, які суєту мирську гіршою за муки пекельні для себе вважали... Ну, і привів бог до пустині, та тільки не так, як гадалося.

«Років за п'ятнадцять до смерті прийняв батько чернецтво від якогось старця Агафангела, що приходив до нас із стародубських монастирів. З того часу він уже ні в що не втручався і всього присвятив себе богові, а домом і господарством всім заправляла стара мати, яку він і називав «посестрією». Пам'ятаю я дуже багато прочан, що одвідували наш дім: і не знати звідки приходили вони! і з Стародуба, і з Іргиза, і з Керженця, аж до Афона доходив дехто; і всіх батько приймав, усіх шанував і відпускав з милостиною.

«Між християнами в той час велике сум'яття було: не тільки від мирських утиски терпіли, а й проміж себе все були чвари та розбрат; хто хотів священства, а хто його і зовсім не визнавав¹. Батька мого це дуже печалило. Без-

¹ Тих, хто цікавиться довідатись докладніше про ці смути, відсилаємо до твору протоієрея Андрія Іоаннова: «Полное историческое известие о древних стригольниках» та ін., а також до «Истории русского раскола» преосвященного Макария, єпископа вінницького. (Прим. автора).

перестанку одержували ми листи і послання то від тієї, то від другої сторони, і кожен умовляв не слухати противника, у кожного противник супостатом і відщепенцем св. церкви називався. Прочани, що бували на Москві, теж небагато доброго переказували: там, на цих соборах, доходило мало не до вбивства.

«Гірко стало батькові; своїми очима скільки разів я бачив, як він цілими днями молився і плакав. Нарешті, він вирішив сам іти до Москви. Тільки бог не допустив його до цього; від'їхав він не більш як верст із сто і заслаб. Вам, ваше благородіє, воно, може, неправдою здається, що ось простий мужик у таку велику справу все своє, можна сказати, серце поклав. Одначе це так.

«Дали нам знати, що батько помирає. Приїхали ми з матінкою до Ножівки (село таке є), де він лежав у одного давнього доброзичливця; приїхали, а йому вже і руки і ноги відібрало. Прийняв він, пане, і схиму перед кончиною, з тієї причини, що перед лице боже захотів стати в ангельському всеозброєнні; про одне тільки жалкував, що не сподобив його бог мученицьку смерть прийняти, що ось він на волі відходить, а не в узах і не в тісноті. Гадаю, що він для того більше і в путь рушав, що сподівався за Христа душу покласти.

«Помер він при повній пам'яті і ясному розумі, з молитвою і благословенням... Оця сама згадка про його, тобто, тиху й праведну смерть ще більше утвердила мене. Чи можливо, думав я, щоб наше діло було несправедне, коли ось батько якого вже великого розуму був старик, а й той не відступився від своєї старовини: як жив у ній, так і помер. До того ж і така була в мене думка, що перед смертю кожну людину сокровенне відання осяває; отже, коли б совість його була чим-небудь заплямована, чого ж би йому не примиритися з нею перед смертю: адже там не людський суд, а божий!

«Трапився в цей самий час у Ножівці засідатель. Хоч як секретно ми своє діло влаштовували, однак він пронюхав, що от, мовляв, помер старий без покаяння; прийшов до нас у дім:

«— Від якої, каже, причини помер гут старик, та й що то за старик такий? давайте, каже, мені його документ.

«А документа в батька справді ніякого не було, з тієї причини, що паспорт вважав він річчю сугубо гріховною. У нас щодо цього така розмова була, що чи то паспорт, чи

го печать антихристова — це однаково. Є книга така, Трифологія прозивається, і в ній саме наказано: «побоюватись трьох речей: звіриного образу, карток і найпаче всього душо-згубної печаті». Знов-таки і Зіновій мніх на запитання: «котрими речами хоче ув'язати людям розум супротивник божий?» прямо відповідає: «повелить творити якісь письмена на картках, з таємним ім'ям, і щоб не могли без них у путь рушати». Ну, і виходить, що картки і є пашпорт.

«Проте, засідатель усієї цієї мови не розуміє.— Мені, каже, давай пашпорт.

«— Та де ж його візьмеш, коли немає? — кажемо ми йому.

«— То нема, виходить, пашпорта? — добре; це пункт перший. А тепер, каже, буде пункт другий: хто ото з вас старика отруїв? і в яких це законах написано, щоб людина сміла померти без причастя?

«Ми так, пане, і помертвіли всі.

«— Так, каже, цю справу треба розслідувати, бо й законами не велено без причастя помирати!

«А сам, знаєш, підійшов до мертвого, та ще й наглумитися над ним хоче. Я тоді ще молодий був; кров у мені гра-ла — ну, і прикро мені це здалося.

«— А що, кажу, чи велику платню, ваше благородіє, береш за те, щоб над праведником наглумитися?

«То він тільки засміявся, антихрист, та по щоці легенько мене влучив.

«Витрясли ми в ту пору карбованців більш як тисячу на тодішні ще гроші і поховали-таки батька за своїм звичаєм. Проте з того часу наче всередині в мене все холоне, як забачу поліцейського: так і ввижається мені небіжчик, як він його різати і потрошити хотів.

«Зостався я без батька в двадцять років; ні братів, ні сестер не було: один як перст з матінкою. Роки були підходящі; матінка постарілася; господарство підупадати стало... от і почала напосідати на мене стара: оженись та й оженись.

«Звісно, пане, і батько, і дід мій, усі були люди сім'янисті, жонаті; отже, нема тут гріха. Та й бог сказав: «не добре бути єдиній людині». А все-таки яка-небудь причина тому є, що писання, коли картає якусь річ або установа або діяння, не порівняє їх з мужем непотребним, а все з дівкою жидівкою, з жоною скверною. Та й Адам не сам собою

в гріхопадіння впав, а все через Єву. Воно й виходить, що жінка всьому нібито на землі злу причина і корінь.

«До того ж і батько на смертному ложі не дуже бажав, щоб я осім'янився, навіть матері наказував, щоб вона мене до цього діла не слувала. Нагадав я це старій — та де там? і святих усіх пом'янула, і батька перетривожила: така вже їхня бабська природа. «Він, каже, і живий був, то наче його й не було, тільки слава, що чоловік, а помер — саме розорення лишив». А те й забула, що і хата, і все, що в ній було, все рук батькових діло. Кріпився я років зо три, однак вонз надо мною гору взяла. Як з ранку й до ночі до тебе чіпляються, то й не знати що зробиш.

«От я й оженився. Жила в нас на селі дівка не дівка, вдова не вдова, а так жінка непевна. Наче диво яке сталося, полюбилась вона моїй старій. Чутка в нас була, ніби вона із старцями водиться, що недалеко від нас у лісах спасалися; старці були всі молоді та здоровенні, часто до нас на село за подаянням приходили, і все бувало в неї спиняються. Став я казати про це матері, та наче горохом об стінку: «що ж, каже, хіба старці люди звичайні? від них, oprіч благодаті, нічого й бути не може». Ну, і повинчали нас, повинчали в церкві... Я хотів був, щоб діло просто сталося, за батьківським тобто благословенням, з тієї причини, що і вчителі наші кажуть: «не в тому, мовляв, полягає сила тайни шлюбу, щоб через попа її відправляти»¹; однак, і тут стара мати не допустила. Це, каже, ти хочеш, щоб мене на старість засудили; мало, чи що, я тоді з покійничком грошей витрусила?

«Воно й справді, ваше благородіє, важкі часи тоді були. Від самої тобто утроби материнської і аж до смерті земська поліція невідступно за нами стежила. Як пастир вірний і невсипущий, стерегла вона стадо наше і мала від того для себе втіху велику. Перша була мзда за неходіння, друга за співжиття, третя за нехрещення, четверта за поховання не по чину. Дивуєшся тепер, як їх на все те вистачало, звідки й гроші в стариків бралися. І не то щоб потроху, похристиянськи брали — чому ж би й не взяти бідному чоловікові, коли нагода є? — ні, намагається, знаєш, зразу пограбувати доценту. Бували випадки, коли важливіша справа — от хоч би про зведення — то в домі після поліції наче після погрому.

«Ну, і справді повинчали нас у церкві; воно, звичайно,

¹ Див. «Известие о стригольниках» та ін., тв. Андрія Іоаннова. Вид. 5-е, ч. II, стор. 36. (Прим. автора).

пiп за сонцем вiнчав — така в нас i умова була — а все-таки я своє начало виконав: повернувся додому, сiм земних поклонiв поклав i прощення в усiх попросив: «простiть, мовляв, святiї отцi i брата, яко по нуждi аз грiшний в еретичнiй церквi повинчався»¹ Були тут наші старцi; вони з мене духом цей грiх зняли.

«Недовго ми пожили в згодi. Перше дiло, що сварки по-мiж жiнками почалися, а друге дiло — отi старцi надто вже до мене унадились. Кожного дня все вони до нас та до нас, i почалося в них ото гуляння та частування, наче шинок який у нас в домі завiвся. Стара мати тiльки сидить та плаче, а я... менi, пане, сподобалося таке життя. Зберемося ми бувало до гурту, поставить нам жiнка браги, i пiшла розмова. Старцi отi були люди хоч не дуже грамотнi, проте з тих цвiтників та азбукiв набралися дечого; сидить собi, знай, п'є, та кожний ковток висловом iз святого письма нiби закусує, особливо один — отцем Микитою звався. Став я в ту пору i в чарку зазирати; розумiв я, звичайно, що це дiло нехристиянське, та вдержатися нiяк не можна: так i тягне i тягне в цю розпусту.

«Отаким чином пропили ми й останнi грошенята. Думав я, думав, куди подiти менi свою голiвоньку, i вирiшив нарештi. Вирiшив я, пане, йти в повiренi на гуральню. Власник її знав ще нашого батька, i хоч, може, доходили до нього чутки, що син не в батька вдався, однак прийняв мене i платню велику призначив. Не дiйшов би я, пане, до цiєї крайностi: краще б з голоду помер, нiж в отаке паскудне мiсце служити йти, та жiнка й тут пiдбила: «Що ж, каже, хiба ти тут при чому-небудь будеш? Їхнє, мовляв, дiло одне, а твоє зовсiм iнше: от коли б твiй завод був, це справдi грiх, а то i батько твiй з ними дiла мав, не цурався». Ну, i старцi теж присудили, що нiчого противного законовi немає; тiльки стара мати наче за покiйником голосила, як на завод я їхав.

«На заводi цьому пробув я рокiв вiсiм; яке життя я в той час вiв, навiть згадати соромно. Досить сказати, що в пiст скоромне їв, горiлку пив, тютюнище смалив! I де тiльки не побував я за цi вiсiм рокiв! I в Астраханi, i в Архангельську, мало не всю Росiю вздовж i впоперек виїздив. Надивився я, пане, тодi, що таке є Росiйське царство! Куди не приїдеш, усе новий звичай, iнша мова, навiть одяг iнший. Багато спiзнав

¹ Див. «Известие о стригольниках» та iн., тв. Андрiя Ioаннова. Вид. 5-е, ч. II., стор. 36. (Прим. автора).

я сліз, багато злиднів, багато суму, і проте все це ніби мимо мене пройшло. Нажив я грошенят, попридивився до того-сього і сам почав торгувати, спочатку потроху, а далі все більше та ширше. Торгував я, знаєте, книжками, ліствичками та образками, а яка це була торгівля — самому богові відомо. Заполонив мене дух неправди і користолюбства; став я обдурювати, бідний народ утискувати, свою братію продавати, від християнства одрікатися — все сподіваючись набути благ земних.

«І от чудо! не покарав же мене тоді господь, як пса смердючого, коли я не знати до якого блюзнірства доходив. Обман, пане, звісно, діло просте, бо на ньому в нас, мабуть, весь торговий промисел стоїть, та я ж на чому обманював? Я ж ім'ям Христовим, можна сказати, торгував! Особливо є у нас, в нашому побуті, збірочки такі, рукописні — цвітнички називаються — там, знаєте, з усіх книжок зібрано, що нам на потребу. Ці зошити для нас найвигідніший промисел: купує їх народ більше неписьменний, якому й не знати чого тут наговориш: от він, наслуховавшись, і справді ладен на стіну лізти.

«Помічник був у мене на всі такі діла дуже спритний. Прозивався він по-простому Андріяшкою, і як би вам сказати, не помилитися, за полтину сріблом душу свою готовий був на всяке діло продати. Де і в яких він ділах не бував, цього я вам і пояснити не зумію: досить сказати, що в комедіянтів підказувачем був... зволіте знати, що по містах комедіянти бувають. Він і вірші складати вмів, особливо про пустинництво або ось про антихристове пришествя. Одно слово, дотепний, меткий хлопець був. Звичайно, поміж нас він ніби за блазня правив, а в темному народі теж свою ролу розігрував. Часто самому мені доводилось чути, як його величали «горнього житія ревнителем», ну і він нічого, навіть оком не моргне. То ось такий пройдисвіт і визвався бути моїм помічником. І справді: чи то підробити щось під старий манір, чи то розповісти так, щоб простий чоловік вуха розвісив — на все на це в нього такий талант був, що, здається, коли б та на добру дорогу його поставити, озолотив би, не розстався б з ним.

«Як пішла у мене ця торгівля, я й службу кинув. Добрі вісті не лежать на місці; вже й у Москві стали знати, що є, мовляв, такий-то ревнитель; ну, і засилати до мене почали. Одержую якось я листа від одного купця з Москви (багатющий був і всьому нашому ділу голова), пише, що, мовляв, так і

так, дізнався він про мої чесноти, що від бога я світлим розумом обдарований, то чи не побажав би я взяти під свою опіку утвердження старої віри в Крутогорській губернії, де «християни» терплять ніби утиски й муку велику. А як засіб до утвердження пропонувалось відкрити постійний двір, де могли б мати притулок усі «християни». Ну, розуміється, і гроші на обзаведення тут же пообіцяв, десять тисяч карбованців бумажками... «А ми, каже, з божого зволення, сподіваємось незабаром і пастиря собі добути доброго, який би міг і попів ставити, і стадо пасти духовне: то якщо, мовляв, пастир цей до вас коли звернеться, то ви його, імені Христового ради, скеровуйте, а нас, недостойних, у молитвах перед богом не забувайте, а ми за вас і за всіх православних християн молимося і надалі молитися гостові».

«Ну, що ж, думаю, це діло добре. Поїхав до Крутогорська, взяв з собою Андріяшку, знюхався там з ким слід і відкрив заїзд. Крутогорська ця сторона, скажу я вам, уся населена нашим братом, тільки все це там у них, з дозволу сказати, якась тарабарщина. Чи це від дикості їхньої, а тільки в них що село, то й напрям новий, навіть в одному й тому самому селі по кілька буває. Одні на воду вірують; зберуться, знаєш, у хаті, поставлять посередині чан з водою і стоять навкруги, доки вода не замутилась; другі дівку голу в льох замикають, та потім їй поклоняються; треті кажуть: «несогрішивий спасіння не матиме», і стараються з цієї причини якнайбільше гріха на душу взяти, щоб потім було що замолювати. Є навіть такі бузувіри, що голодом себе морять, тільки нині цих стало менше помітно.

«Отже, треба було всі ці різні напрями в одне погодити, і завдання важкеньке-таки було. Писав я про це в Москву до свого благодійника, та він відповів, що це нічого, аби тільки були всі «християни». Ну, я так і діяв.

«Звичайно, пане, як тепер подумати, то воно справді виходить, що в цих ділах багато сумнівного буває. Щодо цього, скажу я вам, трьох сортів є люди. Одні іменно серцем цю справу розуміють, і ці люди хорші, як-от, приміром, батько мій. Праві вони чи неправі, це інша річ, та принаймні вони вірують. І ви, пане, не подумайте, що вони через сугубу алілую або через персти так побиваються. Ні, тут зовсім інше; тут, пане, ось антихрист приплутався, тут старовина рідна, земство, та й мало ще чого. Звісно, Андрія Денисова учні. Таких людей небагато, а тепер, мабуть, і зовсім немає. Ці на все готові: і смерть прийняти, і наругу витерпіти — все це

навіть за втіху для себе мають. А ось другий є сорт, то ці іменно розбійники і святотатці. Це здебільшого люди заможні або хитрі; заводять смуту не для чого іншого, як для того, щоб прибуток мати, або ще для того, щоб шана йому була. Гірших, лютіших за цих людей на світі немає: ладен півсвіта зарізати, щоб примху свою вдовольнити. Сам він не тільки в стару, а, просто сказати, ні в яку віру не вірує; нехай би знали тільки, що, мовляв, ось він який: слово скаже, так чверть Росії цього слова слухає. Ну, і справді слухають, бо народ не мудрує; йому тільки скажи, що так, мовляв, за царя-Гороха було, або там, що якийсь папа Дармос жив, тіло якого було вкинуто в річку Тівір, і від цього в тій річці вся риба видохла,— він і вірить. Це третій сорт.

«І ще скажу вам, пане, таку, приміром, річ, що скільки ось я не блукав по світу, скільки не знав «відлюдників», а істинної, справжньої тобто любові в них не бачив. Всі вони як є «відлюдники». Немає того, щоб душу свою за ближнього покласти, а ще й горло йому перегризти ладні. Мало в них товариськості, мало і привітності, і милосердя. Хто більше за них подає милостині? Хто більше за них жертвує на загальну справу? А все-таки якимось зразу помічаєш, що тут справжнього мало, що все це: і жертва, і приношення — тільки на показ. Звичайно, є ж яка-небудь цьому причина, що серце в них наче зачерствіло, що вони на світ божий суворо дивляться, а тільки це чиста правда, що до людей їх мало тягне. Інший багатий купець тисячі викине, щоб примху свою на людях вдовольнити, а хай помирає з голоду в нього на подвір'ї душа християнська — він і з місця не зрушить...

«Справи мої йшли добре. На подвір'ї, в лазні, влаштував я молитовню, в якій ми ночами й сходилися; комори завалив іконами, книжками, ліствичками, всяким добром. Постояльців завжди було дуже багато, але найвигіднішими були такі, що їх приганяли в місто для умовляння. Покличуть їх бувало до присутствія, стоять вони там, стоять з ранку раннього, а потім, дивись, і вийде сам секретар.

«— А ви, мовляв, хто такі?»

«— Та ми, батечку, ось такі й такі; чи не можна, кормителю, швидше нашій справі кінець зробити?»

«— А, — скаже секретар: — ну, тепер пізно, пора горілку пити, приходьте завтра.

«Прийдуть і завтра; теж постоять, і знов: «приходьте завтра». Іншим разом отаким маніром з місяць морять, аж поки не догадаються мужички полтиничка який-небудь кан-

целярській крісі підсунути. Тут їх за один день і обкру-
тять — звісно, лишилися всі непохитними, та й годі. І дивно,
коли б не лишилися, пане! Дома ж він один; бачить або й не
бачить перед собою такого ж репаного, як і сам, а тут прийде
до міста, спиниться, приміром, хоч у мене чи в іншого та-
кого самого — і чого-чого йому у вуха тут не нашепчуть. Як
ото з села він ішов, совість у нього, може, хиталася, а тут,
гляди, зовсім іншою людиною став. «Не хочу, та не хочу!» та
й годі; а чому «не хочу» — мовчить: просто, каже, не хо-
чу! — що ж з ним будеш робити!

«Ну, а для нас, крохоборців, воно й добре. Простоять
вони отак з місяць — дивись, за ким тридцять, за ким сорок
бумажками. А витрати на них не бозна-скільки: тільки за
тепло та за ласку, бо хліб в нього завжди свій, і такий, пане,
хліб, що нашому брату тільки дивно, як вони його їдять.
Як доводиться додому йти, та зробиш кожному розрахунок,
то він тільки зітхає. І грошей у нього нема, і харчі всі пере-
вів, бо збирався на один тиждень, а продержали місяць. Ну,
ми щодо цього не перечимо; тут-таки й умовимось, щоб за-
мість грошей хлібом, чи медом, чи полотном по їхній, тобто,
ціні, і доставка теж їхня. Ця справа дуже вигідна і обманів
тут не буває—та що там? ще й гостинця щоразу присилають!

«Якось одержую я листа від свого милостивця, що от
добули вони собі пастиря, мужа чесного й доброго, і що за-
хотів він вівці своя узріти і навіть місто наше має намір від-
відати.

«От і справді приїхав він. Приїхав уночі, з возами, нібито
візник; одягнений немов міщанин простий у каптанчику та в
жилетці, і волосся кружальцем підстрижене, і паспорт при
ньому — тільки чужий чи фальшивий, не скажу. Прийняли
ми його з честю великою, під благословення, як годиться, пі-
дійшли: тільки сам він ніби дивно поведився: лише трохи
йому щось не до вподоби, він не то щоб просто покарати, а
все намагається обізвати тебе неподобними словами. Правив
він службу (така при ньому церква похідна була), і під час
відправи уставника раз у раз лаяв азартно, наче не в церкві,
а в шинку він орудує. Дивився я на нього, дивився: сам
бачу, ніби пика в нього знайома, а пригадати не можу. Що ж,
пане, виявилось? Скінчив він усю цю комедію, покрив-
лявся-таки перед нами всмак і залишився зі мною вже сам
на сам.

«— Що ж, каже, чи не пізнаєш мене, Олександр Петро-
вичу?»

«— Ні, мовляв, не пізнаю; це правда, що здається, ніби тебе знаю, а де і коли бачив — напевно сказати не можу.

«— А чи не пригадуєш, каже, Стьопку, казанського двірника?»

«— Та що ти жартуєш, чи як?»

«— Ні, не жартую; ось ми тепер вирішуємо і в'яжемо і яке хоч таїнство творимо.

«— Господи ти боже мій! Так ось, мовляв, ти хто такий!»

«А чи знаєте ви, пане, хто цей Стьопка? У Казані він був двірником і за блудне життя та за злочинство в некрути присуджений був від громади.

«От він і втік; стару віру, чуєш, прийняв, та потім нашими благодійниками і настановлений до нас на пастиря! І розуму ж навіть хитрого не мав, та, видно, з тієї причини й полюбився нашим милостивцям, що на ньому підозріння держати не треба було; весь він був в їхніх руках.

«Тільки покарав же мене за нього бог! Згодом уже я довідався, що за ним дуже стежили, і що той-таки Андріяшка-антихрист нас усіх видав. Жив я в Крутогорську в усьому спокої і сумніву ніякого не мав, з тієї причини, що плата від мене, кому слід, ішла справно. Сидимо ми оце увечері, і гадки не маємо, коли раптом наче у ворота стук-стук. Глянув я у вікно, а там уже й будинок з усіх боків оточений. Обернувся, а в кімнаті пристав. «Що, каже, попався, шахраю!»

«Тільки я до нього: «змилуйтесь, кажу, ваше благородіє, за що ж конфузити! Здається, і так з мене сходить чимало, а це, мовляв, наш приятель; чоловік заїжджий, і паспорт при ньому. За що ж його турбувати».

«— Справді, каже, це так, що від тебе приношення буває, і ми, каже, дуже за це тобі вдячні; та то, бач, приношення взагалі, а Стьопка до нього не входить. Стьопка великий чоловік, і за такого чоловіка з іншого три тисячі карбованців узяти не можна: мало буде; ну, а тобі начальство ласку зробити хоче, згодне взяти тільки три. Так ти це почувай; даси — твій Стьопка, не даси — наш Стьопка.

«А Стьопка сидить в кутку мов неживий.

«Я спочатку вперся був.

«— Ну, каже, жаль мені тебе, Олександр Петровичу, а нічого не вдієш, — надівай, брат, кайдани. А розоришся ти, все-таки розоришся...

«Ну, і Андріяшка тут сміється, сосуд сатанин, ніби від того йому радість сердечна, що от благодійника свого зана-

пастив. Бувають, пане, отакі гади, що просто тебе з доброго дива, без будь-якої, тобто, вигоди занастити готові.

«Нічого не вдієш, віддав я тут усі гроші, які на превелику силу всякими неправдами назбирав; він і покінчив справу. Сам навіть Стьопку при собі спорядив і з дому випровадив: — Забирайся, каже, під чотири вітри, та надалі не попадайся, а то, в разі чого, не кожен буде такий добрий, як я.

«Ну, та це все іще б нічого. Сиджу я на другий день сам, наче горюю; дивлюсь, пристав знов до мене на подвір'я іде: що це за оказія така!

«І, головне, ось що прикро: вони в тебе, можна сказати, життя відбирають, а ти, бач, і оком моргнути не смій — ні-ні, дивись весело, щоб у тебе і усмішечка на губах була, і привітність в очах грала, і закуска на столі стояла: а може, панові чесному випити заманеться. Увійшов він:

«— Ну, каже, ти теперечки либонь і в дорогу збиратися можеш.

«— Як то, кажу, збиратися? куди?

«— Ну, та хоч би й туди, звідки до нас приїхав.

«— А будинок же як?

«— А будинок продаси швидко: у мене вже й покупець такий знайшовся.

«— Та змилуйся, ваше благородіє, за що ж ти три тисячі вчора взяв?

«— Це, каже, не твоє діло; нині порядок такий. Ми ось начальству доповідали, що Стьопка, мовляв, невідомо куди з дому твого зник, то начальство зволить казати: коли вже так, що Стьопку впіймати не могли, то, принаймні, щоб духу твого в місті не було: розбещуєш ти весь народ.

«— Господи ти боже мій! пограбувати, чи що, ви мене, задушити, чи що, хочете?

«Він, знаєш, спалахнув.

«— Як, каже, пограбувати? Хто тут грабує?

«Та ногами так і затупотів і ручиська вперед випнув — відома річ, для чого.

«— Цастя твоє, каже, що я людина добра: бачу, що ти дуже вже засмучений, не при своєму ніби розумі такі слова говориш.

«Ну, і привели мені покупця додому, а покупець той — Андріяшка. Виклав він мені тут же тисячу срібних карбованців, але й ті пристав забрав: — ти, каже, чого доброго, з цими грішми тут залишишся, та знову смуту заводити станеш, а ось, каже, тобі на дорогу двадцять карбован-

ців, та йди собі звідси». Я було попросити хотів — та де там? — «Ти, каже, видно, брикатися надумав, так у нас справа ж іще не закінчена; гляди, ще й тепер у казамат запакувати можна, яко хазяїна злодійського кубла і розбещувача — це все в наших руках».

«Тієї ж ночі я вирушив пішки на батьківщину, а Андріашка й досі в моєму домі хазяїнує.

«Чого вже не передумав я дорогою — цього вашому благородію й переказати не можу. А найгірше, голова в мене наче онімїла; бачу, поля передо мною, сніг лежить (тоді перший сніжок випав), ліс кругом, з возами мужики їдуть — і все ніби нічого не розумію: що ліс, що сніг, що мужик — навіть відрізнити не можу. Або ось наче дурість найде: все ще думається, що я багатий, що скоро обідати пора, що свічки дома всі вийшли, що ось з такого-то карбованець стягти треба, а Мокея оковського і пострахати не вадить. І всякі, знаєте, в голову дурниці лізуть, наче сам ото не думаєш, а тільки колишні рештки самі собою в тобі доробляються.

«Прийшов я додому бідний і убогий. Матінка в мене давно вже померла, а жінка навіть не впізнала мене. Що тут у нас було лайки та докорів — цього й переказати не можу. Дома на мене наче на дикого звіра показували: «ось, мовляв, двадцять років по світу тинявся, дивись, яке багатство приніс».

«До того ж і хвороба в цей час напосїла на мене. З туги, чи що, чи, може, від простуди — тільки зробився я наче дитина, жодним тобто суглобом ворухнути не можу. Тїло взялося струпом, і почував я, ніби весь живий зотлїваю. Господи! чого тільки я в той час не передумав, чого не перестраждав. Голова не болить, а неначе перед тобою все в тумані ходить. То ніби здається, що раптом чорти тебе за язик ловлять, то ніби сам Ведекос на тебе дивиться і каже тобі: «і прїйдуть всі людіє зі тцанням...» В очах у нього світло і тьма, з гортані пеклом пашить, а на главї корона змїйна. Все моє колишне блудне життя постало передо мною, всі ці гріхи: і святотатство, і наруга, і любовстрастя, і обмани, і кривда, і перелюбство, і розбїй. То ніби за руку мене повісили, або от розжареним залїзом очі й уста припікають. Одного разу навіть усе пекло мені відкрилося: сидить Вельзевул на престолі вогненному, а навколо престолу слугі його хвостами вимахують, а крила у них наче в кажана. Забачив він мене ще здалека і заволав: «се гряде вірний

слуга наш, він нашу паству добре примножив, приймемо його з пошаною великою». Підхопили мене тут біси під руки і поволокли до самого престолу. Оглянувся я, а позаду наче знайомі все обличчя: і справді, всі тут були, кого я за своє життя до згуби призвів.

«Однак, пане, трапилося тут зі мною чудо. Став я одужувати; кров наче відійшла трохи, і хоч уставати з печі я не міг, та принаймні чорти в очах не крутилися. І раптом, знаєте, сиджу я сам, ніби в сон поринувши, і чую, що по хаті пахощі линуть: фіміам не фіміам, а такого запаху я ніколи й не чув — одно слово, душу немов м'яким огорнуло: так воно солодко і заспокійливо на тебе впливає. Розплющив я очі — це добре я пам'ятаю, що розплющив — і бачу перед собою старця, образом прекрасного і хмарою прясною повитого. Трепет пройняв мене. Поривався я кинутись на землю, щоб поцілувати чесні нозі його, і не міг: наче таємна сила скувала всі члени мої і не допустила мене, недостойного, вкусити такого блаженства. «Господи! — міг я тільки промовити: — грішний я, грішний я, господи!»

«Що зі мною потім сталося, я розказати не можу. Мабуть, дуже я злякався, що і в пам'яті у мене нічого не лишилося. Однак, прокинувшись, відчув себе здоровим і одразу ж поклав полишити суєту гріховну і піти в пустиню.

«Розказували мені прочани, що такі є місця в Чердинському повіті, в самому тобто закутку, де божі люди душу свою спасають. Там понад річками: Лупією, Пільовою, Льолею і Колвою, по лісах дрімучих, побудовано, мовляв, келії і в них чимало-таки народу живе. Кажуть, що навіть з Москви до тих місць благочестиві старці спасатися ходять, що багато там є могил святих, а начальство про те не знає й не відає. Або ось і про інше місце теж оповідали. В Оренбурзькій губернії, біля Златоуста, в горах, такі ж пустинники живуть, і все більше в печерах, і одна така печера є, що в ній день і ніч свіча горить, а чия рука засвічує — невідомо. В цих, пане, печерах люди без одягу ходять, живляться злаками земними, і навіть проміж себе рідко спілкування мають. Ну, до такого життя я ще не вважав себе готовим, з тієї причини, що спочатку слід було плоть у собі добре умертвити. До того ж і на місця оті не всі однаково вказують; один каже: «дійдеш до Златоуста, повертай на північ»; інші: «від Златоуста на схід іди». От і надумав я податися спершу на Лупію, а там, буду, мовляв, живий, поступово душу спасати стану

«І справді, тільки-но сили до мене вернулися, не сказав нікому ні слова, взяв з собою часослов стародавній та кожушок і зник з дому, немов тать уночі.

«Ішов я туди, мабуть, з місяць, бо від нас буде туди верст більш як шістсот. Ішов я христовим ім'ям, немов сам він з небес мене підкріпляв на подвиг душевний. Сказали мені, що там сільце таке є — перм'яки в ньому живуть — звідти, мовляв, кожне хлоп'я тобі покаже, як пройти до пустинників. І справді, прийшов я туди, спитав тільки старців, мені і провідника ту ж мить привели, і *маточку* — такий канпасик є селянський — на дорогу дали¹. Перм'яки ці старців дуже поважають, і не тільки самі їх не чіпають, а навіть від поліції всіляко приховують. Причина тому, пане, проста. У старців і хліб завжди водиться, і порох, і припас усякий, усього того їм багато з навколишніх місць у милостиню присилають, ну, а перм'яки народ бідний, хліб у них або зовсім не родить, або родить його так мало, що тільки на свята ним ласують. Їдять вони зовсім мало, а більше п'ють; таку у них брагу з вівса роблять: і хмільна, і споживна. Хміль тим для нього добрий, що немов себе від нього забуваєш, а бовтанка ця мучниста хоч і не яка там ситна, а живіт від неї добре-таки надимає: йому це теж на руку, бо він хоч і не ситий насправді, а все ніби ситий. Одежі вони теж майже не знають; у найлютіший мороз на ньому рядовина, та й усе. Яка ж їм, виходить, причина старця турбувати, коли він від нього, можна сказати, і продовольство, і промисел свій дістає за те лиш, щоб не заважав йому душу спасати?»

«Йшли ми отак з годину, і йшли все на лижах, бо простими ногами по таких снігах і ходити неможливо. Хоч зима вже кінчалася (до благовіщення майже підходило), однак у тих місцях сніг навіть зовсім і не починав сходити. Йшли ми спочатку полем — отак з версту — а потім почався ліс, та такий густий, переплутаний, що навіть пройти важко, не то що проїхати. Дивна це річ; здається, ось і житло тут недалеко, отже, людина орудує, а в цих місцях наче й нога людська не ступала: крім звіриного сліду все рівно і гладенько.

¹ *Маточкою* називається невеликий компас або, краще сказати, грубо зроблена коробочка з кришкою; всередині коробки, під самою кришкою, прироблено паперовий кружок, на якому позначено сторони світу, а на дні її прикріплюється залізна шпилька, на якій обертається магнітна стрілка. Ця *маточка* становить необхідну річ для кожного мисливця в перм'яків і зирян. (Прим. автора).

«Там, у самій хащі, натрапили ми, врешті, на хижку. Стояла вона недалеко від яру, де річка Ворчан біжить; за нею, сажнів отак за двадцять, галявинка ррзчищена; на річці млинок невеличкий, по-нашому мутовка. Здавалося б, усе хазяйство тут — як житла не знайти? Одначе без провідника ніяк не знайдеш, через те, що надто вже ліс густий, а стежок, то й зовсім немає: зимою тут ходять тільки на лижах, а літом і ходити нікому; селяни на роботі, а старці в розброді; лишаються дома тільки найстаріші і найсмиренніші.

«Старець Асаф, до якого я пристав, справді чудова людина був. На той час, як я в лісах оселився, йому було, мабуть, більш як сто років, а на вигляд і шістдесяти ніхто б не дав: такий він був міцний, говіркий, розумний старик. З лиця він був чистий і рум'яний; волосся на голові мав м'яке, біле, наче сніг, і не дуже довге; очі голубі, погляд ласкавий, веселий, а губи дуже приємні.

«Він мене пригрів і притулок дав. Жив він у той час з учнем Йсифом — такий, пане, убогенький, наче юродивий. Не то щоб він старикові служив, а більше старик про нього піклувався. Така вже була в ньому простота і добротинність, що наче й жити не міг, коли не було при ньому такого убогенького, немов серце в нього само постраждати за кого-небудь просилося.

«Ніхто з пустинників не знав, звідки він прийшов і коли в лісах оселився, а сам він нікому про це не розказував. Яюсь, одначе, став я про це, з цікавості, його питати, то старий і не знати як засмутився.

«— Кая для тебе користь, — відповів він мені (а говорив він усе на манір стародавньої, слов'янської мови): — і яка рація увідати звання смиренного раба твого, котрий про те тільки й помишляє, щоб самому про те звання забути і спасти на цьому світі душу свою? І кая тобі користь від того, що очам твоїм рани мої душевні відкриються і гноїще моє узриш? І чи станеш ти вісника, що глашає тобі вість добру, питати про те, звідки він, і чи не посадовиш його, натомість, за стіл і чи не наситиш голод його? Аз есмь для тебе вісник добрий, аз душу твою знайшов і з полумені пекельного вирятував ю, а ти мене ж питаєш, звідки я!

«— Та хотілося б знати, отче святий, — відповів я: — якими, тобто, шляхами ти ангельського життя побажав і суетою вельмибентежною та спокусами житейськими знехтував, воззлюбивши всім серцем Христа і спаса нашого.

«Але він тільки головою похитав, і сказав мені, що жи-

тіє його, яко сон блудниці, у мороці ночі преїде, і сам він, яко блазень безстудній, у п'їтмі метахся.

«— Та скажи мені, принаймні, як ти чернецтво прийняв? — спитав я.

«— А як би тобі сказати? — відповів він: — прийшовши до пустині, впав ниць перед господом вседержителем, пролив перед ним печаль серця мого, зрікся спокуси мирської, і став чернець... А висвячення правильного на мені немає.

«На тому ми з ним і покінчили.

«Час, який я провів з Асафом у пустині, найбільш для мене пам'ятний. На ту пору не завелося ще в тих місцях ні безчинства, ні розпусти; проводили ми дні в тиші, труді і молитві. А труд був один: книжки божественні переписували. Настане бувало весна, старці, які молодші, і попливуть з книжками вниз, та й продадуть їх там, а восени додому з виручкою вертаються. Розмов проміж себе у нас було мало, хіба що повчання отця Асафа слухали. Говорив він дуже доладно, особливо про антихристове пришествя. Він і викладки такі робив, і виходило, що бути тому ділу незабаром, проте ще й досі не діждалися.

«Щодо антихриста, скажу я вам, річ оця справді цікава. У «відлюдників» майже всяке слово антихрист виходить, бо вся ця механіка, можна сказати, у нього в руках. Бракує йому в слові числа, він тобі додасть букву, яку йому треба; а зайва є буква, він і відкинє, не довго думавши. А то візьме, приміром, хоч російське слово; не виходить воно за викладкою, він по-грецьки перекладе і знову в числа. Буває, що і так не виходить — він титулу додасть: пан, чи граф, чи князь, чи дух тьми. Доти отак орудує, поки й справді антихрист вийде. На простий люд це великий вплив має.

«А втім, живучи в пустині, і не до розмов, пане. Там людина зовсім ніби іншою робиться. Особливо влітку. Вийдеш ото на галявинку: вгорі синява, навкруги ліс несходимий; птаство всяке тобі співає, особливо зозуленька; там наче заець пробіжить, а вдалині тріскіт: значить, ведмідь собі дорогу пробиває. І все чути: чути ніби, як травиця росте... Пахощі такі м'які, приємні, бо все це глушина, все наче лісом, землею пахне. І на серці ні журби, ні досади, ні турботи немає; тут і невірющий у бога повірить. Це бай-дуже, що край там холодний, що в ньому більше тундра та мокрина: літо дуже жарке, і такі місця борові трапляються, що, здається, і не розстався б з ними.

«Або ось знову вітер гуде; стоїш у лісі, вгорі гуркіт і тріскотнява, дощик лле, буря верховіття ламає, а внизу тихо, жодна гілочка не ворухнеться, жодна крапля дощу на тебе не падає... ну, і надивуєшся тут з божого всесвіту!

«Як поживеш отак в пустині та буває, часом, що місяць-другий живої душі не побачиш, то справді, пристрасть можна до такого життя відчутти. Ніхто тебе не чіпає, ніякої тобі, виходить, нізвідкіля прикрості немає, значить, бадьорий, не смутний, завжди у своєму вигляді. Стародавні отці-пустинники навіть огиду до миру відчували: так воно добре в пустині буває. Глянеш навкруги, все так просторо: і у височінь, і в широчінь, і в глибінь іде; кожна билинка мала, і та, пане, життя має: ну, і відчуєш тут, що й сам ти наче билинка.

«Добре теж весною в нас буває. У містах або селах, навіть по шляхах болото і гній скрізь, а в пустині сніг пригрітий тільки ясніше іскритися почне. А потім підуть по-під снігом струмки; зверху нічого не видно, проте, навколо тебе все дзюркотить... І річка у нас тут Ворчан була — така бистра, весела річка. Нікуди від цих радощів іти й не хочеться.

«І як все воно дивно від бога створено, на благо і користь, можна сказати, людині. Як, здається, по таких лісах ходити — не заблудитися! Та ні, скрізь тобі дорогу вказано, тільки розуміти її вмій. От хоч би шкірка на дереві: до ночі вона міцніша і грубіша, до полудня тонша і м'якша; гілки теж до ночі коротші, бідніші, до полудня довші й пухнастіші. Скрізь, виходить, знак для тебе є.

«І народ там немов кращий, добріший. Щоправда, і в ньому гандж заводитися почав, бо стали там проїжджати вози з товарами на *Вочевську* пристань¹: ну, звісно, по-

¹ *Устьвочевська* пристань (Вологодської губернії) розташована у верхів'ях Півн. Кельтми, що впадає у Вичегду. З цієї пристані сплавляються переважно такі товари, як різного роду хліб та льняне сім'я, що їх привозять туди гужем з північно-західних повітів Пермської губернії: Чердинського, Солікамського і почасти Пермського та Оханського. Взагалі, у Вологодській губернії багато судноплавних і сплавних річок, особливо в північно-східній частині (повіти: Устьїнський, Нікольський і Устюжський), які дають користь не стільки для Вологодського краю, в цій частині безлюдного і непривітного, скільки для сусідніх губерній: Вятської і Пермської. Відомо, наприклад, що вся торгівля північної частини Вятської губернії майже виключно спрямована до Архангельського порту, куди товари (хліб і льон) сплавляються по річках: Лузі (пристані: Ношульська і Биковська), Югу (пристань Підосиновська) і Сисолі (пристань Кайгородська). До всіх цих пристаней ведуть комерційні тракти, дуже визначні своїм тор-

стоялі двори завелися, почалися бариші та розрахунки; а доти, крім мисливства, ніякого іншого діла цей народ і не знав. Звірини там усякої сила-силенна: олені, лосі, лисиці, ведмеді, горностайки, навіть соболі трапляються. А білок та зайців просто аж кишить. І птаство всяке зграями літає: рябці, курочки білі (куріпки) — всього, здається, і за все життя не перестріляєш. Перм'яки і зиряни цілу зиму по лісах ходять; стріляють вони не з руки, а наче до дерева приклавши; рушниці довгі, по-їхньому *туркою* прозиваються; заряд до неї кладеться маленький, і кулька теж дуже дрібненька: от він і цілить, щоб білці або горностайці в самісінький кінчик мордочки влучити. Ця стаття найцікавіша.

«Прожили ми в цьому спокої років зо три; весь цей час я перебував невідступно коло Асафа, з тієї причини, що повинен був ще у вірі себе зміцнити, та й полюбив він мене дуже, так що і настоятельство мені передати думав. Однак цьому ділу статися не можна було через те, що інші пустинники дивилися на нашу приязнь злобно. Чоловік їх було з десятків і жили всі від Асафа недалечко: у кого за дві, у кого за три версти келії були. Особливо отець Мартем'ян був — старець преєхидний — велику він над іншими силу мав, і навіть проти

говим рухом. На жаль, треба визнати, що цей факт, узаконений природною силою обставин, привернув до себе ще надто мало уваги. Так, наприклад, дорога від міст: Орлова, Слободського і Вятки до Ношульської пристані перебуває в дуже сумному стані, а від тих же міст до Биковської пристані майже зовсім нема дороги, тимчасом як прокладення до неї зручного тракту, зважаючи на її дуже вигідне положення, порівняно з Ношульською пристанню, було б благодіянням для цілого краю. Взагалі, вивчення торгового руху по комерційних трактах північно-східної Росії, і особливо Вятської губернії, і порівняння його з рухом, що відбувається по трактах офіційних (поштових), показало б картину дуже повчальну. На перших — діяльність і багатолюдність, на останніх — пустка і мертва тиша. Щоб переконатися в цьому, досить проїхати комерційним трактом, який здавна існує між містами і повітами: Глазовським і Нолінським, і потім прокататися поштовим трактом, що сполучає губернське місто Вятку з тим же Глазовом. На першому раз у раз зустрічаєте ви довгі ряди обозів, навантажених товарами; там же лежать багаті і торгові села: Богородське, Ухтим, Укан, Уні, Вожгали (останні два трохи осторонь) — центри місцевої землеробської промисловості; на другому все безлюдно, торгових сіл зовсім немає, і за цілий тиждень проїде лише поштова підвода, запряжена парою; вона везе два розпорядження і сотню підтверджень місцевим дрімотствуючим властям, та лист до секретаря якого-небудь присутственного місця від губернського його кума і доброго приятеля. Безперечно, що торгові обороти багато терплять від того, що на зносини між приватними особами витрачається так багато часу. (Прим. автора).

Асафа частенько їх намовляв. Виходить, що вся ця братія тільки й держалася, поки живий був старік.

«Одного разу приходить до нас у келію мужик — а привів його Мартем'ян.

«— Звідки, мовляв, і за чим? — питає наш старик.

«— А от, каже, із Зюздіна¹.

«— А чого до нас завітав?

«— Та оселитися б тутки бажано, отче святий. Подати добре допекли та ось і хлопчину нині в некрути тягнуть, а йти йому неохота та й гріх.

«— То ти сім'янистий?

«— Еге, мовляв, сім'я є; стара, дві дочки-дівчата та троє синів.

«— Де ж ти оселишся?

«— Ось тут, коло вас бажано б; я вже й на село до перм'яків ходив; вони кажуть: «будь ласка, заводься: навіщо нам стільки місця?»

«— То ти, виходить, від податей тікаєш?

«— Та воно справді, що теє... податі надто вже допекли...²

«— Та що, святий отче,— втрутився тут Мартем'ян: — наче ти на допит його взяв! Якщо ти про віру піклуєшся, то не питай, з якої причини до твого стада вівця біжить, бо тебе це не обходить.

«Почали ми радитися. Хоч як обстоював Асаф свою правду, а Мартем'ян перемиг. Гостренько-таки, пане, вони поговорили, і якби не я, то може, цей Мартем'яшка, сосуд сатанин, і руку на старого підняв би.

«— Ти, каже, от сімдесят років тут живеш, а який від тебе святий вірі прибуток? Отаке діло велике затіяли, а чхнути тут боїмося; де ще там становий дух подасть, а ми вже в ліси тікаємо, від нього, від антихриста, ховаємось. Ні,

¹ Колишня Зюздінська, тепер Порубовська, волость знаходиться в Глазовському повіті Вятської губернії, недалеко від описуваного тут місця дії, яке становить ніби кут, де сходяться межі найбільших у Російському царстві губерній: Вологодської, Вятської і Пермської. (Прим. автора).

² Ревізські реєстри Порубовської волості, Глазовського повіту і Юксеевської — Чердинського можуть посвідчити про величезну кількість селян, що перебувають у безвісній відлучці. Варто уваги, що у Вятській губернії, де податі скрізь виплачуються бездоімочно, тільки Порубовська і Трушниковська (Слободського повіту) волості рахують за собою постійну недоімку. А втім, нагородження недоімок в останній волості залежить від причин особливих, які сюди не стосуються. (Прим. автора).

отче, старий ти став. По-нашому, це діло так вести слід, щоб він носа свого сюди не поткнув, а поткнув — то щоб турка його до розуму привела. От, подивися, на Пільві старці живуть: і видно, що народ міцний. Через те вони і стороною всією заволоділи, а ти тільки сумнівнi кругом посіяв. Які ж це діла?

«Старик тільки стогнав та хрестився.

«— Ну,— сказав він зрештою: — бачу, що й справді я старий став, а головне, вам неугодний... Знаю я, знаю, чого тобі хочеться, отче Мартем'яне! До молодиць тобі хочеться, похить свою утолити хочеш біля сосуда диявольського... Коли так, годі вам мене настоятелем звати; вибирайте собі іншого. Тільки мене не займайте, Христа ради, дайте перед богом у чистоті стати!

«Почали були умовляти його не залишати братію: хто щиро, а більшість тільки про людське око, бо всім їм геть з лісу хотілося. Скінчилося, розуміється, тим, що обрали з-поміж себе того-таки Мартем'яна, який усю колотнечу завів.

«Незабаром після того і помер старець Асаф. Немов чуло його серце, що кінець старій вірі, кінець старим людям прийшов.

«Після нього все пішло по-новому. Спершу оселився Мокей зюздінський з жінками, а за ним родин ще понад десяток перебралось. Старці наші помітно стали до них вчащати, і почався тут у них гріх та спокуса велика. Що за старика Асафа було спільне,— чи то припаси, чи то гроші,— те за Мартем'яна все нарiзно пішло; кожен про те тільки й думав, як би найбільше милостині набрати та швидше до полюбовниці однести.

«Треба було й мені подумати, як себе прогодувати. Довелось вперше з пустинею розлучитися, і вже як важко мені це здалось. Думав я і жити, і померти тут, думав душу свою спасти, навмисне від рідних, від своїх місць утік — і тут не поталанило. Зібрав я свої писання, здав Йосифа мужичкові на село і сплив навесні вниз по Камі, на плотах. Додому йти мені не хотілося, та й не слід, бо ще схоплять, чого доброго; от і висадився я в Льонві¹.

¹ *Льонва* — велике село, що належить графині Строгановій, у Солікамському повіті, Пермської губернії. Воно розташоване за шість верст від великого села Усолля, яке знамените своїми соляними варницями і належить п'ятьом власникам: графові і графині Строгановим, князю Голіцину, графині Бутера і пп. Лазаревим. Ці два села і роз-

«Тут, пане, почалися мої мандрі: де ніч, де день. Там парастасик прочитаєш, в другому місці дитину помолитвуєш, у третьому просто порозмовляєш. І все-таки, скажу вам, тут я ще більше переконався, що руйнується стара віра, що все це самий обман зробився в руках нечестивих. Головне в мене місце, де я жив і звідкіль вирушав у свої мандрі, було село Ільїнське¹. Жив там селянин такий — Захватеєвим прозивався — і чим тільки не промишляв він! Синоку у нього Миколка був, так той і пашпорти фальшиві підробляв, і букви цивільні звідкілясь дістав. Принесуть ото йому негодящий пашпорт, то він стару печать витравить, та нове, що йому треба, і вставить. Креслити теж майстер був, особливо Апокаліпсис розмальовувати.

«От якось і розговорилися ми з стариком про нашу справу. Тобто, я ніби нагадав йому тут, що не слід у святе діло таку, можна сказати, фальш допускати. Подивився він на мене, очі витріщивши.

«— А ти звідки, каже, з такими розмовами сюди приїхав, голубе?»

«Став я йому пояснювати, що от і старик Асаф цього не схвалював, що він навчав тікати від суєти в пустиню, а не то щоб ганебним ділом промишляти, фальшиві пашпорти робити.

«— Згадай, мовляв, ти, кажу, що в книгах про пашпорти написано! Сам спас Христос істинний сказав: *странна м'я приїміть*: а який же я буду прочанин, коли в мене пашпорт у руках? З пашпортом я й до губернатора в палац піду! А ти не токмо що пашпорт, а ще й фальшивий робиш!

«А він, пане, тільки засміявся.

«— Це, каже, ви з Асафом марили. Ви, каже, звісно, згубники наші. Над вами, мовляв, і досі старшого нема; то коли ви самі собі зарадити не хочете, то ми вам зарадимо, і найстаршого вам дамо, та не старця, а старицю, або, попростому сказати, солдатську дочку... Гаразд, чи що, отак буде?»

«— Чим не гаразд, кажу: — гляди, вона й з дівками до нас на епархію прибуде?»

ташоване між ними село Веретія (графині Строганової), теж дуже велике, становлять ніби суцільне містечко, яке, за обсягом і кількістю населення, навряд чи поступається перед губернським містом Пермю, а торговим і промисловим значенням стоїть незрівнянно вище за нього. (Прим. автора).

¹ Пермської губернії повіту; належить графині Строгановій. (Прим. автора).

«— А хоч би й з дівками? Це ви тільки там у лісах спрощення марите, а нам діло потрібне. Нас те не обходить, щоб ви там робите, блудно чи свято живете; нам потрібні старці, щоб ми кожному вказати могли, що от, мовляв, у нас пустинники в лісах спасаються; а старці ви чи жеребці, про те знаєте ви самі. Ну, й опріч того потрібен нам і притулок на чорний день, щоб було де переховатися. Нині жити на селі зовсім неспосібно стало: то управитель графський, то поліцейський тебе турбують. Після обшуку кожного разу днів зо три мов очманілий ходиш: те порозтягають, те так запроторять, що й не знайдеш. От я і до церкви пристав, а яка з того користь? Тільки від своїх сумнів, що ніби віру свою продав, а начальство теж обома дивиться: брешеш, мовляв, усе, прикидаєшся. А ми нині ось яку штуку намислили, щоб бути у ваших лісах скитам великим і щоб кожному там переховатися можна було. У нас і пошта така буде від села до села: тільки що почуємо, вам ту ж мить і звістку подамо. Покіль вони там збираються та їдуть, у вас уже й місце заохололо. А з бреднями, друже, хоч і далеко зайдеш, та, мабуть, не туди, куди хочеться.

«Поцікавився я дізнатися, хто така ця Артеміда-богиня, і довідався, що прозивається вона Наталією, походить від роду солдатського і народилася в Пермі. Жила вона, чуєш, довгий час в іргизьких монастирях, і там ніби схиму прийняла.

«І справді, повернувся я на Михайла додому, і бачу, що там усе нове. Мужички в сільці збентежені; став я їх розпитувати — нічого й не добереш. Тільки й мови, що генеральська дочка за два місяці величнні хороми верст за п'ять від села поставила. Стали вони їй казати, що і так уже народу багато селиться, то вона як гримне, та пальці, знаєш, рогулею наставила і все вперед тиче та папір якийсь показує.

«— Ви, каже, знаєте, собаки, що мені і губернатор приятель: захочу, каже, всіх вас на Сибір вишляють.

«— А хто ж хороми їй ставив? — питаю я.

«— Та ми ж таки; старшина, чуєш, і місце сам відводив, і геть усім суворо наказував, що нас і не знати куди вишляють, коли в чомусь перечити будемо енаральській доньці.

«— А чи багато з нею народу приїхало?

«— Та з десятків дівок буде; одна тільки стара, ніби за помічницю в неї, смирна така, все богу молиться, а інші — таки здоровенні дівки.

«Пішов я до своєї келії, а дорогою мені наче серце стиснуло; піду, думаю, до отця Мартем'яна; він хоч і не любив мене, а все ж старого Асафа, мабуть, пам'ятає: може, і придумаємо з ним що-небудь на користь душі.

«Проте, сподівався я, виходить, даремно. У Мартем'яна застав я дівок зюздінських: сидять безсоромні і теж духовні пісні виспівують, немов молитвою займаються. Поміж них, бачу, сидить чоловік, здоровенний такий,—обличчя незнайомиє.

«— А це,— каже Мартем'ян: — новий у нас старець прибув, отець Іаков називається; він для нас скільки хоч усякої монети наробить — майстер.

«А в майстра в руках гармонія.

«— Навіщо ж, кажу, гармонія ота? хіба пустинникові на те руки дано, щоб на богопротивній гармонії дівок розважати?

«— А це, мовляв, кімвали. І в писанні сказано, що цар Давид на кімвалах грав... Та ти, мовляв, теперечки не комизись, а от хочеш я тобі штуку покажу? Така, отче святий, штука, що й на ярмарку за гроші не побачиш.

«І вдарив його долонею по лобі, а там буква така була і проявилася — таврований значить.

«— А що, мовляв, — спитав я: — мабуть, і на спині начальницький подаруночок є?

«— Аякже, каже, в усіх місцях; сказано: по окіяну житейському носився, всі значить, бурі-напасті витерпів.

«— Звідкіля ж ти у нас такий мічений узявся? — питаю я.

«— А тут недалечко, каже, був, в Іркутській губернії, біля Нерчинська, у тому самому місці, де сонце сходить велике...

«— А чого ж до нас?

«— Та довідався про ваші чесноти многі і думаю, аніж душогубством мені займатися, то стану, мовляв, я душу свою спасати.

«— Та хіба ти висвячений, що чин чернечий на собі маєш?

«— А я тут їх гуртом усіх обкрутив,— каже Мартем'ян: — чого нам ждати? указу нам нема, а слуги христові потрібні. Ось інший ще в нас старець є, Миколою зветься: цей дуже веселий та кумедний. Наші дівки всі за ним сохнуть. «У мене, каже, дітей було без ліку: я їм і батько, і кум, і піп; ти,

каже, тільки напусти мене, дядечку, а я вже християнське стадо примножу». Такий веселий.

«На другий день одвідав я і дівочий скит.

«Все-таки, думаю, роздивитися перше треба, ніж на що-небудь зважитися. Та й на що ж зважуватись? думаю. Із скитів утекти? Це все одно, що в острог прямо йти, з тієї причини, що я і бродягою був, і бозна з якими людьми спізнався. Залишатися в лісах теж не можна: так мені все там остогидло, що аж з душі верне... Господи!

«Зустріла мене сама мати-ігуменя, зустріла з пошаною, під образи посадила: поговоримо, каже. Жінка вона була з себе висока, сановита і погляд мала суворий: не дивно, що мужикам вона генеральською дочкою здалася. Почав я з нею говорити, що не діло вона заводить, став Асафа-старика згадувати. Тільки слухала вона мене, слухала, дала все висловити, та головою потім похитала.

«— Ну, каже, слухала я твою мову, чесний отче, вислухай же тепер мою. Все це справді істина, що ти кажеш; до лісів люди тікають звісно не на те, щоб світським ділом займатися, а на те, щоб душу спасати. Це суцзя правда. Але ти ось тільки те забув, що ти або я, ми, що й казати, душу спасати хочемо: ми з тобою вік ото звікували, нам, приміром, суєта вже на думку не іде. Ну, а іншому ще пожити хочеться; воно ж і не гріх який, що йому пожити бажається. Сам ти знаєш, що коли кожен душу спасати почне, хто ж у миру жити стане? А як тут жити, сам ти подумай, коли на тебе наче на звіра лісового поглядають. Коли ти жив у миру, то знаєш, мабуть, яке наше життя? Ти ось працював, капітал, кажуть, нажив, а куди все поділося?

«— За гріхи мої бог мене покарав,— кажу я.

«— Це ти кажеш «за гріхи», а я тобі говорю, що гріх тут ні до чого. Та й треба ж це діло порішити чим-небудь. Я от змалку ніби всі ці каверзи терпіла: і в монастирях бувала, і в пустинях жила, то всього надивилась, і знаєш, як на серці в мене нагоріло... Наче кора, справді!

«Говорить вона, пане, це, а сама бліда-бліда, наче мертва зробилася; і губи в неї трясуться, і очі горять.

«— Наміру в мене поки що немає, а знаю тільки, що злість мені зігнати треба. Це вже я собі обіцянку таку дала, і зроблю. І знову ось кажеш ти, що треба, мовляв, богу молитися та душу спасати, а я тобі скажу, що не діло ти язиком плещеш. І богу молитися, і душу спасати — все це не зайве, та від цього тільки для одного тебе, можна сказати,

користь, а ми бажаємо, щоб усьому християнству благодать була... І ось тобі моя остання заповідь: хочеш за нас стояти—живи з нами; не хочеш—іди собі під чотири вітри: ми силувати нікого не можемо. А нас не каламуть.

• «З тим вона мене й відпустила. Пішов я до черниць, а вони сидять собі, згорнувши руки, та пісні під ніс мугичуть.

«— Що ж ви тут робите? — питаю я.

«— Як що? пісень співаємо, спимо та хліб жуємо. От незабаром старці прийдуть.

«— І весело вам отак-о жити?

«— А чом не весело! Ось Миколка «пустинюшку» заспіває: дуже ця пісня хороша, навіть мати Наталія з келії до нас її слухати виходить. Тільки ось яка з нами напасть трапилась: імен своїх згадати не можемо. Надто вже чудно нас ігуменя прозвала: одну Синефою, другу Месопотамією, третю Полінарією — і не второпаєш.

«— А грамоти вмієте?

«— Яка там грамота — відчепись ти з грамотою! У нас і умова така була, щоб грамоти не вчити. Звісно, пісень співати можемо — оце й уся грамота.

«Оголошено було в той час по наших місцях некрутчину; кличуть мене одного разу до Наталії. Прийшов.

«— Ну, каже, рушай ти до міста.

«— Чого?

«— А от, каже, там некрутчину оповіщено, то я мужичкові обіцяла сина з некрутів викрасти. Там у мене й чоловік такий є, що це діло безпремінно зробить.

«— Та я ж при чому тут буду?

«— А ти будеш йому в цьому ділі за помічника... А може там і інші некрути об'являться, що до скитів охочі будуть, то ти їх умовляй. А охочим людям розкажуй, що живеться, мовляв, добре, роботи ніякої, грошей багато, їмо хліб пшеничний.

«— Воля твоя, мати ігуменя, а на таке діло мені йти не випадає.

«— Ні, каже, випадає. Я тебе навмисне вибрала, щоб вивірити, чи твердий ти; а не твердий, то ми й порішимо тебе: знаєш *турку!*

«Бачу я, що діло моє погане; «що ж, думаю, погоджусь, а там вийшов у поле, та й іди на всі чотири вітри». Так вона ніби в душу мені заглянула.

«— Ти, каже, втекти не думаєш, часом? То від нас до

тебе такий чоловік приставлений буде, що ні на п'ядь тебе від себе не відпустить.

«І справді, вийшов я від неї не сам, а з новим старцем, теж мені невідомим; молодий такий, дужий хлопець. Поїхали ми з ним уночі на перепряжних. Під ранок зустрічаємо ми тройку, а в санях чоловіка з шість сидять.

«— Здорові були! — гукає мій провожатий: — куди прямуєте?»

«Сани спинилися.

«— А ми до вас у скити; охочих людей веземо.

«— Невже некрути?»

«— Які некрути? Берн вище — в'язні!

«— Як це?»

«— Та от як бачиш! та ще яка штука кумедна була! Спіймали, знаєш, ось цих трьох молодців біля каси вотчинної: понюхати їм, бач, захотілося, який у неї дух. Проте управитель не вірить: «в кайдани їх», каже. Тільки довідались ми про це із Захвateeвим Миколкою і думаємо, от коли б таких хлопців у скити, та вони, мовляв, душу свою за нас віддати готові, ніж на Сибір мандрувати. Дізналися ми, що повезуть їх з трьома десятицкими — що ж, спробувати хіба щастя, розступись, мовляв, мати сира земля, розгуляйся, Волго-матінко! Зїздили ми в Очору¹, взяли в чоловіка три тройки, і гайда. Сіло нас у сани чоловіка з дванадцять, приготували, для обережності, на голови такі мішки з дірками і ждемо біля лісочка. Коли бачимо, котять нібито наші, не дуже швидко, а так — трюх-трюх. Скочили ми в сани і погналі коней щодуху. Нам кричать назустріч: «звертай!» — а нам наче вушка позакладало: наїхали на них з розгону, санчата їхні вивернули, а молодців похапали... от і ідемо тепер.

«— Гляди, певно, Васька лютує?»

«А Васька, пане, то їхній управитель

«Так ось які діла на світі діються.

«Приїхали ми до міста і спинилися у міщанина. Почали тут до нас різні люди приходити, а все більше некрути. Міщанин цей ту саму службу в місті справляв, що я в Крутогорську: такий же у нього був заїзд, така сама торгівля образами і ліствичками; виходить, наче я до себе, на старе своє попелище, вернувся. Почали були вони мене

¹ Залізобробний завод у Пермській губернії, який належить пп Лазаревим. (Прим. автора).

примушувати спочатку, щоб я разом з ними в умовляннях участь брав; одначе, так серце в мене затужило, що я не схотів узяти на душу новий гріх. То вони мене, звірі отакі, в холодну комору на день замикали, щоб я тільки голосу свого не подав.

«Дивна, пане, це річ! і досі збагнути не можу, навіщо вона мене до міста вислала. В цій справі, для якої вони поїхали, потрібна була людина віддана, а розуміється, від мене вона не могла відданості сподіватися. От і здається, що на те вона мені це доручення дала, щоб із скитів мене здихатися. Став я міркувати, прикидати розумом, куди мені йти. Додому на завод вертатися — соромно; до пустині — загублять лиходії; до інших місць, де теж наша братія пустинники душу спасають — ще гірше, ніж досі, життя буде. Яка ж це, думаю, стара віра, і що ж це з нами буде?»

«От і вирішив я, пане, таким маніром, що вибрав час сутіночки, як вони всі на базар пішли, сказав, що за ворота подивитися йду, і тільки мене й бачили. Дійшов до першого стану і об'явився приставу».

МАТУШКА МАВРА КУЗЬМІВНА

Це оповідання запозичено з записок, що лишилися після приятеля мого, Марка Ардаліоновича Філоверитова, з яким читач мав уже нагоду трохи познайомитись¹. Вони здались мені, незважаючи на недбале опрацювання, досить цікавими, щоб подати їх на суд публіки.

Я не маю наміру відновлювати тут знайомство читача з Філоверитовим, одначе, мушу сказати, що він однією своєю стороною належав до породи тих крихитних Макіавелів, якими, завдяки освіті, що всюди розливається, наводнилися останнім часом наші губернські міста, і які охоче виправдують усі засоби, аби тільки вони вели до досягнення намічених цілей.

Місто С***, про яке йде мова в цьому оповіданні, не має в собі нічого особливо привабливого; але місцевість, серед якої воно розташоване, надзвичайно цікава. Коли хочете, немає в ній ні особливої мальовничості, ні тієї різноманітності, що веселить і заспокоює стомлене око подорожнього,

¹ Див. «Надірвані». (Прим. автора).

але є якась незаймана краса, якась приваблива суворість у тій пустинній одноманітності, що панує навколо. Неозорі ліси, подекуди винищені немилосердними пожежами і перетяті бистрими й багатоводними лісовими річками, тягнуться обабіч шляху, ховаючи у своїх неприступних хащах тисячі звірів і птахів, які сповнюють повітря найрізноманітнішими голосами; дорога, що біжить вузьким і примхливим звивом серед обгорілих пнів і старих дерев, які нахляють свої кошлаті віти так низько, що вони безперестанно чіпляються за екіпаж, нагадує ті старі просіки, які прокладені ніби виключно для насущних потреб лісників, а не для їзди; пара, що встає з тучної, незайманої землі, надає м'якої, ніжної воґкості повітрю, насиченому смолистим запахом сосон та ялин і милими, свіжими пахощами розмаїтих лісних злаків... І якщо над усім цим уявити собі палючий весняний полудень, який іноді буває на нашій далекій півночі наприкінці квітня,— ось картина, що завжди справляла і справлятиме на мою душу могутнє, всесильне враження. Кожне слово, кожен лісовий шерех якимось чутко віддаються в повітрі і довго ще потім повторюються лісовою луною, поки не замруть, нарешті, бозна в якій далині. І незважаючи на тишу, яка панує навколо, незважаючи на одноманітність пейзажу, смуток ні на хвилину не закрадається в серце; ні на хвилину не можна відчутти себе самотнім, відірваним від життя. Навпаки, в собі самому починаєш усвідомлювати якусь особливу чуйність і сприйнятливість, починаєш невідразно розуміти це загальне життя природи, від якої так давно уже одвик... І тихі, ясні сні линуть над душею, і солодко заспокоюється серце, відчуваючи нестерпну, безмежну жадобу любові.

Та ось ліс починає дрібнішати; попереду крізь ріденькі посадки дерев біліє світло, віщуючи галявину, річку або село. От ліс уже кінчився, і перед вами річечка, через яку ви колись переправлялись улітку бродом. Але тепер ви не пізнаєте її; перед вами ціле море води, яка затопила собою і луги, і ліс верст на сім. Ви під'їжджаєте до перевозу, де повинен стояти дощаник, але його немає.

— Невже це Уста так розлилася, хлоп'ята? — питаєте ви мужичків, які вже, мабуть, не одну годину гріються проти сонечка, очікуючи дощаника.

— Чом не Уста? Уста і є! — відповідає один з них, не тільки не підводячись, а навіть не обертаючи до вас своєї

голови: — а до біса нині води, хлопче, трави, певно, добрі будуть!

— Чи скоро дощаник буде? — питаєте, ви.

— А хто його знає! нині він, мабуть, верст із сім в один кінець ходить. Надвечір, може, прийде...

Стиснувши серце, ви розташовуєтесь на березі, розстеляєте килим у затінку дерева і лягаєте; але сон не стуляє очей ваших, дорога і весняний жар схвилювали всю вашу кров, і після кількох спроб змусити себе заснути ви пересвідчуєтесь у цілковитій неможливості такого подвигу.

Ви зводитеся і сідаєте біля самої води, недалеко від гурту селян, до якого пристав і ваш ямщик, і довго без будь-якої мети стежите мутними очима за кружечками, що утворюються на поверхні води. Коні з вашого візка випряжені і пущено пастися на траву; до вас долітає побрязкування бубонців, але якимось глухо і неясно, наче вуха вам позакладало. Серед гурту селян відновлюється перервана вашим приїздом розмова.

— Ех, братіку ти мій, та ти зрозумій, голубе,— каже один голос: — адже вона, стара тобто, всьому нашому ділу голова; ну, він до неї, значить, і вдався, становий отой... «Коли ви, каже, матушко Уалентино, захочете, то й справі цій кінець буде, який вам бажано». Ну, а вона спершу теж думала, що він її заманує, щоб як-небудь в острог запроторити: «Я, каже, ваше благородіє, тут ні при чому, я людина мертва, немощна, тільки ім'ям людина, а то насилу ноги пересуваю»... Однак, він од свого плану не відступився і почав з усією одвертістю: «Я, каже, матушко, не здирник який. Я ж бо знаю, що не сьогодні, то завтра, в усякий час дебош можу вчинити і вас скривдити.. А я, каже, тільки через нагальну потребу це роблю, бо як мені гроші дуже потрібні»... Ну, і вона теж йому: «Коли ти, каже, ваше благородіє, з усією одвертістю, то, мабуть, станемо розмовляти. Скільки ж, мовляв, вашому благородію грошей треба?» — «Та коли б сотень зо три, каже, то я б і поїхав»... — «Ну, цього, каже, забагато: коли б не луснув; ти, мовляв, уже й так три дні у нас тутечки живеш, весь харч від нас тянеш, то, з цього судячи, і півтори сотні з тебе цілком вистачить»... Тільки він її і залякувати, і просити брався — уперлась баба, і квит, а без її тобто наказу бачить, що йому ніякого діла зробити не можна. Ну, і погодився на тому, щоб дали... Так вона в нас тепер і стоїть, ота каплиця, полагоджена, та така ж, хлопче, ядерна, що, здається, і кінця віку їй ніколи

не буде... Ще тоді, як лагодити її взялися, то тесляр Осип на-кати почав був рубати: там такі міцнющі, що, чуєш, і сокира не бере, а середина в колоди, немов жовток, жовте скипілося... он як батьки наші на довгі віки будувались, ніби почували, що і для нас це знадобиться...

— Чому ж не знадобиться?.. Та щось, хлопче, він наче дешево дуже від вас відступився? — озивається інший голос.

— І справді, голова, дешево. Вже й нас сумнів брав — що б воно за знак: старий становий за це ж саме діло по п'ятсот і більше з нас лупив... вже й так, брат, думали, що, може, наказ у нього є, щоб нас тобто не чіпати...

— А що ти думаєш, може й справді є!

— А хто його знає? може й так, а може й через те, що на ту пору, як ото п'ятсот давали, не було в нас стариці нашої, нікому було, виходить, і говорити з ним до пуття.

— Так, благодатна ця стариця... та що ж вона в келії, чи що, у вас живе?

— А в дядька Онуфрія на подвір'ї в лазні... певне, знаєш дядька Онуфрія? Ну, і ми до неї з цілковитою нашою пошаною, — тільки заступися за нас, матушко.

Розмова на кілька хвилин припиняється, і до вас долітають тільки зітхання ветхого діда, що сидить у самому центрі групи, та хльоскання батога, яким ямщик, щоб згаяти час, б'є себе по чоботу.

— Ну, а ти, дідусю, як живеш? — питає оповідач, звертаючись до старого.

— Та ось до Онисима на Заводь ходив хлібця попросити... тільки щось він дуже вже нині сердитий зробився: нічогісінько не дав.

— Що ж їсти будете?

— А що їсти? — нема чого!

Знову западає мовчанка, і знову чути зітхання старого.

— Та ти б, діду, знову пішов попросив, — озивається ямщик: — дядько Онисим старик люб'язний: ти пошануй його, піди ще раз: він дасть, як то не дати!

— Звісно, дядько Онисим любить, щоб перед ним завжди пошану виявляли, — пояснює оповідач.

— І справді, мабуть, піти доведеться, — відповідає старий зітхаючи: — тільки ніженьки мої дуже вже притомилися, находившись... немов ось свердло крутить у кістці... а піти треба: не ївши віку не звікуєш!

— Ну, а у вас як, чи все гаразд? — питає оповідач в ямщика.

— А що! нічого, живемо. Оце недавно вятські купці до Москви проїжджали.

— Ну?

— Ну, і проїхали,— відповідає ямщик, нахльостуючи себе злегка по нозі.

— От розмазня! а ти кажи діло!

— Та що ж казати? звісно, живемо. Чуєш! либонь дощаник пливе!

Справді, вдалині, з-за кущів, з'являється ледве помітна цятка, яка помалу розростається, і через кілька хвилин ви вже починаєте ясно розрізнити обриси човна.

— Да-а-вай! — гукає ямщик, зробивши з кулака свого щось подібне до труби.

— Всти-и-гнеш! — долітає здаля голос перевізників.

— Онде! онде! дивись, либонь наші старочки з лісу виходять! — скрикує раптом молодий хлопець з добродушною фізіономією, що досі не брав ніякої участі в розмові.

— Ач тебе розібрало! — каже ямщик: — спав, далєбі, сонько, а дівчат побачив — он як загорлав. А й справді старки! та, здається, і Полінарія (Аполлінарія) тут! — зауважує він, вдивляючись пильно вдалину: — ну й метка ж дівка: завжди вчасно встигне.

Дійсно з лісу виходить група молодих жінок, які поспішають до річки. Одна з них, моторніша, випереджає інших і підбігає до гурту селян.

— Таки вчасно, дівчата, прийшли! сказано: стань передо мною, як лист перед травою! — говорить вона, ніби відповідаючи на зауваження ямщика: — а ви тут, певно, ще з ранку раннього ждете-дожидаете...

— Ну, де ж ти, чтице, була-побувала? — питає оповідач.

— Над дідом Парфентієм читати ходила, та дуже вже від покійника негарно смердить...

— Яке там над дідом читання,— зауважує ямщик: — гляди, чи не Омелькові на печі казки розказувала.

— Та й Омелькові розказувала,— відповідає жвава жінка, не конфузуючись: — тобі, виходить, завидно, чи як?

— А мені що! — каже ямщик, одвертаючись, і пильно задивляється на свій чобіт: — не чув я, чи що, казок отих?

— Ото ж бо й є!.. Певно, чогось та треба, коли тільки про Омелька та про Омелька й мови на язиці.

— Що мені Омелько! — каже далі ямщик: — мені Омелько плюнути та розтерти — он що! а тільки це правда, що як зустрінємось ми з ним, не я буду, коли ребра йому не потовчу: справді, потовчу.

Аполлінарія регоче.

— Та так-таки потовчу, що тобі й справді читати доведеться... Да-а-вай! — гукає він до перевізників, начебто хоче на них зігнати свою злість.

Дощаник наближається; це невеликий човен, упоперек якого перекинуто дощаний поміст. Тарантас ледве може стати на ньому, і задні колеса, тільки наполовину вмістившись на помості, щохвилини загрожують скотитися у воду і потягти за собою весь екіпаж. Коней примушують зістрибнути на корму, і тільки перевірена благонравність цих тварин може заспокоїти ваші побоювання з приводу того, що один найменший, найприродніший рух коня може коштувати життя комусь із пасажирів, які сьак-так притулилися під стінками і здебільшого сидять не без діла, а з веслом в руках.

Річище Усти перепливаемо дуже швидко, і потім дощаник входить у ліс. Видовище це вражає вас своєю новизною і оригінальністю; ви пливете по алеях, які місцями так вужчають, що дощаник тільки з величезними зусиллями пробивається вперед. Іноді на поворотах течія така бистра, що навіть спільні дії всіх наявних сил, супроводжувані дружиними і підбадьорюючими вигуками, на якийсь час стають марними. Даремно виряджається одна партія гребців у воду і там, схопившись руками за гілки дерев та кущів, тягне всім корпусом вірвовку, причеплену до човна: дощаник немовби топчеться на одному місці, не посуваючись ні на п'ядь уперед, і тільки чути, як вода не то що шумить, а якось зосереджено клекоче кругом, щохвилини загрожуючи перевернути догори дном хистку посудину. Такого роду перепони виникають на кожному кроці, і через те переправа відбувається так повільно, що ці шість-сім верст забирають, щонайменше, п'ять-шість годин. Та ось, нарешті, крізь туман видно берег — пагорбок, на якому привільно росте все той же несходимий ліс; гомін і шум вщухають, весла опускаються і дощаник помаленьку і плавно пристає до берега.

І знову задзеленчав дзвоник, знову потягнулись праворуч і ліворуч ліси; тільки тиша зробилась якоюсь глибшою,

більш урочистою, бо і звірі, і птахи, і рослини — все це поснуло чутким сном під прозорим покривом весняної ночі.

Зрозуміло, що незвичайна простота і одноманітність цієї природи повинна суворо впливати і на людину, яка серед неї живе. І, справді, жителі тих сіл, які, мов рідкі оазиси, трапляються серед лісів, уперто тримаються так званих старих звичаїв і неприязно дивляться на всякого проїжджого, якщо він виглядом своїм нагадує чиновника або взагалі пана. Живуть вони дуже заможнo й охайно, але на всіх їхніх діях, на всіх рухах лежить якась печать формалізму, що усуває всякий натяк на присутність ідеалу або того наївно-поетичного колориту, який хоч зрідка обливає м'яким світлом картину селянського побуту. Коли хочете, є в них свої розваги, свої відхилення від завжди суворого, відлюдно-еготистичного життя, але ці розваги, ці захоплення набирають якогось темного, плотського характеру; в них немає ні лагідності, ні щирих веселощів, і тому вони легко перетворюються в бридку й голу розпусту. І досі в лісах цієї місцевості трапляються самотні скити, в яких часто знаходять притулок не прагнення молитви і спасіння душі, а злочин і груба розпуста. Але селяни не тільки з тупою байдужістю дивляться на таке явище, а навіть, деяким чином, сприяють розвиткові його.

Такий народ, така місцевість, що оточують місто С***. Місто це, само по собі незначне, має, проте, дуже важливе моральне значення як йентр, до якого тяжить не тільки вся округа, але багато найвіддаленіших місцевостей Росії. Особливо примітне в ньому переважання жіночого елемента над чоловічим. На вулицях і біля воріт зустрічаються майже самі тільки жінки, завжди в темносиніх сарафанах, з гудзиками аж до низу, і з чорними міткалевими хустками на головах, зашпиленими під самим підборіддям, від чого обличчя здається ніби вставленим у чорну рамку. Трапляються будинки (а таких навіть чи не більшість), де живуть самі тільки жінки. І весь цей жіночий люд рухається якимось статечно й поважно по вулицях, через що й само місто набирає церемонно-тоскного характеру. Ні пияцтва, ні бійок не помітно, і тому навіть сам відкупщик, звичайно душа й окраса повітового товариства, похмуро й озлоблено виглядає з вікон кам'яних палат своїх.

Але повертаюсь до записок Філозерітова.

— Ваше високоблагородіє негайно приступити звс-
лите? — спитав мене справник Маслобойников у ту саму
хвилину, коли я вилізав з тарантаса і збирався зайти
до станційного будинку, розташованого в самому центрі
міста С***

Маслобойников — невеликий, але кременний чоловік,
рябий і негарний, з вузьким лобом, надзвичайно розвине-
ною потилицею і налитими кров'ю очима. Він безперестану
втирає піт, що виступає на його обличчі, але при цьому
щоразу одвертається і робить це нашвидку. Коли йому пе-
редають що-небудь про справу, а особливо секретне, то він
усім корпусом подається вперед, причому мене губами, а очі
в нього розбігаються на всі боки, як у дикого звіра, що по-
чув носом здобич. А втім, він іноді любить удати простака
і розказати грайливий анекдотик, особливо, коли справа
стосується його службової діяльності; але всі ці анекдоти
набирають в устах його якогось похмурого характеру.

Мене здивувало, по-перше, те, яким чином Маслобойни-
ков опинився біля станційного двору саме в ту хвилину, ко-
ли я під'їхав до нього, по-друге, те, як він довідався не тільки
про характер мого доручення, але, як видно, і про самий
предмет його. Я не міг утриматись, щоб не висловити свого
здивування.

— Помилуйте, ваше високоблагородіє, ми вас уже з ран-
ку чекаємо, — відповів він дуже спокійно: — з годину тому й
гонець з останньої станції примчав, де ви зволили чай пити.

І при цьому на обличчі його з'явилась якась безбарвна,
але огидно-прониклива усмішка, що мене мимоволі збенте-
жила.

— Дивно! — сказав я, щоб сказати що-небудь.

— Помилуйте, в міру сили-спроможності стараємось
полегшувати вашим високоблагородіям, — сказав він скоро-
мовкою, дивлячись на мене спідлоба і якимось дивно звиваю-
чись передо мною: — наш брат народ сірий, ми і в комин,
і в гній заглянемо... звісно, рукавичок не купуємо.

— Та тут же місто, — сказав я: — яким же чином ви, а
не городничий...

— Вони, ваше високоблагородіє, чоловік слабкий, можна
сказати, і розумом навіть ушкоджені з тієї причини, що з
ранку, теперечки, й до вечора в самому цьому малодушстві
заспокоєння знаходять... Та й діло воно таке, що хоч вони

(тобто скитниці) і не в повіті, а все ніби з повіту порядком до міста не вселені, то ми, тобто земський суд, з цієї самої причини й не минаємо їх своїм покровительством... Ми про це мали вже з Іваном Макаровичем (городничим) матерію, що нібито їхня дружина дуже вже ображаються, що цим ділом не вони, а ми заправляємо... ну, та їхнє діло дамське, їм, звичайно, воно й невтямки, чому і як обертання землі відбувається... То накажете приступити? — повторив він, повертаючись до справи.

— Та я гадаю, що можна й завтра...

— Даруйте, ваше високоблагородіє,— промовив він з таємничим виглядом, нахилившись до мене: — години через дві в них, можна сказати, ні порошинки не залишиться... це вже напевно.

— Та ж тепер і ніч скоро...

— Дарма: вони завжди повинні для поліції дім свій відкритим держати... Звичайно, вашому високоблагородію спочивати з доріжки хочеться, то ви вже звольте мені цю справу довірити... Будьте, ваше високоблагородіє, певні, що ми своїх начальників обманути не насмілимось, на совість діло зробимо, а щодо проворності та проникливості, то істинно смію вам доповісти, що ми одним оком в усіх кутках найдрібнішу комашку побачити можемо...

— Ні, в мене вже на те свої міркування є, щоб почати справу завтра.

— Слухаю вас.

— Тільки коли ви з свого боку дізнаєтесь у справі про що-небудь, то повідомте мене.

— Слухаю вас.

— Та от ще: завтра вночі мають сюди прибути люди, то ви поставте кого-небудь біля застави... розумієте? щоб їх у місті не бачили.

— Слухаю вас.

Він устав, щоб відкланятися, і попрямував був до дверей, але з половини кімнати вернувся.

— Маю сказати вашому високоблагородію щось вельми секретне,— промовив він, підходячи до мене, і потім пошепки додав: — ваше високоблагородіє до Маври Кузьмівни справу мати зволите?

— Та ви ж знаєте: навіщо ж питати?

— Пробачте, це так... Я теж до неї хоч у даний момент і не маю стосунку, проте цими днями неодмінно такій мати намірений.

— З якого ж приводу?

— На предмет розбещення, бо в тутешньому місці це, можна сказати, перший сюжет... Вашому високоблагородію, звичайно, досить відомо, що народ тут живе зовсім необнатурений, то ці жінки й дівки такий на них своїм еством вплив мають, що навіть уявити собі неможливо... Я думав, що ваше високоблагородіє накажете, може, за сукупністю...

— А хіба у вас уже заведено справу?

— Ні; справа ця, так би мовити, ще в уяві...

— Чому ж ви думаєте, що вона із сфери вашої уяви неодмінно повинна перейти в сферу дійсності?

— Стежимо... шостий тиждень, можна сказати, день і ніч стежимо... то як же їй не бути? Це однаково, що жінці понести, та на десятий місяць не народити...

— В такому разі, коли що-небудь буде, то сповістіть мене, а я прилучу до своєї справи... та ви ж про мою справу знаєте?

— Даруйте, ваше високоблагородіє.

— Одначе?

— Даруйте, ваше високоблагородіє.

— А Мавра Кузьмівна знає?

— Це вже, ваше високоблагородіє, будьте певні; гонець прямо до неї в дім і примчав.

— Одначе, це неприємно.

— Нічого, ваше високоблагородіє.

— Як нічого? Вона може вжити своїх заходів, відмагатиметься.

— Заходів вона справді вжити може, та й відмагатиметься неодмінно, однак на це звертати уваги не слід, бо з ними одна розмова — під арешт, а там як бог розсудить... А втім, вашому високоблагородію щодо цієї справи й турбуватись нічого, тому що тут і позивачі в наявності...

— Ну, а ваша справа в чому ж полягає?

— Ні, дозвольте вже до завтра... з тієї причини, що у вашого високоблагородія вже й оченята злипаються, а наша історія довга і до завтра не втече.

Ми розсталися.

II

Місто С*** де мені довелося провадити слідство, належить до числа найгірших міст Росії. Якщо воно розкинулось, або, краще сказати, розлізлось на досить великому

просторі, то не можна сказати, щоб на це була якась інша спонукальна причина, крім того, що росіянинові взагалі простір любий. Наприклад, будинок міщанина Карпущенкова займає всього тільки двадцять п'ять квадратних сажнів, але зате під садибною ділянкою, яка належить тому-таки міщанинові, напевно налічите сажнів з тисячу. Спитайте в Карпущенкова, навіщо йому такий шмат землі, з якої він не здобуває для себе ніякої вигоди, він, по-перше, не зрозуміє вашого запитання, а, по-друге, подумавши трохи, відкаже вам: «та Христос з нею! хіба вона кому поперек горла стала, земля ота!» — «Та треба ж, голубе, будувати тротуар, лагодити вулицю перед будинком, а де ж тобі впоратися з такою силою землі?» — «Ет, батечку! — відповідь він вам: — яка там у нас вулиця! дорога, звісно, для всіх лежить, та й по ній нікому їздити».

Таким чином животіє це сумне плем'я, поза всякими уявленнями про красу і зручність прямих ліній. Взагалі, ще рідко в яких містах Росії земля має яку-небудь цінність. Міщани і навіть селяни набувають величезні дворові ділянки за безцінь, а часто й задарма, тобто самовільно, і всі результати такого надбання обмежуються побудовою якої-небудь лазні, де тулиться господар з родиною, і обгородження ділянки тином або парканом. Від цього так багато пустирів, які надають нашим містам нестерпно тосчного вигляду.

Багато які благонамірені начальники намагались перемогти цю тупу байдужість жителів до їхніх власних вигід та інтересів. Коли князь Лев Михайлович¹ приїхав до губернії, то першим ділом його було написати, «щоб у містах неодмінно були заведені бруківки, і щоб будинки споруджувались на два поверхи і, по зможі, кам'яні». Проте, успіх не відповідав сподіванням, бо князь усе-таки лагідний дуже. Тут потрібен лев, який, незважаючи ні на що, міг би настояти.

Тільки ближче до центра, там, де розташований і базарний майдан, місто стає начебто люднішим і набуває вигляду торгового села. Тут уже трапляються подекуди кам'яні будинки місцевих купців, рундуки, на яких симетрично розкладені калачі й бублики, тут-таки сновігають приказні, що, поспішаючи до присутствія або назад і меланхолійно приулившись десь біля воріт, тупо поглядають на базарний

¹ Див. вище. Філоверігов був одним з фаворитів князя. (Прим. автора).

майдан тутешні міщани, в некритих кожухах, заклавши одну руку за пазуху, а другу засунувши до бокової кишені.

На другий день по приїзді до С*** я рапо-вранці пішов до Маври Кузьмівни.

У мене був свій план; на жаль, я змушений був відмовитись від здійснення деяких частин його. Я хотів спинитися в місті інкогніто, прикинутись таким собі міщанином, що бажає «просвіти», і вивідати всю справу нишком. З цією метою було у мене наготовлено і відповідне вбрання, як-от: кожушок дублений, азіям, чоботи російські тощо; але поява Маслобойникова і запевнення, що Кузьмівна мене жде, розвіяли прахом мої надії. В усякому разі, я змушений був коли не зовсім відмовитись від свого плану, то змінити його. Але й тепер, насамперед, я розраховував на те, що хоч, може, і знає Мавра Кузьмівна, що повинен наїхати чиновник, але знає це невиразно, не маючи справжнього уявлення ні про мету приїзду, ні про наміри чиновника. У такому разі, думав я, можна буде сказати, що я маю доручення зробити дізнання про справжній стан розколу або щось подібне. Керівники і керівниці цієї справи охоче ловляться на такий гачок, якщо взятися за нього вміючи. Натура людська до краю самолюбна, і коли слідчий, спритно накинувши на своє обличчя маску добродушності й одвертості, звертається до всемогутньої струни самолюбства, успіх майже завжди буває певним. Тут охоче викладаються на стіл усі найпотаємніші речі, а заради красного слівця навіть і прибріхуюється трохи; отже, лишається тільки на вус мотати. Тут же можуть бути, до речі, використані й інші невинні засоби, що вселяють довір'я. Таким чином можна, наприклад, завести мову здалека про власні справи Маври Кузьмівни, вшанувати її (посадовити), почати злегка співчувати і взагалі «розмовляти розумно», скинувши з себе всяку офіціальність і пригнувши себе до одного рівня з поважною старухою. Я знав слідчих дуже благонамірених, що своїм невмінням поводитись із живим матеріалом, дражливістю, з якою вони ставились до темних сторін життя, вже з першого кроку викликали цілковите недовір'я підсудного і, розуміється, не досягали ніяких результатів. З другого боку, знав я й таких слідчих, що були, як то кажуть, пронози до останньої волосинки, а проте відразу вселяли цілковите довір'я до себе тільки тому, що вміли до речі вклинити слово «голубчик», або поплескати підсудного по

череву, чи навіть дати йому, в *жартівливому російському тоні*, доброго потиличника — поліцейська ласка, рівнозначна слову «голубчик».

Я слідчий благонамірений і добиваюсь тільки істини, не маючи при цьому ніяких особистих намірів; отже, я не тільки маю право, але й зобов'язаний вишукати всі засоби, щоб досягти цієї істини. Звичайно, я не стану давати люб'язних потиличників — на це я не здатний — але й крім потиличників є цілий ряд поліцейських хитрощів, які можна пустити в діло. Мені скажуть, можливо, що це моральне вимагательство (інші, мабуть, не відмовляться вжити при цьому і слово «підлота»), але в такому разі я дозволяю собі спитати, які ж є засоби до розкриття істини?

Отже, мені потрібне було довір'я Маври Кузьмівни; треба було викликати її на одвертість, і якби вона, у приватній і люб'язній розмові (особливо ж при свідках), висловила те, що для мене потрібне, в такому разі я був би не від того, щоб оформити цю люб'язну одвертість законним порядком. Само собою зрозуміло, що в дальшому розвитку справи можуть бути пущені в хід різного роду несподіванки: читання деяких листів, поява з задніх дверей інтересних осіб і т. п. І все заради істини, тільки істини...

Повний цих намірів, я вирішив особисто відвідати Мавру Кузьмівну, щоб її, так би мовити, відразу приголомшити моєю ласкавою уважністю. Крім того, не зайвим було ознайомитися і з вдачею моєї нової пацієнтки, щоб пристосуватись до неї і помітити ту струнку, на яку зручніше можна впливати.

Дім Маври Кузьмівни, недавно збудований, мав чистенький і затишний вигляд. Двері з сіней вели в коридор, що розділяв увесь будинок на дві половини. Згодом я довідався, що цей коридор був улаштований не випадково, а з особливих і досить дотепних міркувань.

Річ у тому, що по обидва боки коридора були розташовані горниці; кожна з них мала свій окремий хід і становила ніби келю, що сполучалася з сусідньою кімнатою тільки через коридор. Перші і найближчі до сіней, отже, й до світла, горниці мали господарське призначення; тут були: кухня, комори і т. д. Але чим далі в глибину коридора, тим світло тьмянішало, так що ледве можна було розпізнати навіть двері; отут і були покої самої Маври Кузьмівни, що жила разом з племінницею та кількома сторонніми старухами, яких вона годувала на старості літ. Далі, в самій глибині

коридора, там, куди світло майже зовсім не досягало, було нагороджено дуже багато невеличких комірок, яких навіть удень не можна було намацати без свічки.

— Як же ви встигаєте зразу оглянути всі ці закапелки? — питав я в Маслобойникова, коли згодом сам ближче обізнався з будовою таких домів.

— Це правда, що попервах діло було трудне,— відповів він: — вперше, як був я ще недосвідчений, вони мене хитро обдурили. Прийшов я до них ото з обшуком; ну, вона мене й зустрічає, така, знаєте, ласкава... «Милості просимо, каже, Іване Дем'яновичу, вшануйте стару своїми одвідинами», а сама, ваше високоблагородіє, і відчиняє мені перші двері. Ну, я здуру й увійшов — кухня; звісно, ополоники, ночви, відра, все як слід. «Та ти показуй, кажу, мені справжнє діло». — «А ось, каже, будь ласка». І привела мене навпроти до комори. Ну, справді, бачу повна горниця скринь та мішків — треба все це оглянути. З годину я тут морочився, оглядав; ну, розуміється, крім солоду, борошна та крупів нічого не знайшов, а поки я тут копався, то в інших кімнатах і поприбирали... З тим і пішов, що нічого знайти не міг... «Ну, кажу, спасибі, голубонько, за науку». — «Нічого, каже, на здоров'я, рідний!» А в самій від сміху аж нутро все колишеться, в поганки. Ну, та добро, мовляв, за мною, не за ким іншим: наука не пропаде. Знову нагода трапилася: «ні, думаю, дзуськи, бабо!» — і прямо, знаєте, як вдерся, в самісіньку, що називається, глибину, поки на стіну лобом не наткнувся... тут і завмер... А тимчасом на інших пунктах своє розпорядження йде; двері всі навстіж, і як кого смертна година застала, так і лишайся; закам'яній, не ворухнись... Ну й справді, дивовижні речі часом у цих комірках знаходиш...

Але повертаюсь до оповідання. Зустріла мене в сінях якась стара жінка, мабуть, куховарка, що, глянувши на мої гудзики, зблідла і якимось дивно вся здригнулася. Переляк, очевидно, паралізував усю її розумову силу, бо вона безтямно топталась на одному місці, ніби не знаючи, лишатися їй чи тікати.

— Вдома Мавра Кузьмівна? — спитав я.

— Га? — закричала вона щосили, з явним наміром, щоб голос її як-небудь дійшов за призначенням.

Я повторив запитання.

Вона знов затопталась на місці, а губи її почали судорожно сіпатися.

— Чи дома Мавра Кузьмівна? — гукнув я їй у самісіньке вухо.

— Не пригадую я, батечку, не пригадую... здається, не була... стара я, ваше сіятельне благородіє, стара дуже та щось нині й пам'яттю бог скривдив... про кого це зволиш питати?

Розуміючи марність дальших розпитів, я хотів був іти далі, у той знаменитий коридор, про який говорилося вище, коли раптом, зовсім для мене несподівано, стара, як сніп, повалилася впоперек дверей.

— Ой лишенько! рятуйте! ріжуть! — лементувала вона, вчепившись за фалди мого віцмундира: — батьку рідний! не йди, не занапащай своєї душеньки!

На цей крик вибігла жінка висока й огрядна, в синьому сарафані, залпнута чорною хусткою. Це була сама господиня дому, яка вмить збагнула, в чому річ.

— Мати Меропее, мати Меропее! — сказала вона ласкавим, але твердим голосом, підходячи до нас: — годі, не дурій, пусти його благородіє.

Стара встала, глухо кашляючи і злобно поглядаючи на мене. Вона однією рукою сперлася об одвірок, а другою трималася за груди, звідки вилітали глухі й уривчасті зойки. І довго ще, поки я сидів у Маври Кузьмівни, розлягалось на весь дім її голосіння, наганяючи на мене нестерпну нудьгу.

— Милості просимо, ваше благородіє! — говорила, тимчасом, Мавра Кузьмівна: — милості просимо до нас у світлицю... Аннушко! відчини лишень двері: видніше панові йти буде! Вже ви нам, пане, вибачайте за стару! Тут ми зібралися самі баби старі та полохані; мужчин нікого немає — ну, й думається, що лихий чоловік старих жінок беззахисних скривдити хоче... А таким гостям, як ваше благородіє або хоч би й Іван Дем'янович (Маслобойников), ми завсігди дуже раді... Чи, може, ваше благородіє, спочатку з обшуком пройдете? — додала вона, якось улесливо заглядаючи мені в очі.

— Ні... та хіба ти не бачиш, що й понятих зі мною нема?

— Так; а то ми завжди готові... У нас, ваше благородіє, завсігди і ворота, і горниці всі без засувів... так уже Іван Дем'янович, дай їм боже довгого віку, завів... А то, коли з обшуком, то милості просимо хоч до цієї горниці (вона показувала на комору), а хоч куди побажаєте... То милості просимо до наших покоїв.

— А ця Меропея в тебе куховаркою, чи що? — спитав я.

— Куховаркою, пане, куховаркою... що ж, це, здається, пане, не забороняється?..

Ми увійшли в цей час до горниці, чистої і світлої. На підлозі розстелено біле рядно, а стіни гладенько вистругані; горниця розділена перегородкою, за якою видно було ліжко з цілою горою перин та подушок і часом чулося шарудіння. Перед диваном, на столі, стояла закуска, яку, хапаючись, очевидно, забули прибрати. Закуска була так звана дворянська, тобто зачерствілий балик, ковбаса тверда, як камінь, і дрібно нарізані шматочки ікри буруватого кольору; на тому ж підносі стояв графин з білою горілкою і пляшка тенерифу.

— Милості просимо на розмову! — сказала Мавра Кузьмівна, садовлячи мене на диван.

Але ми були не самі; крім осіб, що зникли за перегородкою, у кімнаті був ще чоловік у довгополому вузькому каптані, з довгим руським волоссям на голові, зібраним у кіску. Коли я зайшов, він встав і, вийнявши з-за пояса гребінець, підійшов, заточуючись, до дзеркала і почав чесати своє туго зв'язане волосся.

Блідожовте, набрякле обличчя його, облямоване ріденькою борідкою, мало на собі явні сліди постійно нездержливого життя; маленькі голубі й запалені очі дивились якомсь сліпо і тупо, губи розпустились і не стулялись, руки, одна з яких була засунута до бокової кишені, діяли нетвердо. Весь час, поки тривало зачісування волосся, він півголосом мугикав якусь пісню і зрідка прищмокував язиком та губами.

— Що це за людина? — спитав я хазяйку.

Мавра Кузьмівна старалась усміхатися, але губи її тільки судорожно тіпалися і ніяк не складалися в усмішку; вона раз у раз зазірала мені в очі, ніби силкуючись вхопити мою думку, а своїм власним очам намагалась надати виразу безтурботності і навіть наївної веселості.

— Це, ваше благородіє, так... звільнений, ваше благородіє... він оце тільки перед вами випити зайшов... це ж, здається, можна?

Останні слова були сказані не без іронії.

— Та що ж ти, Михейовичу, хоч би шану його благородію віддав,— казала далі Мавра Кузьмівна: — а то мучеш там бозна-що.

Невідомий обернувся, підійшов до стола і втупив безтямний погляд у горілку.

— А що, благодійнице, повторити можна? — спитав він сиплим голосом і слабко тремтячи всім тілом.

— Що ти за людина? — спитав я його.

Він подивився на мене мутними очима.

— Тобто... ваше благородіє бажаєте знати, яка я така ото людина є? — сказав він, спотикаючись на кожному слові: — що ж, для нас пояснити діло не мудре... не принць же я, бо як і убрання для того належного не маю, а краще сказати, просто-напросто, я виключений з духовного звання паламар, сиріч вівця заблудна... ось що я за людина є!

Він спинився, спочатку глибоко зітхнув, але потім раптом пирхнув і, зобразивши з себе ферт, несподівано перейшов з досить густого баритона на тоненький, маслянистий тенор.

— Не можу рещі,— провадив він далі, закинувши голову вгору і закотивши очі так, що видно було самі запалені білки: — не можу рещі, які многі витерпів я гоніння. Якщо не сподобився, яко Іона, жити в чреві китовому, зате у власному моєму чреві держав біса три роки і три місяці... І паки мордований був злою жоною, що по вся дні носила передо мною звіриний образ свій... І паки знемагав від спраги огненної і не наситив гортані своєї понині...

— Ви йому прбачайте, ваше благородіє, — перебила Мавра Кузьмівна: — він у нас такий уже зроду, не сповна розуму... Годі, годі-бо, Михейовичу; пора, мабуть, і додому.

— Ні, Мавро Кузьмівно, коли вже язик сам заговорив, виходить, говорити йому треба, і ви мені не перечте... Ваше високоблагородіє! ось як перед богом, так і перед вами... голий і босий, бідний і убогий стою. Прошу горілки — не дають! Прошу грошей — не дають! Виходить, за віщо ж я, за віщо ж...

— Авжеж; не дають тобі горілки! вже й так мало не шинок у тебе всередині завівся! — перебила його хазяйка, намагаючись усміхнутися, але з очевидною люттю.

— Не перепиняйте, Мавро Кузьмівно! я тут перед їх високоблагородієм... Вони цікавляться знати, яка я є людина, — мушу ж я про себе відповідь дати! Ваше високоблагородіє! дозвольте слово мовити! дозвольте наче батькові об'явитися, бо як я на краю загибелі стою, і якщо не виведе мене звідти десниця ваша, то незабаром буду навіть на дні оної! за що вони мене ріжуть!

І він несподівано підбіг до вікна і, відчинивши його, несамовито закричав: — Православні! ріжуть!

Мавра Кузьмівна зблідла. Сцена ця, видимо, турбувала її з самого початку; але при такому несподіваному закінченні вона так збентежилась, що начебто зовсім забула про мене.

— Ах ти, господи! От уже шостий тиждень отак-о з ним мучимось! хіба що іншого вже шукати! — повторювала вона про себе: — самою цією горілкою всю келію запоганив, антихрист ти отакій!

І, вчепившись за поли його каптана, вона тягла його від вікна. Під час цієї метушні з-за перегородки шмигнули дві постаті: одна чоловіча, у відмундирному фраку, друга жіноча, в німецькій сукні. Мавра Кузьмівна ще якийсь час борсалася з Михайловичем, але він утихомирився так само несподівано, як і впав у екстаз, і звернувся до нас уже з веселим обличчям.

— Ну, годі, годі, Мавро Кузьмівно, — сказав він, з усмішкою дивлячись на хазяйку, яка вся трусилась: — я ж нічого... я так тільки покуражився трошки, щоб знали його високоблагородіє, яка я людина є, бо як можу у вашому домі всякий бешкет учинити і ні від кого ні в чому мені заборони бути не може... З тієї причини, що можу я всім вам в очі наплювати, і без мене вся ваша механіка загине.

Стара була ні жива, ні мертва; вона і трусилась, і охала, і кланялась йому мало не в ноги і в той же час охоче вирвала б йому паскудний його язик, який от-от ладен був вказати якусь важливу таємницю. Мое становище теж було вкрай незручним; я не міг не виступити в ролі посередника вже тільки через те, що присутність Михайловича дуже завжала мені взятися до справи.

— Що ти за людина і з якої нагоди перебуваєш тут? — спитав я знову Михайловича: — відповідай!

Він усміхнувся і глянув на Мавру Кузьмівну, яка з допитливим неспокоєм дивилася йому в очі.

— А хочеш, розкажу? — промовив він.

Минуло кілька хвилин важкої мовчанки.

— Ну, не тремти! гаразд, не скажу! тільки завтра гляди мені! повертатись швидше! тепер уже всього два деньки й погуляти лишилося! Прощавай, стара! припасай горілки!

І, взявши картуз, він тут-таки в кімнаті надів його на голову і побрів, заточуючись, до дверей. Мавра Кузьмівна зітхнула вільніше і почала хреститися.

— А добрий з мене буде архіерей? — спитав він, сплячучись у дверях і розчепіривши руки фертом.

Мавра Кузьмівна знову захохла.

— Ну, ну, добре, не тремти! бувайте здорові, ваше високоблагородіє! як буду архієреєм, неодмінно відпущу вам вольная і невольная...

— Що ж це за людина? — спитав я Мавру Кузьмівну, коли він вийшов.

Вона вже отямилася від страху, якого нагнала була на неї вихватка Михейовича, і стояла передо мною досить спокійно.

— Чи не бажаєте горілочки? — сказала вона, не відповідаючи на моє запитання, — чи, може, виноградного... або чайку вип'єте?

— Хитруєш ти зі мною, Мавро Кузьмівно.

— Навіщо, здається, мені з тобою хитрувати, пане! Здається, хитрувати мені з тобою ні до чого... та просимо призволятися... Аннушко! Аннушко!

— Чому ж ти не хочеш сказати, що за людина цей Михейович?

— Та що сказати, ваше благородіє? так, гультьй, п'яниця... його вже й звідтіля вигнали... де йому справжнє місце є. Ходить по домах та горілку п'є... це кого хочете в місті спитайте...

— Чого ж ти його до себе в дім пускаєш?

— Як же не пустиш! Самі ж бачили, що то за людина... не пустиш, то ще, чого доброго, гніздо наше вогнем розорить. Та випийте хоч виноградного!

В цей час увійшла Аннушка, дівчина років двадцяти п'яти, зашарудівши безліччю туго накрохмалених спідниць: на ній було ситцьове плаття декольте і рукавички, у яких пальці наполовину обрізані. Дівчина, як усі взагалі російські міщанки, виплекані на пуховиках та чаях, відзначалась тією дряблою огрядністю, яка чомусь нагадує про китовий жир; обличчя в неї було, що називається, формене; м'ясисте, кругле, плоске, м'яке, дуже набілене і з старанно пригладженим волоссям, намащеним мусатовською помадою.

— Ви мене, тітонько, кликали? — спитала вона, опускаючи очі і вимовляючи слова в ніс.

— Іди, іди сюди, розумнице, — сказала Мавра Кузьмівна, обличчя якої розцвіло, коли вона побачила цю гладку, білу годованку: — ось, батечку, яку красуню викохала... племінниця мені буде.

— Ах, тітонько, ви мене завжди в конфузії вкидаєте, — промовила дівця, немовби нехотя посуваючись уперед.

— Іди, чого соромитися! іди, голубко, — пан добрий! Ми тут, ваше благородіє, в дикості живемо, окрім приказних та п'яного народу нікого не бачимо... Були і в нас кращі часи! теж з людьми зналися; народ усе чистий, капітальний заїжджав... ну, і ми, на них дивлячись, поводження переймали... Почастуй, розумнице, його благородіє чайком.

— Я чаю не питиму, Мавро Кузьмівно; тепер уже пізно, та й справу маю до тебе.

— Що це, батечку, ніби вже й справа горить! справа справою, а чай чаєм: вищий, голубе.

— Вже зробить ви таку ласку, пане графе, — пролепетала Аннушка, складаючи губи на манір серця: — ми завжди з приїжджимя чемними кавалерами компанію мати готові, з тієї самої причини, що й самі поводження запозичитися дуже бажаємо...

— Просимо випити! — наполягала, з свого боку, Кузьмівна: — у мене, пане, і генерали чай пили... Теж, далєбі, знаєте генерала Гореглядова, Ардальона Михайловича — ну, приятель мені був. Приїде бувало до скитів, царство йому небесне: — «ну, каже, Кузьмівно, хоч келію ми в тебе й будемо вже розоряти, а чаю випити можна»... Та де ж твій жених подівся, Аннушко? Ти б, може, покликала його сюди: все б панові приємніше було.

— А у вас в домі й весілля? — спитав я.

— Якже, пане; теж за благородного Аннушку віддаю: дуже вже смирний хлопець... та поклич же Олексія Івановича.

— Вони, тітонько, у присутствіє пішли: кажуть, діла дуже багато.

— Як же ти віддаєш племінницю за чиновника? адже він не дозволить їй старих звичаїв додержувати.

— Е, батечку! про нас тільки слава ото йде, ніби ми кому б то не було щось боронимо... які тут старі звичаї! вона он і теперечки в німецькій сукні ходить... Та випий же чайку, пане чиновнику!

Нічого робити, я мусив погодитись випити чаю серед білого дня.

— Одначе, признавайся, Кузьмівно, — сказав я, коли Аннушка вийшла: — знала ти, що я сьогодні в тебе буду?

Мавра Кузьмівна пильно глянула на мене і начебто задумалась.

— Звідки ж я таке діло знати можу? — сказала вона трохи згодом.

— Одначе, згадай: може й знала.

— Ні, ваше благородіє, нам думки наших начальників збагнути неможливо... Та хоч би й могла я знати, то, значить, ніякої для себе користі з цього не взяла, бо ж ваше благородіє самі бачили, в яких мене ділах застали.

— Це ж мене й дивує, що ти знала, що я маю в тебе бути, і не приготувалась...

— Коли б знаття, чого б не приготуватись.

— А до кого ж учора ввечері шалдежський Афанасій приїжджав?

Вона подивилась на мене з таким наївним здивуванням, що я не міг не розреготатися. Вона теж усміхнулась.

— Який же ото такий Афанасій? Здається, я ніякого Афанасія наче й не знаю.

— Годі, стара, адже цей Афанасій у справника в арештантській сидить; він уже признався.

— Ні, батечку, ваше благородіє, коли вже на те пішло, то я справді ніякого Афанасія не знаю... Може, лихі люди на мене плітки плетуть, бо як моє діло одинокі, а я ні до яких справ не причетна... одвідинам твоїм ми, звичайно, дуже раді, одначе за яким ти ділом до нас приїхав, про це нам невідомо... Отак-то, пане!

— Мені треба було б про дещо спитати тебе.

— Питай, пане, питай, я завсігди готова. Звісно, ваше діло питати, а наше відповідати. Тільки про що ж ти питатимеш?

— Та треба мені про дещо довідатись... Бачиш ти, багато вже вашого стада тут прибуває...

— Хто ж це прибуває?.. здається, ми всі старі: ми, пане, нікого ж неволити ні до себе, ні від себе не можемо... Та чого ж ти саме до мене, пане? Адже тут, здається, і мужчини є — он хоч би Іван Мелентійович...

— Та ти ж, Мавро Кузьмівно, у скитах жила, начальницею була.

— Воно, звісно, жила... ігуменею теж прозивали... Ну, що ж, питай, пане, я відповідати тобі можу.

— Ні, про це треба гарненько поговорити — приходь як-небудь до мене, а тепер ніколи, інші справи є... А що, Кузьмівно, якби ти оце діла облишила? — додав я начебто між іншим.

— Які ж це діла, пане? — спитала вона з наївним подивом.

— Ну, та відомо які: розкол. За тобою б, я думаю, вся тутешня сторона старовину облишила б.

— Що це, ніби я цьому ділу вся причина? Здається, і до мене люди були, і після мене будуть... адже кожен свій розум має.

— А добре було б...

— Ні вже, пане, цю розмову треба облишити, — сказала вона серйозно.

— Адже ж я, жаліючи тебе, кажу, стара.

— Воно так... може, і добрий ти пан, та про це розмовляти нам уже не випадає, бо, значить, слова марно витрачати будемо... а от розказати як і що — це річ можлива...

III

Я вернувся додому, перед тим умовившись з Маврою Кузьмівною щодо «нового побачення». Але загадкове обличчя Михейовича мучило мене, і я неодмінно хотів пояснити собі його. В цей самий час увійшов до мене Маслобойников, але увійшов навшпиньки і, перед тим, як засвідчити мені пошану, заглянув у замкову щілину дверей, що вели до кімнати, де містились хазяї.

— Зволили бачити? — спитав він мене пошепки.

— Кого?

— А Михейовича?

— Так; скажіть, будь ласка, що то за людина така?

— Наша... вже шість тижнів на прикметі маємо... тільки ж говорити тут незручно... хазяї...

І він знову навшпиньки перейшов через усю кімнату до ворожих дверей, відчинив їх і подивився. Виявилось, що сусідня кімната порожня.

— Насмілюсь доповісти вашому високоблагородію, — почав він, повернувшись на те ж місце: — що нам усі їхні прожекти до найменших подробиць завжди відомі, бо ми від цих їхніх прожектів, можна сказати, тільки й годуємось. Теперечки головний у них сюжет у тому полягає, щоб якось попа собі добути. Збіглих не трапляється, старі повимирали, — от вони й переводяться. Пройшла нині чутка, начебто в них і архіереї завелись, і їздять нібито ці архіереї таємно по всіх місцях, де ця розпуста корениться; кажуть, що й до нас обіцяв завітати. В наших місцях всьому їхньому ділу голова ця сама Мавра Кузьмівна, яку ви сьогодні

бачити зволили. Жила вона раніше в скитах і була в якомусь з них чи не ігуменею обителі. Баба справді розумна і всім цим стадом крутить, як їй забажається. Недавно, з того часу, як скити ці розігнали, приписалась вона 'сюди в міщанки й завела тут свою фабрику. Тільки смію доповісти, що коли ці скити не будуть знову в скорому часі сформовані, то можна ручитися, що й весь цей край розбещення не уникне, з тієї причини, що ці «матері» по всіх селах, можна сказати, як ворони порозлітались і всюди падло клюють. Колись, як вони всі в одному гнізді крякали, воно, звичайно, пейзаж був не привабний, та принаймні всі перед очима і на обліку були. Приїде бувало до них з ярмарку купчина який — перше діло, що подяки все-таки не мине (ця стаття в нас, як калач, щороку бувала), та й у книжку бувало для пам'яті його запишемо: ну, і піде він на замітку по вся дні живота. А тепер зовсім і наглядю за ними не може бути, бо скрізь вони, в усякому місці, мов черви розлізлися. Тільки й живишся, що окремими випадками... там чуєш, книжки проявились, там нічної пори для свого діла зберуться, в іншому місці шлюб узяли мерзенним манером без вінчання — ну, і орудуєш, дивлячись по силі-спроможності.

Говорячи це, Маслобойников дивився мені в очі якось особливо запобігливо, начебто силкуючись угадати, яке враження справляють на мене його слова. Очевидно, він хотів розважити мене, але разом з тим залишав у себе, про всякий випадок, у запасі застереження: «помилюйте, мовляв, ваше високоблагородіє, я тільки до речі пожартувати хотів».

— То ось ця Мавра Кузьмівна, — казав він далі: — і задумала заснувати тут свою єпархію. Скитів їй, мабуть, не жалко, бо в ту пору хоч і була вона в пошані, та все якось на народі її не видно було; там, що́ не вийде бувало, все-таки більше не до неї, а до всіх скитів загалом відносять, ну, а тепер вона діє сама від себе, і у всіх, значить, персонально, на очах. Я навіть думаю, ваше високоблагородіє, що згодом з неї чудовий поліцейський шпиг вийде. Цих прикладів бачили ми в нашому місці дуже багато, бо й народець цей погань, і дозволь ти йому тільки своїх баришів пильнувати, то він, мабуть, і самого Христа продати ладен, не тільки що свого брата, — справжні тобто алтинники. Скажу до речі хоч про себе. Познайомився я ото з матір'ю Варсонофією — теж преєхидна баба і в скитах великою повагою користувалась. Була якось у мене до неї невеличка справа щодо зведення,

тільки дуже вже вона спритна, на полові ніяк не обдуриш. От я й надумав: коли не можна її по-християнськи облупити, то, принаймні, хоч би на майбутнє від неї користь була. Закінчивши допитувати, підходжу ото до неї.

«— А що, кажу, мати, ми ж з тобою, здається, одне одного розуміти можемо?»

«— Можемо, каже.

«— Тобі, мовляв, буде, я думаю, зручніше, коли ніхто у твоєму промислі на заваді не стоятиме?»

«— Це правда, що зручніше.

«— Ну, а мені, кажу, зручніше, коли в мене у вашому ділі справ більше буде... Розумієш?»

«— Розумію, каже, тільки чи не буде це вже надто ганебно, та й інші коли б не запримітили, що ти ніби мені самій спокій даєш?»

«— За це, кажу, не турбуйся, бо ми і в тебе примірні тривоги робити будемо... гаразд, чи що?»

«— Далєбі, каже, не знаю: якось дуже вже воно недобре буде...

«А через два дні й дала, пане, знати, що в них на селі в такого-то мужичка «прочанин» спинився...

«Оця ж сама Варсонофія повідомила мене, місяців зо два тому, що до Маври Кузьмівни якийсь купчина московський частенько їздить і що побачення у них бувають в хаті в неї, Варсонофії, на селі версти за три звідси. Добре. Дав я їм час знюхатися, добрати, так би мовити, смаку, та, вибравши отак нічку темненьку, й подався особисто до цього самого села. Вірте совісті, ваше високоблагородіє, що власними ногами весь вояж зробив, дарма що діло взимку було. І чого я, пане, ішовши дорогою, не передумав! Перше діло, що ніхто їй, цій Варсонофії, в душу не лазив: отже, можлива річ, що вона й продасть; друге діло, що весь я, як є, в самій некритій кожушині, і хоч узяв з собою пістолет, проте вжити його не можна, бо вбивство чинити законом забороняється, а я не тільки що на каторгу, а й на покаєння йти не бажаю; третє діло, виходить, думаю, вони мене, приміром, як тухле яйце, роздушити там можуть зопалу... Однак, перехрестившись, не назад, а вперед пішов. А там у Варсонофії мені й місцечко таке було приготовлене, біля печі, так, щоб тільки стати можна було, а дихати вже як бог помилує. Самих тарганів, ваше високоблагородіє, таку там силу побачив, що навіть дивно, як вони живцем мене не з'їли. Отак, по-нашому, годині об одинадцятій приходить ото купець, а слідом

за ним і Мавра Кузьмівна і ще чоловік з нею, цей самий Михайлович, якого ви бачити звалили».

— А чи не знаєте ви, як купця звали? — спитав я.

— На прізвище не можу знати, а величали його тут Михайлом Трохимовичем. (Скажу тут мимохідь, що я розшукував якогось Михайла Трохимовича Тебенькова, який, давши, за відомостями з NN поліції, недостатнє зізнання, невідомо куди потім зник. Можна собі уявити моє радісне здивування, коли я почув слова Маслобойникова.)

— Розкажіть, розкажіть далі, — сказав я Маслобойникову.

«Тільки прийшли вони ото, поздоровкались.

«— Ну от, — каже Мавра Кузьмівна: — і ще новобранця привела, і в грамоті достатній, і з книгами поводження мати може, і по крюках знає, і демественого навчався — молодець на всі руки: якого ще в дідька попа бажати треба!

«— В семінарії до реторики досягав, — втрутився тут Михайлович: — і коли б не воля батьків, які вже в похилих літах перебувають, то цілком імовірно, що був би тепер людиною...

«— Та чим же ти й тепер не людина, братіку? — сказав купець: — з усіх поглядів...

«— Це правда, що людина, але не смію приховати перед лицем такої поважної особи, що маю єдину ваду...

«— Горілку, чи що, пити любиш?

«— Справедливо сказати звалили... Але нині, будши просвічений істинним світлом і насичений паче меду словесами моєї благодійниці Маври Кузьмівни, бажаю вступити під ваше високе покровительство... Бо не маю я пристановища, де прихилити главу мою, і голий і босий, животію де ніч, де день, а більше по шинках, де, як свідок, здобуваю собі малу мзду.

«— А як же з горілкою, молодче? — спитав купець: — адже це малодушество, певно, облишити доведеться?

«— Про цей предмет у нас з моєю благодійницею така умова була: щоб бути мені протягом шести тижнів усім забезпеченому, на їхньому коштах, та щоб і в горілці мені не відмовляли, бо, маючи на меті такий великий подвиг, я і в силах своїх повинен укріпитися.

«— Ти вже й зараз, здається, на ногах не дуже твердий, молодче?

«— З ласки благодійниці, справді горло ніби промочив трохи...

«— Та заразом уже й сам промок, — додала весело Мавра Кузьмівна: — так ось, отці ви наші, як про нашу справу я дбаю, яких вам слуг добуваю, що за чарку сивухи, а вже не за що інше, радий життя своє загубити.

«— Це точно, що готовий за першим велінням... та от, отці ви наші, грошей би триста карбованців треба...

«— Вже й триста! ось мати Магдалина (Мавра Кузьмівна) по двогривеничку видаватиме.

«— Ні вже, шановний добродію, по двогривеничку кривдно буде.

«— Так ти кажи діло, а то триста карбованців!..

«І умовились вони тут на півтора ста карбованців: половину вперед віддати, а половину по завершенні.

«— А ви ще метикуєте, щоб тут був архієрей, — сказала Кузьмівна: — мати Варсонофіє! одведи-но молодця до світлиці, а ми тут утрюх по щирості побалахаємо.

«Михейовича справді вивели, і залишилися вони утрюх. Тут я всього, ваше високоблагородіє, наслухався, та й про архієрея, признатися, вперше довідався. Знав я, що вони, з дозволу сказати, розпусники, ну, а цього навіть уві сні не снилося. І хто ж той архієрей! Андрюшка Прорвін, тутешній, ваше високоблагородіє, міщанин, по шинкарській справі служив, і навіть скільки разів я його за шахрайство шмагав, а у них от пастир! Просто смішно, як вони очі замилюють!»

— Дозвольте, одначе, — перепинив я: — з якої ж причини вони вибрали собі такого пройдисвіта? невже у них кращих людей немає?

— Як немає? от хоч би тут купець є, Іван Мелентьєв прозивається, — ну, цей справді людина, проте, видно, йому не з руки — з тієї причини, що цьому архієреєві, нехай він буде наймудрішою головою, рік, од сили два попанувати, а потім, звісно, в тюрмі ж гнити доведеться. Та й для них самих, мабуть, через два роки користь з нього не велика, бо як він свою капость уже зробить, попів їм наставить, то вони й самі його хоч з руками видадуть. Ніхто путящий на такий кар'єр і не спокушається. Тільки от купець той, сповістивши Мавру Кузьмівну, що такого вони архієрея для себе добули, все, знаєте, наполягає, щоб жити йому в цих місцях.

«— Тут, каже, нашого християнства вся колиска перебуває, то й пастиреві тут бути личить.

«Ну, а Кузьмівна теж свій інтерес у голові держить: «не діло, каже, ви, отці, затіваєте».

«— Змилуйтесь, матушко Мавро Кузьмівно, та чому ж вам теперечки цей сюжет впоперек став?»

«— А тому впоперек, що для нас, старіх ваших родителів, отак, мабуть і кривдно буде.

«— Чому ж кривдно? Будьте певні, матушко, що ми на утримання не поскупимось, бо як ми власне для християнства тут мету маємо, і дуже добре розуміємо, які ваші в цьому предметі заслуги є.

«— Ви ось тамечки все про християнство турбуєтесь... А ти спершу розкажи, чим же воно тепер, по-твоєму, не добре, християнство те?»

«— Та як же, матушко! звісно, вівці без «просвіти» ходять, воно навіть і збоку не гоже!

«— А на якого дідька їм «просвіта»! ти ось кажеш «просвіта», а вони, мабуть, і позвикали без «просвіти», то їм воно, чого доброго, ще й за ересь видасться.

«— Змилуйтесь, як же це можливо? Та вже тільки те до уваги візьміть, що служба яка буде! На самі оздоби скільки тисяч пішло, *лепірії* золоті, і все одно до одного...

«— Так-то воно так... ну, і нехай до нас у побивку їздить: це правда, що поганого тут немає. Тільки залишатись йому тут не слід, і ось тобі моє останнє слово, що не дозволю цього, поки я тут жива буду.

«— Та в чому ж ви сумніватися зволите, Мавро Кузьмівно?»

«— Господи! жили-жили, піклувались-піклувались, і ось тобі маєш, іди тепер геть, кажуть! та ви, отці, чи вже такі жирні стали, що там обісились! Теперечки хоч і я: стара-стара, а все-таки утроба, гляди, їсти просить! я ж, голубе мій, уже не молоденька пісникувати! Чи бачили, Андрюшці своє місце відступи! адже звісно, не стане він задарма баньками вертїти, почне теж до себе народ залучати, то ми ж при чому будемо?»

«Став був він її ще умовляти, однак стара затялась. Скільки не говорив, обіцяв навіть капітал у ланбарт покласти, нічим не пройняв. Товче собі одно: «не хочу, та не хочу!» — «Я, каже, не на те вік прожила, щоб під кінець життя на паньовщиці зійти; мені, каже, крім твого капіталу, теж величання приємне, а яка ж я буду людина за твоїм за Андрюшкою — просто остання людина!» На тому й вирішили, що Андрюшці до тутешнього місця тільки наїздити, і ні в що, без згоди Маври Кузьмівни, не втручатися. І диво, коли б вони не вирішили так: купець знав, що ця ехидна Маврушка

таку владу над цією яечнею має, що досить їй тільки слово в народ кинути, то, чого доброго, і Андрюшку кіллям зустрінуть.

«Тут я довідався, що має він бути сюди через шість тижнів і що до цього часу Мавра Кузьмівна і людей таких підшукати повинна, щоб грамотні були... Вірте богові, ваше високоблагородіє, що коли вони розійшлись, я на превелику силу відпочити навіть міг. Прибіг додому і ту ж мить послав секретно за Михайловичем; привели мені його, що називається, п'яного, як чіп.

«— А що, кажу, пико ти п'яна, теж у попи хочеш?

«Хоч який він був п'яний, проте тут витверезився і вступив у мене сонні очі.

«— Ну, кажу, цить у мене! пий і дурій, скільки душа бажає, а з-під моєї влади не виходити! чуєш? Як об'явиться у вас що-небудь новеньке, а найперше — подасть свій дух Андрюшка — хутенько до мене!

«Впав він мені, пане, в ноги і присягнувся батьками про все мені звістку подавати. І справді, з того часу кожної ночі я вже знаю, про що в них удень сюжет був... має бути він тут, Андрюшка тобто, за моім розрахунком, не завтра, то післязавтра — проти ночі неодмінно.

«І дивна це річ, ваше високоблагородіє! людина я, здається, до цих справ звична, всякого, що називається, пороку нанюхався, навіть і побоїв зазнавав, а тепер ось, ніби новачок який, весь кураж втратив. Груди наче стискає, спину ломить, навіть губи сохнуть... І що ближче підступає слухний час, то все більше й більше ніби єство в тобі все вгору підіймається. Немовби ті часи вернулися, коли бувало коло спідниці Глафіри Миколаївни походжав. Ходиш, знаєте, бувало зачепиш тільки, то наче морозом тебе всього обсипле... Навіть уві сні бачу, як я їх усіх накрию, як вони, знаєте, зібралися, і свічки горять...

— Ну, а якщо не вдасться накрити? — спитав я.

Маслобойников злякався і навіть зблід.

— Хай бог милує, ваше високоблагородіє, як же це може бути?.. та мені навіть тепер ось поперек відібрало від самих ваших слів.

— А як же ви гадаєте розпорядитися, якщо вам ця справа вдасться?

Маслобойников зітхнув і задумався.

— Доведеться до начальства подати, — сказав він похмуро і знову задумався.

— Адже вони, ваше високоблагородіє, — казав він далі: — багатьох тисяч не пошкодували б, аби тільки цю справу якось покрити! а від начальства яку відраду, крім прикрості, матимеш, самі зволите знати! Та приховати ж не можна! бо хто його знає? Може, він і в іншому місці попадеться, то й тебе заодно вже обмовить, а наш брат поліцейський теж свиня не послідня: не подумає того, що товариша на поталу віддавати не слід — ляпає собі на папір усе, що збрешуть йому на допиті! ну, і не відкараскаєшся від нього, чого доброго, тоді... Ні, видно, вже до начальства доведеться.

Сказавши це, Маслобойников поринув у якийсь меланхолійно-сентиментальний настрій, очі вступив у землю, руками почав «тужити» і далі все вимовляв тоненьким головним тенором.

— І хоч би справді не служили! А то, здається, якої ще служби треба! Недавно його високородіє каже: «ти, каже, хапанці свої пильнуй, але пам'ятай теж, яка ото й совість є!» Ніби ми вже й «совісті» не знаємо! Самі, певно, зволите знати, про яку їх високородіє «совість» згадують! то ми завжди в міру сили-спроможності і про себе дбали, та й начальників не забували... Однак, над силу тяготи носити теж неможливо.

IV

На другий день увечері все було вже готово; бракувало тільки депутата, ратмана Половникова, який, почувши про наступне депутатство, з самого ранку втік з дому і невідомо куди зник.

Час перед початком слідства найтяжчий для слідчого. Якщо план слідства добре складений, запитання обдумані, то нетерпіння слідчого зростає, можна сказати, з кожною хвилиною. Всі розумові сили його до такої міри поглинуті предметом слідства, що найменша перешкода виводить його з себе і змушує гарячитися й робити тисячу промахів у той самий час, коли найбільше потрібні спокій і розрахунок.

Я ходив по кімнаті і, признаюсь одверто, не раз-таки во-силавав куди слід Половникова і всіх цих депутатів, які наче-то на те тільки створені, щоб на кожному кроці створювати для слідчого перешкоди. Я взагалі люблю справи робити безперешкодно, бо воно якось зручніше, прохолодніше розпоряджатися на просторі. Шум біля дверей урвав мої міркування; я оглянувся і побачив поліцейського солдата, який

тримав за мотузочок бородатого чоловіка, одягненого в російський каптан. У чоловіка в руках була печатка, яку він якось розлючено м'яв пальцями.

— Привів, ваше благородіє,— сказав поліцейський.

— Що це за людина?

— Міщанин Половников, ваше благородіє.

— Де ти пропадав? ні, ти скажи, де ти пропадав? — закричав я, раптом відчувши в серці новий приплив гніву й нетерпіння, коли побачив цього чоловіка, який своєю повільністю міг порвати всю нитку міркувань, що снувались у мене в голові.

Половников м'явся на одному місці і все крутив печатку в руках.

— На горищі знайшли, за старим мотлохом сховався, ваше благородіє! наморочилися ми з ним,— сказав солдат.

— Ваше благородіє... ваше превосходительство... ваше сіятельство!.. змилуйтесь, пане, не занастіть!

Говорячи це, Половников раз у раз простягав руку з печаткою і потім знову її відсмикував.

— Секретар, ваше благородіє... вони проти мене злобу мають... бо як я чоловік бідний і поклонитися мені нічим... з тієї причини мене громада й обрала, що недоїмщиком був: сім'я дуже вже обтяжує, от громада й присудила: принаймні, мовляв, він хоч службу відбуде...

— То що ж секретар?

— Та ось усе призначає; а в мене, ваше благородіє, сім'я є, ну й робота теж, ложечки долубаю, а він усе призначає: я, каже, тебе до розорення призведу... Господи! що ж це таке з нами буде!

— Що це в тебе в руках?

— Тамга, ваше благородіє, тамга: невчений же я, добродію, то ось і прикладаю, де пани скажуть.

— Подивись, чи прийшла Кузьмівна? — сказав я поліцейському.

— Ваше благородіє! — звернувся до мене Половников, коли поліцейський вийшов: — інші пани бувають добрі...

— А що?

— Та от, коли б ваша ласка була мене відпустити, то я б, замість себе, тамгу свою тут лишив.

— А от подивимось, як Кузьмівна скаже.

В цей час увійшла Мавра Кузьмівна. Вона не виявляла ні на обличчі, ні по статтю своєю найменшої ознаки збентеження. Навпаки, дуже спокійно перехрестилася за старим

звичаєм і вклонилася мені якось сухо і чванливо, а на Половникова зовсім не звернула уваги, хоч він кілька разів зряду вклонився їй.

— Ось ратман просить, щоб я відпустив його,— сказав я.

— Що ж, пане, це вже ваше діло; коли без свідків питати хочете, то чому ж і не відпустити,— відповіла Мавра Кузьмівна: — а, здається, в законі цього не написано, щоб без свідків допитувати.

— Ну, нічого не вдієш; сідай, Половников.

— Змилуйтесь, матушко Мавро Кузьмівно,— почав благи Полоников: — що ж, значить, я перед паном чиновником можу?.. якби я теперечки сказати що-небудь від себе можливість мав, та й то, значить, мене б у шию звідсіль виштовхали, бо моє діло мовчати, а не говорити... подумайте ж ви, матушко, за що ж я, не будши, можна сказати, до вашої справи причетний, через неї своє життя занепащати маю... адже я, однаково, тамгу свою панові чиновнику залишу.

— Звідки знати: може, його благородію і звинувачення забажається заявити,— сказала Мавра Кузьмівна, силувано усміхаючись: — а втім, ми люди підлеглі!

— Та я ж з тобою просто, по щирості поговорити хочу,— сказав я.

— А що ж, пане, і по щирості говоритимемо, все-таки ще одна людина на заваді не буде... Та й що йому зробиться — не сахарний!

— Змилосоердьтесь, матушко!

Але Мавра Кузьмівна, з якоїсь примхи, лишилась непохитною і тільки усміхалась на бланання Половникова, хоч їй дуже добре було відомо, що печатка Половникова мала тут таке ж значення, як сам він.

— Отак-то, ваше благородіє, поїдом нас їдять ці шельми! — сказав Половников, злобно запинаючи свій азія: — цілу зиму, вважай, чиновники з міста не виїжджали, все з їхньої ласки!.. анафеми! — додав він, огризуючись у той бік, де стояла Мавра Кузьмівна: — ну, та стривай же.

V

— То ти думаєш, що раніше вам краще жилося? — спитав я Мавру Кузьмівну, коли помітив, що вона стала досить ручною.

Кузьмівна сиділа передо мною, трохи нахилившись, і розповідала тихим, але виразним голосом, інколи розмахуючи однією рукою, тимчасом як другою бгала носову хусточку.

— Хіба ж можна рівняти! та ти послухай, пане, в самій моїй обителі скільки дівок було, і все від заможних батьків, мало яка отак з вулиці прийде. Кожна, значить, і з собою по змозі принесе, та й час від часу присилають. Ну, і всі ці гроші старшим матерям ішли... то як же рівняти можна! Тепер ми що? вдови беззахисні; живемо з дня до ночі; якби старих крихт не було, то й не знаю, чим прогодувалися б. Купці бувало з ярмарку до скитів прийдуть, то аж розахаються, як воно благочинно в нас там було,— ну, теж кожен по силі-спроможності і жертву приносив; а нині в нашу сторону і їздити нема чого; хіба хто на «святі» місяця подивиться поцікавиться, сльозу пустить та й поїде собі... отакто, пане.

— І вчені дівки бували?

— Аякже, пане, по-церковному то вже всі вмiли, а були й такі начотчиці, що бувало послухати любо; я от і сама замолоду дуже метка на грамоту була... Пани теж великі до нас у скити подивитись на наше життя-буття їздили.

— Ти, мабуть, грамоти й тепер знаєш?

— Як не знати: можу трохи; що ж би то я була за ігуменя, якби грамоти не вмiла?

— А що, хіба раніше вас не турбували?

— Бувало, пане, бувало всяке. Та колишні, бач, більше до грошей ласі були; ну, а як грішми задоволені, то й тривоги нам немає. Був у нас, пане, справник — молода я ще тоді була,— Петром Михайловичем прозивався, то це справді бешкетник був; приїде бувало до скиту в карандасі, п'яний-п'янісінький, «ну, каже, мати Лександро (ігуменя наша була), збирай, каже, дівок які дебелиші, я, каже, кататися бажаю». Ну, і зберуть ото дівок, а він їх і велить запрягти, кого в голоблі, кого в припряжні, та отак і колобродить по скитах. То ось, пане, як почувеш бувало, що Петро Михайлович приїхав, то від страху аж перетрусився вся, зарнешся де-небудь у сіно, та й лежиш там, поки він не вїде зовсім із скиту. Ну, цей справді кривдник був; давай йому і того, і сього, навіть з полів наших четверту частину відділив: оте, каже, ваше, а ця частина моя; ви, каже, і посійте, і зберіть, і обмолотіть, і до мене в місто привезіть. Або от прийде в келію до матері-ігумені, нап'ється п'яний та й примусить

дівок танцювати і пісень співати... ну, і танцюють,— нічого не вдієш! Одначе, навіть і цей, чіпати нас не чіпав, а тільки побешкетує в свою охоту та й поїде... Ну, а інші були, теж людяність розуміли: приїдуть бувало, зуплять гроші, і не показуються до якогось там часу. Одно для нас, пане, важкенько бувало: надто вже часто начальників нам міняли, не встигне ще один покористатися доволі, дивись, його вже й звільнили — ну, і стараються за один раз свою вигоду дістати.

— А ти як до скитів потрапила?

— А я, пане, без батьків, у Москві, ще маленькою лишилась, ну, брати теж були, торгівлю мали; думали-думали, куди мене подіти, і вирішили до скитів одвезти. Звичайно, вони тут про свій інтерес дбали, щоб мене якось від спадщини відтерти, ну, та принаймні хоч душі моєї добро зробили — і за це спасибі!

— А вони живі й досі?

— Як не живі — живуть; тільки один ото, на старості літ, ніби схибив, став горілку пити, тютюн курити; я, каже, звіриноного образу наслідувати не бажаю, а бажаю, каже, з хорошими панамі завжди компанію мати; а другий теж перепрошати мене сюди приїжджав, і частину мою, що мені належала, видав, та ось і племінницю свою подарував... я, пане, не з яких-небудь...

— Кому ж тебе у скитах віддали?

— Ігумені, пане, матері Лександрі; теж хоч і скривдили мене брати, а безприданицею пустити не захотіли, тисячу карбованців бумажками матушці віддали. Жила я в неї в послуху з десяти років і до самої їхньої смерті: сувора була мати. Досить сказати, що в колодки нашу сестру забивала, на ланцюг саджала, і не за що-небудь, пане, вже таке негоже, а просто або поклон не по чину зробила, або старшим шани не віддала. Зовсім інші ті часи були. Теперечки хоч і те сказати: приїдуть бувало купці з ярмарку; в інших скитах подивишся, найстарші матері зустрічати їх біжать, та й ігуменя з ними, наче вони голодні, а мати Лександра не швидко й вийде, а як вийде, то вже справді можна сказати, що ігуменя вийшла: з себе висока та широка, голос гучний. Ну, купцям, бач, це й любо: таку, кажуть, матір і не пошанувати неможливо, тому що вона і себе тримає суворо. І в поведженні теж спритна була: з заможним чоловіком і поговорить ласкаво, і частування влаштує, з середнім поведеться простіше, а з бідним і розмовляти, мабуть, не

стане: ці мужики та міщанчики тільки стоять бувало та здалека на неї хрестяться. Вередлива вона теж була, небіжчиця, особливо під кінець життя: хустка ото чи там чотки біля неї, здається, лежать, а вона сама ніколи в світі руки за ними не простягне, все Маврушко подай; натерпілась-таки я з нею. Бувало навіть молитися почне, так і то і нахили ти її, і підведи ти її, а вона тільки знає командує. Або от гуляти вийде: на ганку трошечки постоїть, ручки склавши, подивиться на нас, як ми в горюдуба бігаємо, та й додому. Ні за що в світі навіть кроку не зробить. То інші матері при ній і язика розв'язати не сміли, а тільки поглядають бувало на неї та усміхаються, бо вона теж любила, щоб у неї всі безжурно дивилися. І прожила вона, пане, отак понад сотню років, і хоч під кінець життя дуже вже стара була, навіть ноги ледве волочила, а суворості своєї все додержувала, так що я і в сорок років її немов маленька боялась.

— Ач анафема яка! — сказав Половников, але Мавра Кузьмівна не тільки не удостоїла його відповіддю, а навіть і не глянула на нього.

— Кого ж після неї ігуменею зробили?

— Дай боже їй здоров'я, сама мене ще за життя призначила, а інші матері теж противитись цьому не захотіли: так я й лишалася до самого кінця, тобто до розорення. тільки сумне, пане, було моє ігуменство...

— Та за що ж цю Олександрю так любили, коли вона була така сувора?

— А як же, пане, не любити? Ну, хоч би й ти, пане, людина підлегла — хіба можна тобі своїх начальників не любити? Перше діло, що в неї скрізь своє око було: виходить, тут не тільки розмови, а й думки жодної приховати було неможливо. Були, приміром, і між нами такі сестри, які про все їй звістку подавали. Шепотіли теж їй у вуха: така-то, мовляв, Дорофея такими-то неподобними словами твою милість обізвала, така-то Іринарха те і те сказала. Ну, а стара теж була владна, з гонором, перекорів не любила, і хоч, попервах, і знаку не подасть, що їй кожне слово відоме, однак, при першій нагоді помститься безпремінно: інша провина і легка, а в неї йде за тяжку; іншій сестрі слід би за провину сто поклонів призначити, а вона на ланцюг посадить, та два дні не ївши держить... ну, воно не любити й неможливо. А друге діло, що ми всі, можна сказати, від неї годувались, бо в жодному скиті стільки милостині не бувало, як у

нашому: і грошей, і припасу — всього вистачало. А тяготи нам не які там були: тільки самої зовнішності додержати, та про це багато розмовляти не доводилось, бо й самі ми не безнакільки дворяни. І жа була завжди якнайкраща, роботи мало, то за зиму деякі матері так бувало роз'їдяться, що аж дивитись негарно.

— Та чому ж ця Олександра купцям так до вподоби припала, що вони їй більше, ніж іншим, милостиню подавали?

— А як же, ваше благородіє, — втрутився Половников, — хто ж, як не мати Олександра, їхні блудні діла влаштувала! Дівка там у них согрішить — куди подіти? у скит до Олександри на покуту віддати; жінку чоловік зненавидить — теж до скитів везе; навіть такі бували випадки, що купці і дорослих синів, ніби як убогеньких, до цієї Олександри привозили. Це, ваше благородіє, така вже в них матерія була, щоб душі людські занапащати... Знову й те: побачать, в котрого з нашого брата совість хитається — ну, і заманюють...

— Може, і тебе заманювали? — спитала Мавра Кузьмівна Половникова, оглядаючи його з голови до ніг.

— А то ж хіба не заманювали?.. На ту пору, років отак з десятку тому, був я, ваше благородіє, молодший, до горілки теж прихильність велику мав, бо жінка щороку все приводить та приводить... ну, значить, ніякої змоги немає, а християнства в нас мало, і став я тугу в горілці топити... Так теж приходила з їхнього скиту одна гадина: «переходь, мовляв, Філате Фінагейовичу, в нашу віру, пшеничний хліб їстимеш». Як тільки бог тоді врятував! Та й ти ж плетука відома! — додав він, звертаючись до Маври Кузьмівни: — через твої через плітки сиди тут, слухай твої теревені!

— Невже й справді до вас у скити дівчат у неволю віддавали?

— Яка, пане, неволя? він, пане, мабуть, і досі ще з похмілля не проспався.

— Авжеж, з похмілля! а Варсонофію, певно, забула? здається, не так давно це було, за твого чесного ігуменвання... забути б ще ранувато!

Сказавши це, Половников аж повернувся на місці: так кипіла в ньому досада на Кузьмівну за те, що вона не відпустила його.

— Ви її, ваше благородіє, не слухайте, — звернувся він

до мене: — вона все бреше... А ти розкажи-но про Варсонофію, як ти її ублажала!

Я став прислухатися, бо саме тут виступав на сцену головний предмет моїх розшуків. Я боявся навіть глянути на Кузьмівну, бо погляд мій міг мимоволі виявити цікавість і, разом з тим, примусити її стати обережнішою.

— А що ж Варсонофія? — сказала Мавра Кузьмівна зовсім спокійно: — як прийшла до нас, так від нас і пішла Варсонофія...

— Ні, ти розкажи панові, як саме вона прийшла до вас, тобто до тебе в обитель; ось що ти розкажи.

— Що ж, прийшла! звісно, прийшла, як приходять: батько привіз, своєю охотою привіз... а ти чого дуже встряєш? адже тут пан чиновник розмовляє, а не ти з суконним своїм рилом.

— Ну, а й справді, навіщо привіз до вас батько Варсонофію? — спитав я, намагаючись якомога пом'якшити голос.

Мавра Кузьмівна подивилась на мене якось недовірливо, однак, побачивши, що передо мною немає чорнильного приладдя і що сам я сиджу зовсім невинно, заспокоїлась.

— А що, пане, коли по щирості сказати, — почала вона: — то це правда, що вона не своєю охотою в нас жила. Років з п'ять тому — була вже я тоді ігуменею — приїжджає до нас восени знайомиї купець з Москви. Час був глухий, негода, а приїжджає він уночі і викликає мене негайно. Отже, думаю, надто вже потреба велика, коли в таку пору турбує себе Михайло Трохимович. І справді; вийшла я ото до нього, а він не дав мені навіть привітатися, прямо в ноги. «Чи у вас, Михайле Трохимовичу, що трапилось?» кажу. А він стоїть ото передо мною блідий, наче сам не свій: «Допоможи, каже, мати Магдалино (в «чині» я Магдалиною прозивалась); з еретиком, каже, Варка моя злигалася, з приказним». — Що ж, кажу, хіба вже дуже погане діло? — «Та таке, каже, погане, що через тиждень, од сили через два, розродитись має; ти, каже, подумай, матушко, одна тільки дитина й була, та й вона в кропиву пішла!» А сам, знаєш, каже це, та так, сердешний, плаче-заливається. «Для кого, каже, я гроші свої збирав!..» Ну, це правда, що ми тоді з ним умову зробили, щоб вона в мене під началом спорожнилась... Так на те ж він, пане, і батько, щоб своєю дитиною розпоряджатися як схоче: в чому ж я можу йому тут перечити?

— То він назавжди її в скити віддав?

— На життя, пане, на все життя... правда, що старик він суворий, непохитний; теперечки, каже, і очі мої бачити її не хочуть, і коли, каже, пропаде вона, то й жалкувати нема за ким...

— Та ще й, мабуть,— перебив Половников:— зробивши таке добре діло, став на молитву, випустив сорочку, пояс нижче пупа спустив... і його правда, думає... Ну, а дитину ж куди ви поділи? ти кажи та доказуй!— говорив він далі, звертаючись до Кузьмівни.

— А що дитина?— відповіла Кузьмівна зовсім байдуже:— дитина мертвенька народилась: тоді її й поховали— це так.

— Авжеж, як задушити людину, воно й справді що мертвенька буде.

Мавра Кузьмівна позеленіла; вона ніяк не сподівалася ні того, що Половников втрутиться, ні того, що розмова набере такого неприємного для неї напрямку.

— Ваше благородіє!— сказала вона, встаючи із стільця і вся тремтячи від злості:— накажіть цьому псові мовчати!

Але Половников розпалився, теж підвівся із стільця і почав наступати на неї.

— Ні, навіщо ж ти його благородіє обманюєш? ні, ти скажи, як ти Варку тиранила, як ти від неї послууху домагалася! ось що розкажи, а не те, які у вас там благочинія в скитах були! оті благочинія нам он як відомі! а як ти біла Варку, як ви, скитниці смиренні, немовлят видушуєте, як у місті розпусту заводите, як ви з Олександрою в ту пору купецького сина божевільним зробили— ось що ти розкажи!

— Тітонько! а вийдіть-но сюди!— почувся в цей самий час з передпокою голос племінниці, з якою я познайомився ще вчора вранці.

— Можна, ваше благородіє?— спитала Кузьмівна голосом, в якому чулося велике хвилювання.

Я відпустив її і тимчасом поспішно відчинив двері до сусідньої кімнати, з якої вийшла інша жінка, висока, бліда, але ще дуже гарна. Я поставив її в куток кімнати так, щоб Кузьмівна не могла її відразу помітити. В той же самий час я переніс з вікна чорнильницю і всі потрібні для справи папери.

— Чи не можна мені додому відлучитися, ваше благородіє? — сказала Кузьмівна, входячи до кімнати.

Вона була дуже схвильована і тряслась усім тілом.

— Хіба що-небудь трапилось? — спитав я.

— Та що ж трапиться! Ось дівчина каже, що Іван Дем'янович у домі нишпорить — чудасія, справді!.. Відпустіть, пане, принаймні хоч подивлюся, як гніздо моє розорять.

— Ні, Кузьмівно, тепер додому не час їти: ти відповідати повинна.

— Та що ж я відповідатиму? Я, пане, тобі наперед кажу, що нічого не знаю.

— Побачимо; як тебе звуть?

— А як звуть — Маврою звуть.

Я поставив тут звичайні запитання, якими починається всякий допит.

— Чи знаєш ти Варвару Михайлівну Тебенькову, вона ж скитниця Варсонофія?

— Та ти як же, пане, це питаєш: просто собі так, чи записати хочеш?

— Ти бачиш, що я першу твою відповідь (про ім'я і т. д.) записав: отже, це не розмова, а слідство.

— Так, пане... Щось не пригадую я, пане, ніякої Варвари Михайлової не пригадую.

І вона вдавала, ніби старалася пригадати.

— Може, Варсонофію пригадаєш?

Вона знову задумалась.

— Ну, і Варсонофії ніякої не пригадую; може, і була в нас Варсонофія, та вже, справді, не знаю, про яку ти питаєш... Була в нас Варсонофія одноока, була Варсонофія горбата, а Тебенькової Варсонофії щось наче й не було.

— А Тебенькова Михайла Трохимовича, московського купця, знаєш?

— Н... не знаю... який же ото такий Трохим Тебеньков? щось і не чувала я про такого...

— Не Трохим, а Михайло Трохимів Тебеньков... знаєш ти його, чи ні?

— Ні, пане, не знаю я Тебенькова...

— А грамоти вмієш?

— Яка, пане, в нас грамота? письмо церковне читати с'як-так ще можу... та й то нині на очі слабую. Недавно ось Петро Васильович парастасик прочитати просив, так і то,

пане, не могла: навіть Дарія Семенівна, хазяйка їхня, здивувалась — ось, пане, яка наша грамота... Це хоч у кого спитайте.

— А писати не вмієш?

— Не вмію, пане, брехати не буду; не вмію; навіть молодією була, ніколи писати не вміла.

— Слухай.

По молитві

«Ангельського життя наслідівниці, горнього Єрусалима ревнительці, чеснот небесних поборниці, непорочної чистоти охоронниці, матушці і. Магдалині, аз, грішний раб ваш Михайло, до землі кланяюсь, здоров'я і всякого добробуту бажаю; як ви там, матушко, у своїй чесній обителі, чи гаразд проживаєте?.. А що ви, матушко, про Варвару пишете, то ви на її злонравну непокору не зважайте, а стрижіть її як вам забажається. Я своїми капіталами розпорядився; багатство наше, матушко, тлінне, треба ж і про душу подумати, щоб було з чим перед творцем стати. Нині ж ми велике для християнства діло затіваємо, одначе поки що нічого про нього не пишу, бо й певного нічого ще немає. То ви б на неї, матушко, не зважали, а научали б її, що на батьків надіятись нічого, бо як сама себе зберегти не вміла, отже, і надіятись нема на кого. І ще ви пишете, що і за косу її прив'язували і іншими засобами вчили, і все нібито пуття від цього нема... То ви б її, матушко, ще трохи, яко мати, помучили, а буде, незважаючи ні на що, і після того опиратися, у холодну хижу замкніть, доки не отямиться, або й іншого заходу вжили б. А мені з Варварою подітися нікуди, з тієї причини, що я і в серці своєму поклав остачу живота свого присвятити богоугодним ділам. Навіть і про те помишляю, щоб, на старості літ, зовсім мирську спокусу покинути, і переказували мені, ніби для того в закамській стороні і місця придатні є, і живуть у них старці, великі постники і наслідувачі; то ви б, матушко, від прочан, які до ваших місць приходять, про те дізнались, де тих великих старців знайти, і мені б потім відписали. А в нас на Москві гірше, ніж було; старець якийсь з далеких країн сюди приходив і казав, що бачили в єгипетській країні зорю незвичайну: червона яко кров і хвіст великий. І тамтешній єгипетський салтан із звіздарями zelo такому чуду дивляхуся... Може й справді, матушко, чи не буде другого пришестя незабаром! горе нам,

беззаконним! Матушкам: Манефі, Євфалії, Уалентині низько кланяюсь: даремно ви, матушко, себе турбуєте, гостинці нам висилати; помоліться за нас грішних, а ми вам завжди, по силі-спроможності. всім служити раді.

Раб ваш смиренний *Михайло Тебеньков*».

До тебе це писано?

— Який же це лист? Щось ніби я ні від кого таких листів не одержувала!

— Та ти кажи прямо: до тебе чи не до тебе цей лист писаний?

— А хто ж його, пане, знає: писати ж нікому не забороняється — може, кому й здумалось написати, тільки я нічого цього не одержувала, і що там сказано, не знаю...

Так і записати скажеш?

— Так, батечку, і запиши. Це правда, що не знаю, не буду на себе брехати. Та й звичаю в нас такого не було, щоб листуватись: ми, батечку, баби старі, сліперькі, нам саме впору божественні книжки читати, а не то щоб листуватися.

— Ну, слухай ще.

По молитві

«Доброзичливіцю нашому, чеснотами яко смарагд прикрашеному, батечку Михайле Трохимовичу, аз смиренна і Магдалина, з усіма нашими матушками низько кланяюсь, спаси вас боже, а найпаче примнож нетлінні багатства душі вашої... А що ви нам про дівицю Варвару пишете, то про неї багато турбуватися не звольте: вже вона не Варвара, а черниця Варсонофія, смирилась і остригти себе допустила. Багато було в нас з нею з приводу цього розмов: усе колишне звабливе життя бентежило, та я, поклавшись на ваше батьківське благословення, стала її посилено до богоугодного діла приневоляти, а інакше ніколи в світі, здається, не дозволила б: такої впертої вдачі дівиця. Щодо тієї справи, про яку ви секретно пишете, і в нас пройшли чутки, і ми дуже цьому зраділи, а сестри старі навіть всі сльозу пустили, що древнє благочестя не токмо не переведеться, а паче сонця засяяти має. Спаси вас господи за ваші труди, вельмишановний муже Михайле Трохимовичу; ми, що можемо, із

свого боку для загального добра готові, тільки самі знаєте, старухи-сироти що в такій великій справі можуть, крім молитов? А коли ви, батечку, надумаете, спокусу мирську покинути, то перед тим непогано було б вам у нашому скиті погостювати, коло дочки вашої; наші матушки коло вас походили б і вашу старість упокоїли б. Усі вони низенько вам, нашому благодійникові, кланяються, і всі, хвалити бога, здорові, тільки старенька мати Палінарія тиждень тому померла, то багато матушок за нею дуже побиваються. Посилаємо вам, батечку, нашої роботи ложечок: прийміть, і нас, убогих скитниць, не забудьте. Доброзичливиця ваша

і. Магдалина».

— Ти писала цього листа?

— Ні, батечку, який ото такий лист, я й не знаю... мабуть, який-небудь ворог на мене цей наклеп зводить, а я, пане, ось що тобі скажу, що я й писати не вмію... та вже чи не можна, ваше благородіє, до завтра розпити ці залишити: надто мені щось нездужається, а завтра, може, і пригадаю що.

— То ти категорично твердиш, що ніякої Варсонофії, або Варвари Тебенькової, не знаєш?

— Не знаю, батечку, не знаю.

— Згадай, одначе, що не далі як за півгодини перед цим, ти сама докладно розповіла всю історію своїх відносин з Тебеньковим і призналася, що Варвара справді жила в тебе в обителі.

— Не знаю, пане, може, з переляку я й справді щось збрехала, а тепер навіть просто, що й казала, забула... ось я тобі як, пане, скажу...

— Пане ратмане, ви можете засвідчити, що Кузьмівна призналася в тому, що вона знає Тебенькову?

— Та змилуйтесь, пане, хіба ти судом мене питав? адже та розмова у нас по щирості була.

— Здрастуйте, матушко Мавро Кузьмівно! — сказала в цей самий час Варвара Тебенькова, підійшовши, за моїм знаком, до допитуваної.

Якби в цю мить злетів огонь з неба, то й він не вразив би Маври Кузьмівни в такій мірі, як слабкий і тихий голос Тебенькової. Кузьмівна розгубилася і начебто зовсім ослабла; першим її рухом було перехреститися, другим — опуститися на стілець, що стояв поблизу. Здавалося, враження

було повне, приголомшливе; Кузьмівна задихалася, стогнала і раз у раз хрестилася. Я сподівався, що от-от вирветься в неї признання. Проте, хвилини через дві, вона трохи заспокоїлась, встала і не тільки не призналася, але далі відмагалася ще з більшою запеклістю.

— Пробачте, ваше благородіє,— сказала вона голосом ще схвильованим: — дуже вже я злякалася... немов з-під землі незнайома людина виросла... Та хто ж ти така, голубонько, що я наче не пригадую тебе? — провадила вона далі, звертаючись до Тебенькової.

— Що ж це ви, матушко, ніби вже смиренної Варсонофії не пригадаєте? адже не день і не два з вами жили.

— Яка ж ти, голубонько, Варсонофія? була в нас горбата Варсонофія, то невже ти ота сама і є?

— Бач, як прикрутили її, бач, яку нісенітницю верзти почала! Пам'ять, чи що, тобі відбило, стара, що Варвару не впізнаєш? — сказав Половников.

— Де вже там упізнати? — обізвалась Варвара гірко: — ми люди темні, підлеглі, покіль перед очима, доти нас і знають... А може згадаєте, матушко, як ви мене в холодній коморі без їжі держали, за коси волочили... чи вам недивовижу отакі діла, чи багато за вами цього водилося, що й на пам'яті нічого не вдержалось?..

— Повтори своє зізнання,— сказав я.

VII

— Зосталась я після матінки у вісім годочків; батько наш не то щоб мене дуже любив, а так навіть можна сказати, що з самих дитячих літ, крім лайливих слів, ласки від них я не бачила. Треба гадати, на матінку вони незадоволення мали, бо й мене часто нею дорікали, що нібито я не їхня дочка, а якогось приказного. З цієї самої причини батько наш мене коло себе й не держав, а тримав більше на кухні з челяддю. Батько наш людина сувора, мовби навіть без душі зовсім...

— Ось як нині про батьків говорять,— озвалась Кузьмівна, уїдливо усміхаючись.

— Звичайно, їхні чесноти вам більше відомі, матушко, бо як їхня до вас велика прихильність була, особливо щодо Манефи Іванівни...

— Ще й Манефу Іванівну якусь приплела... ну, плети, плети свої плітки, голубонько.

— Дівчинкою я справді дуже бідова була, ваше благородіє. Звісно, без догляду, як кропива під тином, росла, так і глядиш бувало, щоб утнути щось. Добра вчити не було кому, а й почне бувало батько вчити, то все більше спересердя; за волосся потягає, або так приб'є, а то так і прищемити намагається... як ще жива лишилася... Ось, матушка Мавра Кузьмівна казала вам, ніби батько наш плакав, як мене до скитів привіз, то це вони даремно сказали. Батько наш таке серце в собі мають, що навіть щоб таке сльози не відають... А якщо й справді плакали, то це тому, що за звичаями в такому ділі сльози годяться, а без сліз люди осудять. Була в нас сусідка, старенька бабуся, то тільки вона одна й жаліла мене, навіть до пана наглядача ходила скаржитись, як батько зі мною поводитьсь, тільки пан наглядач у батька закусив і сказав, що начальство в ці справи не втручається. То бабуся ота бувало тільки дивується, як це я жива лишаюсь: ось яке життя було...

Тебенькова зажурилась і витирала краєм хустки, якою була пов'язана її голова, сльози, що котилися з очей; Кузьмівна, навпаки, стояла зовсім байдуже, склавши руки і часом усміхаючись.

— Звичайно, пане, може, матінка й провинилася перед батьком,— казала далі Тебенькова, схлипуючи: — та я ж у цьому не винна, і коли їм було так гірко на мене дивитися, то чому ж вони мене до дядечка Павла Івановича не віддали, а безпрямінно захотіли у своєму домі тиранити? А дядечко скільки разів їх про це просили, як брат, шануючи пам'ять покійної їхньої сестри, однак, батько не погодився їхньої просьби уважити, бо справді хотіли вони мене своєю рукою загубити, та й дядечкові Павлові Івановичу прямо так і сказали, що, мовляв, я її своїми руками до смерті доведу...

Половников зітхнув.

— Ось вони які всі,— сказав він: — за нарядом, де написано плакати, в усякий час плакати готові, а християнську душу занапастити їм нічого не значить.

— Що вдієш! які вродилися, такі і є, не прогнівайся, голубе! — зауважила іронічно Кузьмівна: — у тебе б повчитися, та ти, бач, тільки ложечки долубати вмієш, а німця наймати сили немає.

— Жила я отак до шістнадцяти годочків. Батько наш і раніше щороку з ярмарку до скитів заїжджав, то в нього

завжди з матерями дружба була. Тільки одного року приїжджає він із скитів уже не сам, а з Манефою Іванівною — вона ніби за економку до нас у дім взята була. Яка вона вже економка була, цього я вашому благородію розказати не вмію...

— Ніби вже й не вмієш? — перебила Кузьмівна.

— А ти звідки знаєш, що вміє? — спитав я.

— Та ж і на вигляд, пане, побачити можна, що дівка гуляща, — сказала вона.

— Тільки стало мені жити при ній трохи легше. Почала вона мене до скитів умовляти; ну, я попервах було охоче погоджувалась, та потім і інші теж тут люди знайшлись: «що ти, кажуть, дурна, тебе хочуть від спадщини відтерти, а ти й рота роззявила». Ну, я й уперлася. Батько був прогніваний, став обзивати непристойно, вбити погрожував, проте Манефа Іванівна їх усовістила. Вони в себе в голові теж свій розрахунок мали. Ходив у той час мимо нашого дому...

Тебенькова похилила голову й почервоніла. Кілька секунд стояла вона так, не кажучи ні слова, але потім підбадьорилась і далі оповідала тим лагідно-соромливим голосом, в якому бриніли сльози молоді і незіпсованої ще душі.

— Ходив у той час мимо нашого дому молодий пан. Жили ми тоді на Нікольській, у завулку, ну, і ходив він мимо нас у своє присутствіє кожного дня. Та чи потрібно це, ваше благородіє?

— Нічого, розкажуй далі.

— Тільки дуже полюбився мені цей пан. Дівчина я була молода, не балувана, а він з себе здавався таким смирним і тихеньким. Іде бувало повз самі вікна, а сам у землю дивиться, навіть на вікно звести очей не сміє. Одягнений бувало чистенько, на виду блідий, оченята величенькі, і все пісеньку сам собі мугиче. Попервах він ходив тільки вранці, у присутствіє і назад, а потім почав і увечері вчаштати. І так любила я дивитися, як він бувало йде вулицею, що навіть здаля побачиш, то немов у грудях у тебе похолоне.

Тебенькова задумалась, кілька хвилин кріпилася і потім раптом гірко й зосереджено заридала.

— Нічого, матінко, бог дасть, з'єднаєтесь із своїм коханим, — зауважив, утішаючи її, Половников.

— Тільки раз, сиджу я ото ввечері під вікном і бачу, що йде пан мій милий. Порівнявся він з моїм віконцем та й спинився тутечки; казати нічого не каже, а наче зняюків... Я теж сиджу, ніби на п'яльцях роблю, а сама навіть нічого не бачу,

тільки тремчу вся. От він постояв-постояв та й пішов, однак, своєю дорогою, не мовивши ні слова. А мені й невтямки, що в цій самій світлиці Манефа Іванівна сиділи і все за нами стежили; тільки тоді й догадалась, коли вони озвалися до мене.— «А що, каже, Варваро Михайлівно, чи вам пан приказний до серця припав?» Тільки я злякалася, аж дух мені перехопило.— «Ні, кажу, ніякого приказного я не знаю».— «Ну, годі-бо, моя голубснько, від мене вам критися нічого: я, каже, давно за вами примічаю, і хоч у чернецтві перебуваю, однак слабість людську розуміти можу; то ви, каже, краще в усьому мені відкрийтеся — може, разом як-небудь і влаштуємось». Ну, я теж на це їй кажу: «коли вже ви так, кажу, Манефо Іванівно, то я перед вами таїтися не можу: давно уже я в Митрія Пилиповича дуже закохана». Ну, і справді, на другий ото день, батька нашого дома не було, іде Митрій Пилипович мимо, а Манефа Іванівна у вікно виглядає. «Дозвольте, каже, вас запросити, пане приказний, чи не бажаєте побалакати». Він і увійшов; натурально, чакування тут подали. «Мабуть, каже Манефа Іванівна, вам наші світлиці полюбилися, що дуже часто мимо нас ходите». Ну, він справді признався, що закоханий. «А коли так, знову каже Манефа Іванівна, я вам на заваді не стоятиму». І залишила нас удвох. Тільки що в нас тут з ним було, добре сказати вашому благородію не можу, бо я навіть розум свій немов утратила. Дуже вже він мене любив; став мене пригортати та цілувати: «Варенько, каже, серце ви моє, дуже я за вами побиваюсь». А сам ото, знаєте, все голубить та цілує. Однак, я спочатку й знаку не подавала: «мужчини, кажу, всі обманщики, і ви теж обдурите». Ну, і все таке...

— Та ти хоч би коротше, чи що, розказувала,— перебила Мавра Кузьмівна з погано прихованою досадою.

— Накажете, чи що? — спитала мене Тебенькова.

— Розуміється, продовжуй.

— Таким чином пробули ми мабуть з півроку, і хоча й була в нас розмова, щоб нашу справу законним порядком покінчити, однак Манефа Іванівна відговорила батька цим турбувати, а порадила до якого часу зачекати. Тільки за півроку можна чимало і доброго, і поганого діла зробити; отож, виходить, що не мала я в собі сили свою жіночу слабкість перемогти і...

Тебенькова знову зашарілась і опустила очі.

— Що ж, мабуть, теж завагітніла, скитнице?! — заува-

жила Кузьмівна: — таке добре діло і не за місяць зробити можна!

— Ваше благородіє! накажіть мені самій говорити,— сказала Тебсьньова.

— Замовкни, Кузьмівно, твоя мова далі буде.

— Ось коли таке діло зі мною скоїлося, і стали ми приступати до Манефи Іванівни, щоб перед батьком відкритися. «А що, каже, хіба вже до кінця діло дійшло?» І замість того, щоб перед батьком за мене заступитися і обережненько йому розказати, що ось пан хороший і поправити свій гріх бажає, вона все, пане, проти стида й совісті зробила. Сама мене, можна сказати, до гріха призвела, та й сама ж з руками батькові й видала. Став він допитувати мене, що і як, і стільки я, пане, в той час побоїв і наруги прийняла, що, здається, коли б не пам'ятала я завжди, що християнська душа в мені є, то справді на себе руки накласти треба було б. Вирішили вони на тому, щоб у скити мене на все життя поховати. Ну, наше діло дитяче: що з нами батьки захочуть зробити, те й зроблять, бо ми і слів проти них не маємо. Мене хоч за провину до скитів заслали, а то ось у Маври Кузьмівни в обителі купецька дочка Орина Яковлівна жила, то вона просто молодій мачусі не сподобалась, ну й одвезли до скитів. Ось теж і Філат Фінагейович вашому благородію чисту правду про купецького сина розповідав, якого батьки недомкуватим захотіли зробити; нашої влади тут немає; чого старики захочуть, те ми й виконувати мусимо.

— Якусь ще там Орину Яковлівну приплела — чудасія, та й годі! — зауважила Мавра Кузьмівна, усміхаючись і похитуючи головою.

— Видно, старі гріхи, як шило з мішка, вилазять, Мавро Кузьмівно; звідки сліз не брати, а, виходить, плакати доводиться, — сказав Половников.

— У скитах чого тільки зі мною не робили! оця сама Мавра Кузьмівна надо мною потішалася: і в холодну комору замикала, і голодом морила, і на ланцюг саджала. Думаю я так, що вони з Манефою Іванівною звести мене із світу захотіли, щоб я, значить, померла, а їм після того батьківський капітал весь одержати. Тільки, видно, бог не допустив цього; хоч і дуже я від їхніх побоїв захворіла, проте, народила благополучно дитя...

— Куди ж дитину ту поділи?

— А казали, що на село до мужичка в сини віддали, та згодом нібито померла, — відповіла Тебсьньова, але потім,

звернувшись до Кузьмівни, наче раптова думка осяяла їй голову, додала: — ні, ти скажи, куди ти Мишутку поділа?

Кузьмівна все так само усміхалася, а часом навіть знижувала плечима.

— Ні, ти скажи, однак, — напосідала на неї Тебенькова: — ти, може, його в помийну яму вкинула — у вас в обителі на це мода була...

— Відповідай же, Кузьмівно, — сказав я.

— Та що ж я, пане, скажу, коли вже я показала раз, що і її ж зовсім не знаю... про якого вона ще Мишутку питає! чудасія, та й годі!

— Ну, слухай же.

«18** року, березня... дня, нижчепойменовані особи, будши допитані, по розколу і причетності, без присяги, показали:

«1) Михайлом звать мене, сином Трохимовим, на прізвище Тебеньков, від народження маю літ, слід гадати, шістьдесят, а напевно сказати не можу; віри справжньої, істинної, «старої»; на сповіді і св. причасті був років вісім тому, а в якому селі і в якого священика, не пригадую, бо приїхали ми в те село вночі, і вночі-таки з нього виїхали; пам'ятаю тільки, що село велике, і показав нам туди дорогу якийсь мужичок сільський; він же і про священика говорив. Чи бував під судом, не знаю, а по слідствах теж тягали, без цього не буває; про штрафи теж сказати не можу; хіба що до консисторії ганяли, то це справді бувало. Дочка моя Варвара справді пішла від мене в скити своєю охотою і з мого благословення, і жила там в обителі в ігумені Магдалини, яка нині міщанкою в місті С*** приписана і зветься Маврою Кузьмівною. Щоб вона перед тим була вагітна, того я не знаю, і де вона тепер перебуває, теж не можу сказати, бо з того часу, як скити розігнали, ніяких звісток звідти не маю. Манефа Іванівна, стара жінка, справді в мене живе, однак не полюбовницею, а домоправителькою. Що показав по сушій справедливості та ін.

«2) Манефа Іванівна Загуменникова, від народження маю тридцять років; перебуваю в розколі і жила в скитах, в обителі в ігумені Магдалини, де пострижена в черниці під ім'ям Марем'яни. Варвара Тебенькова, дочка мого хазяїна, справді пішла від батька свого до скитів, де й жила в тій же самій Магдалининій обителі, але про вагітність її нічого не знаю. Яка причина спонукала її піти до скитів, сказати не

можу, бо хоч я в той час жила в Михайла Трохимовича ключницею, однак до їхніх справ не встрявала, і полюбовницею у хазяїна мого теж не була, і звідки це взято, мені невідомо. Що показавши справедливо та ін.

«3) Лжечерниці Іринарха, Дорофея, Павліна, Аполлінарія та інші, нині міщанки різних міст, будши допитані, кожна нарізно, показали, що зазначена Варвара Тебенькова прибула до їхніх скитів, у Магдалинину обитель, уночі, і незабаром народила хлопчика, але куди поділа його ігуменя, того вони не знають. Вони ж призналися, що Магдалина справді примушувала Тебенькову різними катуваннями постригтися, щоб остання, нарешті, й виконала, і навіть начебто примирилася з ігуменею, і тому, незадовго до того, як їх розігнали з скитів, була навіть послана в різні місця збирати милостию».

— З усіх цих зізнань ясно, *по-перше*, що ти даремно відмагаєшся від того, що знайома з Тебеньковим і приховувала дочку його; *по-друге*, що Варвара Тебенькова справді народила в твоїй обителі, і син її невідомо куди пропав... Куди поділа ти цього сина?

— Що ж, пане, вся ваша влада: хоч у кайдани мене куйте, хоч бийте, хоч на шматки ріжте — я вся тут, — відповіла Кузьмівна з тією самою безстрасністю, в якій навіть прозирало ще більше рішучості.

Доводиться прочитати тобі і це документик.

По молитві

«Вельмишановному благодійникові Михайлові Трохимовичу аз грішна і. Магдалина земно кланяюсь. Дочка ваша учора вночі розродилася благополучно синком, і я з ним учинила за вашим бажанням, а Варварі Михайлівні матушки сказали, що віддали його в село в сини до мужичка, і вона дуже тужила, що при ній його не лишили. Згодом можна буде сказати, що він і помер, і ви, наш благодійнику, будьте певні, що це діло в таємниці залишиться, і ніхто про те, крім матушки Меропеї, не знає»...

— Покликати сюди Меропею! — сказав я поліцейському, і потім, звертаючись до Маври Кузьмівни, додав: — ну, що ж ти на це скажеш?

— А що сказати? що раніше казала, те й зараз скажу:

не знаю я нічого; хоч що хочете зі мною робіть, а чого не знаю, того не знаю.

— Ач, затята яка! — зауважив Половников, якому терпець уривався: — так тебе й послухають, незнайко!

— То, мабуть, і справді Мишутку мого в яму вкинули! — сказала Тебенькова, схлипуючи, і потім, звертаючись до Кузьмівни, додала: — чорт ти отакий, чо-орт!

— Продовжуй своє зізнання, — сказав я.

— Та що більше розказувати! жила я, пане, в цій обителі ще років зо два, ну, певно, і звикла трохи, та й побачила, що супротивничанням нічого не візьмеш — скорилася теж. Стали мене «стригтися» примушувати — ну, й остриглася, з Варвари Варсонофією стала: що його маєш робити. Останнім часом навіть милостиню збираги довірили, тільки не до Москви пустили, а на сибірські сторони...

— Як же тебе таку молоденьку відпустили?

— Та по-їхньому, пане, чим молодша, тим краще: купці більше грошей дають. Воно, звісно, тут самого гріха більше, та за скитським правилом те й добре, щоб гріх, бо «не согрішивши загордієш, не согрішивши не покаєшся, а не покаючись не спасешся». От я й ходила таким родом місяців з сім, поки до Ками не дійшла; там, пане, місто є таке, в якому наших піклувальників дуже багато проживає. Стала я звідти писати до скитів, що паспортіві строк вийшов, а тут, замість паспорта, звістка прийшла, що й скити всі порозганяли...

— Ваше високоблагородіє! вийдіть, будьте ласкаві, сюди! — гукнув поліцейський, з'явившись на дверях.

Я вийшов.

— В їхньому домі пан справник з понятими — архієрея зловили, зараз тут будуть!

— А Меропея?

— Мерошка непритомна.

VIII

В цю саму хвилину на вулиці почувся шум. Я поспішив до слідчої кімнати і підійшов до вікна. Перед станційним будинком повільно посувалася процесія з засвіченими ліхтарями (було вже близько 10 години); ціла юрба людей супроводила її. Тут лунали і зойки старух, і просто зітхання, і навіть лайка; часом тільки розлягався в повітрі хрипкий і на-

хабний сміх, від якого мороз шов поза шкірою. Попереду всіх, пританцьовуючи, йшов Михейович і горлав пісню.

— Господи! що воно з нами буде? — бурмотіла ветха бабуся, шкандибаючи повз вікно і розмахуючи руками.

— А те, матінко, буде, що, видно, помирати нам час прийшов! — відповів якийсь дід, що стояв біля боріт, і, здригнувшись усім тілом, додав: — ах ти, господи!

— Геть з дороги! — гукнув Михейович, що, як видно, командував усією процесією: — гей, ви! стійте тут, надворі, поки я його високоблагородію доповім.

— Соколів привели, ваше високоблагородіє! — сказав він, входячи до моєї кімнати: — таких соколів, що сам Іван Дем'янович, можна сказати, очманів. А! Марем'яна-стариця, про весь світ жалібниця! — казав він далі, звертаючись до Маври Кузьмівни: — як, добродійко, поживаєш? ну, ми, нічого казати, хвалити бога, живемо, хліб жуємо, а потрухи твої теж повичищали! та й сокола твого в золоту клітку посадили... тю-тю!

Я глянув на Мавру Кузьмівну; вона була зовсім знищена; обличчя помертвіло, і все тіло тряслось наче в пропасниці; але при всьому тому найменшого стогону не вирвалося з грудей її; видно було тільки, що вона фізично ослабла, і тому, не маючи сил стояти, опустилась на стілець і, спершись на обидві руки, з напруженою увагою дивилась на двері, чекаючи чогось. Привітання Михейовича не дійшло до слуху її. Очевидно, їй було не до нього та його цинічних вихваток, всі її думки, всі почуття були зосереджені на цій драмі, останній акт якої так несподівано розв'язався зовсім без її участі.

— Аж тепер, ваше високоблагородіє, зрозумів я, що мені на поліцейській службі справжнє місце! — казав, тимчасом, далі Михейович: — справді, можна сказати, дуже тонко й чисто всю штуку обробили... Ваше високоблагородіє! чи не зволите, в рахунок майбутньої нагороди і для заохочення до майбутніх таких же подвигів, хоч склянку горілки піднести? Цього числа, маючи на увазі прийняття священницького сану, ані єдиної росинки через гортань не пропустив.

— Маю честь поздоровити ваше високоблагородіє з хрещеничком! — сказав Маслобойников, заходячи до кімнати: — скінчили все щасливо. Навіть з усіма онерами зловили. І той самий тут, про якого зволили питати... Накажете поклукати?

Обличчя Маслобойникова сяяло; він м'яв губами далеко більше, ніж раніше, і в голосі його чути було верескливі перекотисті тони, вони неодмінно з'являються в людини, серце якої так переповнене радістю, що там починає начебто пекти. Мені навіть здалося, що він з дому Маври Кузьмівни збігав до себе на квартиру і припомадився з нагоди такого великого торжества, бо волосся в нього не стирчало вихрами, як звичайно, а було старанно пригладжене.

— Виходить, цей купець і бує Тебеньков? — спитав я.

Так і батько наш тут же схоплений... Господи помилуй! — скрикнула Тебенькова.

— Точно так, моя красуне! і йому теж бонжур сказали, а незабаром скажемо: мусью альо прізо! — відповів Маслобойников, притупуючи ногою і якимсь підло й масно підморгуючи мені одним оком: — а що, Мавро Кузьмівно, даремно, мабуть, турбуватися зволили, що Андрюшка у вас житиме; таким великим людям у нашій глухій стороні, по наших путівцях, жити не випадає: перед ними великий шлях, сибірський. Гей, Андрюшко! іди, іди сюди, голубе!

Увійшов мужчина років під сорок, невеликого зросту, з обличчям дуже благообразним і облямованим невеликою русявою борідкою. Одягнений він був у довгий сюртук, на зразок тих, в яких ходять у великоруських містах міщани-прикажчики, і особливо в галузі шинкарській; волосся обстрижене було кружком і, взагалі, ніяк не можна було помітити в ньому нічого такого, що свідчило б про священний сан.

— Ось маємо честь рекомендувати — хрещеничок! який телець вгодований! Ну, розкажуй же його високоблагородію, як ти в архіереї потрапив?

Але Андрюшка мовчав і без найменшого збентеження ясно дивився в очі Маслобойникову.

— Ну, чого ж ти, добродію, не відповідаєш? а ти не соромся! адже тебе, добродію, і примусити можна заговорити!

Андрюшка так само уперто мовчав.

— От, якою запеклою людина зробитися може! — звернувся до мене Маслобойников: — вірите, ваше високоблагородіє, півгодини я його усовіщав, навіть рук для нього не пошкодував, і одначе жодного слова добитися не міг.

— Ваше благородіє! та відішли ж ти справника! соромно ж! — озвалась Кузьмівна, встаючи із стільця і підходячи до мене.

Я сам починав усвідомлювати, що Маслобойников зайшов надто далеко, і дав йому зрозуміти, що було б не зайвим лишити мене самого.

— Здрастуйте, батечку Андрію Ларивоновичу,— сказала Мавра Кузьмівна, коли ми лишилися самі, кланяючись Ларивонову до землі: — видно, не на радість стрілися!

І рясні сльози полилися з очей її.

— Здрастуйте, матінко Мавро Кузьмівно! — відповів він тихим, але твердим голосом: — багато ми, видно, з вами пожили; час і на спочинок, у лоно предвічного Христа спаса нашого, іже перший прийняв смерть за людей.

— Прости і ти мені, Варваро Михайлівно! багато я перед тобою согрішила! — казала далі Кузьмівна, схиляючись перед Тебеньковою: — ну, видно, нічого не вдієш, розтопило мені серце... ваше благородіє! записуй уже хоч швидше.

Тебенькова теж повалилася в ноги Маврі Кузьмівні, і за глухими її риданнями не можна було навіть розібрати слів.

— Покличте сюди Тебенькова,— сказав я, щоб скінчити швидше цю тяжку для мене сцену.

Увійшов Тебеньков. То був високий і на вигляд дуже поважний старик з широкою бородою і суворим виразом обличчя. Побачивши його, Варвара швидко підвелася і задріжала всім тілом.

— А! ну, здрастуй, доню! чи давно своїх батьків продавати навчилася!? — сказав Тебеньков, усміхаючись холодно, але не без гіркоти: — здрастуй і ти, Кузьмівно; настала, видно, наша година... що ж, ваше благородіє, коли питати хочете, питайте, а щодо того, щоб нашу чутливість розтривожити, то це зайве буде — отак-то...

— Ні, ти прости її, батечку Михайле Трохимовичу,— озвалась Мавра Кузьмівна: — адже й вона не своєю волею...

— Бог її простить, матушко, а ми прощати не можемо, бо це діло боже, а не наше...

— Батечку! — скрикнула Варвара, майже непритомна падаючи до ніг його і обнімаючи їх.

Тебеньков задумався і подивився на неї; я навіть помітив, що в його холодних, суворих очах блиснув на мить промінь ніжності. Але це почуття, яке освітило раптом його єство, так само раптово поступилося місцем старій суворості.

— Ні, донечко, — сказав він, зітхнувши і махнувши рукою: — нам теперечки про це розмовляти нічого; живи з богом та не згадуй нас лихом, бо ми вже тутешнього світу не жителі... що ж, ваше благородіє, питати будете, чи що, чи прямо на казенну фатеру накажете?

І тут почалося в мене слідство...

ПЕРШИЙ КРОК

Передо мною стояв молодий чоловік років двадцяти п'яти, в приношеному відмундирі. Фізіономія його не являла нічого особливо примітного; це була одна з тих безбарвних, передчасно вражених гемороєм фізіономій, які досить часто трапляються в чиновницькому світі. Погляд його був мутний і якимось хворобливо зосереджений, а втім, це не заважало мені, як спостерігачеві, підмітити в ньому щось подібне до несміливого наміру благання, але такого благання, яке помічається в очах барана, що покірливо спускає дух під ножом різника. Молодий чоловік попався, і попався дуже цікавим чином, з усіма онерами, як висловлюються в провінції. Він написав фальшивий указ з метою дістати, за невиконання його, чималу винагороду, але не вжив при цьому ніяких застережних заходів, що поставили б його вчинок поза переслідуваннями закону і привели його до тихого пристановища, яке виражається в офіціальній формі словами: «а за невідшуканням винного в написанні фальшивого указу, обставину цю полишити на волю божу, а справу закрити і здати в архів». Навпаки, тут було все, що могло служити для викриття злочинця: і поличне, і співучасники, і обдуманий план, і свідки; одно слово, обвинувачений ніби навмисне все таким чином влаштував, щоб відрізати собі всякий шлях до порятунку.

Становище слідчого, взагалі кажучи, дуже тяжке становище. Розуміється, його аж ніяк не можна рівняти ні з становищем фельдмаршала під час воєнної кампанії, ні навіть з становищем гарнізонного прапорщика під час облоги Севастополя; але особистий погляд слідчого може надати кожній хоч трохи важливій справі інтересу, не позбавленого свого роду тривожних відчуттів. Бувають, звичайно, слідчі, які дивляться на свої обов'язки з тим же спокоем, з яким див-

ляться на процес травлення, дихання і тому подібні фаталістичні функції свого організму; але до такої олімпійської байдужості не кожен може дійти. Іноді трапляється, що в голову наринуть тисячі найрізноманітніших і навіть чи не протизаконних міркувань і настирливо заважають вищезазначеному спокою. Заворушиться, наприклад, ні з того, ні з сього, в серці совість, збунтується слідом за нею розум, який почне, цілим рядом найсуворіших силогізмів, доводити, як двічі по два чотири, що коли б слідчий сам був на місці обвинуваченого, то... і так далі. Ну, і розкиснеш зовсім...

А коли слідство має бути серйозне й заплутане, скільки найрізноманітніших переживань сповнює серце, яким тонким стає чуття, як насторожуються всі почуття! В повітрі пахне злочиним; міазми його не дають дихати вільно; руки намагаються злочин; слух безперестанку вражають нестройні звуки вакханалії злочину. Вам ввижається злочин в їжі, яку ви споживаєте, і у воді, яку ви п'єте. Слідчий перестає на якийсь час бути людиною і набуває всіх властивостей безплотної істоти: здатності зникати, проїматися і проїматися і т. д. І скільки страху, скільки сподівань бореться в один і той же час в його серці! Спіймаю чи не спіймаю? питає себе слідчий кожної хвилини свого існування і видимо розтоплюється на повільному вогні відчаю і надії. Коли ж долучити до цього, з одного боку, сподівані в майбутньому почесні, начальницьку вдячність і, головне, репутацію дуже хитрого чиновника, в разі вдалого ловіння, і, з другого боку, ганьбу і картання, репутацію «тютхтія» і «недотепи», в разі ловіння невдалого, то легко можна зрозуміти ті бурхливі почуття, театром яких стає серце хоч трохи самолюбного слідчого.

Щодо мене особисто, то злочин справляє на мою душу гнітючий вплив. Я взагалі людина на вдачу лагідна і скромна, спокій своєї душі ставлю над усе і ненавиджу, коли яка-небудь обставина настирливо тривожить мою совість. Інша річ сидіти собі дома, пообідати в приемному товаристві і, закуривши добру сигару, розмовляти «розумно» з приятелями про речі, що наводять на роздум — хоч би про те, якими важкими бувають обов'язки слідчого! Але коли мені, волею чи неволею, доводиться надіти на себе панцир слідчого (а це, на щирій мій жаль, трапляється досить часто), то, признаюсь одверто, я роблюсь трохи ідеалістом. Усі ці чудові міркування про олімпійську байдужість, про пута, якими

благорозумний слідчий повинен оточувати обвинуваченого, невідомо куди випаровуються, і я лишаюсь сам на сам із своєю совістю, сам на сам з одним знайомим мені паном, який носить ім'я Щедрина і забуває навіть про чин надвірного радника, що прикрашає його бездоганний формуляр. Дивна річ! коли я маю справу із злочинцем, кара становить для мене предмет другорядної ваги, і головне, чого я прагну — це пробудження в злочинці свідомості порушеного обов'язку, порушеної правди.

«Mais c'est incroyable! vous divaguez, mon cher!»¹ — вчувається мені звідусіль голос його превосходительства, який, незважаючи на мої ідеалістичні нахили, дуже мене любить, тому що я говорю по-французьки і досить вдало танцюю польку з його дочкою. І однак, незважаючи на вигук його превосходительства, результати мого ідеального поводження з обвинуваченим суб'єктом виявлялись іноді різочими. Траплялось, що запеклий злочинець раптом залється сльозами і почне ридати, але так болісно, зосереджено, що й мені все серце покрає своїми риданнями...

Інший, судячи з моїх дій і з тих зусиль, яких я докладаю, щоб здобути довір'я обвинуваченого, подумав, що я в деякому роді крихітний Макіавель, а тимчасом я насправді тільки ідеаліст і більше нічого. Якщо я простий і ласкавий, то це тому, що природа не побажала наділити мене нічим «величним» або, так би мовити, юпітерівським; я бачу людину в самому злочинці, бо думка про те, що я сам людина, ніяк не хоче покинути мою обмежену голову. Одно слово, я каюсь, я прошу прощення: я ідеаліст, я людина ні до чого не здатна, непрактична, але не бийте мене, не ріжте мене за це на шматки, бо я можу на це образитись.

І мене, справді, ніхто не б'є і не ріже. Тільки його превосходительство інколи назве «лемішкою» або «тюхтієм», і то тільки з почуття батьківського піклування про мою службову кар'єру. Коли діло зайде вже дуже далеко, коли я починаю занадто «мимрити», його превосходительство викликає мене до себе.

— Ти, любий друже, не проповідуй, — каже він мені таким голосом, який марно силкується зробити суворим: — це, братіку, неморально, бо тебе, чиновника, ставить в якісь панібратські стосунки з якою-небудь каналією — фе!.. А ти проймиись, ти виконай усе, що треба по формі — ну, і при-

¹ Але це неймовірно! ви фантазуєте, любий мій!

тисни його, щоб не забував він, що між ним і тобою спільного тільки сама випадковість, що він каналія, а ти чиновник...

— Слухаю вас,— відповідаю я звичайно на таке батьківське напучення і все-таки не можу позбутися нещасної звички симпатизувати...

Інколи цей добродесний нахил винагороджується дуже прикритим чином. Працюєш-працюєш іншим разом, вибиваєшся з сил, симпатизуючи і намагаючись що-небудь вивідати в злочинця — розуміється, *roug son prorgre bien*¹ — і досягнеш тільки того, що обвинувачений, не без гіркої іронії, до тебе ж звертається з такими простими словами:

— Та чого ж ти не б'єш мене, ваше благородіє?.. а ти бий!.. може, і скажу що-небудь...

Признаюсь одверто, слова ці завжди були для мене наче обух, який несподівано і з усією силою падав на мою голову. Я почуваю в усьому моєму естві якусь страшну лють проти злочинця, я починаю усвідомлювати, що от-от настане хвилина, коли емпірик візьме гору над ідеалістом, і підуть у діло кулаки, ці справжні і нелицемірні помічники в усіх випадках, що стосуються людського серця. І багато мені потрібно буває сили волі, щоб тримати руки по швах.

З другого боку, траплялось мені нерідко досягати й таких результатів, що, розмовляючи і переконуючи, зарпортуєшся до того, що почнеш запевняти обвинуваченого, що я тут нічого, що я тут так, що я зовсім не винен у тому, що мені, а не іншому доручили слідство, що я, власне кажучи, його *друг*, а не гонитель, що коли... і спинишся тільки тоді, коли побачиш витріщені на тебе очі злочинця, який не має найменшого сумніву, що слідчий або найхитріша бестія на землі, або зовсім з'їхав з глузду.

Все це я визнав обов'язком розповісти вам, ласкавий читачу, для того, щоб показати, яким трудним і драгливим буває становище слідчого, а почасти й для того, щоб ви могли бачити, який я милий молодий чоловік. А тепер приступаю до самого оповідання.

«Я син приказного. Батько мій помер, перебуваючи на дійсній службі і досягнувши, на п'ятдесят сьомому році від народження, чину губернського секретаря. Чини в ту пору дуже туго йшли, та й підсудності різні перешкождали

¹ Заради його власного блага.

підвищенням. Батько одружився рано, платню одержував малу і незабаром мав цілий оберемок дітей, з яких я був наймолодший. У нашому колі так уже заведено, що приказні рано женяться; звісно, ми не те, що великі пани — нам берегти нічого. Ми міркуємо: коли нас самих цар небесний прогодував, то й дітей наших без хліба не залишить. Та й те знов, що в нашого брата стільки нині дочок, та сестер, та своячениць розвелось — треба ж і їх до місця пристроїти — от і заманює тебе кожен у тенета. Від бідності чи просто з горя, тільки батько мій пив дуже: чи випадало нам бачити його на місяць раз або два тверезим, певно сказати не може.

«Росте наш брат, можна сказати, як кропива росте під тином: поки сонечко гріє — ну, й гаразд; а не пригріє — погану траву з поля геть. Ріс і я так само років до дванадцяти, а як — хоч що хоч, не пригадаю. Пам'ятаю тільки, що батька іноді на ніч без пам'яті додому з шинку приводили, і що матінка — царство їй небесне! — гірко на долю свою нарікала. Був у батька милостивець, людина в силі; через те тільки й не виганяли його із служби. Цей же самий милостивець і мене пригрів, і як тільки став я до розуму приходити, влаштував на службу під своє начальство.

«Прикладів хороших перед собою ми бачимо мало. Багато народу служить і п'яного, зовсім одчайдушного, багато й такого, що хабар за звичайнісіньку справу вважають. Отже, наслідувати тут нікого. А життя наше, насмілюсь вам сказати, зовсім незavidне: як той в'язень. Прийдеш у присутствіє з восьмої години, сидиш до другої; сходиш куди-небудь перекусити, а о п'ятій годині знову в присутствіє, і сиди до одинадцятої. Виходить, за добу робиш отак не менше дванадцяти годин, і все зігнувшись... Як скінчиться день, в очах мигтить, груди ломить, голова йде обертом — ну, і виходиш з присутствія, наче п'яний хитаєшся. Літом найтяжче буває. Іншим разом пішов би за місто, подивився б, яка ото зелень в лугах, груди хоч би розправив на вільному повітрі — а от ні та й ні! Дивишся інколи: їдуть начальники, чи інші пани, на великих довгих бричках, їдуть з самоварами, з кошиками — і позаздриш... Або ось, повертаєшся вночі додому з присутствія берегом понад річку, а по тім боці тумани стелються, вогники горять, пором по річці біжить, сонна риба у воді сплесне, і все так дзвінко й лунко віддається в повітрі, — ну, і спинишся тут з паперами на бережку, і самого тебе кудись пориває.

«Виходить, що наш брат приказний, як вийде з своєї

конури, то йому ніби дико і тісно скрізь, немов не про нього й світ стоїть. Іншому однаково: вітрець шумить, чи трава полем стелеться, чи пташка співає, а приказному все це ніби вдивовижу, бо ж він, окрім свого присутствія та шинку, нічого на світі не знає.

«Хабарів я не брав, горілки теж не знав. По літах моїх цікавих справ у завідуванні в мене не було, а до горілки теж охоти ніколи не мав, та й платня в нас дуже мізерна.

«Невеселе це життя, а звикаєш і до нього. Часом трапляється, що зовсім навіть нічого іншого не хочеться, бо вдень додому прийдеш — думаєш, що через три години знову в присутствіє йти треба; увечері прийдеш — думаєш, як би виспатися, та рано-вранці знов у присутствіє йти. Виходить, що в голові в тебе нічого, крім присутствія, немає. Настане ото неділя, то день таким довгим-предовгим тобі видасться; сидиш-сидиш, руки склавши — немов одур тебе візьме. З тієї причини, що ми ні до якого іншого діла хисту в собі не маємо: все нам здається, що воно наче не так, не по формі виглядає — ну, і нудьгуєш до понеділка. З цієї ж самої причини, скільки розумію, і пияцтва між приказними багато буває; бо в неділю йому подітися нікуди — от він і закупив, дивишся.

«Чоботи нам дуже допікають, ваше висскоблагородіє! Народ ми не гидливий, не пещений. Нам однаково — і в личаках бігали б, а тут знову ж начальство не велить, вимагає, щоб ти завжди в своєму вигляді був. От хоч би суддя в нас був, так той прямо тобі каже: «мені, каже, наплювати, як ти там гроші на одяг собі дістаєш, а тільки щоб був ти завжди в своєму вигляді». Ну, і викручуєшся як-небудь на шкоду череву, бо набір нашому братові не дають, а хабара взяти ніде. Інколи, знаєте, прийдеш додому, і все міркуєш, де б його здерти що-небудь, з тим і заснеш. І якої, здається, обережності додержуєш! Ідеш, та про те тільки й думаєш, коли б якимось у грязь не потрапити, чи на камінь не наступити, а все ніяк не вбережешся. Великим панам воно, звичайно, смішно здається, що от приказний з камінця на камінець, ніби злодій, пробирається: їм це наче забавка. Адже їм невідомо, що тут життя людське, можна сказати, вирішується: зношу я сьогодні чоботи, завтра, може, й їсти мені нічого буде.

«Дивишся інколи, як мужик у базарний день по майдану простує — і горя йому мало! Іде собі, не думає; тільки в калюжі чоботи пополоще, та й по всьому. А все через те, що

становище в нього на світі є, що він людина як людина: собою розпоряджатися, значить, може! А ти от наче сміття людське: ні про що інше й думки не май, як тільки про те, щоб на чоботах дірок не зробити. На що вже сторож у суді — і йому життя проти нашого далеко краще; перше діло, платню він одержує не меншу, та ще й квартиру в сторожці має, а друге діло, ніхто з нього нічого не вимагає...

«Батько мій одержував платню малу, та і я хіба що трохи більшу за нього. Спочатку посадили мене на карбованець у місяць, та й того ще, кажуть, багато. Інші на перших порах і зовсім нічого не одержують. Як я в ту пору жив — цього і пояснити навіть вашому високоблагородію не вмію. Звичайно, коли б не пам'ятав я завжди, що християнин називаюся, то, здається, і не стерпів би ні за що в світі таких злиднів. Ці сім місяців наче уві сні в мене минули, наче я в пропасниці або в іншій тяжкій хворобі вилежав. Матінка в мене незабаром померла, а батько не то щоб мені допомогти, а ще й у мене намагається бувало грошей виманити. Та й зустрічався я з ним мало; хіба що йдеш додому, з присутствія і бачиш, що в багні на дорозі батько без пам'яті валяється. Одначе, після семи місяців прийшлося мені вже гірко. Зібрався я з духом, пішов до начальника, доповів йому, що так і так, не тільки в пристойному вигляді себе тримати, але й прогудуватися досита способів не маю. Начальник був у мене людина добра; подивився на мене, немов уперше побачив, не сказав ні слова, а на другий місяць і призначив п'ять карбованців. Зате я за цього начальника і досі бога молю.

«У тому суді, де я служив, чимало-таки бувало нагод покористуватися. Прохачі бувають: один хоче, щоб проханнячко йому написали, другий — щоб секретарю про нього доповіли, і за всяку послугу презентують по змозі. Інший кмітливий писець таким маніром півкарбованця за один ранок виробить, ну, і можна йому без нужди прожити. А я ніяк не міг до цього діла пристосуватися; несміливий я, чи що, чи спритності немає, тільки двогривені якимось не плывуть до моєї кишені. В інших судах карнавки такі бувають, що всякий прохач туди приношення своє класти повинен: цей звичай дуже хороший. Бо тут нікому й не заздро, і кожен свою частку заздальгідь знає. Однак, для мене і п'ятьох карбованців цілком вистачило б, і якби не попутав мене лукавий, то, здається, і бажати більше не треба. Життя в нашому місті дуже вже дешево. Часом, особливо зимою, пуд

яловичини тільки двадцять копійок коштує; звичайно, яловичина арештантська—так вона й називається—а все-таки жити можна. За квартиру з харчами і з пранням платив я хазяйці два з половиною на місяць; звісно, *бламанже* не давали, а втім, ситий був завжди. Півтора карбованці на місяць відкладав на одяг і на чоботи, а карбованець лишався на примхи... Жити можна.

«В суді у нас служба хороша, тільки запах інколи нестерпний, особливо в канцелярській камері. Кімната маленька, а наб'ється туди приказних та прохачів — видимо-невидимо. Інший з похмілля, горілкою від нього тхне, аж серце верне: так недобре! Вийдеш звідти на вільне повітря, то наче в тюрмі цілий рік висидів: очі від світла ріже, голова паморочиться, навіть руки-ноги тремтять. Служать усякі люди, а більше п'яниця чи бешкетник. Бувають і хороші люди, тільки мало, та й не довговічні вони: зараз якось там каверзу підстроють чи такі підкопи підведуть, що безпреминно загинути слід.

«Для прикладу розкажу хоч би про одного засідателя. Служив він у нас, і був людина чесна й непитуща. Сам губернатор його таким знав, та через те і в суд призначив, ніби замість своїх очей. Виходить, і сила на його боці була, а все-таки довго не витримав: угамували так, що на силу й справу зам'яли. Справа ця дуже цікава. Трапилася в нашому повіті порубка лісу; ну, розуміється, слідство. Порубка була важлива, і призначили цілу комісію, а презусом до неї цього засідателя. Підходили до нього з усіх боків: і на гроші і на величання пробували — не бере, та й годі. Бачать хлопці, що кругом попалися, а треба ж як-небудь справу скерувати. От і задумали вони голову таким маніром обпакудити, щоб йому слідчим лишатися не можна було. Інші члени всі були на їхньому боці; залучили вони до себе ще одного мужика заможного і встругнули спільно преехидну штуку. Їде якось Петро Гаврилович — засідатель цей — мимо села, в якому жив той мужик; час був вечірній, чай пити треба — він і заїхав до мужика, а за ним і вся комісія. Тільки той дуже радий, не знає, як почастивати, чим ушанувати дорогих гостей; дістає він пляшку шинучого і подає чиновникам у золотих келишках. Випили вони; нап'ялися й чаю; тільки депутат тут один був: усе до Петра Гавриловича підлабузнюється: і серденьком його називає і християнською чеснотою, — цілуватися навіть лізе. Петро Гаврилович і піддався; сам став з ним чоломкатися та обніматися,

а депутат, не бувши простаком, узяв та й підсунув йому, під час обіймання, із свого рукава в задню кишеню один келишок. Добре. Сидять вони, жуїрують; тільки як треба вже їм збиратися, входить хазяїн і заявляє, що в нього один келишок пропав. Гості перезирнулися між собою, а Петро Гаврилович, у запалі свєсєму, навіть обурився.

«— Що ж, каже, хіба ти нас, чи що, підозрїваєш, негіднику ти отакий?»

«— Вас не вас,— відповідає хазяїн: — а воля ваша, келишка, окрім ваших благородїй, украсти нікому.

«— А й справді,— підхопив тут той самий депутат, який усе обіймався та цілувався з Петром Гавриловичем.— і справді я ніби бачив, як Петро Гаврилович до кишені щось ховав.

«Стали його тут, ваше високоблагородїє, обшукувати, і, розумїється, келишок у задній кишеньцї знайшовся. Зразу ж склали акт, а на другий день і пішло від усїєї комісії донесення, що так, мовляв, і так, вважають собі за безчестя провадити справу із злодїєм та шахраєм. Ну, розумїється, усунули.

«Так ось які інколи підкопи бувають, що й сильна людина не витримає і передбачити нічого не може.

«Начальники були в мене всякі. Інший і так себе держав, що і себе не забуває, і совість теж має; а другий тільки про себе про одного й думає, як би тобто свою потребу в усьому задовольнити. Ось тепер у нас справник Іван Дем'янович, Живолотом прозивається, то цей, чого доброго, фальшивого папірця підкинути ладен, аби тільки справу йому затїяти та пограбувати когось. А був до нього й іншого сорту справник, той самий, який мені платню прибавив — цей тільки й мав користі, що з відкупу, бо відкуп відкуп і є; з нього не взяти не можна.

«А іноді й такі бували, що ніякого тобто діла не тямить; весь земський суд з ніг зіб'є, бігає, кричить — а діло все-таки ні на п'ядь уперед не посувається. З таким служити найгірше, бо в нього просто ніякого поняття немає. От хоч би Михайло Трохимович: «я вас», та «я вас» — тільки бувало й чуєш від нього, а ні навчити, ні напутити нічому не вмїє, навіть пояснити не може, чого йому бажається. Прийшла до нас одного разу в суд дівка. Ще й чи було їй дванадцять років, як довелось давати якесь свідчення при слїдствї. Злякалася, чи що, дівчинка, чи просто через дурість свою — тільки посвідчила вона зовсім не те, що по справі

слід було, і досить у цьому викрита. Слідство це, треба гадати, дуже важливе було, бо тим часом, поки справа тягнулась, дівчинці стукнуло вже вісімнадцять років, і посваталась до неї людина хороша. На ту пору якраз і рішення вийшло такого роду, що дівчинку, через малолітність її, за фальшиве свідчення, покарати, давши сім ударів різками. Прийшла дівка до суду, ревма реве; і роздягатися їй не хочеться, та й жених відмовляється: «не хочу, каже, січену за себе брати». Звісно, до Михайла Трохимовича: чи не можна, мовляв, зробити божу ласку, від ганьби врятувати. Михайло Трохимович — людина він, нічого казати, сердечна — став дибки, закричав на всю канцелярію: «і такі ви, і сякі ви» — наче ми й справді тут винні. Твердить одно: подати до губернської управи, і край.

«— Та змилуйтесь, Михайле Трохимовичу,— каже йому секретар: — на що ж це схоже? адже нас за таке недоречне подання оштрафують!

«Та куди там! затупав ногами і слухати ніяких резонів не хоче. І справді подали. Розписав він це якнайжалісливіше: і про одруження згадав, і про сором дівочий, і про літа молоді, недосвідчені — все тут було; тільки у справжню точку, в ту саму, в яку спочатку бити слід було, попасти забув: не згадав, що вирок про дванадцятилітню, а не вісімнадцятилітню дівку написаний. Ну, і вийшло саме так, як говорив секретар. Дівку звеліли відшмагати, а суду, за обтяження начальства зовсім неістотними питаннями, зробили суворе зауваження, з попередженням, щоб надалі сторонніми речами, які справи не стосуються, не захоплювався, а чинив би на точній підставі законів. Навіть сам Михайло Трохимович здивувався, як воно там доладно було написано.

«Інший би — не Михайло Трохимович, а, приміром, хоч би Живолот — це діло тихим маніром зробив би: дівку не відшмагав би, а начальству доніс би що відшмагав, а Михайло Трохимович усе, знаєте, хоче догори дном перевернути. Вже скільки його самі батьки цієї дівчини просили, щоб він не дратувався, та ні! Щастя ще дівці, що на ту пору Михайла Трохимовича в окружні від нас переманили, а до нас Живолота прислали. Цей як подивився на справу, то навіть вилаяв Михайла Трохимовича: «Який, каже, цей Сертуков слинько!» Розуміється, дівку не відшмагали; тільки на цей раз уже без приношення не обійшлося.

«Так ось яке наше життя-буття. Звісно, і в нас не без того, щоб інколи не розважитись: теж збираємось один в

одного, та не можна сказати, щоб весело на цих зібраннях було. Перше діло, що всі ми один одного дуже близько знаємо; друге діло, що нового нічого майже не трапляється, отже, говорити нема про що; а третє діло, капіталів у нас ніяких нема, а тому й частування не водиться. Вас от, ваше високоблагородіє, воно, може, і розсмішить, коли розкажати вам, яким маніром лікар наш, у холеру, мужичків з одним сифоном лікувати їздив та по двогривеному з душі відчпного брав, а нас воно й не смішить, бо ми до цього діла вже змалку звичні. У гріху, кажуть, людина народжена, ну, і ми, значить, у кляззі народжені, клязузою сповиті, з клязузою і в могилу підемо. Виходить, для нашого брата, що розмовляти, що з пустого в порожнє переливати — все один сюжет. Буває, дехто й почне розповідати що-небудь, одначе, крім «теперечки» та «теє», нічого з нього часом і не витягнеш, бо в нього і в голові нічого іншого немає. Ось ми, значить, посидимо-посидимо, помовчимо-помовчимо, та й розійдемось по домівках, ніби й бозна-які веселощі в нас були.

«Думав я інколи ніби сам про себе, що б з мене вийшло, якби я був, приміром, багатий або в чинах великих. І одначе, мучишся іншим разом цілу ніч, думаючи, а все нічого не видумаєш. Не лізе ото в голову ніяка фантазія та й годі. Окрім нового віцмундира та хіба що чаю в трактирі напитися — нічого іншого й на думку не спадає. Часом навіть зло тебе бере, що ось і хотіння ніякого в тебе немає; одначе, як прийде зло, так і піде, бо й сам швидше у сні і в праці забутися стараєшся.

«І при всьому тому ухитрився я оженитися. Видно, це вже так на роду написано, щоб людині муку за мукою перетерпіти треба, щоб до кінця якогось дійти. Як подумаю я тепер, і причини ж ніякої женитися не було, бо подобатись вона мені не подобалась, а так, баловство тільки.

«Жив в одному зі мною дворі приказний відставний, такий гіркий п'яниця, що хай бог милує. Жінка в нього померла, а сім'я лишилась після неї велика, і все одно одного менше; найстаршою була дочка, та й вона навряд чи більше сімнадцяти років мала. Прогодувати сім'ю йому було нічим, бо коли й шкрябав він кому просьби чи ябеди, то гроші доставав за це мізерні, та й ті майже до останньої копійки в шинку пропивав. Одно слово, бідував страшенно. На що вже я бував у нужді і скорботі, а таких злиднів і я не бачив: у домі інший день навіть скоринки черстої не побачиш. А з торбами ходити їм теж не випадало, бо які не є, а все

обер-офіцерські діти. Приведуть бувало самого старика з шинку мало не мертвого, то він проспиться вночі, а на другий день і сидить на ганку, наче закаламучений весь, жодним суглобом не ворухне. Здається, коли б лишили його, він так би й заляк тут, не ївши: туга, знаєте, на нього така находила, що дивитись навіть неможливо. Подивляться-подивляться домашні, що він таким маніром і годину, і другу, і третю сидить, себе не тямлячи — ну, і поведуть знову в шинок, щоб, принаймні, хоч душа в ньому показалася. Там і відійде за шкаликом.

«Дочка в нього по домах шити ходила. Проте, в маленькому городку це ремесло зовсім поганеньке, бо в нас і платів носити нікому. Виробиш, чи ні, три карбованці на місяць — тут і пий і їж. З себе вона була хіба що молода тільки, а вроди ніякої. Я з нею майже й не зустрічався ніколи, тому що ні їй, ні мені не до розмов було.

«Проте сиджу я одного разу, в неділю, біля вікна; дивлюсь, іде вона через двір, спинилась, трохи наче повагалась, та потім і підійшла просто до мене.

«— А що, каже, Олексію Васильовичу, чи нема у вас хо-рошої людини на прикметі?

«— Ні; а навіщо вам?

«— Та так...

«— Бога ви не боїтесь, Авдотіє Петрівно! — кажу я: — невже ж бідність у вас і християнство погубила!

«— Добре вам, Олексію Васильовичу, так говорити! Звісно, ви без горя живете, а мені хоч з мосту та в воду; самі, певно, знаєте, яке моє життя! Оце робила-робила на городничиху, цілий тиждень рук не покладала, а прийшла сьогодні за платою, то «як ти смієш мене турбувати, поганка ти отака! ти, мовляв, хіба не знаєш, що я всьому місту начальниця!» Ну, і пішла я з тим... а чим же завтра дітей нагодую?

«— Воля ваша, Авдотіє Петрівно,— кажу я: — а в намірі вашому я вам не помічник.

«На тому ми з нею й розійшлись. Однак, після цієї розмови дівка в мене ось тут засіла. Дуже стало мені її жалко. «Ось, думаю, ми нарікаємо на свою долю гірку, а як ото їй, сироті, беззахисній, одній, у слабості жіночій, себе зберігати та й про сім'ю піклуватися!» І став я, з цього самого часу, все про неї про одну думати, як би душу її невинну від гріха врятувати. Женитися мені на ній самому? — ні з чого жити буде; а тимчасом, ще й такий розрахунок у голові держу, що

ось у мене п'ять карбованців на місяць є, та вона карбованців зо три заробить, а може й усі п'ять наберуться — от жити й можна. Звичайно, сім'я в неї надто вже велика, ну, та бог милостивий: може, і порозпихаємо куди-небудь хлоп'ят.

«Надумався я таким маніром, і як побачив одного разу, що йде вона двором:

«— А що, кажу, Авдотіє Петрівно, підете за мене заміж?»

«То вона, ваше високоблагородіє, навіть сльозами залилася і сказати нічого не могла...

«Пішов я на другий день до начальника, виклав йому всю справу; ну, він хоч і Живолот прозивається (Живолот і є), а моему ділу не перешкодив. «З богом, каже:— чорнильне кодло плодити — це, значить, вітчизні прикрасу робити». Влаштував навіть підписку на бідність, і накидали нам тоді двогривеними карбованців з двадцять. «Та ти, каже, гляди, на весілля весь суд поклич».

«Ну, і справді, відбули ми весілля як слід. Перечити начальникові я не насмілювався; всіх приказних покликав, навіть сам приїхав. Тільки з цієї нагоди й частування треба було таке зробити, щоб не соромно гостям було, — і вийшло, ваше високоблагородіє, що не тільки з тих двадцяти карбованців нічого нам не лишилось, а ще й сам я п'ять карбованців заборгував.

«Стали ми жити всі спільно, і нічого казати, на Дуню нарікати гріх було. Жіночка вона була смирна, роботяща, хоч куди. Самі б ми без нужди прожили, та от сім'я її дуже нас обсіла, та й батько Петро Петрович теж багато клопоту завдавав. Ну, і те знову: поки жінка по господарству пореається, прибирає, обмиває та їсти варить, — працювати й ніколи. Замість п'яти карбованців, виходить, що і трьох наче ми не налічили, і дійшло в нас до того, що їсти нічого стало. Це, ваше високоблагородіє, навіть не кожен зрозуміти може, як це нічогісінько їсти в домі нема, а тимчасом це щира правда. І дійшли ми до цієї щирої правди дуже скоро: не далі як за другу половину місяця перевалило. Інший подумає, що ми самі в цьому ділі винні, що от, мовляв, чорнильне кодло, на перших порах пожуїрувати захотів, розледачів, обабився — так і того не було! Просто само собою так підійшло. Думав я, думав, яким би маніром справі цій зарадити, та нічого не видумав. Ви, пане, це зрозумійте тільки, як воно прикро опинитися в такому становищі через три тижні після

одруження. Тут би, здається, саме й пожити спокійно, а в нас хліба немає.

«Одного разу йду я з присутствія і думаю сам собі: «Господи! не занастив я нічиєї душі, не злодій я, не ляхослов, служу, здається, своє діло справляю — і от мушу з голоду помирати». Іду я ото, і річка тут близько: здається, шубовснути тільки, і обідати не треба буде ніколи, та от сили ніякої немає; надія не надія, а просто, сказати б, боюсь, та й годі, а чого боюсь — і сам не розумію. Ішов я поза шинок — там татусь Петро Петрович сидів; побачив мене у вікно і манить. Я був завагався, та потім бачу, що ждати, мабуть, нічого, перехрестився і пішов. Татусь прохання чи акт там якийсь складали; треба було їм свідка — ну, і попав я в свідки за четвертак. Це б іще нічого, либонь, та ось що недобре: діставши четвертак, я на гривеник випив і татуся почастував. Тільки з незвички, чи що, в мене наче всі кістки з першого ж шкалика перебило, і пішов я додому немов сам не свій.

«Горілка, ваше високоблагородіє, тим не добра, що раз її вип'єш, то і вдруге безпремінно випити треба, а спинитися ніяк не можна, тому що воно наче колом тебе обкружляє.

«Гуляв я таким чином з місяць або більше; тільки й тверезий, поки вранці на службі сидиш. Жінка, звісно, побиватися стала; пішли тут докори та перекори.

«У цей самий час провадилась у нас в суді справа. Тобто справа ця й бозна-коли почалася, бо вона, якщо так розсудити, і не справа зовсім, а просто нагляд поліцейський. Нагляд цей така, пане, річ, що з нього, можна сказати, всі поліцейські десятки годуються. Жив у нашому повіті мужик, і промишляв він, ваше високоблагородіє, «учительським» ремеслом, або, просто кажучи, старими книгами торгував і був іншим селянам ніби як за отця духовного. Мужик він був багатий, і викрити його, виходить, ніяким способом не можна було, бо відповідь у нього завжди була на асигнаціях. Справник наш був йому найперший друг і приятель; ходили навіть чутки, що і в торгівлі мужика частина живоглотівського капіталу є.

«Сиджу я одного разу в суді; працюю; тільки підходить до мене наш столоначальник Коревилов і відкликає мене набік.

«— Хочеш, каже, добрий шмат грошей узяти?»

«Ну, звісно, добрий шмат чому не взяти!

«— Ну, то, каже, слухай. Знаєш Селіфонта Гаврилова?

«— Як не знати!

«— Отже, знаєш ти й те, що він під наглядом перебуває, і хоча йому все з рук сходить, однак він повсякчас сподівається, що заберуть його в тюрму. От і надумали ми з Іваном Кириловичем (теж столоначальник був), щоб його полякати... Тільки нам удвох цю справу обробити неможливо: перше, тому що він нас обох добре знає; а друге, тому що тут Івановим Дем'яновичем (Живогловим) ім'ям діяти не можна — не повірять — а коли діяти, то вже від імені губерньського начальства...

«— Та я ж при чому тут буду?

«— А от слухай. Надумали ми ото таким маніром, оскільки тебе в повіті ніхто не знає, ну, і бути тобі, виходить, замість губерньського чиновника... Ми й указ такий напишемо, щоб йому показати. А щоб сумніву відносно тебе не мав, то й солдата такого договорили, який буде при тобі замість розсильного... Тільки ти гляди, не обдури нас! це діло на честь роби: що дасть — усе щоб нарівно!

«І справді; мене ж примусили написати й указ, і дали мені його в руки. А в указі тільки й написано було: «Слухали. Рапорт чорноборського земського справника Марем'якіна від 12 листопада 18... року, за № 6713, і довідку. Наказали: Звеліти йому, Марем'якіну, для дальших дій, чекати чиновника особливих доручень Сабуневича, а вам, панові Сабуневичу, наказати, негайно прибувши в село Березіно, що на Новому (Чорноборського повіту), і зловивши там оного спокусника Селіфонта Гаврилова Щелкоперова, провести про всі зазначені обставини найсуворіше слідство, піддавши, коли буде потреба, самого Щелкоперова тюремному ув'язненню».

«Надвечір прийшов до мене той самий солдат, якого вони рекомендували, і коней тройку привів.

«— А що, кажу я, служба! коли б не вклепатися нам на цьому ділі!

«— Нічого, каже, ваше благородіє! і не в таких бувальцях бували. Тільки ви сміливіше наступайте.

«Прийшли ми в село пізно, коли там уже й спати полягали. Спинились, як слід, біля клунь, щоб по селу чутки не було, і вийшли з саней. Підходимо до дому Щелкоперовського, а там і світла ніде немає; почали стукати, то насилу з хати озвалися.

«— Хто там? — кричить з вікна наймичка.

«— Відчиняй хвіртку, — каже солдат: — бачиш, губернаторський чиновник за хазяїном приїхав.

«Засвітили в домі світло, і бачу я з вулиці, як вони по горницях забігали: звісно, прибрати те-се треба. А хазяїн був щодо цього вже метикований і знав, з якої причини нічної пори чиновник наїхав. Морили вони нас на морозі з чверть години; нарешті, вийшов до нас сам хазяїн.

«— Милості просимо, каже, гості дорогі! милості просимо; давненько-таки нас одвідувати не зволили.

«І сам, знаєте, сміється, наче й справді йому смішно, а я вже бачу, що так би, здається, і перегриз він горло, якби тільки влада його була. А втім, мені що! будь ласка, всередині собі хоч як хоч кип'ятись! Бо там хоч і кішки в тебе на серці шкребуть, а зовнішньо все свою музику співай!

«— Ти Щелкоперов? — спитав я, коли ми ввійшли до світлиці.

«— Я, каже, Щелкоперов. Та ви, мабуть, ваше благородіє, вперше наші місця ошасливили, що мене не впізнаєте?

«— Еге, кажу, вперше; я, мовляв, губерньський!

«— Так; а дозвольте спитати вашу милість, в якій справі в нашу сторону зволили завітати?

«— А от звели спочатку горілки та закусити подати, а потім і будемо говорити.

«Випив я і закусив. Хазяїн, бачу, ходить весь нахмурений, і дуже вже йому, мабуть, не терпиться, бо тільки те й робить, що з світлиці виходить і знов до світлиці прийде.

«— А чи не до нас, каже, ваше благородіє, діло мати зволите?

«— А що?

«— Та так; коли вже до нас, то ніж вам даремно себе турбувати, то чи не буде така ваша ласка, краще зразу сказати, яке ваше щодо цього бажання...

«— Та бажання моє буде велике, бо й діло в мене не мале.

«— А яке, приміром?

«— Та хоч би тебе в острог посадити.

«Він розгубився, навіть помертвів увесь і, наче осика, затрусився.

«— Так, каже, це справді діло не мале... І документи, певно, у вашого благородія, на це є?.. Ви мені, старому, вибачайте, що я в цьому ділі сумнів маю: діло воно таке, що

нас наче надто вже близько обходить, та й Іван Дем'янович нічого нас про таку напасть зовсім не повідомляли...

«Я подав йому папір; він разів зо три прочитав його.

«— Дуже вже мудро щось нині пишуть, — сказав він, поклавши папір на стіл: — *слухали* — наче нічого не слухали, а наказали — наче із дзвіниці злетіли. **Що ж це, ваше благородіє, з нами таке буде?**

«— А от поговоримо, як бог на душу положить.

«— Та про що ж ти слідство провадити будеш? Адже тут нічого не сказано.

«— **Це** вже моє діло, — кажу я: — ти тільки кажи, чи згоден ти в острог іти?

«— **Що** ж, видно, вже господу богу так угодно, відкупатися мені, воля ваша, нічим; вже й звідки гроші брати не знаємо. **Ця** штука, нагляд, дуже хитра — це так! Платиш ото платиш — мабуть, і справді від свого діла відставати доводиться. А ти, ваше благородіє, багато одержати бажаєш?

«— Та сот з п'ять або й більше одержати належить.

«Він почухався.

«— Ну, вже й штука! каже: — платимо, здається, і Іванові Дем'яновичу, платимо і в стан; немає навіть тієї собаки, якій би платити не доводилось — ну, і мало!

«Говорить він це, а сам знову на папір дивиться, наче розлучитися йому з ним жалко.

«— А що, хіба у вас тепер інший радник, що підпис немов тут інший?

«— Ні, кажу, радник той самий, та це не перший примірник указу, а копія...»

«Тільки сказав я це, мабуть, неприродно, бо він раптом сумніватися почав.

«— Як, каже, копія! тут ось і скріпи всі в наявності, а ніде копії не значиться.

«Та й дивиться сам мені в очі, а я сиджу — що вже там! ні живий, ні мертвий.

«— А ти ж шахрай! — каже.

«Впав я тут навколішки, просив простити; казав і про долю свою гірку; одначе ні. Взяли вони мене і з солдатом, та тими ж кіньми і відправили до Івана Дем'яновича».

ДОРОГА
(замість епілога)

Я їду. Коні швидко мчать по першому снігу; дзвоник майже не дзеленчить, а наче дзижчить від швидкого руху, суцільна хмара сріблястого пилу здіймається від снігу, що летить з-під кінських копит; вона закриває собою і сани, і пасажирів, і самих коней... Гарна картина! Так, це правда, що картина гарна, одначе не для подорожнього, який має нещастя в ній фігурувати. Цей сніговий пил, який збоку здається сріблястою хмарою, завдає великих незручностей. По-перше, він сліпить і ріже подорожньому очі; по-друге, зовсім позбавляє його приємності розтулити рота, що багато для кого є істотною потребою; по-третє, взагалі тримає людину в якомусь насильному ув'язненні, не дозволяючи їй ні розстебнутися, ні висякати носа... Господи! та чи скоро вже станція?

Їду я і думаю, що на цій станції в доглядача жінка, ма-буть, гарненька. Чому я це думаю — не можу пояснити їй сам, але що він одружений і що жінка в нього гарненька, це так для мене безперечно, начебто я бачив її десь своїми очима. А доглядач неодмінно має бути поважний старик, в якого жінка не стільки жінка, а як немовби дочка, взята, щоб прикрашати його самотнє існування...

— Гришо! ром ми взяли з собою? — гукаю, я, опанований якоюсь канальською ідеєю.

— А коли ж ми без рому їздимо? — відповідає Гриша, огризаючись від холоду.

— І чай є? — питаю я Гришу не без прихованого наміру подратувати його; але він тільки щулившись на передку і не вважає навіть за потрібне відповідати.

Тимчасом землю огортає присмерк, і згори починає падати сніг. Сніг цей тане на моєму обличчі, і досить неприємні водяні струмки повзуть мені за галстук. До того ж, далі починаються вибоїни, що зовсім розладнують мій дорожній туалет.

— Стій! — гукаю ямщиківі і підводжусь у санях, щоб щільніше закутатися: — чого тут стільки вибоїв пішло?

— Та от чорти з хлібом у Богородське тягнуться — всю дорогу з першого снігу попсували! — відповідає ямщик і, злобно погрожуючи батогом обозові, що тягнеться повз нас, додає: — щастя ваше, шельми ви отакі, що пан зупинитися велів: насипав би я вам у шию гарячих!

Але я вже закутався; дзвоник знову дзеленчить, коні знову мчать, відкидаючи ногами цілі брили снігу... Господи! та чи скоро ж станція?

«Чого ж, одначе, він назвав їх шельмами, — думаю я: — і чим вони завинили перед ним, що хліб до Богородського везуть?» Питання це дуже мене цікавить, і я взагалі вважаю, що ямщик вилаяв мужиків зовсім безпідставно. — Чому ж він вилаяв їх? — питаю я себе: — може, думає, що ось він ямщиком від начальства настановлений, то вже, виходить, у деякому розумінні чиновник, а якщо чиновник, то вищий організм, а якщо вищий організм, то має повне право відводити рукою все, що йому трапляється на дорозі: «іди, мовляв, топ с'єг, ти в канаву; ти хіба не бачиш, топ с'єг, що тут у деякому розумінні елефант їде». І так усе це тихо, ввічливим маніром... Але скажіть, одначе, будь ласка, чому мужик, зовсім простий мужик, так легко перетворюється в чиновника? Може, тому, що чиновникові веселіше жити на світі? Чи, може, тому, що раніше створено було чиновника, а потім уже людину, і з цієї причини самий інстинкт або, краще сказати, ество змушує людину прагнути чиновництва?

«That is the question!»¹, сказав Гамлет, а Гамлет був чудова людина, і не поладнав з людьми тільки тому, що був надто палкий прихильник правди... от хоч би як той Перегоренський². Хороша була людина Гамлет, а заколов же його Лаерт! Так і тебе заколють, друже Перегоренський, і хто заколе! той самий лиходій, якого ти називав рабом лукавим і перелюбним у скарзі, адресованій на ім'я його превосходительства, пана начальника губернії.

І знов-таки справді цього ж не можна! не можна, мій любий, не можна вживати таких висловів! Скажи ти це лагідніше, висловись, так би мовити, боком, ну, тоді інша річ! а то — лиходій блудодійний! не можна, братіку, цього, не можна!

І я сам почуваю, що обличчя в мене набирає напружено-переконаючого виразу, і навіть руки розводяться вбік. І раптом у голові моїй постає просьба, і так виразно, так ясно постає!..

«Цього числа, о десятій годині вечора, — пише якийсь мучений суб'єкт: — прийшовши до квартири, яку я займаю

¹ Ось у чому питання!

² Див. «Минулі часи», оповідання третє, і «В острозі», одвідини другі. (Прим. автора).

в місті Чорноборську, селянин села Лекмінського Іван Савельєв Бунчуков, і бувши він мені винен двадцять карбованців сріблом, почали ми розмовляти про різні речі, як личить у мирному й освіченому товаристві, *без будь-якої азартності й шуму*. Серед цього заняття вдерся до моєї квартири з шумом і азартністю городничий Желваков і, уявивши себе в непристойному місці (чому він це уявив — невідомо), закричав: — а що ви тут робите...? ¹ На це я стримано і з усмішкою відповів: «розмовляємо, як годиться сумирним громадянам». Але пан Желваков, не зваживши на слова мої, знову повторив..... ² і обізвав мене при цьому ябедником, даючи тим відчутти, ніби я для Івана Савельєва ябеду складаю. «А хоч би й справді я писав скаргу для Івана Савельєва?» відказав я, не втрачаючи самовладання, але з такою самою лагідністю. Тоді пан Желваков, розстібнувши на собі мундир, щоб не заважав рухам, почав Івана Савельєва бити своїми руками, заюшивши йому при цьому все обличчя, і, виконавши цю примху, сказав мені: «а до тебе я ще доберусь..... ти... ³ і поїхав на іменинний бал до стряпчого. А щоб не терпіти мені й на майбутнє подібних з боку пана городничого наїздів, які ображають честь громадянина... Ваше превосходительство! згляньтесь на зойки нещасного батька, очі якого повні сліз від заподіяної паном Желваковим образи (і сам не бачу, що пишу), і виправдайте цим репутацію благодійного генія, яку весь обширний Крутогорський край з превеликим задоволенням вам підносять».

— Чого ж, братіку, ти не пишеш ось таким чином? — кажу я Перегоренському: — в тебе, братіку, печінка болить — ось що! а ти лікуйся, топ срег, лікуйся!

— Звертай! — гукає назустріч п'яний голос.

— Сам звертай! — відказує мій ямщик: — не бачиш, пошта їде!

— Звертай! — повторює той же голос, якимось звискуючи: — звертай! уб'ю!

— Що таке? що таке? — питаю я, опам'ятавшись.

— Та ось писар волосний їде, ваше благородіє, та бач, шельма, як реве з п'яних очей!

— Чому ж ти не звертаєш? — гукаю я ямщикові зустрічного візка.

¹ Крапки в оригіналі. (Прим. автора).

² Крапки в оригіналі. (Прим. автора).

³ Крапки в оригіналі. (Прим. автора).

— А як тут звернеш? бач, писар п'яний за руки держить!

Вийшов я з візка і бачу: справді, людина стоїть навколiшки у візку і держить ямщика за руки.

— Що ж ти робиш, п'янище? — питаю я, підходячи до візка.

— Іду-їду не свишу, а наїду не спущу! — відповідає писар хрипким від перепою голосом: — звертай!

— Послухай, Іване Гарасимовичу, — озивається мій ямщик: — адже чиновник іде!.. негаразд, Іване Гарасимовичу! ти над своїми коверзуй, любий друже, а чиновник, хоч як хоч, все він тобі чиновник...

— Чиновник! а що мені чиновник! я тут старший! я тут що хочу... Звертай!

— Звертай! — кажу і я своєму ямщикові, згнітивши серце.

— Ех, ви! — мимоволі вигукує Гриша, поглядаючи на мене з якимсь жалем.

І я, справді, сконфужений; я почуваю себе зовсім знищеним, і тимчасом, як у вухах моїх знову починає лунати рипіння полозків, в голові все роїться: що подумає ямщик? і як це народ таку волю взяв?

І ось знову передо мною дорога — дорога з її березовими алеями, з її рівнинами, що розкинулися обабіч і бог знає куди тягнуться. Який приємний вигляд мають ці алеї влітку, як розкішно цвітуть і зеленіють за ними рівнини! А тепер гілки на березах обвисли й заціпеніли; ні вітер, ні зграї тетеревів, що з шумом сідають на них, неспроможні розбудити їх. Рівнини теж не дихають; де-не-де сколихнеться завихрений вітром білий саван, що укриває їх, і здається стомленому подорожньому, що от-от устане мрець з-під савана... Сумно.

А сумно тому, що навкруги все так тихо, так мертво, що мимоволі й самого огортає якийсь химерне бажання вмерти...

Я залишаю Крутогорськ назавжди: передо мною розчиняються двері нового життя, того повного життя, про яке я мріяв, до якого поривався всіма силами душі своєї... І тимчасом у мені відбувається дивне явище! Я чую, я почуваю, що якийсь невимовне, таємне горе смоче моє серце; я почуваю це, і припадаю головою до кибитки, а сльози, непрохані сльози, так і біжать, так і ллються з очей. Невідомо чому, невідомо звідки, у вухах моїх лунають звуки анданте ца-

сторальної сонати Бетховена... Я засмучений, я пригнічений і знищений, я зовсім не знаю, куди подітися від туги, що точить мене... Всі темні жалі, всі втрачені надії, всі душевні недуги, все, що так болісно назрівало в моєму серці, все це вмить постає передо мною... Мені здається, що мене тяжко образили, що раптом загинуло все, що я любив, чим був щасливий, що я несподівано опинився один, зовсім самотній, відірваний від усього живого... — «Невже я в Крутогорську залишив частину самого себе?» — питаю я себе в думці. Але сльози, що котяться по щоках, але зітхання, що рвуться з грудей, красномовніше за слова відповідають на це запитання! Так! не міг же я жити марно стільки років, не міг же не лишити по собі ніякого сліду! Бо й неспівомовна билінка, і та не живе марно, і та своїм життям, хоч непомітно, але неодмінно впливає на околицю природу... невже ж я нижчий, нікчемніший за цю билінку?

Чи, може, в сльозах цих виливається жаль, що даремно прожиті кращі роки мого життя? Може, їржа звички так пронизала моє серце, що я боюсь, я лякаюсь зміни, яка має статися в моєму житті? І справді, що чекає мене в майбутньому? нова боротьба, нові турботи, нові шукання! а я вже такий стомлений, такий розбитий життям, як розбитий поштовий кінь повсякчасною їздою по кам'янистій твердій дорозі!

І не то щоб я справді багато жив, багато зазнав, багато вистраждав... ні, я почуваю, що в цьому відношенні я ще свіжий і непорочний, як дівчина, а тимчасом, усвідомляю, що душа моя справді загрубіла, а в серці панує злочинна в'ялість. Невже ж я загину, не живши? питаю я себе, і раптом почуваю нестерпний приплив крові в жилах. Мені хочеться бігти-бігти, кричати-кричати-кричати... Але разом з тим, я, наче одужуючий хворий, відчуваю, що сильний моціон мені ще не під силу, що саме тільки бажання моціону породжує вже розслаблення і втому в усіх моїх членах. Чому ж я втомлений, однак?

— Через те, мабуть, що не було давно практики, — відповідає якийсь недоброчливий голос.

Але чи то від браку практики, чи від іншої якої причини, тільки я почуваю, що повіки мої важніють від сну, що видимий світ викривається для мене імало.

Якось дивна, нескінченна процесія проходить передо мною, і дика, нестройна музика вражає мої вуха. Я вдвляюсь пильніше в обличчя, що беруть участь у процесії... ба!

та, здається, я мав приємність десь бачити їх, десь жити з ними! здається, все це примадонни й солісти крутогорські!

І справді, попереду всіх виступає князь Лев Михайлович, під руку з княжною Анною Львівною, але як одряхліли, як постаріли вони! У князя на обличчі та сама приємна усмішка, з якою він тлумачив княжні таємні пружини бюрократичного устрою, але на ній лежить уже якийсь сумний відтінок. — *Les temps sont bien changés!*¹ — каже він, похиливши голову. Очевидно, говорячи це, князь думає про якісь нові вимоги, що перед ними відчуває себе неспроможним. За ним поспішає, дрібно перебираючи ногами, Порфирій Петрович, теж з обличчям, стурбованим гірким сумнівом щодо тривкості *безгрішних* прибутків, яких він з такими зусиллями добивався. За ними йдуть: Фейєр, із своєю Каролінхен, Іван Петрович, під руку з засідателем Томилкіним, Іжбурдін, Крестовоздвиженський, Пересечкін, Бобров, Гірбасов, Живновський, і вся ця компанія мандрівників моря житейського, з якою читач познайомився на сторінках цих нарисів... Позаду всіх бреде самотньо бідолашна Аринушка, безустанно помабуючи костуром... Бідолашна Аринушка! чи відпочили твої ніженьки? Чи дійшла ти до Єрусалима горнього, чи пролила печаль біля світлого престолу спасового?

На всіх обличчях написана турбота і переляк; всі чоґось ждуть, перед чимсь тремтять.

— Порфирію Петровичу! куди ж ви так поспішаєте? — питаю я.

Але він тільки махає рукою, немовби даючи мені знати: «чи до тебе мені тепер! бачиш, яке лихо нас спіткало!» — і далі прямує своєю дорогою.

«Що це означає?» — питаю себе.

— Невже ви нічого не чули? — каже мені мій добрий приятель Буєракін, раптом відокремлюючись від юрби: — а це вважається зразковим чиновником.

— Ні, я не чув, не знаю...

— Хіба ви не бачите, хіба не розумієте, що перед очима вашими проходить похоронна процесія!

— Але кого ж ховають? Кого ж ховають? — питаю я, мучений якимсь тоскним передчуттям.

— «Минулі часи» ховають! — відповідає Буєракін урочисто, але в голосі його чується та сама хвороблива, пуста іронія, яка й раніше так неприємно впливала на мої нерви...

¹ Часи дуже змінилися!

З М І С Т

Стор.

ГУБЕРНСЬКІ НАРИСИ

Вступ	7
М и н у л і ч а с и	
Перша розповідь под'ячого	15
Друга розповідь под'ячого	26
Неприємні одвідини	32
М о ї з н а й о м ц і	
Обдурений підпоручик	50
Порфирій Петрович	58
Княжна Анна Львівна	71
Приємне сімейство	87
Б о г о м о л ь ц і , п р о ч а н и п р о ї ж д ж і	
Загальна картина	104
Відставний солдат Пименов	117
Пахомівна	126
Хрептюгін та його родина	131
Пані Музовкіна	143
Д р а м а т и ч н і с ц е н и й м о н о л о г и	
Прохачі	155
Вигідне одруження	185
Що таке комерція?	198
Нудьга	209
С в я т а	
Ялинка . . .	219
«Христос воскрес!»	226

Юродиві

Невмілі	234
Бешкетники	241
Надірвані	248

Талановиті натури

Корепанов	256
Лузгін	263
Володимир Костянтинівич Буєракі	276
Горехвастов	292

Вострові

Одвідини перші	309
Одвідини другі	319
Арипушка	328

Казусні обставини

Старець	337
Матушка Мавра Кузьмівна	364
Перший крок	416
Дорога (<i>Замість епілога</i>)	433

Редактор *Н. Андріанова*

Художник *Г. Ігнат'єв*

Технічний редактор *О. Кадашевич*

Художній редактор *К. Калужін*

Коректор *В. Носенко*

Н. Щедрий (М. Е. Салтыков). Том I.
(На українському явине)

БФ 14330. З'яно на виробництво 17/III 1955 р. Підписано до друку 15/X 1955 р.
Формат паперу 84×108/32. Паперових арк. 6,875. Друк. арк. 22,55 + 1 вкл.
Облук.-видавн. арк. 24,812. В друк. арк. 68,800 зн. Ціна 11 крб. Зам. № 563.
Тираж 8 000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної філи в 4-ій поліграффабриці
Головнцдаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

